

Danske skove 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse

Fritzbøger, Bo

Publication date:
1992

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Fritzbøger, B. (1992). *Danske skove 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse*. Landbohistorisk Selskab.

Bo Fritzbøger

Danske skove 1500–1800

En landskabshistorisk undersøgelse

Udgivet af
Landbohistorisk Selskab
1992

»Danske skove 1500–1800«

1. udgave, 1. oplag 1992

Landbohistorisk Selskab

© 1992 by Bo Fritzbøger og

Landbohistorisk Selskab

Bogen er trykt hos AiO Tryk as, Odense

Printed in Denmark 1992

Fotokopiering fra denne bog er *kun* tilladt
i overensstemmelse med overenskomst
mellem Undervisningsministeriet og Copy-Dan

ISBN 87-7526-117-0

Udgivelsen er bekostet af

Statens humanistiske Forskningsråd

Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Omslagsbillede:

Udsnit af rytterdistrikstkort over Kirkerup Sogn 1771
(Kort- og Matrikelstyrelsen)

INDHOLD

FORORD	1
INDLEDNING	3
SKOV OG LANDBRUG	3
TRADITION	4
Skoven i landskabet: regionale undersøgelser	5
Kilderne	6
REVISION	8
UNDERSØGELSENS MÅL	11
OPBYGNING	12
AFGRÆNSNING	12
KILDERNE	13
Repræsentativitet	13
Iagttagelse og interesse	15
Ubenyttet kildemateriale	15
NOGLE BEGREBER	16
TRE EGNE AF DANMARK	19
ANTVORSKOV OG KORSØR LEN	19
Bebyggelses- og ejendomsstatistik	21
Krongodsets administration	21
Landskabet	23
Landbruget	23
NYKØBING LEN	25
Bebyggelses- og ejendomsstatistik	26
Krongodsets administration	27
Landskabet	28
Landbruget	28

KOLDINGHUS LEN	30
Bebyggelses- og ejendomsstatistik	30
Krongodsets administration	33
Landskabet	33
Landbruget	34
SKOV ELLER EJ?	36
LANDGILDE OG SKOV	37
Skovens egne produkter	38
Ydelser med indirekte tilknytning til skovens brug	40
Oldengældens former og forhold til andre persille	42
STEDNAVNE	45
Bebyggelsesnavne	45
Marknavne	48
KORT	51
Trykte Danmarkskort	52
Moderne egns- og lokalkort	53
Udskiftnings- og Matrikelkort	53
Skovkort	56
1700-tallets kort	57
1600-tallets kort	59
Kort: metodisk konklusion	63
REGIONALE VARIATIONER	65
Heden, skoven og de jyske egekrat	71
Andre forsvundne skove	76
Lokaleksempel: HÅRSLEV SOGN	80
STORE OG SMÅ SKOVE	85
SKOVAREALER	86
LÆNGDE- OG AREALANGIVELSER	94
Landmålingen 1768-72	97
KORT	99
SKOVTAKSATIONER I MAGESKIFTER OG MATRIKLER	103
OLDENTAKSATIONER	112
OPLØSNINGEN AF SKOVE	120
SAMMENFATNING	122
Lokaleksempel: GIVE SOGN	123

TÆTHED OG TILSTAND	127
"SKOVEN VAR EN SØLLE SKOV ..."	127
SKOVBESKRIVELSER	128
Mageskiftebesigtigelser	128
Andre 1600-tals synsforretninger	129
Ryttergodset	131
Indberetninger 1730-31	133
VEDMASSE OG STAMTAL 1764	135
Olden- og vedtaksationer	142
SAMMENFATNING	142
Lokaleksempel: SØNDER ALSLEV SOGN	143
TRÆERNE	148
ARTER	148
Kilderne: marknavne	149
Kilderne: skovbesigtigelser	152
Regionale variationer	153
Lokale variationer	157
Udviklingstræk: egen og bøgen	159
Dansk nåleskov	163
SUNDHEDSTILSTANDEN	164
Lokaleksempel: ESKILSTRUP SOGN	168
MANGE SLAGS SKOVE	173
BY OG HEGN	173
MARKSKOVEN	176
HEGNSSKOVEN	179
SKOVHAVE OG ENGSKOV	184
ENEMÆRKET	194
UDMARK, FÆLLESSKOV OG OVERDREV	195
HEDEKRAT	197
DYREHAVE OG VILDTBANE	199
SAMMENFATNING	201
Lokaleksempel: GAVERSLUND SOGN	202

FORSØG PÅ FORKLARING	206
NATURFORHOLD	207
FOLKETAL OG OVERFORBRUG	210
SKOVFÆLLESSKAB OG UDSKIFTNING	211
MANGE ÅRSAGER	212
VEDPRODUKTION OG OVERFORBRUG	213
RAUBWIRTSCHAFT?	213
1700-TALLETS ENERGIBOOM	214
INDUSTRIEL SKOVUDNYTTELSE	219
FLÅDETØMMER OG ANDRE TØMMERRYDNINGER	220
SKOVEN OG KRIGEN	222
SKOVTYVERI OG UTILSTRÆKKELIG KONTROL	224
SKOV OG HUSDYRBRUG	225
HUSDYRHOLDET	226
GRÆSNING OG HØSLET	232
KVÆGPEST	236
VILDTET	239
Lokaleksempel: ØSTER STARUP SOGN	241
SKOV OG AGERBRUG	248
SVEDJEBRUG	248
DET DYRKEDE AREAL	249
Lokaleksempel: KINDERTOFTES SOGN	258
SKOVDYRKNING	265
HISTORIENS DOM	266
LOVGIVNINGEN	266
STÆVNINGSDRIFT	268
SELVFORYNGELSER	268
Fredning med hegn	268
Fredning for gærdselshugst	272

KUNSTIGE FORYNGELSER	275
Skovsåning	275
Skovplantning	277
EFTERBEHANDLING	279
Opkvistning	279
Tyndingshugster	282
PRIVATGODSER	282
RESULTATER	282
SKOVEN OG LANDSKABET	284
FORLØB	284
REGIONALE VARIATIONER	285
SKOV OG BYGD	285
ÅRSAGER	289
KONSEKVENSER FOR LANDSKABET	290
SUMMARY	293
LIST OF MAPS AND DIAGRAMS	301
FORKORTELSER	308
UTRYKT KILDEMATERIALE	309
KILDEUDGAVER	316
LITTERATUR	318
TRYKTE KORT	338
PERSON- OG STEDREGISTER	339

FORORD

Den foreliggende bog er en omarbejdet udgave af min PhD-afhandling i historie, og er resultatet af flere års studier i ældre dansk skovhistorie. Den er et forsøg på at betragte skoven som en integreret del af "det gamle lands" mangfoldige, kulturskabte landskab og på at vurdere tidligere tiders sammenvævede husdyr-, ager- og skovbrug på dets egne præmisser.

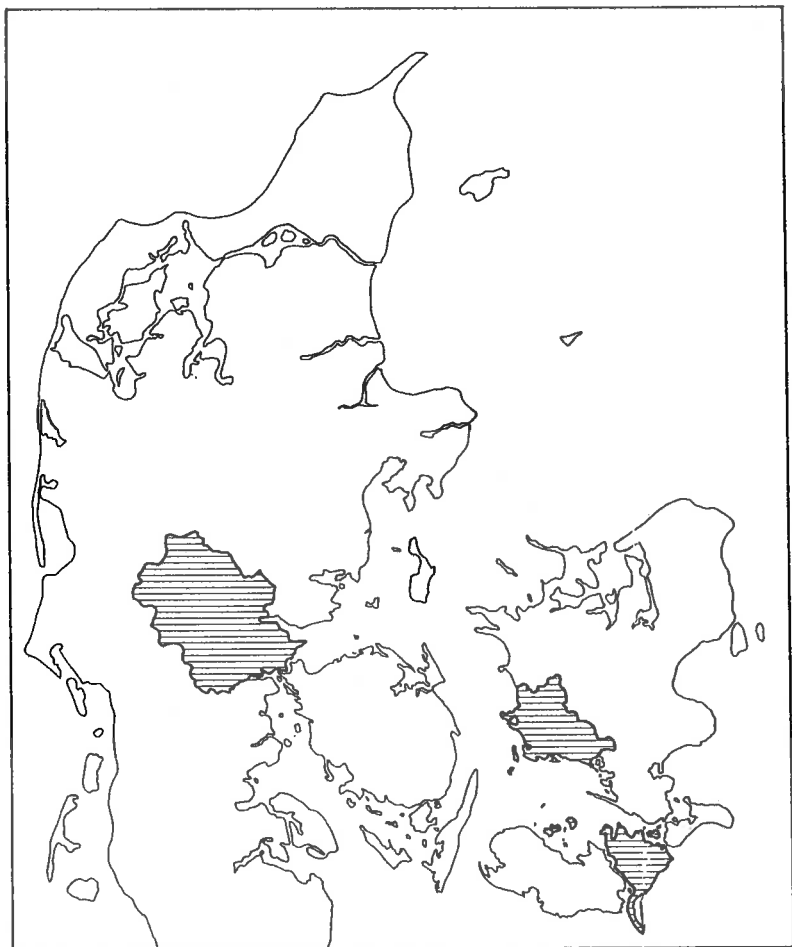
Jeg vil indledningsvis takke de danske skatteydere, som, repræsenteret ved Forskerakademiet, Københavns Universitets Humanistiske fakultet og Statens Humanistiske Forskningsråd, har muliggjort bogen og dén forskning, den formidler. I samme forbindelse skal Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse have tak for økonomisk bidrag til trykningen.

Historisk Institut (nu Institut for historie) ved Københavns Universitet takkes for husly gennem fire år, ligesom Rigsarkivets og Matrikelarkivets ansatte skal have tak for hjælpsomhed og god betjening trods mærkbare personalereduktioner.

En lang række enkeltpersoner, som jeg ikke alle kan nævne her, skal have tak for dén interesse de på forskellig måde har vist mit projekt. Særlig ønsker jeg dog at takke Landbohistorisk Selskab, personificeret ved formanden Claus Bjørn, der har forestået bogens udgivelse. For hjælp og vejledning af forskellig art vil jeg desuden gerne takke Ole Feldbæk (Institut for historie), Bent Odgaard (Danmarks Geologiske Undersøgelse), Hans Ejnar Jensen (Kort- og Matrikelstyrelsen), Bent Jørgensen (Institut for Navneforskning) og Poul Søndergaard (Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Arboret).

Endelig er det mig magtpåliggende at udtrykke en varm tak til Karl-Erik Frandsen (Institut for historie) for altid frugtbart medspil gennem snart mange års inspirerende vejledning og samarbejde. Bedre forskeruddannelse gives ikke!

Skovenes og det øvrige kulturlandskabs historiske udvikling er om noget et tværfagligt forskningsfelt. Landskabet bærer præg af såvel naturgivne processer som menneskets kulturelt formede stofskifte med naturen, og undersøgelser som den foreliggende forudsætter samvirke mellem en lang række humanistiske og naturvidenskabelige discipliner. Jeg har derfor måttet vove mig ind på fagområder, som ikke er mit eget, men håber, at de misforståelser og fejl, som dette måtte have medført, vil bidrage til en tiltrængt tværfaglige diskussion. For vor uvidenhed er stadig encyklopædisk.

*De tre undersøgelsesområder: Antvorskov og Korsør len,
Nykøbing len og Koldinghus len*

INDLEDNING

SKOV OG LANDBRUG

Først flere årtusinder efter at istidens vældige gletschere havde trukket sig tilbage nordpå, blev hele det område, som idag er Danmark, dækket af skov. Den første pionérskov bestod af træer som birk, bævreasp og røn. Senere bredte fyr og hassel sig, og med et varmere klima for godt 10.000 år siden indvandrede mere varmekrævende træarter som eg, elm, el og lind. Sammen med havets rigdomme udgjorde jagt og indsamling af denne skovs mangfoldige plantenæringskilder menneskets livsgrundlag. Men efterhånden, som der blev flere munde at mætte, måtte denne ekstensive samfundsøkonomi for ca. 6000 år siden vige pladsen for det første landbrug.

Landbruget foregik længe helt og holdent på skovens betingelser, og det mest iøjnefaldende kendetegn ved menneskets forhold til skoven og landskabet iøvrigt i tiden før den moderne verdens ideer om rationel naturbeherskelse var *tilpasning*. En tilpasning, der i historisk tid afspejles i en lang række regionalt varierende landbrugsmåder. Fordi skoven under vore himmelstrøg hurtigt overtager forladt agerjord, udspillede der sig imidlertid også til stadighed en *kamp* mellem det tidlige landbrug og skoven. En kamp, som betragtet med historiens ukuelige bagklogskab, var tabt, da den endelig var vundet. Efter jernalderens omfattende rydninger, der banede vejen for bøgens indvandring, og middelalderens voldsomme befolkningsekspllosion var der næppe egentlig urskov tilbage noget sted. Fra da af var styrkeforholdet mellem skov og landbrug vendt om, og skoven eksisterede på landbrugets betingelser! Den var ikke længere altings grundlag men én landskabsressource blandt flere. En ressource, der kunne bruges eller misbruges.

I de dele af landet, der havde skov, vedblev dén at være et uundværligt element i såvel ager- som husdyrbrug. Skovens grund gav gode høenge og vidtstrakte græsningsarealer. Dens træer værdifuldt materiale til bygninger og vogne, gærdsel til at holde vildt og husdyr ude af besåede marker samt ikke mindst brændsel. Skovbruget var med et moderne udtryk "flersidigt", men for denne flersidighed blev der brat sat punktum med skovindfredningen omkring 1800.

Ifølge sin indledning udstedtes den såkaldte Fredskovsforordning i 1805 således fordi, "erfaring har vist, dels at skovene betydeligen aftage der, hvor fællesskab i samme findes, og dels at de gældende anordninger på en del steder her i riget ikke længere ere tilstrækkelige til at afholde skovejere fra af ødelægge skove,

især efter at skovenes borthugning i de senere tider er begyndt at blive en hovedspekulation ved jordegodsers køb" (1). Resultatet blev Europas strengeste skovlov, som ved sine regler om skovseparation (udskiftning) og fredning på én gang bragte årtiers reduktion af skovarealet til ophør og udsondrede skoven fra det øvrige landskab. I takt med at nye ejendoms- og driftsformer i landbruget medførte revolutionerende ændringer i det øvrige landskab, lukkede skoven sig bag omhyggeligt udmålte fredskovsdiger. Og indenfor digerne oplevede vedproduktionen i løbet af det 19. århundrede en imponerende vækst under professionelle skovbrugeres nidkære opsyn.

Fredskovsforordningen tillægges derfor med rette en særlig plads i dansk skovhistorie. Det var den, der muliggjorde det "moderne", videnskabelige skovbrug. Og det var den, der vendte skovarealets og vedproduktionens tilbagegang til fremgang. Men som andre store reformer har forordningen derved uundgåeligt kastet en slagskygge over tiden, som gik forud. Som i andre dele af Europa har der følgelig udviklet sig en stærk tradition for udelukkende at betragte 15-1700-tallets skovudvikling som en epoke af "unrelieved decline, neglect and destruction" (2).

TRADITION

For Danmarks vedkommende er denne tradition bedst repræsenteret i de skovhistoriske lærebøger for skovbrugsstuderende, som i parantes bemærket stort set er de eneste brede skovhistoriske fremstillinger, der foreligger (3). Grundopfattelsen af perioden 1500-1800 fremgår eksempelvis tydeligt af kapiteloverskrifter som *De mislykkede tilløbs periode*, og følgelig fremstår Carl Christian von Gram og Johan Georg von Langens nordsjællandske skovbrugsreformer i 1760'erne som et opgør med "århundreders tankeløs og hårdhændet udnyttelse af skovene" (4).

Speciallitteraturens hovedtræk har selvsagt smittet af på de historiske oversigtsværker, og der spores heller ikke her nogen historiografisk udvikling af betydning. Eksempelvis behandler Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky i 1988, Knud J. V. Jespersen i 1989 og Thorkild Kjærgaard i 1991 ikke emnet meget forskelligt fra, hvad Edvard Holm eller C. Christensen (Hørsholm) gjorde for 100 år siden (5). Hovedårsagen til skovens fortrædeligheder var angivelig netop dét fællesskab, som blev ophævet med skovindfredningen. "Skovødelæggelsen < havde > sin baggrund i manglende interesse for forstmæssig drift af en skov, hvor ejendoms-

1. Fredskovsforordningen 1805 citeret efter Adolf Oppermann 1929, s. 92.

2. Oliver Rackham 1980, s. 1.

3. P. E. Müller: Forelæsninger over Skovbrugshistorie og Statistik, 1882; Adolf Oppermann: Forelæsninger over Skovbrugslære, Historie og Statistik, 1896-1902; Carl Mar: Møller: Forelæsninger over Skovbrugets Historie, 1930; A. Howard Grøn: Skovenes og skovbrugets historie i Danmark, 2. udg. 1955; P. C. Nielsen: De danske skoves historie, 1969.

4. A. Howard Grøn 1938, s. 34; P. C. Nielsen & E. Laumann-Jørgensen 1964, s. 7.

5. Karl-Erik Frandsen 1988, s. 121; Lotte Dombernowsky 1988, s. 380; Knud J. V. Jespersen 1989, s. 43; Thorkild Kjærgaard 1991, passim; Edvard Holm 1885, s. 179 ff; C. Christensen Hørsholm 1891, s. 115 ff.

retten var delt, således at én ejer kunne disponere over græsningen og underskoven, en anden over træerne". Som resultat var Danmark ved 1700-tallets begyndelse omdannet til "en åben, skovfattig kulturslette" (1).

Skoven i landskabet: regionale undersøgelser

På trods af, at skovhistorien i de fleste europæiske lande indtager en væsentlig stærkere plads som videnskabelig disciplin end herhjemme, spiller netop skovens landskabshistoriske udvikling en forbløffende ringe rolle. Interessen har i langt højere grad været rettet mod ejendomsretlige forhold og skovens brug, og de forholdsvist få eksisterende undersøgelser af skovudviklingen er typisk snævert geografisk afgrænsede, hvorfor kronologiske og regionale variationer kun har kunnet belyses i beskedent omfang (2).

En række monografiske regionalstudier er på denne baggrund særlig bemærkelsesværdige. Den engelske historiker H. C. Darby har i forbindelse med livslange undersøgelser af godsfortegnelsen Domesday Book fra 1086 belyst skovudviklingen i den tidlige middelalder. Undersøgelsen, der omfatter størstedelen af England, begrænses imidlertid kronologisk og tematisk af kildematerialet, som tillige frembyder betydelige tolkningsproblemer. Det fremgår således, at skovene i 1000-tallet stedvis reduceredes betydeligt, hvilket traditionelt er tilskrevet periodens dyrkningsudvidelser. En del tyder imidlertid på, at der snarere var tale om tømmerhugst og græsning, der efterlod arealerne som overdrev (3).

For Tysklands vedkommende må især Friedrich Magers omfattende analyser fra 1930 og 1960 af henholdsvis Slesvigs og Preussens skove fremhæves. Af særlig interesse er påvisningen af, hvor uensartet en udvikling disse skove gennemløb fra det 15. til det 18. århundrede. Der var langtfra tale om nogen generel, entydig afskovning, omend skovarealet ubestridelig formindskedes (4).

Friedrich Magers store fremstilling af det Slesvigske kulturlandskabs historie fra 1930 har i forbløffende ringe grad været inddraget i dansk historieskrivning. En undtagelse er Adolf Oppermanns rosende ord om dens "ædruelige opfattelse af oldtidens heder", som gik imod yndlingsaversionen P. E. Müllers tundrateori (5). Efter en grundig præsentation af de benyttede kilder gennemgår Mager Slesvig herred for herred, og kan konstatere betydelig skovreduktion, der, som for 1000-tallets England, begrundes med et samspil mellem overforbrug af ved og skovgræsning.

1. Ole Feldbæk 1982, s. 184; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 86.
2. Karl Hasel 1985, s. 42 ff; se dog Charles Higounets oversigtsartikel (1966).
3. H. C. Darby 1950; Reginald Lennard 1945.
4. Friedrich Mager 1960, I s. 43.
5. Adolf Oppermann 1932, s. 356; for det anstrengte forhold mellem Müller og Oppermann henvises til Det kgl. Bibl., NKS 2703, 2°.

I Sverige har Carl Malmström foretaget en grundig, kildebaseret undersøgelse af Hallands skovudvikling i tiden efter 1600. Hans konklusion er, at skovenes fordeling og træarts sammensætning i 16- og 1700-tallet "i sina huvuddrag" var identiske, men at skovarealet formindskedes betydeligt. Om årsagerne til denne udvikling konkluderer han, at "betesgång och ljungränning varit de faktorer, vilka främst bidrog till skogsarealens förmindskande och de skogsberövade markernas bibehållande i ett skoglöst tillstånd under tiden 1650 till senare hälften av 1800-talet" (1).

Nogen egentlig monografisk behandling har emnet ikke fået i Danmark siden Christian Theodor Vaupells pionérarbejde fra 1862, *Om de Forandringer, som det danske Skovlands Udstrækning har været undergaaet i den historiske Tid*, hvis resultater senere indarbejdedes i hovedværket "De danske Skove". Her fremholdt han blandt andet, at det ældre skovbrug, der ifølge hans opfattelse kun tog hensyn til "øjeblikkets tarv", medførte omfattende afskovning i områder med dårlige betingelser for naturlig foryngelse. For Vaupell var det altså ikke forhuggelser fremskyndet af krigsødelæggelser eller stigende brændselspriser *alene*, som var årsag til skovødelæggelsen. Den var et *lokalt* fænomen, hvis forklaring skulle søges i samspillet mellem menneskelig virksomhed og naturgrundlaget (2).

Endvidere peger Vaupell på, at hugst på de bedre jorder i Østdanmark sjældent er tilstrækkeligt til at bortrydde skov. Hvis ikke den følges op af overgræsning eller agerdyrkning, vil hugstpladsen hurtigt springe i skov igen. Han fremhæver endvidere, at i modsætning til de spredte og tilfældige afskovninger, der fulgte forhuggelser, havde udvidelsen af det dyrkede areal en langt mere regelmæssig og gradvis karakter (3).

Grundlag

Traditionen for at opfatte 15-1700-årene som skovødelæggelsens epoke er for såvidt velbegrundet. Mange både direkte og indirekte udsagn peger nemlig i retning af forringet vedproduktion og afskovning. Fra 15- og 1600-tallet kendes fra hele Europa en stødt stigende strøm af beklagelser over skovens tilbagegang eller fuldstændige ødelæggelse. I forbindelse med udarbejdelsen af Colberts ambitiøst anlagte Grande Ordonnance des Eaux et Forêts i 1669, der dog viste sig "more perfect in appearance than fact", mente man eksempelvis at kunne konstatere en halvering af de kongelige, franske skove på 100 år (4). I 16- og 1700-årene skærpedes vé-råbene i takt med forstvæsenets og forstvidenskabens opbygning, og herhjemme findes de ikke mindst i de landøkonomiske skrifter, hvor tidens reform-

1. Carl Malmström 1939, s. 197 og 209.

2. For en generel introduktion til nyere europæisk og dansk skovhistorie henvises til Heinrich Rubner 1991 og Bo Fritzboeger 1992; Christian Theodor Vaupell 1862, s. 398.

3. Samme, s. 412 ff.

4. Paul Walden Bamford 1955, s. 97 ff.

fortalere udviklede deres teorier. Her kunne man blandt andet læse, at "på mange steder, hvor der har stået store træer og overflødig skov for firsindstyve år siden, der er på nærværende tid ikke en kvist" (1).

I skovbeskyttelseslove kom bekymring for skovens udvikling til udtryk i lignende vendinger. I England gennemførtes sådan lovgivning første gang i slutningen af 1400-tallet, i Frankrig allerede i slutningen af 1300-tallet og herhjemme indeholdt første gang Fyns Vedtægt 1473 sådanne generelle bestemmelser. Senmiddelalderlige lensbreve havde en fast klausul mod forhuggelse af skovene (2).

Tegn på tømmer- eller brændselsmangel i takt med stigende folketal og efterspørgsel er ofte betragtet som symptom på skovens tilbagegang. Herhjemme antager P. Chr. Nielsen eksempelvis, at der efter 1660 var generel mangel på tømmer til huse og skibe, mens A. Howard Grøn på grundlag af forbudet mod opførelse af bulhuse i 1554 mener, at en mangelsituation eksisterede allerede da. Og i 1735 skrev Otto Thott umisforståeligt at "skovene giver eg til bygningstømmer og bøg til brænde, men ere nu så medtagne, at egetømmer bliver immer rarere, og brænde må til dels hentes andetsteds fra" (3).

Også brændselsmangel spillede tidligt en rolle lokalt, og omfattende import af udenøs brændsel fandt sted til Nordfyn allerede i 1400-årene (4). Tilsvarende *lokal* brændselsmangel i det 18. århundrede er for Frankrigs vedkommende dokumenteret af Edward A. Allen, mens Paul W. Bamford og Rolf-Peter Sieferle opfatter mangelsituationen i netop dette århundrede som altomfattende (5).

Christian Olufsen, der var lærer ved Det Classenske Agerdykningsinstitut på Næsgård, vurderede 6 år efter Fredskovsforordningens gennemførelse, at brændselsmangel måske nok i et langt tidsperspektiv *kunne blive* en trussel, men at denne trussel på ingen måde var aktuel eller havde været det. Til dette synspunkt har Thorkild Kjærgaard for nylig gjort den væsentlige indvending, at Olufsen i sine beregninger af Danmarks brændselsforbrug ikke tog hensyn til den skjulte energiimport i form af råstoffer og halvfabrikata (6). Men hertil skal dog, selvom der var tale om forskellige energiformer, tillige føjes den skjulte *energieksport* i danske landbrugsprodukter!

1. Jörgen Andersen Schiøt 1759, s. 134.
2. Oliver Rackham 1976, s. 85; Paul Buffault 1937 A, s. 146; Erland Porsmose 1988, s. 211; William Christensen 1903, s. 231.
3. Kanc Brevb 28/10 1554; P. C. Nielsen 1960, jvf. for Slesvigs vedkommende Friedrich Mager 1930 I, s. 184 ff; A. Howard Grøn 1955, s. 29 jvf. også Bjarne Stoklund 1980, s. 16; Kristof Glamann 1966, s. 94.
4. Erland Porsmose 1987, s. 90.
5. Edward A. Allen 1984, s. 456; Paul W. Bamford 1956, s. 70; Rolf-Peter Sieferle 1982, s. 107.
6. Christian Olufsen 1811, s. 18; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 116 f.

REVISION

I de senere år er der, udfra vidt forskellige præmisser, gjort vægtige indsigelser mod den skitserede kriseteori. Det er så at sige påpeget, at den kritiske historieforskningens fokus på kildematerialets tilblivelsessituation og hensigt må indføres i skovhistorien (1). *Hvad* var det skovbesigtigelsesernes hensigt at beskrive, med hvilket *motiv* klagede tidens magthavere over udsigten til brændemangel og *hvor udbredt* var den konstaterbare mangel på skovens produkter egentlig?

Skovhistorien skrives ofte af mennesker med rod i netop dén moderne skovbrugsvidenskab, der afløste, ja som tildels fremkom som *resultat* af, "skovødelæggelsen" (2). Det er derfor ikke så mærkeligt, hvis det moderne, effektive skovbrug bevidst eller ubevidst opstilles som målestok for tidligere tiders omgang med skoven, og hvis fremstillingen derfor præges af en tendens, der i en vis forstand blot viderefører reformtidens partsindlæg (3).

For det andet giver det anvendte kildemateriale rig anledning til at lade interessebestemte historiske skræmmebilleder bære fremstillingen. Blandt andet som følge af den beklagelig ringe faghistoriske interesse, som skovhistorien har påkaldt sig, hviler en meget stor del af denne på trykt kildemateriale. Men betydelige dele af dette materiale er netop kendetegnet ved dets rent normative karakter, som gør det uegnet til bedømmelse af skovens tilstand. Eksempelvis udsprang megen skovlovgivning i første række af hensynet til kronens særlige jagttrettigheder, og netop dette aspekt af *magtudøvelse* er centralt for tolkningen af tidens syn på skovtilstanden (4).

I angrebet på den skovhistoriske "kriseteori" har flere forskere for det første påpeget, at tømmer- og brændselsmangel langt fra gjorde sig gældende overalt. For det andet har interessen indenfor især fransk skovhistorie været rettet mod skovens *socialhistorie*, hvorved interessemodsætningerne i skovbruget og dets kildeproduktion er kommet i forgrunden. Disse modsætninger var selvsagt af væsentlig betydning for tidens egne skovbeskrivelser. Endelig er for det tredje en stor og stigende interesse blevet gamle naturskove og deres historiske driftsformer til del (5). Interessen er derved ledt fra højskovdriften i retning af det til tider meget komplekse bondeskovbrug (mellem- og lavskovdrift), hvis bevoksninger havde en ganske anden beskaffenhed end den velplejede, regelrette højskov.

Der findes som nævnt allerede fra 1500-årene talrige eksempler på klager over tømmermangel, men i denne forbindelse er det værd at undersøge nærmere *hvad*,

1. De vigtigste eksponenter for denne revision er i europæisk perspektiv Andrée Corvol, Joachim Allmann, Joachim Radkau og Oliver Rackham.
2. Carl Weismann 1900, s. 11.
3. Joachim Radkau 1983, s. 516.
4. Botanikeren Tyge Böcher bygger eksempelvis (1941) ikke uforståeligt udelukkende på trykte kilder; Joachim Allmann 1989; Andrée Corvol 1984.
5. Michael W. Flinn 1959, s. 113; Andrée Corvol 1984 og 1987; Eiler Worsøe 1979; Oliver Rackham 1980; George Peterken 1981.

der manglede *hvor*. Meget tyder nemlig på, at manglen altid var et lokalt fænomen, og at den især gjaldt særlige tømmerstykker. Endvidere er det fremhævet, at mangel på skovens ressourcer ikke nødvendigvis skyldtes skoven. Administrativ ineffektivitet, dårlige landtransportforbindelser og stive markedsmekanismer kunne forhindre forsyninger fra ujævnt fordelt skove i at blive distribueret (1). For Danmarks vedkommende tyder meget eksempelvis på, at det hvad skibstømmeret angik, normalt kun var meget specielle "stykker", der manglede. "Den egestamme, som kunne anvendes til køl for et linieskib, er endnu ikke frembragt i de danske skove". Tilsvarende skete fra 1600-årene en omfattende engelsk og fransk import af mastetømmer (fyr), samtidig med at den engelske flådes tømmerforsyning generelt kunne betegnes som en succes (2).

Den engelske botaniker Oliver Rackham har søgt at stille argumentet om det øgede tømmerforbrug på hovedet, idet skovene efter hans mening faktisk var i stand til at honorere de skærpede krav. Følgelig må de have været sunde, og "early complaints about shortage must reflect poor organization of transport, or low prices offered, rather than actual lack of trees. Had there been the slightest physical difficulty in finding timber for the tiny fleet that defeated the Armada it would have been utterly impossible to build the sixty-fold larger fleet that defeated Napoleon". Argumentationen er dog næppe holdbar, idet store dele af både Frankrigs og Englands flådeopbygning som nævnt kun var mulig på grund af tiltagende import af baltisk og kolonialt tømmer (3).

Brændselsknaphed var et velkendt fænomen i 1600-tallets Europa, men G. Hammersley konkluderer på grundlag af en meget grundig undersøgelse af produktionen i den engelske krones skove i 15- og 1600-tallet, at "the much-vaunted fuel shortage was always a strictly local and limited phenomenon". Imidlertid står Hammersley forholdsvis alene med dette synspunkt, der af mange betragtes som "a rather extreme point of view" (4).

Dokumentation for brændsels- eller tømmerknaphed giver ikke *uden videre* bindende bevis for en tilsvarende mangel på skov, idet en række forhold kunne forhindre det eksisterende træs anvendelse. Hvor kronen eksempelvis selv ejede betydelige skovområder, kunne den have en rent økonomisk interesse i ved-knaphed som middel til at presse prisen i vejret (5).

Omtale af træmangel i lovtekster og andre normative kilder er følgelig heller ikke et sikkert udtryk for skovtilstanden. For "Holzknappheit konnte in einer ganzen Reihe unterschiedlicher Konflikte zum Thema werden, wobei nicht immer sicher ist, ob Knappheit diese Konflikte verursachte oder aus ihnen resultierte,

1. P. A. J. Pettit 1968, s. 129.

2. Chr. Th. Vaupell 1863, s. 158; Paul W. Bamford 1956, s. 206 ff; R. G. Albion 1926, s. IX.

3. Oliver Rackham 1976, s. 100; Paul W. Bamford 1956.

4. G. Hammersley 1957, s. 159; P. A. J. Pettit 1968, s. 97, note 11.

5. Joachim Radkau 1983, s. 515 f, jvf. også samme 1986, s. 57.

wenn nicht gar als bloßer Vorwand diene" (1). Endvidere er det bemærkelsesværdigt, at såvel lovgivningen som de mange tilsvarende advarselssignaler angivelig altid havde til hensigt at sikre *fremtiden* snarere end at imødegå aktuel mangel (2).

Hverken en belysning af samfundets forsyning med træ eller normative kilders beklagelser over skovtilstanden er altså særlig anvendelige til bestemmelse af skovvegetationens vilkår. Men heller ikke konkrete beskrivelser af enkelte skove kan benyttes uden videre. Magtinteresser i forbindelse med skovbruget eller den endnu mere ideologisk overvejrede jagtret sætter nemlig ofte et markant præg på skovhistoriske kilder. For allerede i middelalderen "toutes nos sources sont d'accord pour signaler le mauvais état des forêts, mais les observateurs ont semblé-t-il, tendance à noircir le tableau" (3).

Enhver bedømmelse eller beskrivelse af en skovtilstand forudsætter en oftest uformuleret *idealskov*, som er helt afhængig af brugsinteresser og andre formål. "Vor nuværende skovopfattelse er skabt af de sidste par århundreders bevidste, forstlige skovfredningspolitik, der har bundet træer og jord sammen. Det gamle syn på skoven erkendte derimod skovens evne til at flytte og ændre sig <...> når man derfor i ældre beretninger læser, at den og den skov blev nedhugget, må man sikkert erindre sig, at man derved normalt mente, at en anvendelig kubikmasse blev fjernet - ikke forestille sig en nedhugst af al trævækst" (4). De fleste skovbesigtigelses interesse er således entydigt rettet mod overskovens træer.

Denne opmærksomhed på skovbegrebets labilitet, og på de deraf følgende svagheder i forstvæsenets efterladte kildemateriale, er i særlig grad blevet vakt i forbindelse med udforskningen af såkaldt naturskov eller ancient woodland. Fælles for disse efterhånden talrige, især engelske, undersøgelser er nemlig den store vægt der lægges på skovdriftens betydning for skovens kontinuitet, snarere end for dens ødelæggelse. Udgangspunktet er et mere dynamisk syn på forholdet mellem skov og skovbrug end dét, der ligger til grund for de talrige fremstillinger af skoves forfald. Landskabet betragtes som tilblevet i et samspil mellem mennesket og naturgivne forudsætninger, og skoven ikke blot som et én gang givet gode, der ved forkert brug bliver "brugt op".

Den væsentligste årsag til dette generelt langt mere optimistiske syn på skovudviklingen og påvisningen af en betydelig kontinuitet i bevoksningerne frem til ihvertfald 1800, er den store betydning, som underskovdriften tillægges for skovens regeneration og udseende. Denne driftsform tilsagde nemlig, at parceller af

1. Joachim Radkau 1983, s. 522; Albert Hauser 1966; Rolf-Peter Sieferle 1982, s. 98, Bo Fritzboøger 1988, s. 350; Joachim Allmann 1989, s. 56.

2. Joachim Radkau 1986, s. 56; Paul W. Bamford 1956, s. 71; smign. også Christian Olufsen 1811, s. 1.

3. Christian Fruhauf 1980, s. 13.

4. Steen Bjerke 1957, s. 375, jvf. også Mårten Sjöbeck 1964 B, s. 30.

skoven i perioder blev friholdt for kreaturer, og at den frembragte helt andre bevoksningstyper, end vi i dag ville kalde "skov" (1).

Som kritik mod den meget gennemførte kontinuitetstanke bag udforskningen af det engelske "ancient woodland" er det imidlertid fremført, at kildematerialet altovervejende stammer fra de "thinly wooded but well researched eastern counties, not that of the principal coppice-producing districts of the south and midlands" (2). Også danske undersøgelser af stævningsdrift hviler på et ret spinkelt, respektive sent, kildemateriale, men disse indvendinger til trods er der med interesseforydningen fra en angivelig tynd og nedslidt overskov over på en højtproducerende, veldrevet underskov skabt et velegnet værktøj til nuancering af synet på skovenes historie (3).

UNDERSØGELSENS MÅL

Hovedproblemet er, hvorvidt det udfra dansk empirisk materiale er muligt at bidrage til den igangværende revision af den skovhistoriske tradition. Om det med andre ord er muligt at nuancere denne i rum og tid. For med A. Howard Grøns 35 år gamle formulering: "savnes <der> i høj grad en faghistorisk kritisk sammenstilling af de spredte tilfældige oplysninger, som foreligger vedrørende skovtilstanden og skovbenyttelsen igennem århundrederne op til 1750" (4). Hovedsigtet er altså *landskabshistorisk*. Skoven vil primært blive betragtet som en del af kulturlandskabet, og kun sekundært som landbrugsproduktionens og hele samfundets vigtigste materiale- og energiressource. Undersøgelsens emne er *skoven*, ikke *skovbruget*, omend de to selvsagt er uløseligt forbundet.

Idet faghistorikere kun undtagelsesvis har beskæftiget sig med skovhistoriske emner, foreligger der få metodiske overvejelser angående de anvendte kildetyper. Det er derfor undersøgelsens sekundære mål at *belyse kildematerialets anvendelighed og begrænsninger*.

Skovenes areal og tæthed oplevede i Danmark som i de fleste andre europæiske lande en tilbagegang i perioden mellem 1500 og 1800. Det må imidlertid konstateres, at tidens mange beklagelser over skovenes tilstand ikke sjældent havde andre motiver end regulær mangel på hugst-egnet skov. Den ulige adgang til skovens ressourcer er således af helt central betydning for en tolkning af udviklingen fra lokal træmangel til generel skovmangel.

Når dette overordnede billede er tegnet, står imidlertid mange detaljer tilbage. Tilbagegangen i skovens almentilstand og udbredelse kan jo udfra en hurtig betragtning konstateres at have været ganske uens. Nogle skove, nemlig dem, som forskningen hidtil har ofret størst interesse, forsvandt helt. Allerede i 1500-tallet

1. George Peterken 1976, s. 127.

2. E. J. T. Collins 1988, s. 331 f.

3. Eiler Worsøe 1979; Mårten Sjöbeck 1927.

4. A. Howard Grøn 1955, s. 28.

var skovmanglen eksempelvis et problem for Ærøs beboere (1). Men andre steder vedblev skoven at forsyne samfundet med træ gennem hele perioden. Carl Weismann vurderer således de fynske skoves tilstand i det 18. århundrede som god, og Gregers Begtrup kan endnu ved det 19. århundredes begyndelse konstatere, at flere egne i Jylland havde mere brændsel end de selv kunne bruge (2).

Det er på denne baggrund målet for den foreliggende undersøgelse at forsøge at udskille generelle og specielle træk ved danske skoves udvikling fra 1500-tallets midte frem til udskiftningen i slutningen af 1700-årene samt at konstatere eventuelle kronologiske og geografiske variationer i denne udvikling. Det skal med andre ord undersøges *hvor* og *hvornår* reduktionen og udtyndingen af skovene fandt sted, hvilke *egenskaber*, der iøvrigt kendetegnede disse, hvad *årsagerne* til afskovningen var og hvilke umiddelbare følger denne udvikling fik for det samlede kulturel landskab.

OPBYGNING

Kilderne til ældre dansk skovhistorie er mange og forskelligartede, og det billede af virkeligheden, de kan give, har en meget ujævn detaljerigdom. Efter en kortfattet præsentation af de tre egne af landet, der er udvalgt som undersøgelsesområder, søges således først det enkle spørgsmål besvaret, hvilke bebyggelser, som havde skov, og hvilke ikke. Dernæst analyseres udviklingen i skovenes størrelse, tæthed og almentilstand, ligesom der kastes lys over deres artssammensætning. I kapitlet *Mange slags skove* forsøges det at opstille nogle principper for skelnen mellem de ganske uens landskabsformer, der kan betragtes som skov. Dernæst undersøges det, hvad der kan have været årsag til periodens skovudvikling. Blandt de mest betydende faktorer rettes blikket særlig mod ubalancen mellem hugst og tilvækst, skovgræsningen, agerbrugets udvikling samt 1700-årenes aktive skovdyrkningsindsats.

Undersøgelsen omfatter geografiske områder med omkring 1375 ejerlav og en tilsvarende mangfoldighed af hver for sig spændende detaljer. I hovedkapitlerne har de generelle træk og disses geografiske eller kronologiske variationer selvsagt forrang, og eksempler anvendes kun som illustration af sådanne almene forhold. For imidlertid også at give et indtryk af kildematerialets muligheder på det helt lokale, konkrete plan, har jeg mellem hovedkapitlerne indføjet en række lokaleksempler. Hvor der i teksten henvises til bestemte lokaliteter meddeles som regel kun ejerlavsnavn, idet sognetilhørsforhold fremgår af stednavneregistret.

AFGRÆNSNING

Undersøgelsens øvre kronologiske grænse er bestemt af kildesituationen, idet der først fra tiden efter midten af 1500-årene findes et kildemateriale, som gør

1. Frits Heide 1919, s. 85.

2. Carl Weismann 1900, s. 7 ff i modsætning til Hugo Matthiesen 1942, s. 21; Gregers Begtrup, Nørrejylland bd. 1, 1808, s. XXXIX.

sammenlignende undersøgelser mulige. Dens nedre grænse, tiden omkring Landboreformerne, er valgt på grund af disse reformers fuldstændige omkalfatring af kulturlandskabet. Det er med Hugo Matthiessens udtryk *det gamle land*, det vil sige tilstanden før udskiftningen, der har interesse. Hverken den tidlige skovseparation eller de første plantageanlæg på Randbøl Hede vil således blive berørt.

For at kunne belyse udviklingen så detaljeret som muligt er undersøgelsen geografisk begrænset til tre egne af landet, nemlig Antvorskov og Korsør len, Falster og Koldinghus len, som er valgt ud fra flere kriterier. Det har således været afgørende, at der foreligger et geografisk og kronologisk dækkende kildemateriale, som gør sammenligninger i tid og rum forsvarlige og meningsfulde. Når netop disse regioner lever op til dette krav, er grunden, at kronen fra et tidligt tidspunkt gjorde sig gældende som jord-besidder og dermed kildeproducent. Denne godsstrukturelle skævhed er så at sige prisen for et sammenhængende kildemateriale. Også indenfor de enkelte regioner veksler kildemængden med kronens tilstedeværelse, og de ikke-kongelige skove er ihvertfald før 1700 som hovedregel så dårligt kildebelagt, at man generelt må give afkald på skovhistoriske undersøgelser af proprietærgodset.

Endvidere har det ved udvælgelsen været et mål, at forskellige naturgeografiske betingelser og de dermed samspillende driftsmåder i landbruget skulle kunne modstilles. Der er derfor valgt to østdanske og et vestdansk område med vidt forskellige jordbundsforhold, bebyggelsesstrukturer og landbrugstraditioner.

KILDERNE

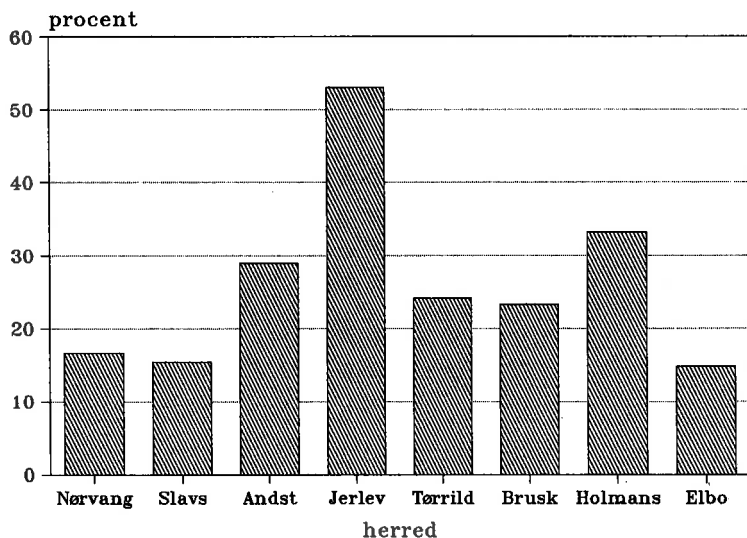
Repræsentativitet

Gennem årene fra 1500 til 1800 ændrede kilderne til belysning af skovtilstanden såvel karakter som omfang, hvilket selvsagt påvirker deres sammenlignelighed. Tilsvarende er heller ikke alle dele af de tre regioner lige godt repræsenteret i materialet, hvilket afstedkommer nogle uundgåelige geografiske skævheder. En regionalhistorisk undersøgelse som den foreliggende kan naturligvis ikke uden videre gøres gældende udover de undersøgte områder, men netop den påtænkte sammenligning af forholdene i med hensyn til blandt andet naturgeografi ganske forskelligartede regioner vil gøre bredere konklusioner mulige.

Det er som nævnt en grundbetingelse, at kildematerialet ikke repræsenterer hele undersøgelsesområdet og alle godskategorier jævnt. For det første er der for perioden 1600-1800 stort set kun efterladt kilder fra krongodset. Dette forhold er særlig beklageligt, idet krongodset generelt var ujævnt fordelt over de tre regioner. Det gælder dog ikke Falster, hvor kronens besiddelser allerede i det 16. århundrede var helt dominerende. For det andet udskiltes hovedparten af krongodset i 1700-tallet i alle tre regioner som *ryttergods*, hvorved størstedelen af de bevarede kilders geografiske perspektiv yderligere indskrænktes, men hvorved den indbyrdes sammenlignelighed samtidig tog til.

En række forhold begrænser dog følgerne af disse skævheder. For hovedkilden til forholdene i det 16. århundrede, kronens mageskiftebesigtigelser, gælder det

således, at selvom hovedformålet for kronen netop var etableringen af en velarronderet godsmasse, er underrepræsentationen af regionernes øvrige dele ikke alvorlig. Det var da vel at mærke også netop fra disse egne, at kronen mageskiftede sig *bort*. Antallet af gårde i Koldinghus len nævnt i besigtigelserne 1573-1620 i forhold til gårdtallet i Matriklen 1683 fordeler sig som vist i nedenstående diagram.

Antal gårde nævnt i mageskiftebesigtigelser 1573-1620 i forhold til det samlede gårdtal i Christian Vs Matrikel fordelt på herreder

Også for den følgende periode angår kilderne temmelig eksklusivt krongodset, som imidlertid netop var placeret i de skovrige egne. For kronen indså tidligt fordelene ved at have adgang til skov, og den 15-årig Christian IV skrev latinske stile om, hvorfor slotte burde placeres ved skoven (1). Dog krævedes det kun, at kronen havde en enkelt lod i en skov, for at denne havde centraladministrationens bevågenhed. Endvidere udbreder såvel den ældre enevældes matrikuleringer (ved periodens midte) som en række indberetninger fremkaldt af Fredskovsforordningen 1805 (ved periodens slutning) perspektivet til alle godskategorier. Endelig medtager størstedelen af 1700-årenes omfattende kortmateriale selvsagt alle ejeres gods, og giver dermed ideelt et udtømmende billede af kulturlandskabet.

1. Liber Compositionum nr. 145. Gorm Tortzen takkes for denne henvisning.

Iagttagelse og interesse

Spørgsmålet om, hvilke interesser, der kan skjule sig bag skovbeskrivelsernes øjensynlige saglighed, kan hverken besvares enkelt eller alment. Mindst to modsatrettede tendenser kan logisk tænkes at have påvirket den nøgterne beskrivelse. På den ene side kunne det forhold, at skovenes angivelig miserable tilstand udgjorde selve forstsvæsenets eksistensberettigelse, tilsige, at beskrivelserne ligesom samtidige, udenforstående iagttageres debatindlæg anslog mørkere toner, end der egentlig var belæg for. Men på den anden var forstsvæsenet jo netop sat til at rette op på denne nedslående situation, og man kunne derfor lige så vel forvente, at det så vidt muligt stillede sine bedrifter i et gunstigt lys. Det gælder eksempelvis den jysk-fynske overførster Hans Bachmanns fynske skovbesigtigelser forud for krongodssalgene (1). En positiv tendens må dog især antages at gøre sig gældende i beskrivelser af tidens skovdyrkningsbestræbelser og disses resultater.

På trods af denne tænkelige tendens "i begge retninger", må det hovedsynspunkt dog gøres gældende, at skovbesigtigelserne som regel afspejlede de forhold, der blev beskrevet, nøjagtigt og pålideligt (2). Dette sikredes i 1700-tallet blandt andet ved, at Skov- og jagtssessionerne, som virkede lokalt men blandt andet bestod af betroede embedsmænd *udenfor* forstsvæsenet, garanterede skovrideres og overførsteres indberetninger.

Noget ganske andet er så, at skovbesigtigelserne naturligvis kun tog sigte på de forhold, som interesserede tidens forstlige administration, og at de derfor ikke kan forventes at give et *udtømmende* billede af den almene skovtilstand. Den særlige synsmåde, som prægede de forstligt uddannede skovsynsmænd, kommer ikke mindst til udtryk i beskrivelsernes *bredde*. To præferencer gør sig særlig klart gældende. For det første havde overskovens træer den primære interesse, ofte især den unge opvækst, og for det andet betragtedes bevoksningerne i regelen udfra et økonomisk ressourcesynspunkt, idet det først og fremmest var forekomsten af brændsel, tømmer- og gærdselstræ der registreredes (3). Følgelig må omtale af overskovstræerne eg og bøg i almindelighed antages at være dækkende, mens henvisninger til alle andre arter næppe kan gøres til genstand for statistiske undersøgelser. Det eneste anvendelige grundlag for vurdering af skovindberetningers generelle troværdighed er imidlertid sammenligning af forskellige kilders udsagn om den samme lokalitet. Og der er i denne forbindelse ikke fundet eksempler på afgørende uoverensstemmelser.

Ubenyttet kildemateriale

Ikke alt bevaret, relevant kildemateriale er benyttet. For 15- og 1600-tallets vedkommende er således udvisningsdokumenter og skovforbrydelsessager generelt

1. Carl Weismann 1900, s. 15.

2. Således også Holger Munk 1969, s. 26.

3. Jvf. f. eks. Christian Fruhauf 1980, s. 9.

ladt ude af betragtning (1), mens alle andre brugbare kildetyper normalt er inddraget. For 1700-årene, hvor kildemængden vokser nærmest eksplosivt, har kilde-søgningen i det væsentlige været koncentreret om centraladministrationens arkivfunds. Spredt og mere specielt materiale i eksempelvis gods- og landvæsens-kommissionsarkiver er således i almindelighed ikke benyttet. Endvidere er forstatens omfattende korrespondancesager (brevbøger og indkomne breve) kun undtagelsesvis benyttet. Den væsentligste undtagelse udgør en række indberetninger fra samtlige kongelige skovdistrikter 1731, som for tiden er under udgivelse med titlen *Dansk Skovbrug 1710-33* (2).

Endelig må det ikke glemmes, at kulturlandskabet selv er en værdifuld og i mange henseender uomgængelig kilde. Men "unfortunately, many historians confine themselves to the written word or, worse still, to the literary word; they are reluctant to put on their boots and to see what the land itself, and the things that grow on it, have to say" (3). Også den foreliggende undersøgelse er begrænset til skriveborde og arkivlæsesale, og kunne utvivlsomt kompletteres væsentligt ved "studier i marken". Dog må det bemærkes, at relikter fra tiden før Landboreformerne generelt er få, og at de kun kan tolkes udfra et indgående kendskab til netop *the written word*.

NOGLE BEGREBER

SKOV defineres udfra moderne forhold som "en planteformation, som er kendetegnet ved en særlig fysiognomi, der skyldes den vigtigste bestanddel, *træerne*. Ved træer forstås vedagtige, selvstændigt oprejste planter af mindst 5 m højde. Træerne skal stå så tæt sammen, at de skaber et fælles kronetag, som nogenlunde afskærmer jordbunden, og som er så udstrakt, at der under det findes eller fremkommer et særligt *skovklima* og en særlig *skovjordbund*" (4). For tiden før skovseparation og -indfredning er denne definition imidlertid næppe særlig relevant. Tætte plantesamfund som det beskrevne forekom kun i begrænset omfang, mens mere spredtstående træer og buskvækster indgik i en lang række landskabsformer, som idag er forsvundet.

Til karakteristik af disse historiske bevoksningsformer er det ofte fremholdt, at skov før Landboreformerne alene var *træerne* men ikke *grunden*, de stod på. Dét fremgår blandt andet af et juridisk responsum udarbejdet 1784 af Jacob Edvard Colbjørnsen, som formentlig støtter sig til Jyske Lovs bestemmelse om almindings-skov, hvor kongen ejer grunden og bønderne "skoven". Ifølge Colbjørnsen var "Skov i det daglige sprog en samling træer, der står på et sted, hvorunder man ikke altid tillige forstår grunden", men denne opfattelse er nok for formalistisk, og

1. Bo Fritzbøger 1989 A, s. 239 f og s. 244.

2. Materialet til denne kildeudgave findes i Rentekammerarkivet 331.12, 3323.171, 3323.181, 333.716 og 333.717.

3. Oliver Rackham 1986, s. 6.

4. Jens Dragsted 1986, s. 8 f på grundlag af Alfred Dengler & Ernst Röhrig 1980 (5. udg.), s. 12.

forudsætter et moderne, suverænt ejendomsbegreb. Med Christian Olufsens ord tilhørte skovene efter udskiftningen "grundejeren med samme ret og rettighed som uret i hans lomme". Skulle man i 1780'erne forklare, at træer og grund (græsning) havde forskellige ejere, måtte de derfor nødvendigvis være to *adskilte* genstande. Desværre har ejendomsbegrebets udvikling i Danmark imidlertid aldrig været genstand for nogen tilbundsående analyse, og kun konturerne af de markante ændringer, som dette oplevede under oplysningstiden, lader sig derfor erkende (1).

Formentlig var skoven i praksis, akkurat som idag, netop *enheden* af træer og grund. Eksempelvis fastlagdes skellet mellem skov og mark såvel før som efter Danske Lov efter den middelalderlige tradition. I 1656 blev en fjerdedel af Skibet Balleskov således udtrykkelig bortskødet "så vidt roden rinder, og vand drypper af grenene". Ved skov forstod man altså, og forstås i det følgende, *alle kulturlandskabets træer og træsamfund*; såvel enkeltstående træer i marker og enge, ellekrat i moser, forkrøblet pur på vindblæste skråninger og samlede, tætte bevoksninger i lighed med vore dages højskov. Eller som Arent Berntsen i 1650 klart formulerede det: "Alle de pladser eller stykker land, som ere med træer begroede" (2).

I tidens forordninger og administrative aktstykker findes en nuancering af skovbegrebet, nemlig betegnelserne OVERSKOV og UNDERSKOV, som med god grund har skabt forvirring i den skovhistoriske litteratur. Oldenskov, som ifølge Arent Berntsen var "al eg og bøg" på grund af "den skønne olden, de næsten årligen frembærer", indtog tidligt en særstilling. Allerede Løllands Vilkår 1446 tillægger eg og bøg en særlig status, og et kongeligt stadfæstelsesbrev fra 1537 skelner mellem på den ene side "et frit og almindeligt skovhug med elleskov og tjørne" og på den anden "bøgeskov og egeskov", som ikke må "ødelægges os og kronen til brøst og skade". Endelig optrådte helt tilbage i højmiddelalderen særlige beskyttelsesforanstaltninger for oldentræer (3). Det var af denne særstilling begrebet overskov udsprang. Overskoven var simpelthen de træarter (eg, bøg og ask), hvortil skovejeren havde en særlig ret.

Dét, som juridisk adskilte overskoven fra underskoven, var altså træernes art, ikke deres størrelse (4). Men denne definition havde øjensynlig netop kun juridisk gyldighed. I det praktiske skovbrug opfattedes overskov derimod som højstammede, frugtsættende ege og bøge. Den var med Arent Berntsens ord *oldenskov*. Der var imidlertid ikke nødvendigvis tale om *etagering*, dvs. lagdeling, af vegetation på samme areal, således at overskovens kronedække ragede op over underskoven.

1. P. C. Nielsen 1980, s. 12; Jyske Lov 1. Bog, kap. 53 (DGLN bd. 1, s. 158.); Colbjørnsen citeret efter Adolf Oppermann 1929, der s. 48-56 har en grundig gennemgang af den forstretlige terminologi; Christian Olufsen 1811, s. 54; ejendomsbegrebet: se dog Ole Bernild & Henrik Jensen 1978, s. 226 ff.

2. Jyske Lovs 1. Bog kapitel 53; DL 5-10-20; VLSP III.1, nr 6, 12/12 1656; Arent Berntsen her samt nedenstående citater: 2. Bog, 1650, s. 36 f.

3. Kgl Ret I, nr. 401, 28/9 1537; Johan Lange i KLNLM 11, sp. 191.

4. Eiler Worsøe 1988 A, s. 67.

Underskoven var ofte selvstændige krat, der ifølge Berntsen var "de steder <...>, som med helt lave og tykke buske af torn, enebær, hæssel, stubber og andet sådant uordentligt buskads er begroet så tykt, at man sig næppe kan der igennem trænge". Også betegnelsen surskov kunne hæftes på sådanne bevoksnings, idet Berntsen dog øjensynlig foretrak at henregne nåletræ til denne kategori. For en ordens skyld skal det tilføjes, at i samtidens begrebsverden kunne også "krat" indeholde overstandere af oldentræer (1).

Underskoven blev drevet ved såkaldt *stævning*. Det vil sige udnyttelse af de fleste vedplanters evne til ukønnet formering ved beskæring af træets skud fra stød med normalt 3-20 års mellemrum. Af denne grund benyttedes betegnelser som stævningsskov og gærdselsskov, som var "krat af torn, enebær eller andet småt ris og busk, hvoraf kan haves fri huggen til gærders vedligeholdelse", ofte synonymt med underskov. Sprogbrugen var med Adolf Oppermanns ord "vaklende". Den moderne term *lavskov* dækker ligeledes "skov med oprindelse i den forgående bevoksnings individer, d. v. s. fremgået af stød- eller rodskud" (2).

På samme måde som overskov i praksis betegnede *store træer* anvendtes betegnelsen underskov i flæng om alle *små træer* (3). Ikke uden grund optræder derfor enkelte steder betegnelsen *småskov* om underskoven. Det er i denne forbindelse vigtigt, at også *bøge- og egeopvækst* i mange tilfælde regnedes til underskoven.

Ved PRIMÆR SKOV forstår man skov, der uafbrudt har dækket samme areal siden sidste istid. SEKUNDÆR SKOV er derimod oprindelig skovbevoksedes arealer, som efter at have været skovløse i en periode atter er sprunget i skov. Endelig betegner NATURSKOV stort set det samme som det engelske *ancient woodland*. Nemlig skov med lang skovkontinuitet (mindst 200 år) af hjemmehørende arter (genetisk naturskov) (4).

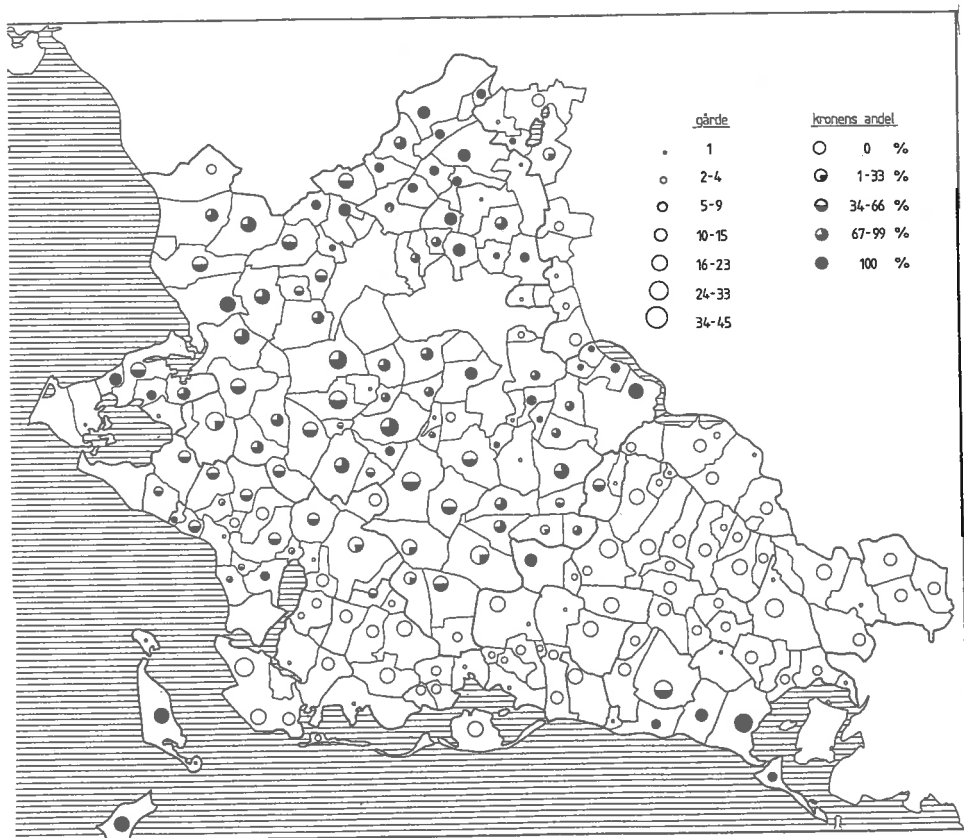
Side 173-201 opstilles som nævnt forsøgsvis en systematik over de forskellige skovtyper, som fandtes i det danske kulturlandskab. *Markskoven* bestod af træer og buske spredt i agre og engstykker. *Hegnsskoven* var i modsætning hertil adskilt fra de dyrkede jorder, men lå indenfor ejerlavets grænser. *Skovhaven* og *engskoven* bestod af arealer med kombineret græsning eller høslet og trævækst drevet under mere eller mindre intensive former. *Enemærket* tilhørte i modsætning til *fællesskoven* kun én lodsejer. Endelig befandt *overdrevet*, som ikke nødvendigvis var skovbevokset, sig mellem de enkelte ejerlav, der udnyttede dets græsning i fællesskab.

1. Mårten Sjöbeck mener (1964 A, s. 152) til gengæld, at begrebet dækker *skottskog* - altså stævningsskov; Steen Bjerke henregner birk, el, pil og gran under surskov (1957, s. 375); Sj St L 1567, s. 86.
2. Adolf Oppermann 1929, s. 51 ff; H. A. Henriksen 1988, s. 646.
3. Vid Vedt 5, 1938, s. 45.
4. Charles Watkins 1988; Ca. 33 % af Englands skove var i 1960'erne "ancient", dvs. før 1600, George Peterken 1981, s. 34; Oliver Rackham (1980, s. 6) sætter grænsen ved 1700; Eiler Worsøe 1988B; Bernt Løjtnant & Eiler Worsøe 1990; Peter Friis Møller 1989, s. 14-17 og samme 1990, s. II ff.

Antvorskov og Korsør len, fra 1663 kaldet amter, der dækkede den sydvestligste del af Sjælland med Kirke Stillinge som grænsesogn i nordvest, Nordrup-vest i nordøst og Herlufsholm i sydøst, udgjorde gennem hele undersøgelsesperioden formelt to selvstændige administrative enheder, men havde oftest samme lens- og senere amtmænd. I 1670 blev det indtil da selvstændige Saltø lagt under Antvorskov, som sammen med Korsør amt i 1798 indgik i det nye Sorø amt (1).

Krongodsets fordeling og ejerlavenes størrelse i Antvorskov og Korsør len ifølge Matriklen 1662

1. Trap⁵ III:3, s. 624; Atlas over Danmarks administrative inddeling II, s. 89.

Begge amter indeholdt dele af både Slagelse herred og Flakkebjerg herred, som først i 1819 blev delt i et Øster og et Vester, og endnu i sidste halvdel af 1600-årene havde Antvorskov amt strøgods i Merløse og Løve herreder (1). Bortset fra Kirke Stillinge sogn, der så sent som på 1770ernes rytterdistriktskort er angivet som tilhørende Løve herred, er dette gods dog ladet ude af undersøgelsen.

Bebyggelses- og ejendomsstatistik

Slagelse og Flakkebjerg herred bestod af henholdsvis 18 og 32 landsogne, hvor- til skal lægges købstæderne Slagelse, Korsør og Skælskør. De 50 landsogne indeholdt 1682 ialt 205 ejerlav med tilsammen 2027 gårde (15.102 td. htk.) og mindst 580 huse med og uden jord (2). Der var således i gennemsnit 9,9 gårde pr. ejerlav, og de bestod i gennemsnit af 7,5 td. htk. De største ejerlav var Flakkebjerg og Hyllested med hver 29 gårde. Flertallet af regionens landsbyer udskiftedes i 1780-erne og '90erne. Blandt 1600-tallets enkeltbebyggelser, som var forholdsvis jævnt fordelt, skal især nævnes Antvorskov Slot ved Slagelse, Korsør Ladegård samt de 20 hovedgårde, af hvilke 15 lå, ofte kystnært, i Korsør amt.

Dén ejendomsfordeling, som fremgår af Matriklen 1662, viser en række meget markante særtræk. Området omkring Antvorskov og det store skov- og overdrevs- område øst og sydøst herfor domineredes af krongods, mens de sydvestlige kysteg- ne bar præg af en række store adelige godskomplekser (Borreby, Basnæs, Sned- inge, Trolldholm og Fyrendal m. v.). Den isolerede kongelige godsbesiddelse ved Saltø slot etableredes i 1646 ved mageskifte mellem kronen på vegne af hertug Valdemar Christian og arvingerne efter den hidtidige ejer (3). Efter en årrække i Corfitz Ulfeldts eje kom gården med tilhørende fæstegods i 1661 tilbage til kro- nen, dog blot for allerede i 1664 atter at komme på adelige hænder.

Da ejendomsstrukturen omkring 1682 var stabiliseret efter salg, pantsættelser og geninddragelser af pantsat gods, ejede kronen 39 % af dobbelt-amtets hart- korn, 6 % var kirke- eller institutionsgods, 7 % tilhørte Universitetet eller en af de lærde skoler i Sorø og på Herlufsholm, 38 % var adelsgods og en ubetyde- lighed af 6 gårde (0,3 % af hartkornet) var selvejere.

Krongodsets administration

En stor del af Antvorskov amts krongods blev i 1703 udlagt som grevskab for kongens elskerinde Elisabeth Helene von Vieregg. Da hun imidlertid allerede døde samme år, havde denne ny status næppe større praktisk betydning (4). Øjen- synlig eksisterede grevskabet dog på papiret indtil størstedelen af regionens kron- gods i 1717 indrettedes til rytterdistrikt.

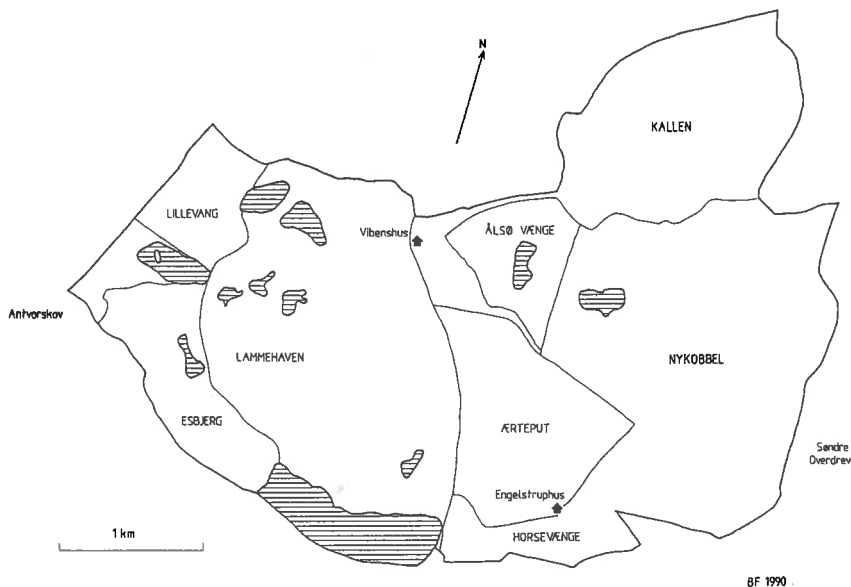
1. Trap⁵ III:3, s. 860; Rtk. 311.3.

2. Dette og det følgende: Henrik Pedersen 1928; Med hensyn til hustallet henvises til Finn Mortensen 1989.

3. Trap⁵ III:3, s. 936.

4. For dette og det følgende: Trap⁵ III:3, s. 812.

Udover grevskabets gods, der fandtes i det typiske krongodsområde i områdets centrale, nordlige del, lagdes de kongelige hovedgårde Pebringe, Landbytorp og Lystager med fæstegods under rytterdistriktet. Til dette hørte endvidere de vestligste dele af sognene Pedersborg, Bromme og Lyngbe fra Sorø amt (1).

Antvorskov slots enemærkeskove rentegnet efter rytterdistriktsskorte 1768. De skraverede områder er større søer. Størst var den antagelig kunstigt frembragte Nysø med Nymølle syd for Lammehaven

Ryttergodset blev som størstedelen af landets øvrige krongods sat til salg ved Heinrich Schimmelmans finansreformer i 1760'erne. Som det falsterske krongods, men i modsætning til det koldingske, blev det udbudt som hovedgårde med tilhørende fæstere, og ikke til selvejerkøb (2). Umiddelbart før auktionen blev det imidlertid i 1768 overdraget til den statslige overskattedirektion, idet det sammen med det vordingborgske rytterdistrikt skulle gøres til genstand for forsøg med først og fremmest udskiftning, arvefæste og kobbelbrug. Først da disse forsøg viste sig ufrugtbare eller politisk uspiselige efter Struensees fald, blev de 5835 tønder hartkorn i 1774 udparcelleret i 9 hovedgårde med fæstere og solgt til private.

1. Rtk. 2215.159.

2. Axel Linvald 1905-11; Karl-Erik Frandsen 1991; For de forskellige salgsmåder se også Sigurd Jensen 1950, s. 31.

Fra 15- og 1600-tallet kendes enkelte kongelige forst- og jagtembedsmænd fra Korsør og Antvorskov len. Tre beridters geografiske afgrænsning kan udlæses af bevarede skovriderbestallinger, og der synes at have været tale om en udtalt kontinuitet. I 1574 fik Christoffer von Lyneborg bestalling til at beride et område indeholdende blandt andet Nordrup Overdrev og Kindertofte skov. Samme beridt tilhørte i 1731 Bertel Pedersen. 1573 fik Lorentz Rap bestalling for et område omkring Vinstrup. Det vil sige skovene langs Tystrup Sø (1). Dette område udgjorde i 1731 Hans Ejlersens beridt. Endelig fandtes i 1731 et tredje beridt bestående af Antvorskovs store overdrevsområde (Lammehaven, Ærteput osv.).

Landskabet

Generelt præges jordbunden af moræneler og -sand formet af isens hovedstrømning nordvest-sydøst (2). Vest for Slagelse findes en større moræneflade, mens den mest dominerende landskabstype synes at være stærkt kuperede dødisområder, som er særlig rigt repræsenteret i de nordøstlige skovegne. Regionen afgrænses mod øst af det sandholdige tunneldalskompleks fra Sorø til Karrebæk Fjord indeholdende Susåen med Tystrup-Bavelse Sø. De højeste punkter findes i dødisområdet mellem Slagelse og Sorø (Oldebjerg 83 m, Vætterbjerg 93 m og Østerbjerg 88 m). På en del steder blev der i 1800-tallet foretaget dræning og indvinding af lavtliggende, vandlidende arealer. Således eksempelvis af det marine forland omkring Tudeås udløb i Storebælt (Frølund Fed) og i de store engdrag og moser på det smeltevandsaflejrede sand mellem Gimlinge og Ting Jellinge. Størstedelen af området hører idag til blandt Danmarks tørreste egne (under 500 mm nedbør/år) (3).

Mens Videnskabernes Selskabs kortlægning sikkert arbejdede sig gennem landet, benyttede flere af de tilknyttede landmålere det store datamateriale til forskellige beregninger af landskabets egnsvisе sammensætning (se side 88). Blandt disse har især Søren Bruun efterladt sig et meget værdifuldt statistisk materiale, ifølge hvilket de to amters samlede areal omkring 1770 udgjorde 90.660 ha. Heraf var ca. 87 % ager og eng, mens omkring 11 %, eller ca. det nuværende gennemsnit for hele landet, var skov. Resten mose og kær (4).

Landbruget

Når man ser bort fra enkelte ejerlav langs Storebælt og Smålandsfarvandet samt en række mindre bebyggelser i overdrevsområderne ved skellet mod Alsted herred, var agerbruget overalt organiseret som 3-vangsbrug. Og udover de fremherskende ejerlavsinterne fællesskaber var egnen præget af en række endog me-

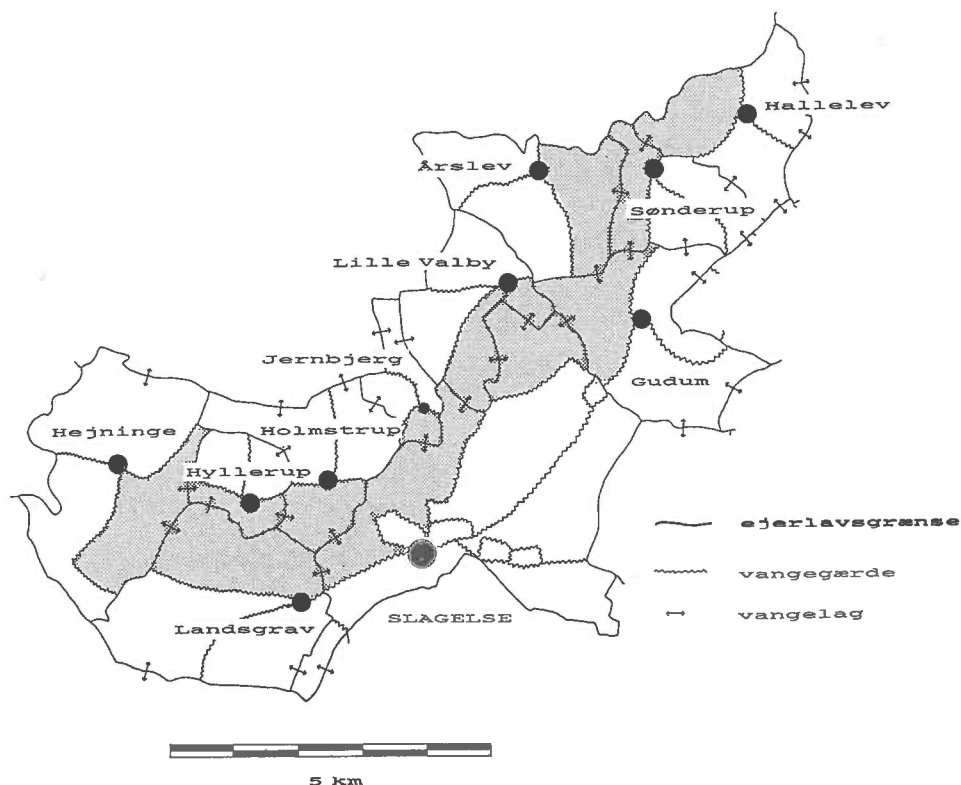
1. Kanc Brevb 8/10 1573, 10/10 1573, 4/12 1573, 12/8 1574 og 3/10 1574; Rtk. 333.17.

2. For det følgende: Trap⁵ III:3, s. 599 ff.

3. Johannes T. Christensen 1925; Jordartskort over Danmark 1:200.000; Jens Dragsted 1986, s. 18.

4. Rtk. 313.29.

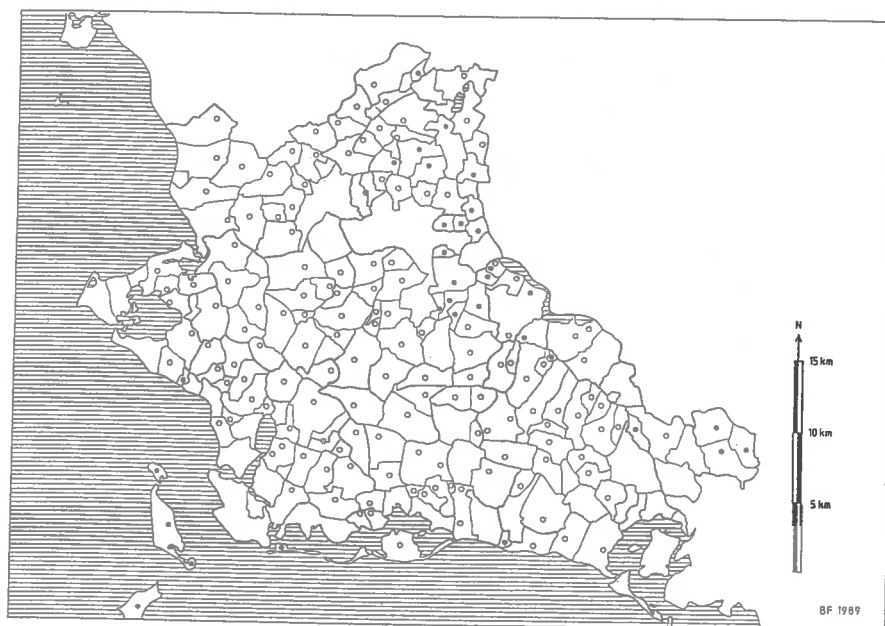
get lange såkaldte vangelagskæder (1). Det vil sige områder, hvor sammenstødende marker, fordi de havde samme plads i sædskiftet, ikke behøvede adskillelse med hegn. De marginale kyst- og overdrevsbyer havde alsædebrug, hvor et beskedent opdyrket areal i princippet blev tilsået hvert år. Agerbruget her var af sekundær betydning i forhold til husdyrbruget, og de udstrakte strandenge gav antagelig mulighed dels for stedsevarende græsning med deraf følgende øget gødningsproduktion, og dels for supplement til denne gødning i form af tang fra stranden.

Områdets længste ejerlavskæde fra Hejninge over Slagelses købstadsjorder til Hallelev. Rekonstruktion på grundlag af Thomas Bugges kort 1771

1. Frits Hastrup 1970; Karl-Erik Frandsen 1983.

I størstedelen af Antvorskov og Korsør len var landbrugets hovedprodukt korn, men netop i alsædebyerne samt en del andre ejerlav i området sydvest for Tysstrup-Bavelse Sø dominerede kvægproduktionen. Det afspejler sig blandt andet i landgildens sammensætning, som summarisk er gengivet på kortet nedenfor (1). Opstaldning af ungvæg på fæstegodset som landgildeydelse (fodernød) forekom endvidere overalt, og udover en betydelig animalsk produktion spillede fiskeri formentlig en væsentlig rolle for kystbyerne. Enkelte af dem anføres 1662 for landgilde i form af sild.

Ejerlav hvis landgilde (-harkorn) ifølge Matriklen 1662 bestod af mindst 50 % bygbrug (hvid) eller smør (sort)

NYKØBING LEN

Nykøbing len bestod af Falsters Nørre og Sønder herred, hvorunder også hørte Gedsør birk i administrativ henseende (2). I forbindelse med ryttergodsets indretning blev de to herreder i 1720 lagt sammen til Falsters birk. Hertil kom købstæ-

1. Om 1662-matriklens landgildeangivelser som udtryk for landbrugsgeografiske variationer se: Karl-Erik Frandsen 1988, s. 18 ff.
2. For det følgende Falsterundersøgelsen 1989 og Holger Hjelholt 1933-35.

derne Nykøbing og Stubbekøbing. Til lenet hørte udover selve Falster tillige Bogø, Hasselø med de ubeboede Flatø og Kalvø samt øerne nord for Lolland (Femø, Fejø og Askø), der fulgte Sønder herred. I undersøgelsen er dog alene hovedøen med Hasselø inddraget.

Falsters sogne 1682. Udsnit af Atlas over Danmarks administrative inddeling

Bebyggelses- og ejendomsstatistik

Nørre herred havde 14 sogne, Sønder herred 13, og tilsammen bestod disse i 1682 af 115 ejerlav, af hvilke dog 2 (Råd og Dalby) var øde. I gennemsnit havde hvert ejerlav 12,0 gårde, og hver gård bestod af 5,7 td. htk. Udover 15 enkeltgårde

bestod øen altså i udpræget grad af landsbybebyggelser, af hvilke Vålse i nord og fisker/færge-byen Gedesby i syd var de største med henholdsvis 50 og 41 gårde.

Til det samlede gårdtal på 1377 skal lægges 435 huse med eller uden jordtilliggende. De var af hensyn til hoveriet i det væsentlige koncentreret omkring kronens ladegårde. Forholdet mellem hus- og gårdtal var altså ca. 3:10, eller noget højere end i Antvorskov og Korsør len. En forklaring på dette var sikkert Falsters meget særprægede ejendomsstruktur, hvor kronen efter en række mageskifter i omkring 1600 (Bønnetgård 1585, Korselitse 1603, Skørringegård 1604) besad over 3/4 af øens jord.

I Matriklen 1662 meddeles 83 % af øens hartkorn således at tilhøre kronen, 13 % var kirke-, præste- eller institutionsgods og kun 5 % var adeligt strøgods. Der var altså ingen adelige hovedgårde. Til gengæld besad kronen som nævnt en række ladegårde (Nørre Ladegård, Skørringegård og Korselitse) samt andre større enkeltgårde, af hvilke flere ofte var bortforpagtede. Iøvrigt var krongodsets fordeling ganske jævn, idet dog Kippinge og Falkerslev sogne udmærkede sig ved at have under 50 % krongods. Denne store kongelige godsmasse var af gammel dato. I Kong Valdemars Jordebog (især Falsterlisten ca. 1255) tilhørte 31 % af Falsters "mark" kronen, men efter Reformationen (i 1570) var ikke mindre end 49 % af gårdene kongelig ejendom.

Krongodsets administration

Som følge af den høje krongodstæthed anvendtes øen gentagne gange som kongehusets enkegods (livgeding). Som sådant indtog Falster en administrativ særstilling, idet øen kun hvad militære og handelsmæssige forhold angik stod under den centrale statsforvaltning. I alle andre henseender sorterede den under den aktuelle enkedronnings personlige kancelli og lokale fuldmægtige.

I 1718 udlagdes størstedelen af Falsters omfattende krongods til ryttergods (1). Idet der var mere hartkorn end nødvendigt til underhold af ét regiment, blev øens nordligste sogne lagt under det lollandske distrikt. De blev dog knyttet til det falsterske distrikt, da det lollandske krongods blev afhændet i 1727. Efter flere års alvorlige økonomiske problemer på de fleste rytterdistrikter bestemtes det i slutningen af 1730'erne, at flere af dem skulle opdeles administrativt. Som en følge heraf blev det falsterske distrikt i 1741 opdelt i to distrikter.

I forbindelse med krongodssalgene blev alt falstersk krongods eller ialt 6051 td. htk. i 1766 sat til salg på auktion. Det var udstykket i 10 hovedgårde (inklusive de tre gamle: Nørre Ladegård, Skørringegård og Korselitse) med tilhørende fæstegods, af hvilke dog én (Stangerupgård) aldrig blev oprettet. Godsets købere var fortrinsvis velstående borgere, af hvilke Johan Frederik Classen med erhvervelsen af Korselitse og Carlsfeldt med meget omfattende fæstegods overskyggede alle andre. Et mindre "tilbagefald" skete, da kronen i 1793-94 så sig nødsaget til at købe Hvededal, Gåbense og Vestensborg og i 1798 tillige Valnæsgård tilbage fra de private ejere.

Det kongelige skov- og jagtvæsen sorterede lokalt under et hierarki af skovridere, skovfogder og skovløbere. Falster havde såvidt vides i 1500-tallet flere kongelige skovridere, men i 1600-årene synes der som hovedregel at have været en skovrider pr. herred. Denne praksis ses videreført i det følgende århundrede, idet Conrad Runge ved siden af sit hverv som overførster over Smålandene i 1730'erne tillige varetog Nørre herreds beridt, mens Friderich Henning tog sig af Sønder herred (1).

Landskabet

Ifølge Søren Bruuns beregninger bestod det falsterske landskab omkring 1770 for tre fjerdedele vedkommende af ager og eng, ca. 3 % var uopdyrkede moser og kær, 22 % skov og under 1 % søplan. Hertil kom efter 1850 betydelige arealer ved inddæmning, hvoraf det største var Bøtø Nor på 2145 ha (2).

Øens landskabsformer præges af en israndzone fra bakkedraget på Vålse Vigs østside i nord (indeholdende Falsters højeste punkt Bavnehøj, 44 m) til den langstrakte morænebue (Gedsør-halvøen) i syd. Mod nord fremhersker ofte lavtliggende moræneflader, som mellem Vejringe og Nørre Vedby gennemskæres af et markant tunneldalsystem indeholdende blandt andet Fribrødre Å, Tvede Sø, Barup Sø og Skerne Sø. Endelig skal nævnes flere åsforløb, blandt andet ét fra Åstrup mod sydvest til Virket Lyng.

Jordbunden består de fleste steder af moræneler med varierende iblanding af sand, og under de nuværende dræningsforhold er der generelt tale om god landbrugsjord. Meget taler dog for, at Søren Bruuns tal for moser, kær og andre vandlidende arealer er sat lovlig lavt. Store områder er stadig uegnede til agerbrug (Horreby Lyng, Bøtø), og andre er først gennem 1800-årenes dræninger blevet dyrkbare. Det gælder for eksempel Maglemosen i Åstrup sogn.

Af Christof Hoffmanns Falster-kort fra 1692 fremgår det med stor tydelighed, at sådanne vandlidende, udyrkbare arealer var særdeles vidtstrakte, og de har i hele den her undersøgte periode virket som en bremse på agerdyrkningens ekspansionsmuligheder. Det centrale Falster har i dette århundrede (1931-60) haft en gennemsnitlig årlig nedbør på 550-600 mm, hvilket placerer øen tæt ved lands gennemsnittet (3).

Landbruget

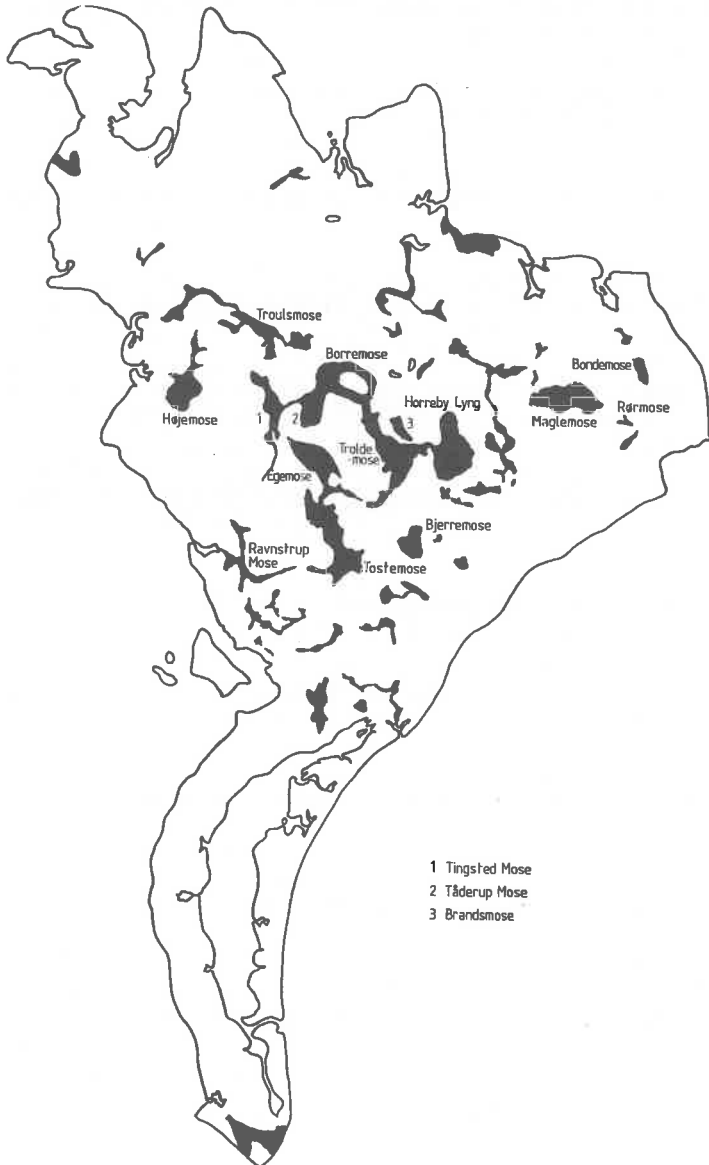
I 1600-tallet var hovedlandgilden som i andre overvejende kornproducerende egne byg. Agerbruget organiseredes næsten overalt som trevangsbrug med omdriften vintersæd-vårsæd-fælled, idet dog flere senmiddelalderlige småbebyggelser i

1. Bo Fritzbøger 1989 A, s. 109 ff; Rtk. 3323.118.

2. For dette og det følgende: Trap⁵ IV:3, s. 599, Aage H. Kampp 1959, samt Landskabsanalyse for Storstrøms Amt 1976.

3. Bo Fritzbøger 1989 C; Jens Dragsted 1986, s. 18; Leo Lysgaard 1975, s. 101.

Horbelev sogn blev drevet ved alsædebrug, muligvis med supplerende gødning af tang. Hasselø havde 4-vangsbrug, der ligeledes krævede ekstra gødskning.

Enge, kær og moser på Christof Hoffmanns Falsterkort fra 1692. Hertil skal lægges hele landtangen Bøtø, som har haft karakter af strandeng

En ikke ubetydelig animalsk produktion var efter landgildens sammensætning at dømme koncentreret på de nordlige halvøer Vålse Nakke og Farnæs, på Hasselø, omkring Nørre Ladegårds store græsningsarealer samt i Idestrup sogn, hvis byer havde græsningsret på Bøtø. Som andre grene af produktionen led dog også husdyrholdet et alvorligt tilbageslag i forbindelse med krig og krise ved 1600-tallets midte (1), og der gik lang tid før forholdene fra før krigen genoprettedes.

Størstedelen af de nye falsterske godskomplekser fik fæstegårdene udskiftet af landsbyfællesskabet i 1790'erne, mens det i enkelte sogne først skete efter 1800. Overgangen fra fæste til selveje skete i det væsentlige også først i 1800-tallet.

KOLDINGHUS LEN

Koldinghus len strakte sig i 1600-tallet fra Trelde Næs i øst til Grindsted i vest og fra Vamdrup i syd til Brande i nord. Det bestod administrativt af de otte herreder Nørvang (16 sogne), Tørrild (9 sogne), Jerlev (4 sogne), Elbo (5 sogne), Holmans (6 sogne), Brusk (9 sogne), Slavs (4 sogne) og Andst (10 sogne) samt købstæderne Kolding, Vejle og fra 1650 Frederiksdal, senere kaldet Fredericia. Denne skikkelse fik lenet først relativt sent, idet blandt andet Nørvang først permanent kom under lenet 1597, Slavs først oprettedes 1552 og Malt herred øst for Andst i 1583 overgik fra Koldinghus til Riberhus len (2). I 1687 blev herrederne lagt sammen, således at henholdsvis Nørvang-Tørrild, Jerlev-Andst-Slavs og Elbo-Brusk-Holmans fungerede som retslige enheder. Endelig blev Koldinghus amt i 1794 delt imellem Vejle og Ribe amter.

Bebyggelses- og ejendomsstatistik

Lenets ialt 63 landsogne bestod af ca. 650 ejerlav med i gennemsnit 3,3 gårde pr. ejerlav, og hver gård af 5,0 td. htk. Der var dog endog meget store geografiske variationer i dette forhold. I regionens østlige del var landsbybebyggelser klart fremherskende, mens hele området vest for en linie fra Hvejsel til Bække domineredes af enkeltgårdsbebyggelser spredt mellem enkelte større landsbyer.

I tiden indtil ca. 1620 foretog kronen en intensiv godssamling i de såkaldte "indherreder" (Andst, Jerlev, Brusk, Holmans og Elbo) rundt om Kolding (3). Ved en lang række mageskifter med adelige godsbesiddere og erhvervelsen af kirkelige institutioners, blandt andet Ribe Kapitels, jordegods etableredes således gennem Frederik II's og Christian IV's bevidste indsats et betydeligt, velarronderet kron-gods, herunder ikke mindst en sammenhængende kongelige vildtbane (se side 199).

Især i lenets sydøstlige del var den adelige godsbesiddelse derfor beskeden, og der var kun få hovedgårde. Til gengæld stod selvejet mange steder relativt stærkt. Mellem 1569 og 1621 erhvervede kronen således mere end 600 "jordbrug" i Indherrederne og var i 1600-tallet stort set eneste godsejer i dette område. Mellem 1610 og 1662 synes kronens samlede gårdtal i hele lenet at være gået tilbage fra

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 26 ff.

2. For dette og det følgende Trap⁵ VIII:3, s. 791 ff; Kanc. Brevb. 23/3 1583.

3. Thomas B. Bang 1918, s. 20; Arent Berntsen 1656 I, s. 134.

1140 til 825, men Matriklen 1662 oplyser ikke konsekvent ejendomsforhold, således at krongodsets totale omfang med sikkerhed kan bestemmes. Også i denne periode ses gennemført en række mageskifter, hvis tendens var den samme som de tidligere: koncentration af krongodset i lenets østlige del. Nettoresultatet af disse transaktioner synes dog ikke i sig selv at kunne forklare en eventuel reduktion af kronens gårdtal (1).

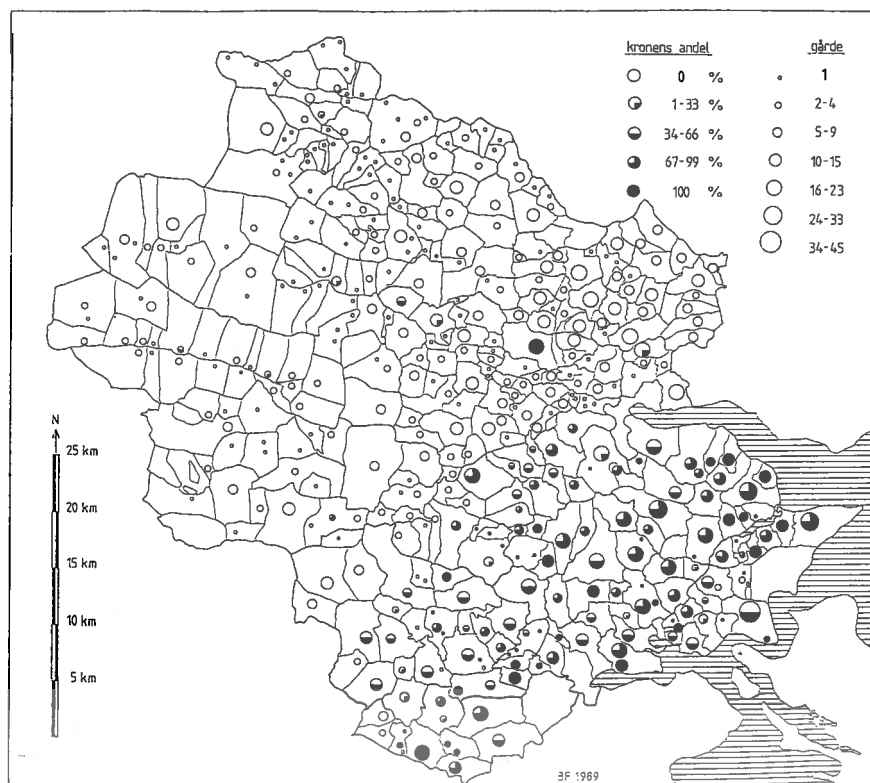

*Koldinghus amts sogne 1683. Udsnit af Atlas
over Danmarks administrative inddeling*

Umiddelbart efter Statsomvæltningen 1660 berørtes også Koldinghus amt af omfattende krongodsafståelser, primært med klausul om tilbagekøbsret. I det

1. Hans Knudsen 1922-24; Thomas B. Bang 1918; J. A. Fridericia 1890; Koldinghus lens jordebog 1610/11.

følgende tiår bragtes denne ret imidlertid i anvendelse adskillige gange, således at der ikke skete nogen afgørende formindskelse af krongodset ved denne lejlighed.

Krongodsets fordeling og ejerlavenes størrelse i Koldinghus len ifølge Matriklen 1662

Som følge af omstruktureringer i forbindelse med Landmilitsens oprettelse i 1701 (1) blev en del af Koldinghus amts krongods afstået på auktioner i årene 1704-5. I den efterfølgende periode, indtil det definitive bortsalg af det kongelige ryttergods i 1764-65, optræder endvidere jævnlige mindre salg. Ofte solgtes kun en eller nogle få gårde, mens den eneste erhvervelse synes at have været købet 1730 af hovedgårdene Højgård og Lerbæk med tilliggende fæstegods.

I løbet af det 18. århundrede synes kronen iøvrigt primært at have koncentreret sine afståelser om tienderrettigheder og tilbagekøbsklausuler. I en hel del tilfælde

1. K. C. Rockstroh 1923.

kan tilbagekøbsretten således en årrække efter godssalget konstateres solgt til godsets nye ejer for 1 rigsdaler/td. htk (1).

Krongodsets administration

I 1718 blev af amtets krongods oprettet det koldingske rytterdistrikt. Det kom til at bestå af 4825 td. htk. "gammelt" ryttergods (dvs. ryttergods efter forordningen 10/8 1695), 384 td. htk. andet krongods, 178 td. htk. relutionsgods samt 193 td. htk. nyerhvervet proprietærgods. I forbindelse med rytterdistriktets indrettelse dannedes Koldinghus birk som selvstændig jurisdiktion (2).

Rytterdistriktet blev solgt på auktion i 1765, men i modsætning til de to andre distrikters omlægning til velarronderede hovedgårdskomplekser bortsolgtes langt størsteparten af det koldingske gods (med tilhørende gårdvise skovparter) til bønderne selv. Det viste sig imidlertid svært for mange af de nye selvejerbønder at betale den aftalte pris. Udskiftningen af landsbyfællesskabet fandt, trods udbredt modstand blandt bønderne, i det meste af amtet sted kort efter selvejerkøbet og før 1780, og hører således til blandt de første danske udskiftninger. Skærup udskiftedes som amtets sidste ejerlav i 1803 (3).

Ifølge en indberetning fra 1731 var Koldinghus Amt da inddelt i 3 skovrider-beridter (underinddelt i tilsammen 12 skovfogderier), som hovedsagelig, men ikke udelukkende, faldt indenfor rytterdistriktets grænser. Også her prægedes den forstadministrative inddeling af stor kontinuitet, men enhederne synes generelt at være vokset gennem 15- og 1600-tallet. At der antydningvis har været en omvendt proportionalitet mellem skovtæthed og beridter, synes da også oplagt. Fra 1584 findes bestallinger for en skovrider over Holmans herreds skove, en skovrider over egnen mellem Viv og Egtved og en skovfoged over Egtved sogns skove. 1593 omtales en skovrider over Brusk herred (4).

Landskabet

Søren Bruuns arealberegninger fra ca. 1800 afspejler godt de meget forskelligartede landskabsforhold i det store amt. I øst herskede agerlandet og store skovområder, i vest heden med yderst begrænset agerbrug. Jordbunden i øst præges af morænedannelser indeholdende sandblandet ler og lerblandet sand samt spredte lokaliteter med ren lerjord (5). Fladen gennemskæres af øst-vest løbende tunneldale med aflejret grovsandet jord. Vest for en linie fra Gadbjerg i nord til Gesten i syd findes i skarp kontrast til den frugtbare østlige landbrugsegn hedebladen karakteriseret ved smeltevandsaflejringer af sand og grus med et en stærkt vekslende islæt af moræneler (bakkeøer), ferskvandsdannelser som tørvemoser samt flyvesand. Rene sand- og grusaflejringer er særlig dominerende i et bredt øst-vestligt bælte fra Vandel til Grindsted og Sønder Omme. I lenets vestligste egne har

1. Kronens Skøder passim.

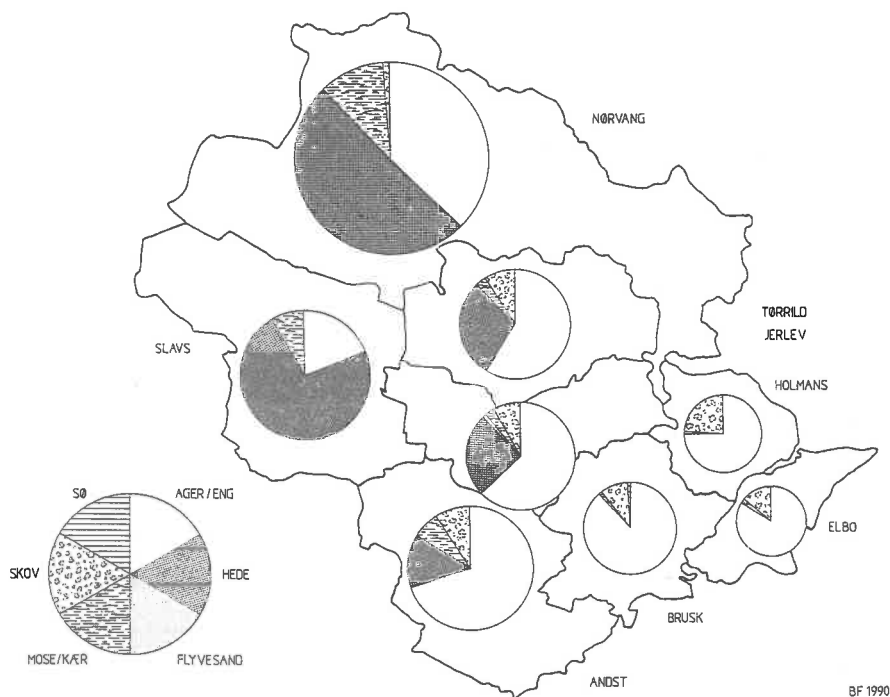
2. K. C. Rockstroh 1923, s. 85; Trap⁵ IX:2, s. 905.

3. Axel Linvald 1905-11, s. 285, note 1; H. P. Berthelsen 1953; Johan Hvidtfeldt 1931.

4. Rtk. 333.17; Kanc Brevb 28/4 1584, 26/5 1584, 22/6 1584 og 31/8 1593.

5. Jordklassificering Danmark: 15-25 % materiale med partikelstørrelse < 2 µm.

endvidere fundet en vis podsolering af jordbunden sted, og de hører idag til Danmarks nedbørsrigeste (750-800 mm/år) (1).

*Landskabstypernes fordeling i Koldinghus amts herreder ca. 1800
efter Søren Bruuns beregninger*

De meget store skel mellem lenets østlige og vestlige del tydeligt fremgår tydeligt af ovenstående kort. I mange henseender udgjorde Holmans og Slavs herreder de to yderpunkter. Hvor Holmans således prægedes af høj opdykningsgrad og udstrakte kystskove, var Slavs herred næsten totalt skovløst, og "må henregnes til det magreste parti af hele amtet" (2).

Landbruget

I de østligste dele af Indherrederne var agerbruget i 1600-tallet organiseret som 2-vangsbrug (Lillebæltssystemet), mens dette mod vest gradvis afløstes af græsmarksbrug. Dette dyrkningssystem karakteriseredes først og fremmest ved, at

1. Jordartskort Danmark 1989; Jens Dragsted 1986, s. 18 og 33.

2. Carl Dalgas 1830, s. 35.

bymarkens enkelte dele ikke som i vangebruget var adskilt med gærder eller hegn. Som beskrevet af Gregers Begtrup, "anser bonden på mange steder hegn som noget overflødigt, da bønderne mellem sig holde strengt over fred, endog i ævrets tid" (1). Heraf fulgte, at kreaturgræsningen enten måtte finde sted på arealer med stedsevarende græs (overdrev/hede) eller ved *tøjring* af dyrene på de hvilende marker. Husdyrproduktionen havde en fremtrædende position i græsmarksbruget, og ikke mindst for at sikre græs med en høj næringsværdi var agre-nes hviletid ofte 4-6 år.

På hedesletten med dens bakkeøer af morænemateriale dominerede en type af græsmarksbrug, hvor bymarken ikke var underinddelt. I morænebakkerne mellem det østlige moræneland og hedebladen i vest inddeltes markerne derimod i et antal såkaldte tægter, der i mange, men ikke alle, tilfælde modsvarede rotations-tiden (2). Byg synes overalt at have været den dominerende kornsort, mens havre alene optræder i bebyggelser øst for isens hovedstilstandslinie.

Ifølge 1662-matriklens oplysninger om landgildens sammensætning spillede husdyrproduktionen overalt en betydelig rolle, men var især dominerende på de ringeste jorder. Mange af hedebladens enkeltgårdsbebyggelser var således helt baseret på husdyrbrug, omend der var tydelige variationer indenfor selv beskudne geografiske margener. De var formentlig betinget af de ofte stærkt vekslende jordbundsforhold. Data vedrørende kvægholdet (se side 226 ff) antyder endvidere en vis koncentration omkring de traditionelle eksportveje til de nordtyske og nederlandske kvægmarkeder, der dog tabte væsentligt i betydning i løbet af 1600-tallet. Fåreholdet var mange steder anseligt (3).

1. For dette og det følgende: Karl-Erik Frandsen 1983, s. 78 ff og 225 ff; Gregers Begtrup: Nørrejylland 1, 1808, s. 65.
2. Viggo Hansen 1970.
3. Gregers Begtrup: Nørrejylland 1, 1808, s. XXVI og XXXIV.

SKOV ELLER EJ?

Skoven satte sit præg på landskabet i store dele af landet, men den var også en vigtig naturressource, og det er først og fremmest som sådan, den har afsat sig spor i ældre historiske kilder. Det skal derfor til indledning undersøges, hvilke ejerlav, som til forskellige tider havde skov, og hvilke ikke. I den forbindelse er det væsentligt at gøre sig klart, at kun *positive* udsagn kan bruges. Kildernes tavshed om emnet er ikke nødvendigvis udtryk for skovløshed (1).

For især de ældste, kildefattige dele af undersøgelsesperioden er det sjældent muligt at trænge dybere ned end til en sådan konstatering af skovenes overordnede fordeling mellem ejerlav. Men udover umiddelbare udsagn om skov, eksempelvis omtale eller taksation i mageskiftebesigtigelser, findes en række indirekte vidnesbyrd, som alt i alt muliggør en forholdsvis dækkende beskrivelse af tiden før 1660. Det gælder for det første landgildens sammensætning, der, som den fremstår i Matriklen 1662, afspejler landbrugets varierende produktvalg og dermed i vid udstrækning skovbrugets plads i landbrugsproduktion. For det andet er stednavnestoffet i mange tilfælde formet under indflydelse af skove eller skovrydning.

Tolkningen af omtale eller navngivning af skove i ældre dokumenter kan dog ofte være forbundet med betydelige problemer. Eksempelvis kan det i senmiddelalderligt kildemateriale være svært at skelne sikkert mellem form og realitet. Således forekommer formuleringen "i ager og eng, skov og mark, intet undtaget" ofte i adkomstdokumenter, men formen er så fast, at langt fra alle sådanne lokaliteter nødvendigvis havde skov (2).

Brugsrettigheder i fællesskove, der lå temmelig langt fra byen selv, udgør en anden faldgrube ved bestemmelsen af bebyggelsers eventuelle skovtilliggende. Som eksempel kan nævnes Jernbjerg Skov i Slagelse herred, der udtrykkelig udgjorde en del af den vidtstrakte Nørre Djungsved (se side 258). Déns omtale i middelalderkilder angiver altså *ikke* skov i området nordvest for Slagelse, hvor Jernbjerg ligger.

1. F. eks. Friedrich Mager 1930 I, s. 50.

2. F. eks. i Repert 2:7, s. 97 og VJb p. 37 v; i modsætning til Freidrich Mager 1930 I, s. 76.

På grund af skovbrugets driftsøkonomiske betydning er interessen i mange kilder som nævnt snarere rettet mod skovens produkter end mod skoven selv. Det gælder også meddelelserne om, at byer havde *ildebrand*, dvs. brændsel. Dette begreb kan imidlertid ikke entydigt opfattes som brændeved, eftersom det i hedegegne ikke unaturligt betegnede mose- eller lyngtørv (1).

LANDGILDE OG SKOV

For skovens som for agerlandets brug måtte bønderne fra middelalderen betale en række afgifter til ejeren. Hver enkelt gård svarede afgifter for adgangen til skovens produkter (vedhugst og oldenfedning af svin), og disse landgildeydelse var altså et element i det første, senmiddelalderlige skridt bort fra det "fri bonde-skovbrug".

Fra det 16. til det 18. århundrede tiltog jordejernes monopolisering og regulering af skovbruget. I takt hermed skete en udvikling af afgiftsbetalingen. Fra en situation, hvor den enkelte gård havde fast definerede brugsrettigheder, som modsvarede af ligeledes faste landgildeydelse, måtte bonden således i løbet af 1600-tallet både svare landgilde af skovherligheden og betale med penge eller naturallier for det faktiske skovbrug. Denne opsplitning af bøndernes modydelse for skovbruget er ikke behandlet klart i den foreliggende litteratur (2), og venter stadig på en fyldestgørende analyse.

En række ydelse med tilknytning til vedhugst er formentlig alle indført i 1300-tallet, og optræder i dokumenter fra det følgende århundrede under samlebetegnelser som skovtold, skovkøb, skovleje. I takt med skovenes formindskelse i løbet af det 16. og 17. århundrede blev flere af dem antagelig omlagt til andre afgiftsformer. De optræder ikke desto mindre endnu som formelle ydelse i Matriklen 1662, hvis oplysninger om skyldsætning derfor kan benyttes i en retrospektiv analyse. Til belysning af matriklens tilbageskuende karakter er konsulteret en række ældre lensjordebøger, som dog for krongodsets vedkommende bekræfter den nominelle landgildes kontinuitet (3).

Også oldengælden skal betragtes dels som element i landgilden og dels som betaling for den konkrete indbrænding. Om ydelse for såvel vedhugst som olden gælder imidlertid, at der må skelnes mellem persiller, der i sig selv hidrører fra skoven, og som derved utvetydigt indicerer skov, og persiller, som kun *indirekte* står i forbindelse med skovens brug.

1. "Deres ildebrand af tjørveskær haver de mangel på og søges på andre steder", Bregnhoved (Give sogn), Christian Vs Matrikel 785.
2. Heller ikke af Svend Gissel 1968, s. 65 ff.
3. Svend Gissel 1968, s. 43; Jørgen Würtz Sørensen 1983, s. 109; William Christensen 1903, s. 235, 379 og 633; Karl-Erik Frandsen 1988, s. 21; Koldinghus lens jordebog 1610/11, som for et enkelt herreds vedkommende indgår i Birgitte Dedenroth-Schous udgave fra 1984, Antvorskov lens jordebog 1609, Korsør lens jordebog 1625 samt Nykøbing lens jordebog 1572 (RA, Kongehuset, Frederik IIs dronning Sophie).

Skovens egne produkter

Landgildeydelsen *læs ved* optræder i de fleste jordebøger fra 1500-tallet, og i Næsbyhoved lens jordebogsregnskab er flere gårde skyldsæt for "xx læs sommer ved, x læs vinter ved" (1). Vedydelsen er hyppigt forekommende i Koldinghus og Nykøbing len, mens den i Antvorskov og Korsør len, som *eneste* skovindicerende persil, kun optræder i Fårdrup.

Betaling med brændeved stammer fra en tid, da bønderne havde mulighed for selv at bringe det tilveje på egne skovlodder, men efterhånden måtte adskillige købe denne som andre nødvendige landgildeydelse. I Koldinghus len klagede nogle bønder i 1578 over dette forhold, og fik derfor udvist brændsel i kronens skove. Andre fik ydelsen ændret. Blandt andet i 1639 en gård i Erritsø ved Fredericia, der istedet for 20 læs ved skulle betale 10 mark, i overensstemmelse med tidens renteritakster svarende til 8 skilling pr. læs. Når bønderne ikke længere selv kunne skaffe det fornødne brændeved men måtte have det udvist af lenet, ophørte ydelsen med at være en regulær landgildeydelse, og antog istedet hove-riets form (2).

Brændekeørslernes betydelige vægt i de samlede hoveribyrder er velkendte. Ifølge Rise Hansens tal for hoveriet på Ringsted Kloster o. 1600 udgjorde forarbejdningen af brændsel ca. 28 % af de samlede hoveriforpligtelser. Hertil skal lægges arbejdet med skovning og udsavning. I samme retning peger eksempelvis Herlufsholms Frie Skoles Regnskab 1585-86 (3).

I ikke så få tilfælde ses landgildeydelsen brændeved og vedægter sammenblandet. I kong Hans' skøde til Esrom kloster 1496 optræder brændeved med stor konsekvens sammen med hoveriet. En gård i Esbønderup yder blandt andet "ij slætte dage, iiij skære dage, tre pløje dage, xx læs ved". Ved en enkelt af skødets gårde står udtrykkelig, at vedet ages, og i klostrets jordebog fra 1497 hedder det om adskillige gårde: "Item hver j lam, j gås, iiij pullos, hver x læs ved og j læs ved til stegerset, item hver ij slætte dage oc vj skære dage". Allerede på dette tidspunkt synes vedægter dog ofte afløst af andre ydelser. Således for en gård i "Kragedale", det ødelagte og nylig udgravede Krogdal i Gribskov: "Item hver j lødig mark for ved ægt" (4).

Ved-ydelsens gradvise overgang fra landgilden til hoveriet har medført, at den ikke regnedes med i landgildehartkornet. I eksempelvis skiftet efter Eske Brock 1626 anføres det om det udeladte brændeved, der gårdvis er angivet under landgilden som "x læs ved", at "Vejrmøleskyld <...> hove til våd, ved, kul <...> er til hob og over alt uberegnet". Tilsvarende meddeler Arent Berntsen, at "Ved/ som alene af bønderne ages regnes ikke". Endelig optræder "xx læs ved" og "xx læs

1. Regnskaber indtil 1559, pk. 3, læg 3.

2. C. Christensen (Hørsholm) 1886, s. 76; Kanc Brevb 20/6 1578; Kanc Brevb 3/2 1639; Jens Engberg 1972, s. 324.

3. Hoveriet på Ringsted Kloster, 1968, s. XLII-XLIII.

4. Cod Esrom nr. 176 og 257.

møg" under fællesbetegnelsen *arbejde* i Mariager Kloster og Droningborg amts matrikelprotokol fra 1664 (1).

Helt tydelig er sammenblandingen af vedægter og landgildeved i forbindelse med to gårde i Højen, der i 1578 ikke kunne hugge de 40 læs ved, "som de skulle svare i vedægt", på egne skovlodder (2). Lensmanden fik derfor ordre om at udvise det i andre skove. I såvel Koldinghus Lens jordebog 1610 som Matriklen 1662 optræder det pågældende brændeved som landgilde.

En anden afgiftsform, som utvetydigt forudsætter tilstedeværelsen af skov, er den såkaldte *skovvogn*, der paradoksalt nok kun optræder som landgilde i hedebebyggelserne Ris og Utoft. Begge disse områder var gennem hele undersøgelsesperioden totalt skovløse, hvilket *kan* tale for, at skovvognen som landgildebetaling er ældre end brændevedet.

Arent Berntsen beskriver skovvognen som "1 tømmer træ 14 alen langt", og det er næppe korrekt, når den andetsteds defineres som en "langægt i forbindelse med træhugst". For Berntsens definition taler nemlig blandt andet, at skovvogne i for eksempel Eline Gøyes jordebog opføres efter skyld og gæsteri men inden skovsvin, hoveri samt småredsler. For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at betaling af vogne og hjul i landgilde ikke var usædvanlig (3).

De første omtaler af skovvogne synes alle at være fra 1400-tallets slutning, og i de følgende århundreder indgik de hyppigt i landgilden. En sikker datering af indførelsen af landgildeydelsen "skovvogn" findes imidlertid ikke (4).

For en del ejerlav anføres i Matriklen 1662 humlestænger opregnet i snese som landgildepersil, og ligesom brændeved var humlestængerne snævert knyttet til eksistensen af skov. De var et typisk produkt af bøndernes stævningsdrift, og afgiftsformen synes at have en vis geografiske koncentration i områder med lodskiftede underskove. Denne tilknytning kan blandt andet anskueliggøres ved en bemærkning i en besigtigelse af nogle gårde i Skanderup i Andst herred 1579, om hvis landgilde det hedder, at "humlestænger haver de ikke regnet eller lagt af den årsag, at der hugges udi bøndernes egen skov, som udlægges skyld og ejendom for" (5). Gårdene betalte altså åbenbart for skovbruget med andre ydelser, og skulle derfor ikke, som andre i byen, levere humlestænger til slottet.

1. Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626, s. 115 ff; Arent Berntsen 1650, 2. Bog, s. 194; Rtk. 311.136.
2. Kanc Brevb 27/6 1578.
3. 2. Bog, s. 192 og 252; se også Svend Aakjær 1936, s. 281; Gunnar Knudsen 1919, s. 13; Svend Gissel 1968, s. 71; El Gøye Jb, s. 332 ff. Eksempler på dispositionel sammenkædning med hoveriydelser findes dog også, eksempelvis i et tingsvidne fra 1492 (Hards Dipl nr. 76): "skyldte hvert år 3 ørtug korn, skov svin, skov vogn, dags gerning, ægt og gæsteri"; Silkeborg lens jordebog 1586, s. 4 og 38; Viborg Kapitels jordebog 1530 i Dipl Viberg nr. 269, s. 203.
4. Lundenæs lens jordebogsregnskab 1498, Regnskaber indtil 1559, pk. 3; ÆDA III, s. 228; Fr 1 Reg, s. 60 27/10 1524, s. 153 13/1 1528, s. 244 11/1 1530; DKR, s. 271 15/7 1544 og s. 283 6/2 1546.
5. DK B 94, 23/3 1579.

I Koldinghus lens jordebog fra 1610 optræder for et enkelt ejerlav, Dons, den ejendommelige ydelse *birkemaj*, det vil sige birkeløv. Til hvad det har været anvendt er uvist. Birkeris brugtes blandt andet som koste, men om løvet havde en selvstændig anvendelse vides ikke. Dog kendes der eksempler på, at træers løv har været betragtet som særlig anvendelig gødning i humlekuler (1).

Forarbejdet tømmer optræder af og til som landgildeydelse. I Matriklen 1662 nævnes således to steder i Koldinghus len, nemlig Dørslund og Brandlund i det notorisk skovløse Brande sogn, "tømmertræ". Af hvilken art træet var, og til hvad det skulle bruges, fremgår ikke, men det kan konstateres, at ydelsen for ihvertfald Brandlunds vedkommende var konverteret til penge. Traditionen vil iøvrigt vide, at *Barritskov* mellem Grene og Sønder Omme leverede tømmer til Vorbasse kirkes bygning (2).

Kulsvidning var et udbredt fænomen i 1500-tallet, og en lang række ejerlav i Koldinghus len, men til gengæld hverken i Antvorskov/Korsør eller Nykøbing len, var i 1662 noteret for ydelse af trækul. Marknavne med relation til kulsvidningen findes dog over hele landet, og øjensynlig praktiseredes den endnu i 1700-tallet lokalt rundt om i Jylland. På Sjælland var produktionen derimod helt koncentreret i det nordøstlige "Kulsvierland". Ydelsen af kul blev dog med tiden pålagt enkelte udvalgte bønder, som modtog betaling for umagen af de øvrige (3).

Ydelser med indirekte tilknytning til skovens brug

For adgangen til at benytte skoven kunne bønderne være pålagt en lang række afgifter, hvis form ikke entydigt kan relateres til skovbruget, og som derfor er uegnede som grundlag for en retrospektiv analyse af skovenes fordeling. De skal alligevel gennemgås kort, idet de ikke sjældent ses benyttet til netop dette formål.

Lam, der ikke indgik i en teje, det vil sige en lokalt varierende sammensætning af småbederne lam, gæs og høns, optræder ofte som betaling for skovrettigheder. Allerede i Roskildebispens Jordebog fra ca. 1370 ses eksempelvis den ejendommelige formulering "*qui vult vendere (min udhævning) siluam. det agnum*", og senere eksempler er talrige. Nævnes kan Koldinghus lens regnskab 1544-45: "får og skovlam for olden". Den glidende overgang mellem landgildeydelse for benyttelse af skoven i almindelighed og betaling for konkrete produkter afspejles blandt andet i Herlufsholms regnskab 1585/86, hvor der i indtægtsregnskabet for "skov

1. Carl Weismann 1900, s. 10.

2. Rtk. 311.43; John M. Møller 1914, s. 11.

3. Jvf. også Claus Schjøtt-Olsen 1987, s. 37; Rtk. 333.109; Dansk skovbrug 1710-33; P. Eliassen har (1914, s. 120 f) talrige eksempler på ulovlig kulsvidning; Kanc Brevb 11/2 1646.

solgt" side om side med penge-betaling optræder både "1 lam", "1 g:s" og "2 t:r au:e" (1).

Idet skovene benyttedes til *kreaturgræsning*, kan der ofte konstateres en sammenhæng mellem skovrigdom og husdyrhold - og dermed mellem skovrigdom og ydelsen af animalske persiller som køer og smør. Marknavnet *Smørlund* i Neble er bare ét udtryk for denne sammenhæng, men græsning kunne ligeså godt finde sted på skovløse arealer, så nogen entydig sammenhæng mellem køer og skov findes altså ikke. Til gengæld karakteriseredes mindre bebyggelser i skovbygden ofte af et stort kvæghold (2).

Altdominerende blandt disse animalske persiller var *fodernød*, der bestod af kalve, som godsejeren udlagde til fæstebønderne til opfodning inden salg eller slagtning. Da der imidlertid var tale om staldfodring, kan man heller ikke af den grund forvente nogen særlig sammenhæng med skove eller græsningsressourcer i det hele taget. Snarere synes forekomsten af fodernød især at have præget slettebygden, og iøvrigt at variere med havreproduktionen (3).

En markant koncentration af *staldøksne* i Tørrild og Nørvang herreder (hhv. 31 og 52 % af ialt 126 landgildekøer) kan formentlig skyldes trafikale forhold. Nemlig den korte afstand til eksportvejen sydpå.

Sammenhængen mellem smør og skov illustreres allerede af Roskildebispens jordebog fra ca. 1370, "Item siluam dictam Biscopzscow dat dimidiam lagenam butiri" (4), men smørlandgilden synes i visse egne af landet at have været så udbredt, at nogen generel afhængighed af særlig gunstige muligheder for (skov-) græsning ikke er påviselig. For Antvorskov og Korsør lens vedkommende dominerede smørlandgilden dog klart de skovrige egne i lenenes nordøstlig dele samt en række kystbyer med god græsning på strandengene.

Også *korn*, der i de fleste dele af landet udgjorde hovedlandgilden, kunne i visse forbindelser indgå som betaling for brugsretten til en skov. Eksempelvis ses byg og havre at optræde som skovafgift. I andre tilfælde er persiller med mere direkte relation til skovbruget konverteret til korn (eller penge). Endelig findes en del eksempler, hvor skovkøb (betaling for udvisning) er betalt in natura (5).

1. Svend Gissel 1968, s. 69 f; Koldinghus lens jordebogsregnskab 1544/45; RBJ s. 22; Regnskaber indtil 1559, pk. 28, læg B; Herlufsholm Frie Skoles Regnskab 1585-86, s. 26 f.
2. Jvf. Bo Fritzbojer 1989 A, s. 74; Åke Campbell 1928 A, s. 15 ff.
3. Karl-Erik Frandsen 1988, s. 23 og 27; Svend Gissel 1968, s. 55.
4. RBJ s. 46.
5. Kanc Brevb 3/4 1631; Sj St L, s. 80; F. eks. angiver Antvorskov lens jordebogsregnskab 1610/11 sommer- og vinterkøb (af brænde) betalt med æg, havre, lam, høns, gæs og penge jvf. også Svend Gissel 1968, s. 239.

En sidste afgiftsform, der alene forekommer i Koldinghus len, og som kan tænkes at have haft en vis relation til forekomsten af skov, er *salt*. I 1600-tallet svarede i hovedsagen landgilde med to typer: på den ene side bajsalt og fri- eller frisersalt importeret fra henholdsvis Loiremundingen og de frisiske stæder og på den anden hjemmesydet strandsalt. Af disse værdisattes det hjemmelavede salt 50% højere end det købte. En stor del af den danske saltproduktion foregik formentlig ved afbrænding af tang (sort salt), og forudsatte derfor ikke tilførsel af andet brændsel (1).

Ved sydningen af havsalt var store mængder brændsel derimod nødvendige, og ikke mindst denne nicheproduktion havde antagelig skylden for den naturlige læssøske fyrreskovs forsvinden. Forudsætningerne for saltsydning var altså havvand og brændsel. Enkelte byer i Koldinghus len svarede landgilde i form af salt, men det fremgår ikke klart af Matriklen 1662, hvorvidt der var tale om hjemmesydet eller importeret salt. Sammenlignes dens udsagn med jordebogen 1610, bliver sagen dog klar. Kun det kystfjerne Hvolbøl angives at have svaret strand-salt, mens de øvrige fem saltydende byer alle gav "frisalt". Også Hvolbøls strand-salt må dog i sagens natur være købt, så landgildeydelsen "salt" havde absolut ingen afhængighed af skovens nærhed.

Oldengældens former og forhold til andre persiller

For retten til at sende svin på opfedning i skoven betales tidligt forskellige former for afgifter. De stod i forhold til størrelsen af de gårdvise skovlodder eller oldenrettigheder angivet i et antal svins olden (2). Disse afgifters omfang var altså uafhængigt af den konkrete svinemængde, og de oldenprivilegier, der modsvarede afgifterne, gjaldt enten et vist antal svin eller mere ubestemte "bondens egne svin".

Afgiften for retten til indbrænding af svin benævnes *oldengæld* (3), en betegnelse, der i det 17. århundrede først og fremmest benyttedes om den årligt varierende betaling for indbrænding af det antal dyr, som faktisk blev sendt til skovs. Oldengæld betegner altså dels et landgildeelement med svinedriften i skoven som funktionsgrundlag og dels en betaling pr. dyr for samme ydelse!

Oldenrettigheder synes oprindelig organiseret i lokalt varierende enheder (læg, vråd, otting etc.) til hvilke afgiftsmønstret var tilpasset. For oldenretten for 10 svin betales således mange steder 1 bolsvin i landgilde. Senere var der oftere tale om såkaldte "brændsvin", "skovsvin" eller "oldensvin". Mange af de ældre jordebøgers ubenævnte svin var antagelig sådanne "skovsvin". Skovsvinene værdisattes, idet de var opfedede på skoven og ikke på gården, væsentlig lavere end bolsvinene (4).

1. H. C. Darby 1951, s. 75; Arent Berntsen 2. Bog, s. 191: "*Læsø eller hjembrændt salt*"; Hans V. Gregersen 1991.

2. Bo Fritzboeger 1990 B.

3. Første gang i RBJ ca. 1370, f. eks. s. 12.

4. Svend Gissel 1968, s. 65 f; Silkeborg Lens Jordebog 1586; Arent Berntsen 1656, 2. bog, s. 180 f.

Svend Gissel antager, at bolsvin var bondens betaling for oldenrettigheder på godsets egne skove, mens den egentlige oldengæld ikke var en del af landgilden, men derimod kun blev betalt for indbrænding på fremmede godsejeres skove (1). Oldengælden kunne have form af såkaldte tægtesvin, men også af havre eller penge. Allerede tidligt synes der dog at være betalt både bolsvin og oldensvin til egen godsejer. Det må ihvertfald være den umiddelbare tolkning af en dom fra 1466, hvori det hedder, "at the kronene wordnede skule giffue som andre kronene wordnede giffue boolswin oc oldenswin baa baathe sidher. Giffue kronene wordnede vdi andre leen ther hooss oldenswin, tha giffue the oc swo her effter vdi Krarop soken" (2).

At der var en sammenhæng mellem landgilde og oldengæld er klart. Når Roskildebispens Jordebog ca. 1370 adskillige steder har formuleringer som "Item dant tres porcos. exceptis oldengeld", må disse "tres porcos" således være en landgildeydelse, eksempelvis bolsvin, der afløser betalingen af oldengæld (3).

Det er usikkert, om landgildebetalingen for oldenrettigheder oprindelig var fast, men i løbet af 1500-tallet ses talrige eksempler på varians i landgildeformerne afhængigt af overskovens aktuelle frugtsætning. Dermed var udviklingen fra rettighedsbetaling til "betaling ved modtagelsen", som nu også gjaldt indbrænding på godsets egne skove, i fuld gang.

Oldengælden vekslede i disse tilfælde ofte med en anden ydelse. I Tavlov Trinding, det vil sige et "læg", hvor gårde fra flere byer i fællesskab ydede en række afgifter, betalte flere bønder således ifølge Matriklen 1662 "1 bolgalt, når ingen olden er, og når olden er, give de derfor iiij brændsvin". Her var altså en snæver sammenhæng mellem oldengæld og landgilde, og det er næppe hensigtsmæssigt at adskille dem begrebsmæssigt (4). Oldengælden indgik som et element i landgilden.

Eline Gøyes jordebog fra 1552 giver flere eksempler på ydelse af "1 får, når ikke olden er, 1 svin når olden er", og bønderne i Koldinghus len fritoges i 1625 for at betale svin i de år, hvor der ikke var olden, men skulle så istedet betale 2 mark for hvert svin. Tilsvarende fik 10 gårde i Slavs herred i 1636 speciel tilladelse til istedet for 1 skovsvin at give 1/2 rigsdaler i landgilde. I andre tilfælde synes oldengælden at have stået alene, og kun at være betalt i oldenår (5).

1. Svend Gissel 1968, s. 66.

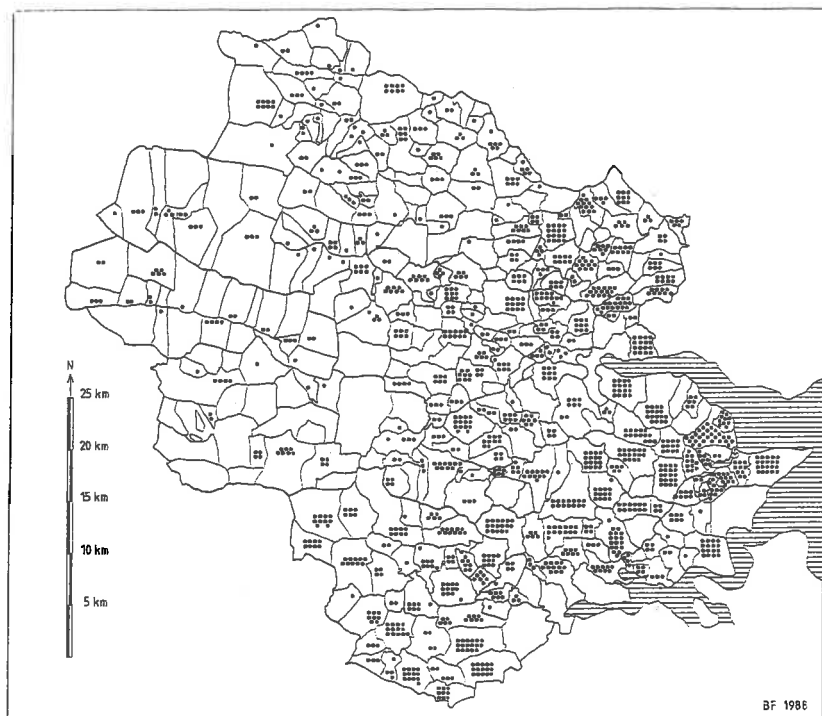
2. Dipl Chr 1, s. 183.

3. RBJ, f. eks. s. 12.

4. Som Svend Gissel 1968, s. 66.

5. El Gøye Jb, f. eks. s. 472; Kanc Brevb 25/4 1625, 15/4 1636; Fr 1 Reg, passim.

Skovsvin som landgilde i Koldinghus len ifølge Matriklen 1662. ● = 1 svin

Fra slutningen af det 16. århundrede betaltes oldengælden som regel i penge eller svin vekslende med indbrændingens omfang, men endnu var forbindelsen til landgilden ikke ganske brudt. En gård i Erritsø fik således i 1639 besked på, at den i ikke-oldenår skulle betale 1 bolgalt i landgilde (1). I det hele taget var betalingen af landgildesvin også i 1600-tallet stærkt påvirket af oldensituationen. Eksempelvis optræder i Koldinghus Lens jordebogsregnskab for 1612/13 følgende former for landgildesvin:

*Bolgalte, som gives 2 år, men ikke det 3.
 Bolgalte, når ingen olden er
 Brændsvin istedet for bolgalte, når olden er
 Brændsvin, som gives årligt
 Brændsvin, som gives hvert 2. år
 Brændsvin, som gives hvert 3. år
 Brændsvin, når olden er*

1. Kanc Brevb 3/2 1639.

Det ser altså ud til, at de to former for oldengæld har eksisteret side om side: 1) brændevin som landgildeydelse og 2) betaling med tægtesvin eller penge for indbrænding. Som betaling for den konkrete indbrænding optræder enkelte gange andet end svin og penge. For 3 grise på Herlufsholm således 1 skæppe havre (1).

Selvom skovbruget var funktionsgrundlag for landgildens oldengæld, viser den sig ved nærmere undersøgelse ikke at være en særlig brugbar skovindikator. Byer kunne nemlig have oldenrettighed i endog meget fjerntliggende skove, hvorved selv helt skovløse egne i visse tilfælde svarede oldengæld. Eksempelsvis på Romeleåsen i Skåne fededes således svin fra et meget stort tildels skovløst opland. På modstående side er vist betalingen af oldensvin i Koldinghus len, som ses at strække sig overraskende langt vest på, hvilket altså ikke kan tolkes som en tilsvarende spredning af skovrigdommen. Heller ikke i Sydvestsjælland og på Falster afspejler ydelsens geografiske udstrækning skovenes beliggenhed (2).

STEDNAVNE

Stednavne vidner i mange tilfælde indirekte om skov, og hovedvægten skal i det følgende lægges på to stednavnetyper: *bebyggelsesnavne*, som for Falster samt 6 af Koldinghus lens ialt 8 herreder er publiceret i Danmarks Stednavne; og *mark- og naturnavne* på landets tusindvis af fald, åse, tægter, enge osv., der oplyses i markbøgerne til Christian Vs Matrikel 1682-83 (3).

Bebyggelsesnavne

Allerede Oluf Nielsen bemærkede i forrige århundrede, at Vestjyllands bebyggelsesnavne indeholdt hentydninger til "undergåede skove" (4). Der er i det væsentlige to elementer i sådanne navne, som er anvendelige til skovindikation. For det første har skovrydnings- og udflytterbevægelsen i højmiddelalderen sat sig spor i meget af navnestoffet, og disse navne må generelt tages som tegn på, at der ihvertfald fandtes skov indtil bebyggelsens grundlæggelse. Den mest udbredte type, -torp-navnene, er imidlertid ingen *sikker* skovindikator, eftersom det ikke nødvendigvis altid var *skov* der blev ryddet. Mere sikre er endelserne -tved, -rud og -stub (5).

1. Herlufsholms Frie Skoles Regnskab 1585-86, s. 33.

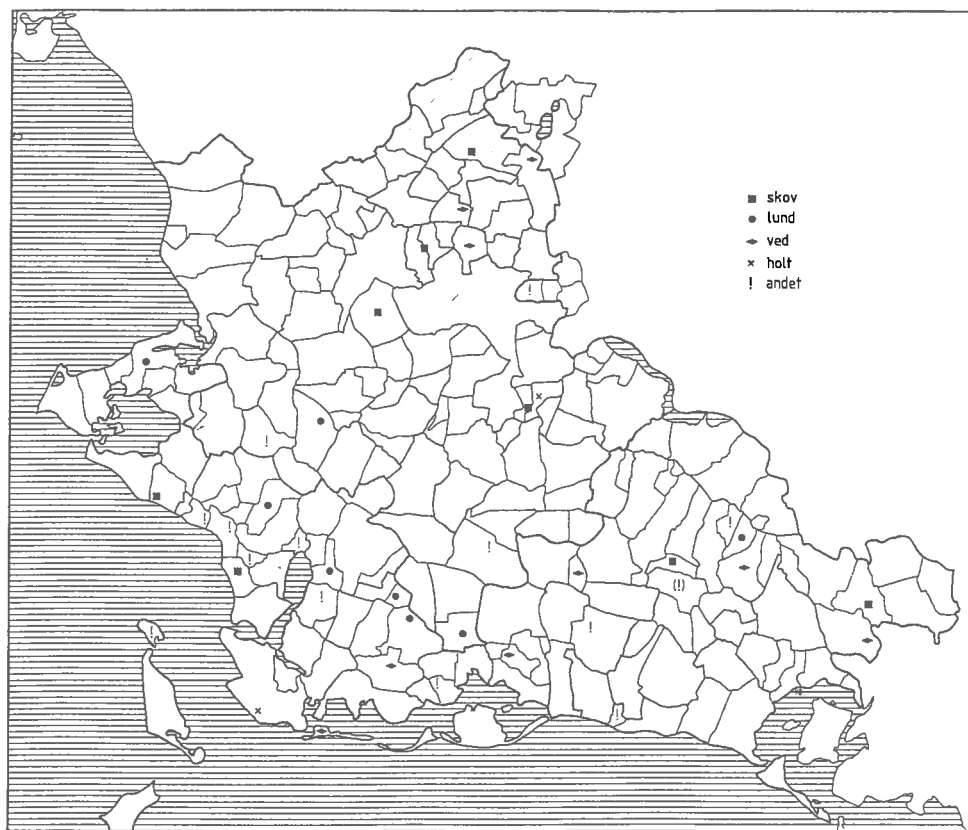
2. C. B. V. Hansen 1917-19, s. 56; H. K. Kristensen 1978; Sven Dahl 1942, s. 108; Tyge Böcher benytter (1941, s. 9 f) skovsvin som skovindikator; Svend Gissel 1968, s. 68; Bo Fritzbojer 1989 A, s. 73 f.

3. F. eks. H. C. Darby 1951, s. 72 ff; markbøgernes navnestof er primært benyttet efter Th. Mortensens marknavneexcerpter i Institut for Navneforskning.

4. Oluf Nielsen 1868, s. 2. Det følgende bygger på DS VIII og XI, Kristian Hald 1965 og Vibeke Christensen & John Kousgård Sørensen 1972.

5. Gunnar Knudsen 1938, s. 46.

For det andet godtgør en række navneformer ret utvetydigt bebyggelse i skov, men uden i sig selv at henvise til rydning. Det gælder først og fremmest vikingetidstypen -lund, det middelalderlige -holt, samt -ved, -ris og -skov. Endelig indgår en lang række artsnavne på træer i bebyggelsesnavne.

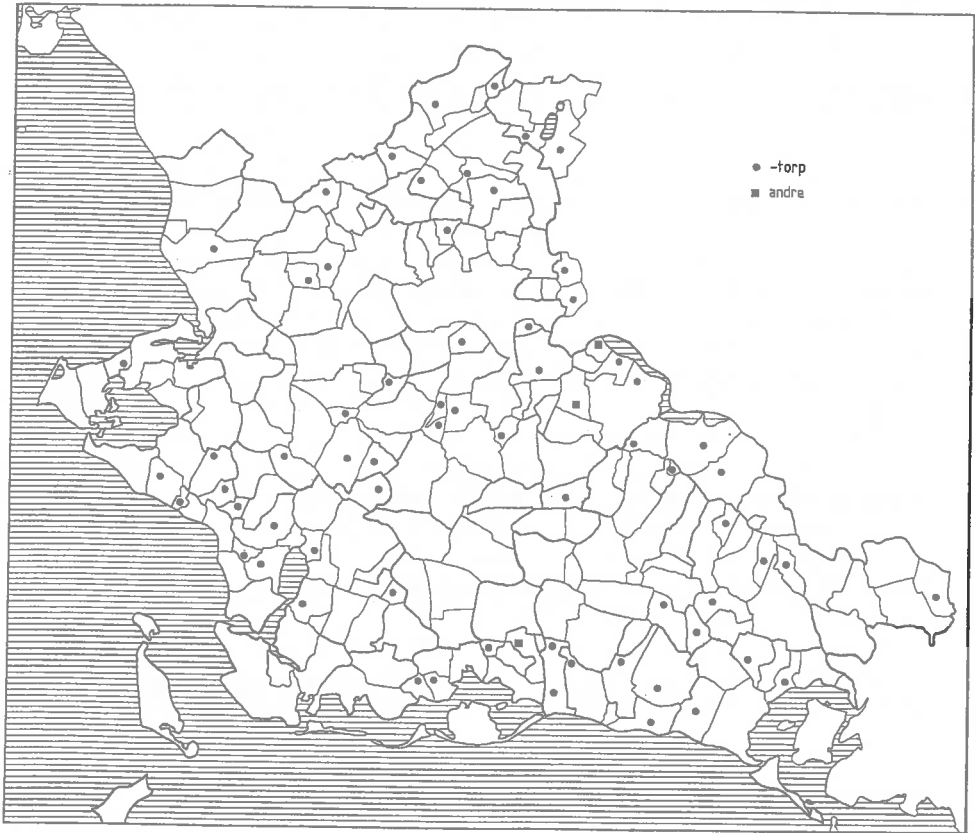

Skovindicerende bebyggelsesnavne i Antvorskov og Korsør amter 1682

Ud fra de hyppigst forekommende forled tolkes -ved-typen af Kristian Hald generelt som førkristen (1). -lund-navnene dateres, idet de forekommer talrigt i Danelagen, til Vikingetid, mens de øvrige nævnte skovindikatorer antages at stamme fra ekspansionsperioden i 11-1200-tallet. Enkelte kan dog formentlig godt være yngre.

1. Kristian Hald 1965, s. 196.

Trods vanskeligheden ved en absolut datering af stednavne må alle disse stednavne antages at være ældre end 1500. Når de alligevel inddrages i undersøgelsen, sker det alene for at perspektivere resultaterne for undersøgelsesperioden bagud.

Rydningsindicerende bebyggelsesnavne i Antvorskov og Korsør amter 1682

Det kan ikke altid af den nutidige navneform afgøres, om et navn er skovindicerende. Det er således ikke indlysende for ikke-filologer, at der i Harte antages at indgå et -with eller -tved eller at Stude er en form af "storth", som betyder ungskov. I de dele af undersøgelsesområderne, for hvilke stednavneudgaver endnu

ikke foreligger, er analysen derfor usikker. Tvivlstilfælde er søgt opklaret ved hjælp af andre opslagsværker (1).

Marknavne

En lang række elementer i marknavnene 1682-83 refererer til eksistensen af skov- eller kratvækst, og giver ofte temmelig detaljerede oplysninger om bevoksningens art. Til disse skal lægges en række rydningsindicerende led, som stort set svarer til dem, der er kendt fra bebyggelsesnavnene. De er imidlertid udeladt af undersøgelsen, da det her alene er den aktuelle bevoksning, som har interesse. Heller ikke angivelse af trærester, f.eks. 'Rubbe Stubbs Aas' (Skovby), er således medtaget i analysen. Marknavneformer med *stob* eller *stub* må iøvrigt i en del tilfælde snarest tolkes som betegnelser for *stuf-jorder*, dvs. særjorder udenfor fællesskabet. Heller ikke indirekte henvisninger til skov, f. eks. 'Schoufogidt Engen' (Næblerød) er betragtet som selvstændigt skovindicerende.

Marknavnenes alder har ikke i samme grad som bebyggelsesnavnene været genstand for særskilte studier. Dog kan man slå fast, at de ikke er ældre end de marksystemer, til hvilke de er knyttet. Dette er ikke stedet at diskutere dateringen af vangebrugets indførelse, blot må det fastholdes, at der ikke er ført bindende bevis for dets eksistens i dén udviklede form, som kendes fra 1600-årene, før 1300.

Børge Baggers undersøgelser har påvist en ret høj grad af marknavnekontinuitet i tiden efter 1682/3, og marknavne antages generelt at være af senmiddelalderlig oprindelse (2). Ikke mindst forskelle i dyrkningssystemer samt en varierende takt for udvidelsen af det dyrkede areal, med deraf følgende navneomlægninger, har dog selvsagt påvirket denne kontinuitet. Christian Lisse har således konstateret, at netop marknavnene i perioden før markbøgerne udviser større omskiftelighed end eksempelvis bebyggelsesnavne (3).

Marknavne nedskrevet ved slutningen af 1600-årene er altså med stor sandsynlighed blevet til efter ca. 1500, og afspejler derfor situationen i undersøgelsesperiodens første halvdel. I denne forbindelse er der imidlertid væsentlig forskel på egentlig primære marknavne, og sekundære navne afledt af eksempelvis eksisterende naturnavne. De sekundære navne kan være af betydelig ælde, og deres betydningsindhold derfor uaktuelt i 15-1600-tallet.

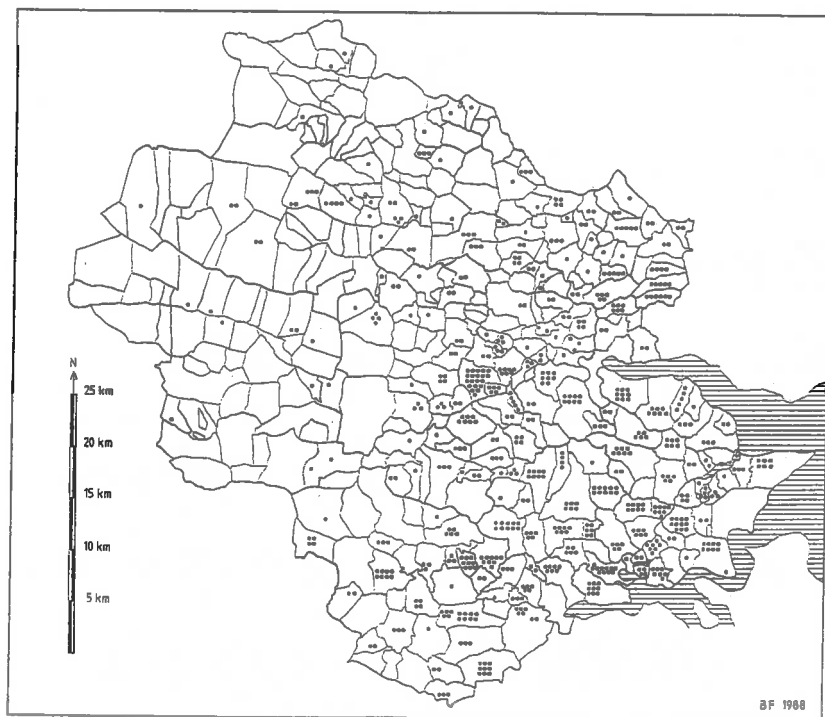
Endvidere kan det ikke udelukkes, at eksempelvis plantenavne i det primære marknavnestof i overvejende grad afspejler disse planters eksistens 1682-83. For det forekommer næppe troligt, marknavnenes generelle ustabilitet taget i betragtning, at dyrkede arealer gennem længere tid skulle være karakteriseret ved planter, som forlængst var forsvundet. Ikke mindst i "plante-marknavnene" må man

1. Først og fremmest Bent Jørgensen 1981 og Aage Houken 1976.

2. Børge Bagger 1973, s. 27 ff; Kristian Hald 1948; Bent Jørgensen 1984.

3. Christian Lisse 1960; Ib Lumholt 1967, s. 121 ff.

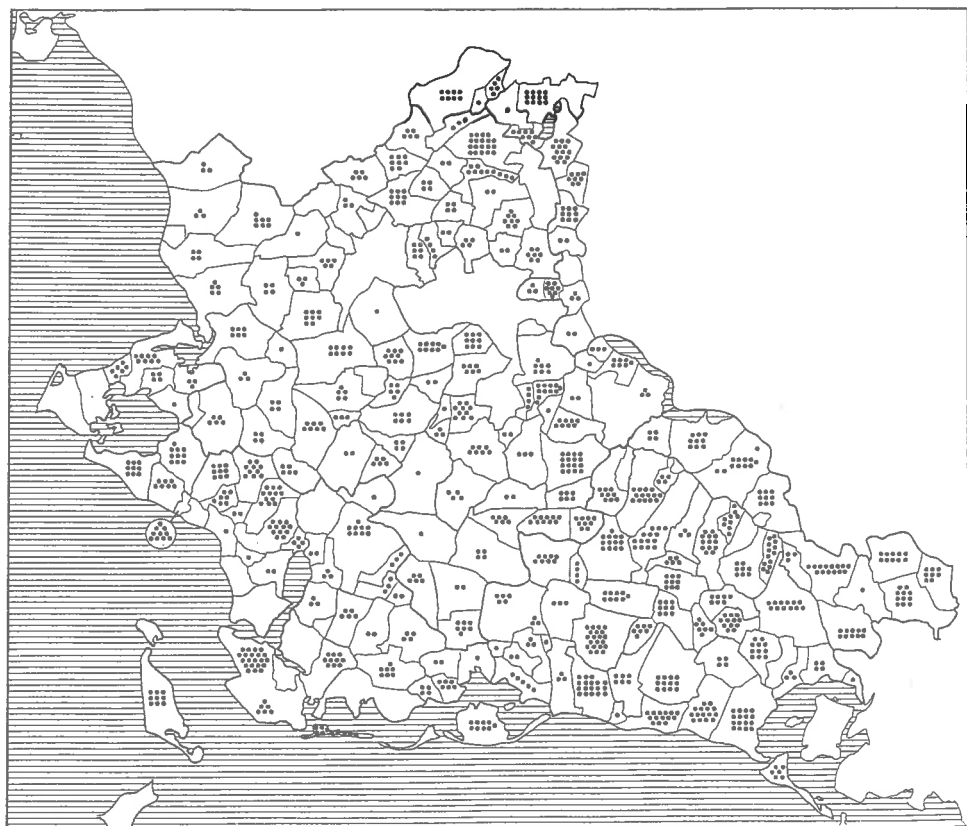
derfor forvente en højere grad af aktualitet på nedskrivningstidspunktet end i andre typer.

Krat- og skovindicerende marknavne i Koldinghus amt 1683

Marknavnene er primært benyttet til belysning af skovens placering i landskabet samt af artssammensætningen (side 149), men også som simpel indikation af skovforekomst er en række navnetyper anvendelige. Medtages indikation af alle typer træ- og buskvækst i Koldinghus amts marknavnestof får man således fordelingen på ovenstående kort, som altovervejende svarer til det billede, der gives af andre mere direkte former for vidnesbyrd.

En særlig plads har skovindicerende *vangenavne*, idet de må antages at knytte sig til større og mere vedvarende skove, end *åsnavnene* nødvendigvis gør. Det kan da også konstateres, at sådanne navne fortrinsvis findes i Antvorskov og Korsør lens nordøstlige, skovrige del.

Krat- og skovindicerende marknavne i Antvorskov og Korsør amter 1682

I de fleste tilfælde afstedkommer udskillelsen af skov- og træindikatorer af det omfattende marknavnestof ingen problemer, men i enkelte er tolkningen usikker. "Træ" optræder således visse steder klart som talord, og må andre snarest må opfattes som en afledning af "trætte", mens det intetsteds sikkert ses at angive trævækst (1). Navneelementerne hegn ('Heyensieg'), som især knytter sig til det sene 1700-tals nordøstsjællandske skovseparation, og rydningsindikatoren brændt ('Brend Krog') kan have relation til skov, men sammenhængen er kun entydig,

1. DS VIII, s. 81 og 91.

hvor andre led godtgør det. For eksempel i 'Brend Esper Holm' (Lunderskov). Endelig er "bommer" i 'Bommerkier' angivelig ingen afledning af bom/baum (1).

Der er i analysen ikke skelnet mellem appellativer ("benævnelser") og egentlige proprier (egennavne) i marknavnestoffet. Som eksempler på typiske appellativer kan nævnes: 'Østen for Torne Buschene', 'Ved Skoufuen', 'Norden Kratted' og 'Ved it eenligt Træ'. Endelig godtgør en række navneformer *indirekte* tilstedeværelsen af træer i marken. Typisk i så henseende er elementet *storkerede*, idet storken bygger rede højt - helst i gamle tophugne træer (2).

I Antvorskov og Korsør amter er marknavneindikationen af skov fordelt nogenlunde som andre kilders vidnesbyrd, idet dog stort set alle ejerlav er repræsenteret. Der er ikke desto mindre en tydelig forskel på henholdsvis de østlige og nordøstlige skovegne samt kystbyerne i Boeslunde og Tårnborg sogne og så de centralt placerede slettebyer, hvor der kun findes enkelte indikationer i hver by. Marknavnestoffet er jo imidlertid netop karakteriseret ved at afspejle alle former for trævækst, og ikke kun egentlige skove; og selv disse skovløse ejerlav havde selvsagt krat og buske i bymarken.

For Falsters vedkommende er der ikke konstateret bemærkelsesværdige spredningsmønstre i marknavnestoffet, idet træindicerende navneformer fandtes stort set jævnt fordelt over hele øen.

KORT

Kort besidder fremfor enhver anden kildetype evnen til at afbilde et landskabs sammensætning; herunder naturligvis også fordelingen og udbredelsen af skove. Men de metodiske problemer forbundet med anvendelsen af kort, er ikke mindre, end det er tilfældet med skriftlige kilder. Adolf Oppermann har malende beskrevet den kartografiske kildekritiks kernepunkt således: "Bevidst eller ubevidst går vi ud fra, at når tegnerens en gang for alle fastslåede signaturer findes på kortet, er de udtryk for virkelige og nøjagtige iagttagelser, mens en fremstilling i ord måske ville være mere eller mindre præget af hans forudfattede meninger, af hans fantasi og af hans mangel på evne til at udtrykke sig klart og bestemt eller til at vurdere de beretninger, han har modtaget. Til en vis grad er denne mening om kortene rigtig, men den kræver samtidig en forståelse af kortets natur og anvendelse, der undertiden mangler." (3)

Ældre kort kan indeholde flere typer data, som er af interesse i denne sammenhæng. For det første angiver de ofte signaturer for skov, der muliggør 1) en lokalisering af skove i forhold til kortets øvrige indhold af kystlinier, bebyggelser, veje etc., 2) et skøn over disses fysiske udstrækning (afhængigt af målestoksforhold, målfasthed o. lign.) og 3) en identifikation af de viste skove i form af på-

1. DS VIII, s. 54 f; Ib Lumholt 1967, s. 75 f.

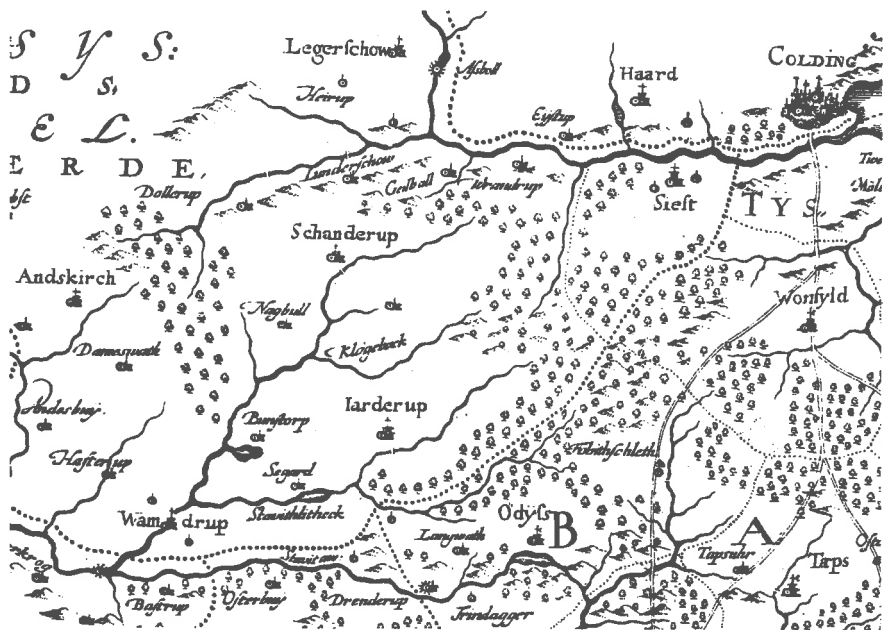
2. Mårten Sjöbeck 1964 B, s. 32.

3. Adolf Oppermann 1932, s. 125 f.

skrevne navne. Endelig antyder graduerede signaturer i en række tilfælde forhold som plantetætheden og bevoksningens karakter af under- eller overskov.

Kortanalysen har først og fremmest formet sig som en sammenligning mellem forskellige "generationer" af kort over de tre undersøgelsesområder. Som udgangspunkt for denne sammenligning er valgt dels de eksisterende skove, som er vist på moderne kort, og dels oplysningerne om skov på de ældste matrikelkort samt de på grundlag af disse fremstillede, minorerede herredskort. Ved siden heraf er kortmaterialet sammenholdt med de skriftlige kilders meddelelser.

Udsnit af Johannes Mejers trykte kort over Hertugdømmerne 1649.
Efter Bo Bramsen 1965

Trykte Danmarkskort

Ældre, trykte Danmarkskort er generelt ikke af en målestok, der gør deres eventuelle skovsignaturer anvendelige i denne sammenhæng. En vis almen interesse må det imidlertid have at få belyst, hvorvidt der overhovedet var realiteter bag disse korts oplysninger om skov. Forholdet skal derfor undersøges for Koldinghus lens vedkommende.

På Marcus Jordans kort over Jylland og Fyn trykt i Adam Ortelius' *Theatrum orbis terrarum* fra 1595 og senere findes skovsignatur strøet med rund hånd i

jyske hedeegne. Der er tale om ren staffage. Det samme gør sig gældende med eksempelvis Gerard Mercators Danmarks kort fra 1595, hvor især egnen omkring Ringkøbing er velsignet med skov (1).

Mere interessant er Johannes Mejers trykte Slesvigskort i Caspar Dankwerths *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer* fra 1649 (2). Udovert tæt skov langs Kolding Fjord ser man her større skove mellem Andst, Hjarup og Skanderup og mellem Hjarup og Seest. Disse angivelser passer, idet der tages højde for kortets store målestok, fint til eksempelvis ryttergodskortet 1723 (se side 56). Også på Hans Laurembergs (?) Jyllandskort i Johan Blaeus' *Atlas Maior* fra 1662 er skovene placeret naturtro (i for eksempel Holmans og Brusk herreder), men selvfølgelig ikke med en præcision, så kortet kan benyttes til sikker lokalisering.

Endelig udviser D. C. Festers kort over Ribe Stift, trykt af A. H. Godiche til femte bind af *Danske Atlas* 1769, rimelig troværdighed med hensyn til skovsignaturer. Enkelte ejendommeligheder kan dog iagttages; eksempelvis spredte træer i den østlige del af Grindsted sogn (Slavs herred). Kortets generelle mangel på præcision taget i betragtning, kan en sådan unøjagtighed imidlertid ikke undre, for også flere bebyggelser er placeret forkert. Blandt andet Hønborg Ladegård (Hönnebjerg) syd for Fredericia.

Moderne egns- og lokalkort

Moderne kort, i denne forbindelse Geodætisk Instituts Målebordsblade i 1:20.000 og 4 cm-kort i 1:25.000, er benyttet som udgangspunkt for retrogression, idet nuværende løvskov som hovedregel antages også at have eksisteret i undersøgelsesperioden. Eksisterende skove er således ikke overraskende de bedste kilder til lokalisering af skove kendt fra skriftlige, historiske kilder.

Ikke sjældent kan kortenes stednavnestof endvidere markere relikter efter ikke længere eksisterende skovbevoksninger og således yderligere bidrage til lokalisering af forsvundne skove eller til kortlægning af formindskede skoves tidligere udstrækning. I den forbindelse har især gårdsnavne vist sig frugtbare, idet mange gårde efter udflytningen tog navn efter eksisterende naturnavne (3). Som eksempel kan nævnes gårdene Østerlund, Egelund, Risgård, Ris Ladegård, Kratgård og Lundgård alle efter Vork Krat.

Udskiftnings- og Matrikelkort

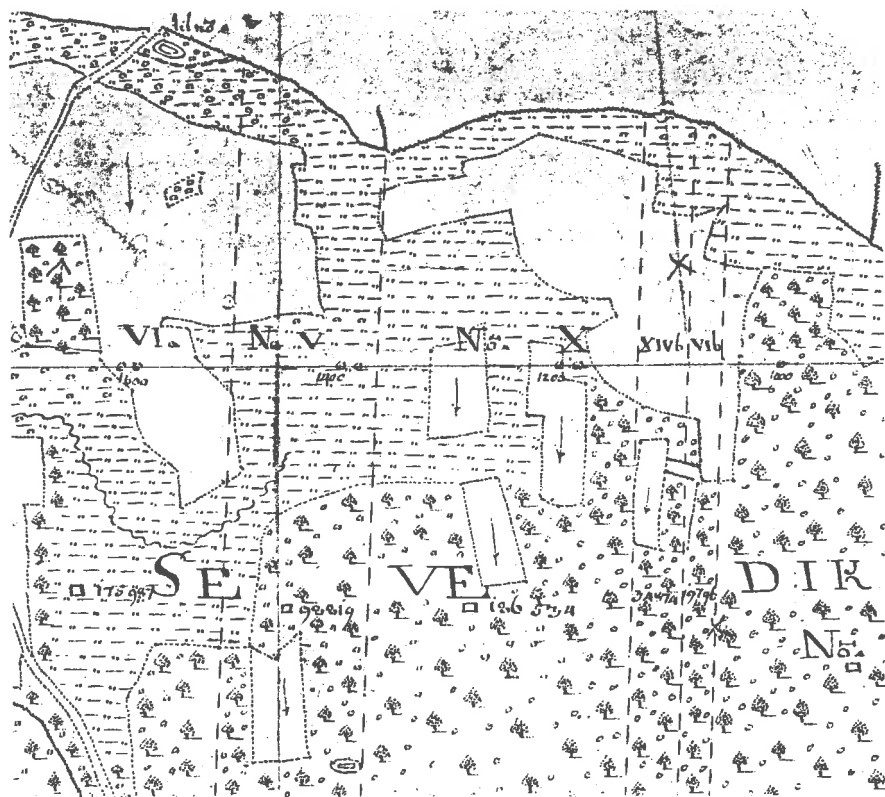
Ifølge § 6 i Udskiftningsforordningen af 23. april 1781 skulle landinspektøren i forbindelse med udskiftningen af en landsby udfærdige et kort i målestok 1:4000 i to eksemplarer, af hvilke det ene skulle blive hos byens største lodsejer og det andet indsendes til Rentekammeret. Da man i 1802 gik igang med udarbejdelsen

1. Bo Bramsen 1965, fig. 41 og 52.

2. Samme, fig. 58.

3. Tonik Kjeldsen 1986.

af en ny matrikel, som trådte i kraft i 1844, og til hvilken der skulle knyttes kort over alle landets ejerlav, havde man således allerede en komplet kortserie liggende. Kvaliteten skulle imidlertid være den bedst tænkelige, og derfor blev kort, som ved en prøvemåling i terrænet afslørede længdeafvigelser på mere end 1/2 %, kasseret. Sådanne afvigelser var forholdsvis hyppige, ikke nødvendigvis på grund af sjusk ved opmålingen, men fordi papiret med tiden krympede. De kasserede udskiftningskort blev trods målfejlen gemt med betegnelsen *Ældste Original*. De godkendte udskiftningskort blev derimod taget i anvendelse som matrikelkort med betegnelsen *Original 1*.

Udsnit af udskiftningskort over Hjarup 1783, som viser de glidende overgange mellem skov, ager og eng. Marknavnet 'SEVEDIK' er formentlig en forvanskning af det iøvrigt velkendte 'Sødewick', der i 1750'erne indhegnedes af hensyn til bøgeopvæksten, som følgelig "tog vel til" ved besigtigelsen i 1765.

Kort- og Matrikelstyrelsen

Som erstatning for de kasserede udskiftningskort var man nødt til at nytegne matrikelkort for en lang række lokaliteter. Disse nye matrikelkort kaldtes ligeledes Original 1. De henlagte udskiftningskort og de godkendte eller nytegnede matrikelkort er altså ikke samtidige men resultatet af flere årtiers kortlægning, og der er tale om geografiske og kronologiske forskelle i en ofte uklar blanding.

For dele af Antvorskov amt er istedet for de ældste udskiftnings- og matrikelkort benyttet de såkaldte rytterdistriktskort fra den særlige landmåling, som i årene 1768-72 fandt sted på Antvorskov og Vordingborg Rytterdistrikter (1).

Omkring 1820, da matrikuleringen var gennemført for større områder, påbegyndte man sammentegning og nedkopiering til 1:20.000 af de gældende matrikelkort til såkaldte herredskort. Disse herredskort, af hvilke flere senere lå til grund for trykte udgaver, er især velegnede til at skabe regionale overblik. Fra Antvorskov Rytterdistrikt er udover herredskortene tillige benyttet Thomas Bugges minorede specialkort fra 1771 (2).

Idet en del af herredskortene imidlertid er meget sene, for Koldinghus amts vedkommende fra perioden 1841-83, er deres indhold ikke umiddelbart identisk med de ældste bevarede matrikel- og udskiftningskort fra 1770'erne og '80'erne. Store forskelle gør sig ikke mindst gældende med hensyn til oplysningerne om skov idet udeladelsen respektive medtagelsen af skove ved udtegnning af nye matrikelkort i nogen grad havde tilfældighedens præg. Hertil skal lægges, at fredskove efter 1805 øjensynlig havde en højere kartografisk status end græsningsskove, og at sidstnævnte derfor meget vel kan være udeladt ved fremstillingen af herredskort (3). Der er derimod hverken fundet eksempler på, at kendte græsningsskove på matrikelkortene optræder som skovløst overdrev eller eng, eller på fuldkommen "dækningsløse" skovsignaturer.

På grund af den generelle tvivl om pålideligheden af matrikelkortenes skovsignatur, som blandt andet er formuleret af Eiler Worsøe (4), er det fundet nødvendigt at efterprøve dette kortmateriales oplysninger om skov nærmere. Det lader sig relativt let gøre, idet der i forbindelse med de store anlægsarbejder, som fulgte Forordningen om vejvæsenet i Danmark 13/12 1793, udfærdigedes en (i dobbelt forstand) lang række meget spændende kort. Vejkortene har betydelig topografisk værdi, idet de udover vejføringen som regel angiver terrænet i et 1000-3000 alen (ca. 600-1900 meter) bredt bånd på begge sider af denne. Idet de udførtes af vejkorpssets egne officerer, kan de derfor i vid udstrækning benyttes som korrektiv

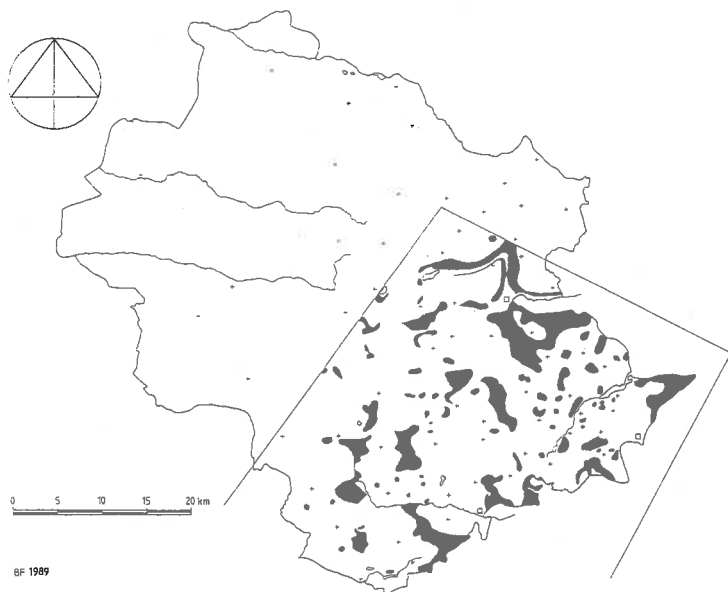
1. Henrik Larsen 1928-29; Hans Ejnar Jensen & Svend Balslev 1975.

2. Bo Fritzbøgger 1991.

3. Atlas over Danmarks administrative inddeling bd. 2, s. 15.

4. Bl. a. Eiler Worsøe 1990, s. 43.

til udskiftnings- og matrikelkort (1), og denne sammenligning viser en så gennemført overensstemmelse, at det må siges at styrke begge kortrækkes troværdighed.

Skove vist på Abraham Christian Willarsts kort over Koldinghus Rytterdistrikt ca. 1722. Efter Danmarks Kortlægning

Skovkort

Egentlige skovkort, som knytter sig til det moderne skovbrugs fremkomst, findes, med de Langenske kort over Nordøstsjælland som iøjnefaldende undtagelse, først fra 1700-tallets slutning (2). Fra Antvorskov og Nykøbing amter er benyttet en række kort over kronens skove, som knytter sig til skovreguleringer efter 1800. De yngste er fra ca. 1860, de ældste fra ca. 1800. Disse kort er som det øvrige kartografiske materiale primært anvendt til fastlægnings af skovgrænser. Idet de imidlertid tillige indeholder data om eksempelvis bevoksningernes sammensætning, er disse naturligvis også inddraget. Analyser af de enkelte bevoksningstypers

1. Svend Balslev & Hans Ejnar Jensen 1975, s. 62.

2. Erich Bauer 1980, s. 13; de Langenske kort er reprografisk gengivet i såvel Chr. Lütken 1899 som E. Lau-mann Jørgensen & P. C. Nielsen 1964.

fordeling på de samlede skovarealer er derimod generelt ikke foretaget, idet kortene på dette punkt afspejler situationen efter undersøgelsesperioden.

1700-tallets kort

Efter Frederik IVs hærreform fik kronen interesse i at besidde nøjagtige kort over de derved oprettede ryttergodser, og i årene 1720-23 havde den militære kartograf Abraham Christian Willarst (1687-1772) til opgave at udfærdige disse kort (1). De er tegnet i størrelsesforhold svingende fra 1:33.000 til 1:70.000.

Kortet over det Koldingske distrikt, hvis skovsignatur er gengivet på modstående side, udviser generelt en stor præcision, og udgør en velkommen "trædesten" mellem 1600-tallets i almindelighed upræcise kort og Videnskabernes Selskabs kortserie. Konturer og målforhold er dog også på dette temmelig fortegnede, mens skovenes relative lokalisering stemmer godt overens med yngre kort. En negativ bedømmelse af netop dette korts skovsignatur lader sig således næppe opretholde (2).

Til gengæld udviser Willarsts kort over Antvorskov distrikt store svagheder, som eksempelvis gør det uanvendeligt til belysning af detaljer vedrørende skovrigdommen i og omkring det store Søndre Overdrev.

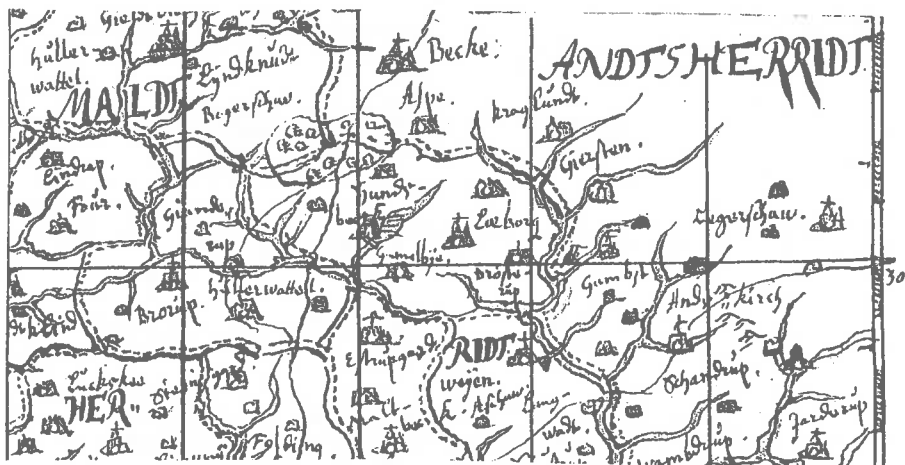
Efter i flere årtier at have overvejet en nyttiggørelse af de udstrakte men tyndt befolkede vestjyske hedestrækninger, påbegyndte man i 1750'erne oprettelsen af en række nybyggerbyer beboet af tyske familier på Randbøl Hede og Alheden syd for Viborg. I forbindelse med dette ambitiøse projekt udførte korttegneren Ancker Grolau en række kort, af hvilke kortet over Randbøl Hede har været benyttet (3).

Fra Videnskabernes Selskabs opmålinger i det 18. og 19. århundrede foreligger dels en komplet række af konceptkort (målebordsblade) i målestoksforholdet 1:20.000 og dels de trykte kort i målestoksforhold 1:120.000 (i mange senere genoptryk). Kortene blev til ved triangulering i marken, og må siges at udgøre det første målsikre kortmateriale i Danmark, omend trianguleringen senere forkastedes som grundlag for nye kortlægninger (4). For denne enestående kortrække gælder dog som for matrikelkortene, at de blev til med betydelige kronologiske forskydninger, og at heller ikke de derfor giver et samtidigt billede af det danske kulturlandskab.

1. Poul Nørlund 1942, nr. 89-95. De er idag bevaret fra det Kronborgske (1720), Frederiksborgske (1720), Københavnske (1720), Antvorskovske (1720), Tryggevældske (1720), Vordingborgske (1720), Koldingske (ca. 1722), Dronningborgske (1722) og Skanderborgske (1723) rytterdistrikt. Se tillige Svend Balslev & Hans Ejnar Jensen 1975, s. 36.
2. P. Eliassen 1915, s. 109: "Endelig kan man også udfinde et og andet med hensyn til skovene, men på dette område er kortet næppe altfor pålideligt".
3. Svend Balslev & Hans Ejnar Jensen 1975, s. 37 ff.
4. Asger Lomholt 1961, s. 187 ff.

De trykte kort er nedkopierede i forhold til målebordsblade og koncepter, og gengiver derfor landskabets karakteristika mindre detaljeret end disse. Til gengæld er de lettere tilgængelige og mere overskuelige at arbejde med. Ved stikprøver er nogle udvalgte konceptkort derfor sammenholdt med de tilsvarende trykte kort, og der kan med hensyn til skovene kun konstateres ubetydelige afvigelser mellem de to kortrækker. De synes iøvrigt udelukkende at skyldes de forskellige målestoksforhold og altså kortenes "opløsning". Med hensyn til stednavne- (herunder naturnavne-) stoffet er konceptkortene derimod noget mere meddelssomme end de trykte kort.

Udsnit af Johannes Mejers udaterede kort over Riberhus lens nordlige del.
Bemærk skovsignatur med betegnelsen Bøgeschou vest for Asbo i Bække sogn.
Efter Johannes Mejers Kort over Det Danske Rige (2.XLII)

1600-tallets kort

Beklageligvis blev den kartografiske opfølgning af Christian Vs Matrikel, som oprindeligt var planlagt, aldrig realiseret (1). Med Thomas Bugges ord lod Christian V nemlig "foretage en special landmåling over hele Danmark, og udi instruktionen for landmålerne af 1682 befaler han, at mens agre, enge og skove efter deres længder og bredder for hver mand bleve opmålte, skulle nogle af landmålerne bringe landet i karte, og at siden af disse speciale karter skulle samles generale

1. C. Rise Hansen & Axel Steensberg 1951, s. 103 ff.

karter over hver provins" (1). Projektet strandede, atter ifølge Bugge, på arbejdets omfang samt manglen på gode folk og instrumenter.

Kortskitse fra ca. 1630 over området omkring den planlagte befæstning ved Emmersnæs sydvest for Skærbæk, hvor der er skovsignatur.

Teksten på den tilsyneladende skovløse halvø Hovens Odde lyder: "bevoxt med en stor skoff". Rigsarkivet

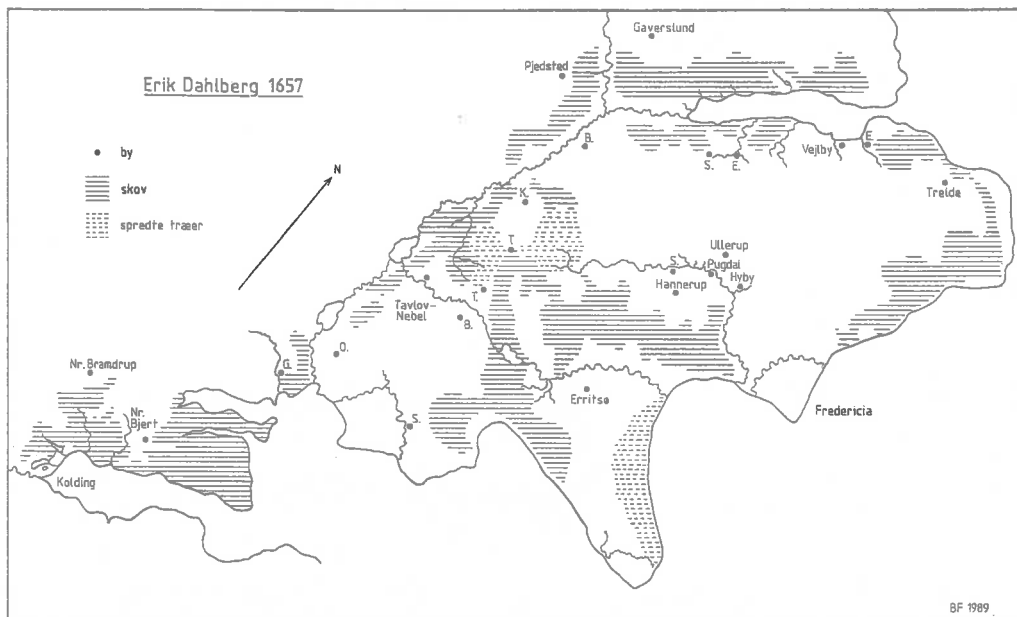
Fra Johannes Mejers (1608-1674) hånd foreligger der kun få egns- og ingen lokalkort fra de tre undersøgelsesområder, og den eksisterende samling af 1700-talskopier, i det væsentlige udført af Jacob Langebek, supplerer ikke disse. Generelt savner Mejers egns- og landsdelskort i høj grad målfasthed, og relativ lokalisering af skove vil derfor ofte være forbundet med betydelige vanskeligheder (2). Endvidere anføres skovsignaturer kun meget selektivt, og kortenes oplysninger kan altså langt fra betragtes som udtømmende. Hvordan det forholder sig med hans lokalkort i lille målestok over landsbyer i Hertugdømmerne skal ikke undersøges her.

På trods af disse generelle forbehold synes de viste skove dog i almindelighed ikke at være rene fantasifostre. Det eneste eksempel på skovsignaturer på Mejers kort, som ikke umiddelbart har kunnet jævnføres med oplysninger fra andre kort,

1. Thomas Bugge 1779, s. IV. Det beror dog vistnok på en misforståelse, at også skovene skulle have været opmålt; Henrik Pedersen 1928, s. 28*.

2. Se Johannes Mejer I-III; P. Lauridsen 1887-88; Aage Mensing-Kristensen 1990.

er således en signatur med betegnelsen "Bøgeschou" ved grænsen mellem Malt og Andst herred på et udateret kort over Riberhus lens nordlige del. Bebyggelsesnavnene Nordenskov og Stavlundgård i Læborg sogn (Malt herred) i markbogen 1683 må imidlertid siges at støtte Mejer, og Videnskabernes Selskabs konceptkort viser da også på dette sted "levningen af et afbrændt krat" (1).

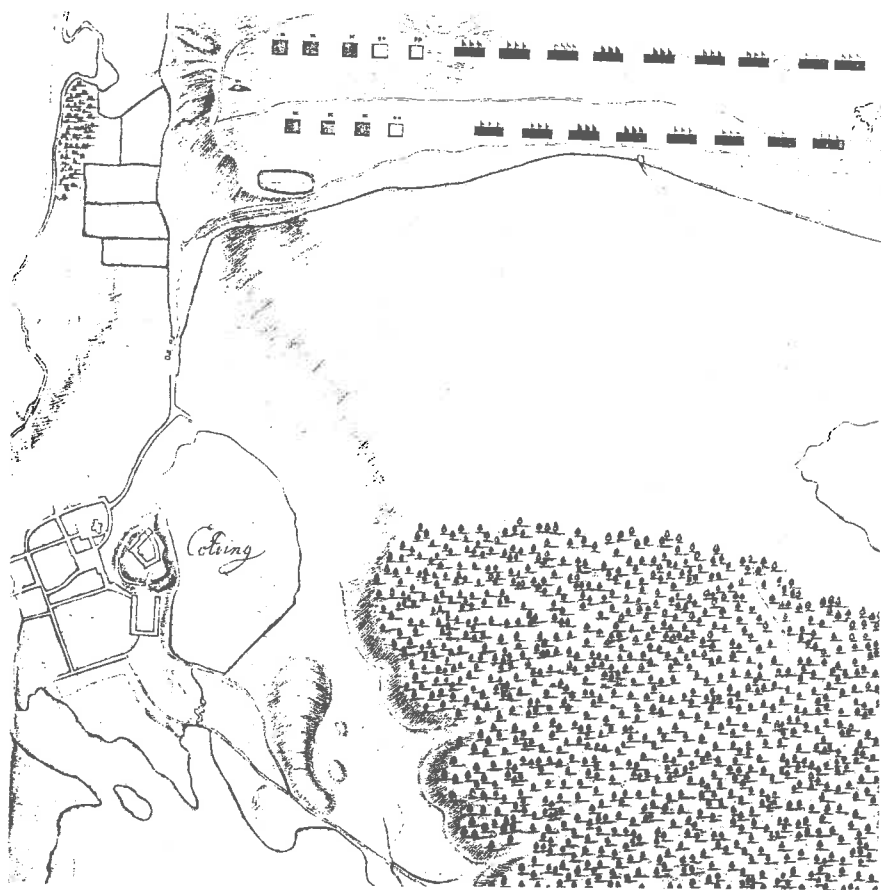

*Skovsignaturer fra Erik Dahlbergs kort over Lillebæltskysten fra 1657.
Efter Danmarks Kortlægning*

Udover Johannes Mejers kort findes fra 1600-årene en række enkeltstående kort over Koldinghus len, af hvilke flere har klart militært tilsnit. Det gælder eksempelvis Axel Urups (?) over Emmersnæs-skansen fra ca. 1630 (se modsatte side), Erik Dahlbergs over Lyngsodde fra 1648, hans ovenfor gengivne Lillebæltskort fra ca. 1657 samt to anonyme manøvrekort fra 1674 (2).

1. Karsten Klindt-Jensen 1986, s. 423 ff og 1988, s. 117; Johannes Mejer II, nr. 42.

2. Af Dahlbergs 1757-kort foreligger der både et koncept, en retegning fra Dahlbergs egen hånd og en kobberstukket udgave, der indgår som planche nr. 63 i Samuel Pufendorfs *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis* fra 1696; Bjørn Westerbeek Dahl 1988. Kortets skovsignaturer blev allerede analyseret af Jacob Nicolai Wilse 1798, s. 90; RA III, MBC1-b1 og MBC1-b5; de anonyme kort hidrører begge fra generaldirektør for fortifikationen Hans Heinrich Scheels (1668-1738) store kortsamling.

Udsnit af militært manøverkort over egnen omkring Kolding 1674. Rigsarkivet

Skovsignaturen på Erik Dahlbergs kort udviser ganske stor lighed med to næsten samtidige kort af Gottfried Hoffmann og en anonym tegner (1). Skovene er tydeligvis størst på Dahlbergs kort, men det stammer jo vel at mærke også fra Karl-Gustav-krigenes *begyndelse*. Man må således slutte, at selv den i andre henseender notorisk upålidelige svenskers kort i det store og hele kan anses for troværdigt.

Over Antvorskov og Korsør amter findes et enkelt ældre kort, som sin målestok til trods i nogen grad er anvendeligt til det aktuelle formål. Det drejer sig om et kort med titlen 'Rigtig Deliniation oc Special Land Cort ofuer Seelands Syndre

1. Bjørn Westerbeek Dahl 1985; Danmarks Kortlægning nr. 93 (Det kgl. Bibl.) samt anden redaktion af samme kort i Rigsarkivets 3. Afdeling.

Destrict oc en westre deel af Landet Anno 1698'. Kortet, som findes i Det kgl. Biblioteks Kortsamling, indgår øjensynlig i en større serie, af hvilken flere eksemplarer over andre dele af Sjælland af en (yngre) udateret redaktion findes i Håndskriftafdelingen (1). I hvilken sammenhæng, kortene er blevet til, er uvist.

Fra Nykøbing len foreligger flere kort, af hvilke Christof Hoffmanns fra 1692 ganske overskygger alle andre. Da det endvidere på en række centrale punkter påviselig danner forlæg for det andet detaljerede Falsterkort fra 1703 af søkortdirektør Jens Sørensen, er andre kort kun inddraget i undersøgelsen i begrænset omfang. Det gælder eksempelvis enkelte af Sørensens detailkort (2).

To militære manøverkort fra Koldingegnen 1674 giver gode eksempler på vanskeligheden ved lokalisering af skov på grundlag af sådanne ældre, ikke-mål- eller vinkelsikre kort. Meget betegnende er målene særdeles unøjagtige, og rette linier på kortet behøver derfor ikke at have været rette i landskabet. Dette forhold gør naturligvis også placeringen af skovsignaturen i forhold til landskabet vanskelig. På grund af kortets anvendelse som redskab ved militære øvelser må man imidlertid gå ud fra, at ikke mindst disse signaturer er tilstræbt en høj pålidelighed, idet skovbevoksning selvfølgelig har haft overordentlig stor betydning for orienteringen i landskabet. Ikke mindst når kongen, som i 1674, selv overværede manøvrerne. Det foreliggende eksempel illustrerer således godt, hvordan kortets tilblivelses- (og dermed anvendelses-) situation er helt afgørende for den lid, man umiddelbart kan fæste til det.

Kort: metodisk konklusion

Generelt udgør det eksisterende kortmateriale et glimrende grundlag for belysning af først og fremmest skovenes beliggenhed og udstrækning samt dermed dennes reduktion gennem de tre århundreder. Ikke desto mindre er der en række uoverensstemmelser mellem de enkelte korts data. Som hovedregel er skovsignaturenes udbredelse dog proportional med kortets alder, hvilket svarer godt til de forventninger man på forhånd må stille til udviklingen.

Mellem moderne 4-cm-kort og målebordsblade og det egentlige grundlag for den sammenlignende analyse, udskiftnings-/matrikelkort og Videnskabernes Selskabs kort, foreligger en del afvigelser. Dels er skove, der ved skovindfredningen blev udlagt som erstatning for græsningsrettigheder, formindsket siden 1805, og dels medtager målebordsbladene bevoksninger, der er så små, at de ikke uden videre kan forventes afsat på Videnskabernes Selskabs kort. Hvad udskiftnings- og matrikelkort angår, kan overgangene mellem eng og kratskov være vanskelige at erkende. Endelig er det ikke sikkert, at alle skovbevoksninger nødvendigvis er anført på disse, omend Eiler Worsøes bedømmelse, "at kortene i mange, måske de fleste, tilfælde ikke gengiver de faktiske forhold, når det drejer sig om træer", kan forekomme for negativ (3).

Mellem udskiftnings-/matrikelkort og Videnskabernes Selskabs kort indbyrdes er der kun konstateret ubetydelige uoverensstemmelser, mens der mellem disse på den ene side og det ældre kortmateriale på den anden foreligger en lang række

1. Ny Kongelig Samling 387e 2°.

2. Bo Fritzboøger 1989 C; Johannes Knudsen 1916.

3. Adolf Oppermann 1932, s. 126; Eiler Worsøe 1986 A, s. 36.

afvigelser. De kan for det første forklares med ældre korts generelle mangel på præcision samt med forskelle i målestoksforhold. Men for det andet må der i en lang række tilfælde antages at være et reelt grundlag for forskellene, så de altså afspejler udviklingstendenser i skovbevoksningen. Skove, som på nedtegningstidspunktet kun fandtes på papiret (1), *havde* altså eksisteret. Det kan som nævnt anføres, at ældre kort stort set altid fremviser større skove end yngre. Endelig understøttes større skovudbredelse på ældre kort ikke sjældent af moderne skovrelikter, ofte i form af gårdnavne.

Sammenholdes kortmaterialets oplysninger om skov med de skriftlige kilders, kan det konstateres, at kortene tilsammen må antages at være udtømmende. Ingen byer omtales således i 1700-tals kilder med skov, uden at denne kan genfindes på århundredets kort. For en række bebyggelser anføres til gengæld i Christian Vs Matrikel mindre og stærkt svækkede skove, som ikke alle har kunnet genfindes i kortmaterialet.

Omvendt viser kortene i en række tilfælde skove, som især på grund af krongodsets næsten totale dominans i de skriftlige kilder ikke har afsat sig spor i disse. Fælles for de fleste sådanne "opdagelser" har det dog været, at der foreligger andre indicier på skov, eksempelvis i skyldsætningsmønstret eller i stednavne.

Kort fra tiden før Videnskabernes Selskabs opmålinger i 1700-tallet er generelt præget af manglende målfasthed. Dette medfører, at relative lokaliseringer af skov er behæftet med betydelig usikkerhed. Den samme grundlæggende mangel på præcision gør sig gældende med hensyn til skovenes udstrækning. Stort set kan data fra disse kort således alene bruges i formerne "skov - ikke skov" og "stor skov - lille skov".

Typisk for det ældre kortmateriale er endvidere dets selektive karakter. I en række tilfælde er således kun enkelte, tilsyneladende tilfældigt udvalgte, skove repræsenteret på Johannes Mejers kort, hvilket kan bidrage til en usikker kortlæsning i de tilfælde, hvor et kort ellers er præcist. Som eksempel kan nævnes et af Gottfried Hoffmanns kort, der for Elbo herred generelt meddeler skovsignatur med stor konsekvens og i god overensstemmelse med andre samtidige kort, men som udelader skovsignatur i området syd for Rands Fjord, fordi det øjensynlig lå uden for hans interesseområde. Han var gårdejer i Elbo herred.

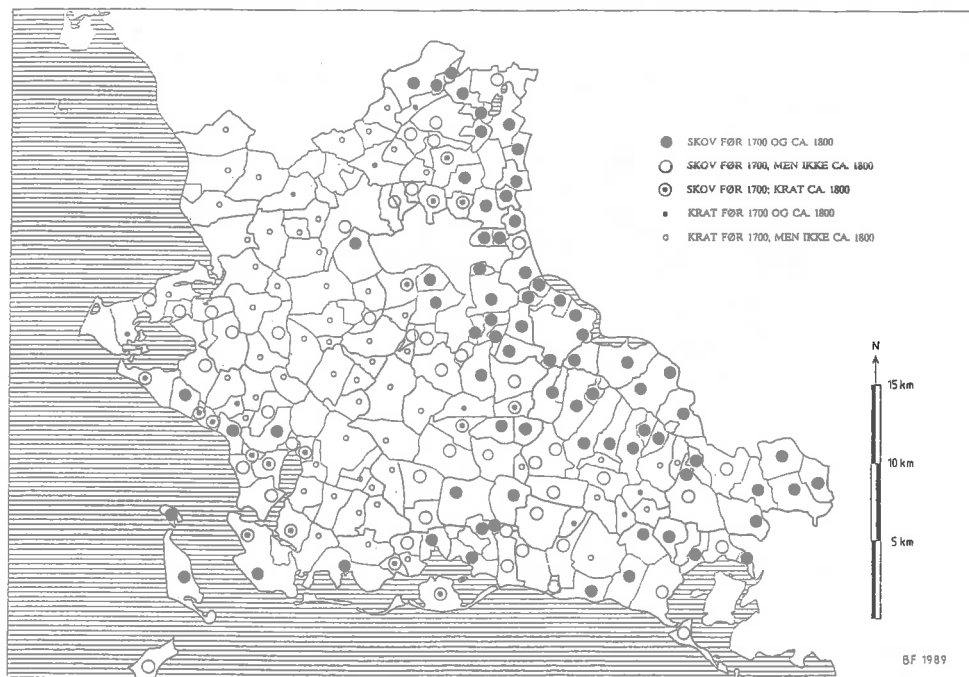
Det kan grundlæggende konstateres, at de ældre korts troværdighed ikke alene var afhængige af kartografens tekniske formåen, men nok så meget af kortets tænkte anvendelse. På stort set samtlige trykte kort er skovsignaturerne således placeret uden større bekymring for præcision. Som tidligere anført fremhæver de militære kort sig derimod ved at tilstræbe den størst mulige præcision med hensyn til faktorer, der havde betydning for militære operationer. Selv Dahlbergs kort har på dette punkt vist sig at være nøjagtige.

Ved at tage behørig hensyn til kortets almene præcision, der tydeligt viser sig i eksempelvis kystomrids, og dets tænkte anvendelse, som det kan være noget vanskeligere at fastslå, bliver det muligt at anvende selv ældre kort som et supplement til de skriftlige kilders vidnesbyrd. Og ved at sammenholde kortenes oplysninger indbyrdes og med de skriftlige kilder, bliver udfærdigelsen af en metodisk forsvarlig kartografisk rekonstruktion af et områdes historiske skovbevoksning i mange tilfælde mulig. Den foreliggende undersøgelse af ændringer i skovenes

beliggenhed, er netop sket ved en sådan sognevis sammenligning af gamle og nye kort.

REGIONALE VARIATIONER

Det var af afgørende betydning for indretningen af tidligere tiders jordbrug, hvorvidt man rådede over skov eller ej. Undersøgelsens første mål har derfor været at vise, hvordan skovrigdommens overordnede fordeling mellem ejerlav udviklede sig mellem 1500 og 1800. Og det kan konstateres, at skovrigdommen i de tre undersøgte egne for det første var meget uens fordelt, og at den for det andet udviklede sig ganske forskelligt.

Oversigtskort over ejerlav i Antvorskov og Korsør amter med henholdsvis skov og krat før 1700 og ca. 1800

På kortene side 65, 67 og 70 er foretaget en sammenfatning af samtlige kilders udsagn med hensyn til såvel den blotte eksistens af skov som en skelnen mellem overskov og krat (eller underskov) (1). Det bemærkes indledningsvis, at en konstant skovsignatur naturligvis ikke udelukker, at overskoven er blevet *mindre*. Både direkte og indirekte skov- og kratindikation (eksempelvis marknavne) er an-

1. Jvf. også Svend Gissel 1968, s. 211.

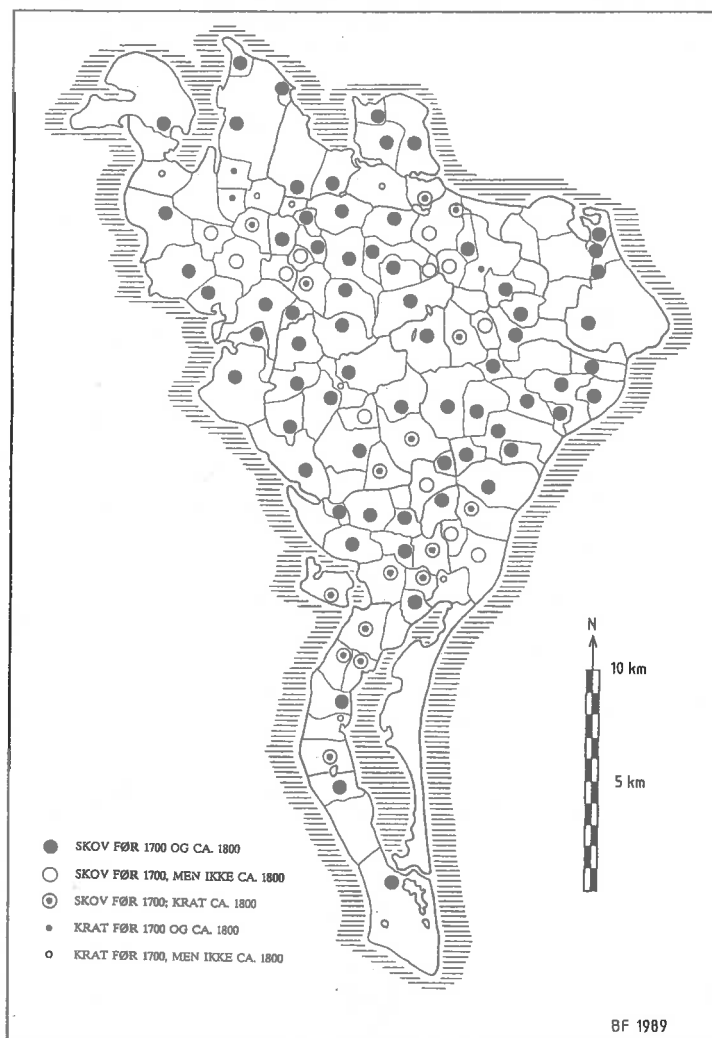
vendt, idet dog landgildemønstre og bebyggelsesnavne ikke enkeltstående har medført skovsignatur. Endvidere er kun byer med skov *indenfor* ejerlavsgårdsgrænsen eller med *umiddelbar* adgang til fællesskov talt med. Eksempelvis har Jernbjerg således ingen skovmarkering trods byens anpart i det senere Kindertofte Overdrev. For især det ældre kortmateriales vedkommende skal det endvidere bemærkes, at det formentlig i visse tilfælde beror på tilfældighed, om spredt trævækst og småkrat er registreret eller ej. Endelig skal det endnu en gang understreges, at slutdateringen *ca. 1800* dækker en *periode* snarere end et *tidspunkt*, samt at forholdene i ganske enkelte lokaliteter med angivelse af skov eller krat *før 1700* og *ca. 1800* kun kendes *ca. 1800*, men er medtaget udfra en generel antagelse om, at sekundær løvskov spillede en ganske ubetydelige rolle i denne periode.

Skovenes fordeling på Falster, som den fremgår af hhv. Christof Hoffmanns kort 1692, Videnskabernes Selskabs 1774 og Geodætisk Instituts ca. 1880

Det mest iøjnefaldende ved skovenes fordeling i Sydvestsjælland er den markante zonedeling mellem det skovrige tunneldalskompleks langs regionens nordøstlige skel på den ene side og det stort set skovløse sletteland mod vest på den anden. En opsplitning, der endnu består. Til dette grundlæggende træk skal dog lægges en række bevarede kystskove især mod syd i regionen. Ved undersøgelsesperiodens slutning var de to amters skovareal altså *meget* ulige fordelt.

Inddrages signaturerne for tilstanden i undersøgelsesperiodens to tidligste århundreder, bliver det imidlertid tydeligt, at helt så skarpt har skellet ikke altid været. Talrige ejerlav på den omkring 1800 skovløse kulturslette havde nemlig skov i 15- og 1600-tallet. Den var blot enten reduceret til krat og pur eller ganske væk, da Landboreformerne var på deres højeste. Især kan der spores relativt mange forsvundne skove i Øster Flakkebjerg herred.

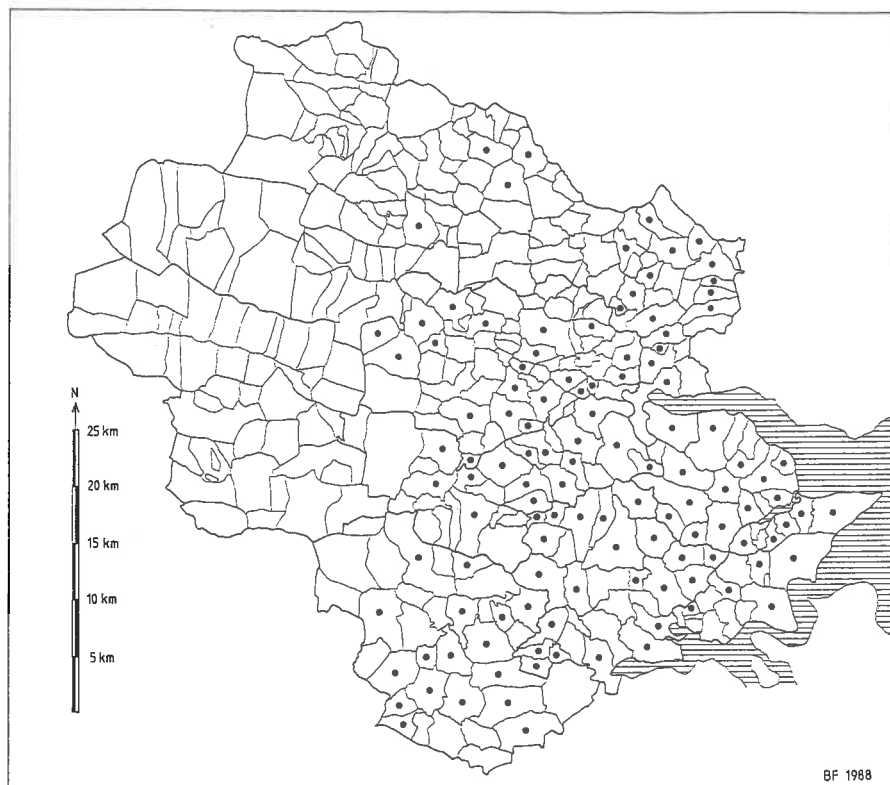

Skovudviklingen på Falster ca. 1500-1800

Det må altså konkluderes, at Sydvestsjællandsskovareal ikke alene oplevede en kraftig reduktion gennem 1600-tallet, men at tilbagegangen endvidere ikke fordelte sig jævnt. Det medførte endnu stærkere lokalforskelle, end der havde været tidligere, selvom det fremgår, at skellet mellem skovland og sletteland var af gam-

mel dato. Det går nemlig igen i bebyggelsesnavnenes fordeling i landskabet, hvor der i store dele af områdets centrale dele ikke findes skovindikatorer (kortene side 47 og 50). Bebyggelsesnavne med rydningsendelser er derimod noget jævner fordelt, men atter med to markante "tomme" områder i Slagelse herreds vestlige del og i grænseområdet mellem de to Flakkebjerg herreder.

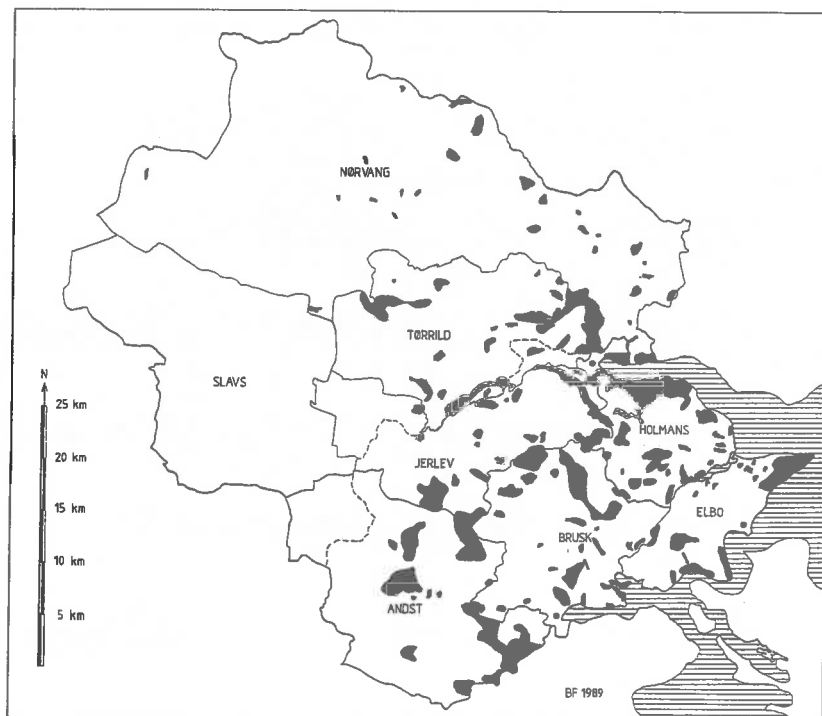

BF 1988

Ejerlav i Koldinghus len, for hvilke der omtales skov i kilder fra perioden 1500-1620

På trods af en halvering af Falsters skovareal gennem 1700-årenes sidste tre årtier beholdt et meget stort antal af øens ejerlav skov gennem hele perioden. Og langt størstedelen af ejerlavene *havde* vel at mærke skov før 1700; et særkende, som allerede Arent Berntsen havde øje for: "Og er ellers med dette lands skov så beskaffet: at der ikkun findes mådelige små skove, så at ikke nogen ort er begroet med så vidtløftig stor eller megen skov, at den formedelst overflødighed kan holdes for unyttig. Men derimod er snart intet sted, som jo haver sin belejlige, brugelige skov: hvilke ligervis, som de ej ere af vidtløftig størrelse, så ere de ikke heller af moradser, øde pladser og unyttige krat". Den overordnede fordeling af regio-

nens skove prægedes således af en bemærkelsesværdig *ensartethed* og *uforanderlighed*, og øens skove var ved indgangen til 1800-tallet stort set ligeså jævnt fordelt, som i 1500-tallet. I Danske Atlas skrev Erich Pontoppidan således i 1767 ikke meget forskelligt fra Arent Berntsen, at "med store skove er dette land rigeligen forsynet, skønt samme dog på nogle steder tages vel med og bliver lysere, hvor man før ikke kunne se dem igennem". Nok blev Falsters skove mindre og tyndere, som alle andre steder i landet. Men det var et mindretal af ejerlav, som var egentlig skovløse ved undersøgelsesperiodens slutning. Især synes det at være gået ud over det store, købstadsnære Idestrup sogn, hvor flere byer helt mistede skoven, mens andre fik deres reduceret til underskov (1).

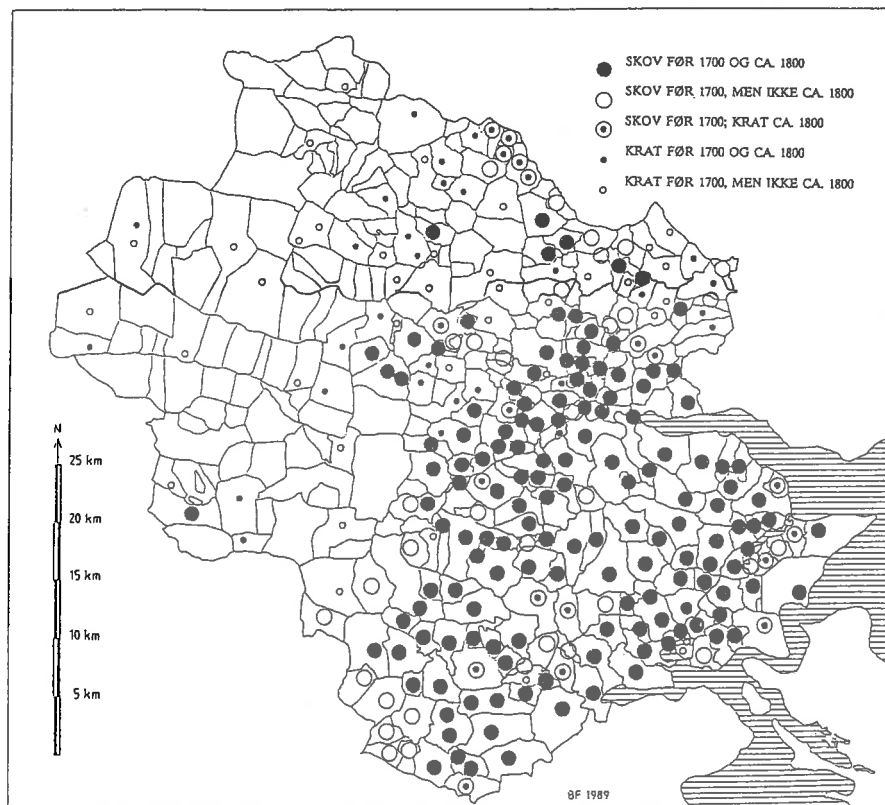

Koldinghus amts skove ca. 1780 på grundlag af Videnskabernes Selskabs kort, udskifningskort og herredskort

I et længere tidsperspektiv skal det bemærkes, at skovrigdommen især var stor i området omkring herredsgrensen. Dette karakteristiske mønster indeholder væ-

1. Arent Berntsen 1. Bog, 1656, s. 115; Da Atl III, 1767, s. 340.

sentlige bebyggelseshistoriske elementer, idet det formentlig afspejler to sammenstødende, middelalderlige rydningsbevægelser, én i hvert herred. Tilsvarende fordelinger af skoven findes langs andre herredsskel (1), men gør sig ellers især gældende i ejerlavsskel (se side 182).

Skovudviklingen i Koldinghus amt ca. 1500-1800

Også i Koldinghus amt prægedes skovenes spredning af en grundlæggende uforanderlighed. Ejerlav, som havde skov i 15- og 1600-tallet, havde det generelt også omkring 1800. Til gengæld var fordelingen her langt fra ligelig som på Fals-ter. Der fandtes en meget markant opdeling i en skovrig zone mod øst og en skovfattig, eller snarere skovløs, zone mod vest. Og det skal i denne sammenhæng

1. Rud Sørensen 1962, s. 139 f.

bemærkes, at de ejerlav, der ses at have mistet skov gennem undersøgelsesperioden, så godt som alle befinder sig i østzonens vestlige rand.

Der var skov i de krongodsdominerede indherreder, i Andst herred og i den østlige del af Jerlev herred. Tørrild herred havde endnu i 1760'erne angivelig "så meget <skov> i behold, at det med billighed kan regnes til skovegnen" (1). De meget svage tegn på skov efter 1500 i lenets vestlige dele antyder, at skovrigdommens skæve fordeling var grundlagt allerede ved undersøgelsesperiodens begyndelse. At store dele af arealet tidligere var skovdækket er til gengæld ubestrideligt.

Heden, skoven og de jyske egekrat

Litteraturen har talrige eksempler på, at områder som i 1800-årene domineres af lynghede, i tidligere tider har båret skov (2). Mange fund af trærester i hedeegnens moser ledte tidligt til den antagelse, at der engang havde været skov på stedet, og de færreste drog den Bibeltro slutning, at de var ført dertil med Syndfloden. Tværtimod fattede allerede præsten i Grindsted-Hejnsvig pastorat tingenes rette sammenhæng, da han i 1638 udfærdigede sin antikvariske indberetning til Ole Worm: "Her ere nu ingen skove i sognene, mens findes egerødder allesteds på markerne, og udi moserne findes fyr och granrødder, hvoraf kand eragtes her idel skov at have været udi gammel tid" (3).

Et andet vidnesbyrd om fordums vestjyske skove er et stort antal bevarede skovpletter, under ét kaldet: de jyske egekrat. De indtager en ganske særlig plads i udforskningen af Danmarks forsvundne skove. Allerede en anonym forfatter skrev således i Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin i 1757, at "adskillige steder i vester egnen findes endnu temmelig store pladser af små egebusker eller por, som må være levning af skov". Til gengæld argumenterede blandt andre Carl Dalgas i sin amtsbeskrivelse fra 1830 kraftigt imod denne opfattelse (4).

Egekrattene er da heller ikke i sig selv beviser på skovkontinuitet. Snarere tværtimod, for netop eg vokser lettere frem mellem lyng eller græs end de fleste andre danske træarter (5).

Efter første gang at være underkastet botaniske undersøgelser af Christian Theodor Vaupell kom egekrattene hurtigt til at indtage en central plads i diskussionen om lynghedens tilblivelse. "Det botaniske hovedproblem er spørgsmålet om, hvorvidt Calluna-heden paa nogle steder (fladerne), som antaget af P. E. Müller og Warming m. fl. må opfattes som et naturligt slutstadium af en vegetationsudvikling fra senglaciertidens tundraer, eller om heden allevegne skal betragtes som skovens afløser under en stærkere eller svagere kulturpåvirkning." Mens det altså længe har været alment anerkendt, at dele af de jyske heder har båret

1. Tørrild Herred, s. 234.

2. Eksempelvis Randbøl Hede (Tyge Böcher 1941), Vrads herred (Erik Oksbjerg 1964) og Ikast-egnen (Karsten Klindt-Jensen 1986 og 1988).

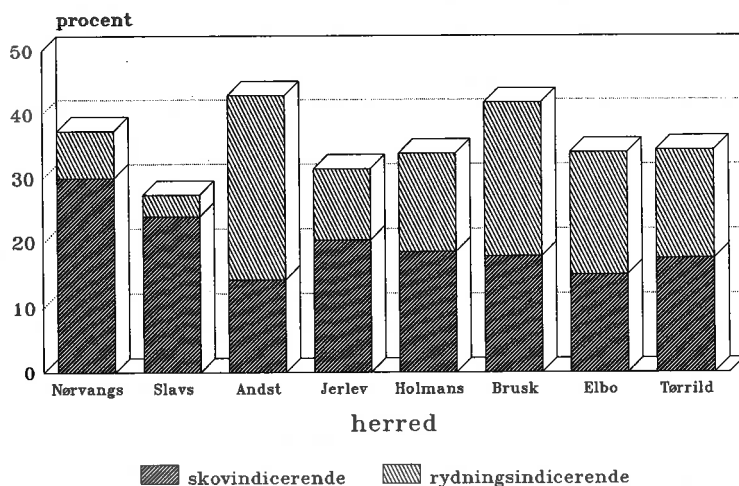
3. Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin 6, 1762, s. 345; Pr Indb Ole Worm I, s. 255.

4. Bd. 1, s. 144. Det er således ikke korrekt, når Gram, Jørgensen og Kjøie 1944 antager, at Christian Olufsen var den første, der (i 1811) betragtede krattene under denne synsvinkel; Carl Dalgas 1830, s. 181 ff.

5. Meddelt af Bent Odgaard, jvf. også Bent Odgaard 1985.

skov, vedblev meningerne længe delte i spørgsmålet om, hvorvidt *hele* Vestjylland har været skovdækket (1).

Ved Hedeselskabets indledende arbejder i 1800-tallet konstateredes der betydelige forskelle på hedejordens frugtbarhed, og denne opdagelse førte til den nu klassiske skelnen mellem bakkeøer og hedesletter. Ingen betvivlede, at der havde været skov på bakkeøerne, og i 1930'erne fandt Jonassen og Jessen træpollen i henholdsvis Krag Sø på Karupfladen og Traneflod Mose på Grindstedfladen (2). Trods Jessens konklusion, "at en Skovvegetation brædte sig ud over hele Jylland i Perioderne IV-VIII, og den dækkede sikkert ogsaa de senglaciale Flodsletter, "Hedebladerne", i Modsætning til hvad P. E. Müller antog", mente Gram, Jørgensen og Køie i 1944, at "overfor spørgsmålet om Karupfladens og de andre hedebladers tidligere vegetation står vi i virkeligheden stadig usikre". Jonassen og Jessen havde nemlig ikke taget hensyn til træpollens evne til at tilbagelægge betydelige afstande i luften, og idet deres opgørelser ikke relaterede træpollensummen til pollen fra åbent land, var deres fund ikke noget bevis for lokal skovbevoksning (3).

*Skov- og rydningsindicerende navnetypers andel af Koldinghus lens
bebyggelsesnavne 1688*

Allerede tre år tidligere havde Tyge Böcher dog udgivet forskningsresultater, som blandt andet konkluderede, at "på hedesletterne ligger de få nuværende kratskove på skråning ned imod en å og tildels på ler (under sandet)". Og i 1950 publicerede Jonassen relative pollendiagrammer, som endegyldigt godtgjorde, at

1. Christian Theodor Vaupell 1863, s. 292-309; GJK 1944, s. 4 ff; Viggo Hansen 1975.
2. Kenneth Olwig 1986, s. 77 ff; H. Jonassen 1935; Knud Jessen 1938, s. 25 f.
3. GJK 1944, s. 196.

også hedebladerne *har* båret skov. En del af disse skove på næringsfattig bund blev dog formentlig allerede fra landbrugets indmarch trængt af lyngheden, omend de to landskabstyper længe formåede at eksistere side om side (1).

Som allerede nævnt var skellet mellem det skovrige øst og det skovløse vest forlængst etableret i anden halvdel af 1500-tallet, hvorfra skriftlige kilder i størrelse findes. Inddrages bebyggelsesnavne og skyldsætningsmønstre i undersøgelsen, viser hedebygdens svundne skovrigdom sig derimod med stor tydelighed. Eksempelvis antyder bebyggelsen med navnet *Skovsende* vest for Sønder Omme, at skellet mellem skov og hede er af gammel dato. Det er dog formentlig korrekt, når Karsten Klindt-Jensen antager, at de sidste større vestjyske skove først bukkede under i 1600-årene (2).

Af Koldinghus amts ca. 650 bebyggelsesnavne i 1600-tallet indeholdt 241 eller 36 % et skov- eller rydningsindicerende led. Det er selvsagt usikkert, hvorvidt rydningsnavne altid afspejler rydning af skov, men som det fremgår af oversigten over typernes fordeling på herreder side 72, påvirker denne tvivl ikke det overordnede resultat: der har været masser af skov vest for isranden. Bemærkelsesværdig er i denne forbindelse den meget svage forekomst af rydningsnavne i hedeherrederne Nørvang og Slavs. Den skyldes formentlig, at bebyggelsen i Vestjylland stammer fra tiden før den navneproducerende højmiddelalderlige ekspansion. Der var derfor ikke mulighed for ligeså mange torp-anlæg som på det tyndere befolkede Østdanmarks marginaljorder! (3)

De skovindicerende navnetyper fordelte sig derimod relativt jævnt, og deres hyppighed i amtets vestlige del fremgår af kortet side 74. De forskellige skovindikatorer var til gengæld ikke fordelt helt ligeså jævnt. Særlig bemærkelsesværdig er en stærk koncentration af -lund-ender i Nørvang og Slavs herreder. Antagelig betød navnet også på navngivningstidspunktet lille skov (4). Det er må derfor være tilladeligt at konkludere, at nok var disse områder skovbevoksede i middelalderen, men skoven var ikke tæt og uigennemtrængelig. De skovindicerende navnetyper indgår iøvrigt i materialet med følgende vægt: -lund 9,2 %, -skov 4,8 %, -holt 2,3 %, -ris 1,1 % og andet 5,1 %.

Under betegnelsen "andet" gemmer sig især bebyggelsesnavne, hvori der indgår artsnavne. Nævnes kan Hesselballe, Birkebæk, Egholm, Elkær, Eskelund, Lønå, Lindet, Hyllund, Bøgvad og Almind samt en række mere specielle former (f. eks. Favsing (5)).

Sammenholdes bebyggelsesnavnenes vidnesbyrd med skyldsætningen og de bevarede kratrester, viser det sig altså, at hele regionen må siges at have båret skov i århundrederne før 1500. Heri er ikke noget nyt. Vanskeligere er det at afgøre, hvordan disse nu forsvundne skove fordelte sig på jordbundstyper.

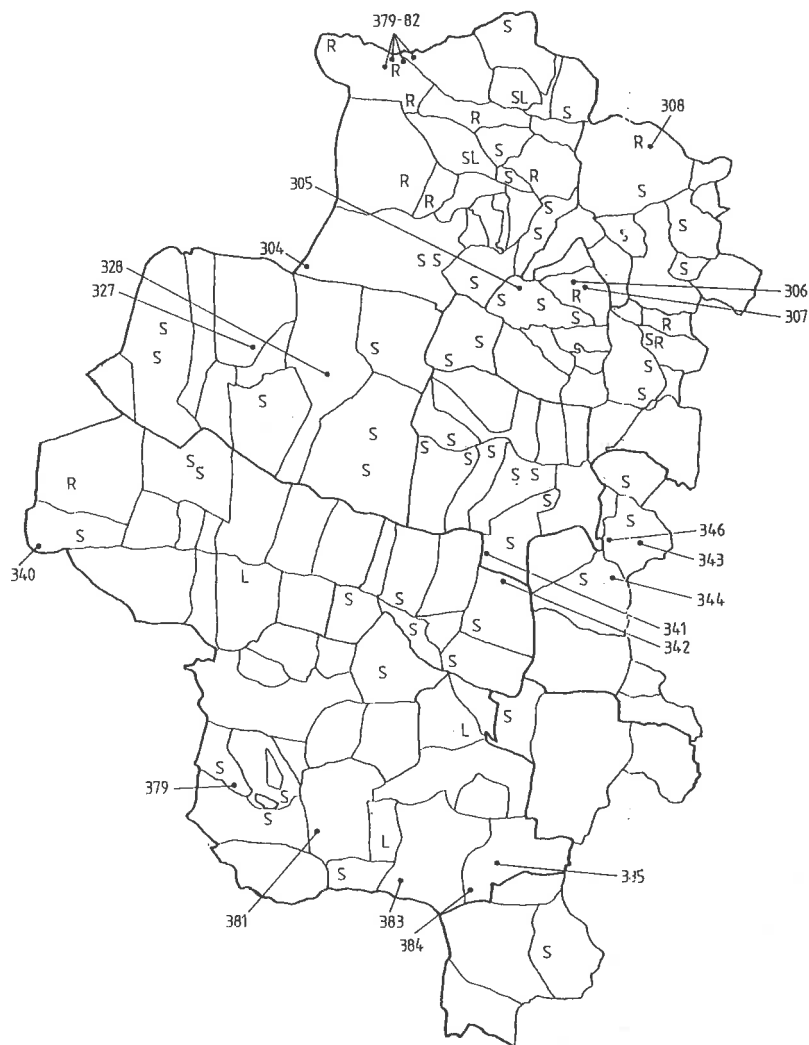
1. Tyge Böcher 1941, s. 12; H. Jonassen 1950; Svend Th. Andersen, Bent Aaby og Bent Odgaard 1983, s. 193 ff samt Bent Odgaard 1985 og 1988: Solsø og Skarrild profilerne.

2. Karsten Klindt-Jensen 1988, s. 116.

3. -torp, -tved, -rod (røj, rød) og -stub, samt -sne (DS VIII, s. 53), Ure (DS VIII, s. 107), -feld (DS VIII, s. 77) og -kop (DS VIII, s. 132); Svend Thorkild Andersen 1991; H. V. Gregersen 1990.

4. DS VIII, s. XV.

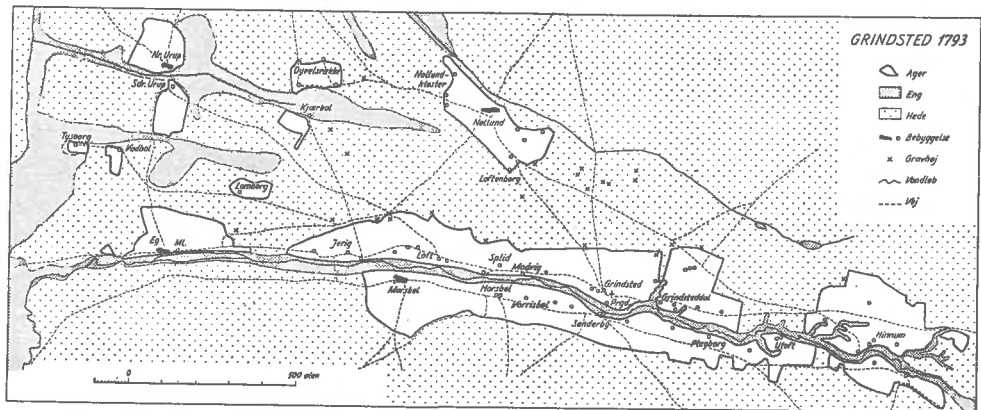
5. DS VIII, s. 60.

Koldinghus amts vestlige del med angivelse af skov- (S) og rydningsindicerende (R) bebyggelsesnavne, skovindicerende landgilde (L) samt nutidige egekrat (•) med reference til Gram, Jørgensen og Køies registrant. Eventuelle afvigelser i forhold til Tyge Böchers oversigtskort (1941, s. 9) skyldes alene hans inddragelse af skovsvins-ydelser som skovindikation. Se herom side 42 ff.

Det kan umiddelbart konstateres, at en række bebyggelsesnavne på hedesletten indikerer skov. Blandt de klareste eksempler er Billund "østligst" på hedesletten og Skovsende. Også Skjoldbjerg på Randbøl Hede, som ifølge Matriklen 1662 ydede brændeved som landgilde, lå på hedesletten. For de viste egekrat gælder derimod som nævnt, at de alle findes på (oftest østsiden af) bakkeøer eller åbrinker (1).

Grindsted er det eneste af regionens sogne, der så godt som udelukkende befinder sig på hedesletten, og det er derfor velegnet til nuancering af denne overordnede konklusion. Kun i den allerøstligste del når bakkeølandskabet ind i sognet. Resten består af hedesletten omkring Grindsted Ådal, der gennemløber sognet øst-vest (2). Åen er dén livsnerve, der har struktureret de ganske mange, små bebyggelser, og gennem undersøgelsesperioden var størstedelen af sognets areal lynghede. Kun i et bælte langs Grindsted Å og i enkelte enklaver omkring bebyggelserne langs Engmose Bæk i nord fandtes der agerjord, og den udgjorde i 1683 kun ca. 10 % af sognets samlede areal (3).

Grindsted sogn efter udskiftningskort 1793. Efter Viggo Hansen 1970

Grindsted sogn har idag ganske betydelige skovarealer. Stort set alt er nåletræsplantager, men "en halv snes km V for Grindsted, hvor Grindsted Å i en vinkel bøjer mod S, er heden dækket med egepur på en strækning af godt 1 km" (4). Dette ret udstrakte egekrat er den eneste tilbageværende rest af mulig primær skov, og den findes, trods Gram, Jørgensen og Køies ovenfor refererede

1. Jacob Nicolai Wilse 1792, s. 4 og 1798, s. 114 f.

2. Viggo Hansen 1970, s. 83 f.

3. Henrik Pedersen 1928, s. 132.

4. Gram, Jørgensen og Køie 1944, s. 125 (nr. 340: Ringbjerg Krat).

konklusion, på hedesletten. Bevoksningen, der findes indenfor Egs ejerlavsgårder, er angivet på byens ældste matrikelkort.

Endvidere peger bebyggelsesnavnene Eg og Nollund i retning af tidligere skov, ligesom Urup med Urupgård indicerer (skov-) rydning. Hertil kommer så marknavnene Schou Eng i Grindsted, Abildhøys Indtegt i Grindsteddal, Elbangs Indtegt i Sønderby samt Birkholt i Urup. Endelig angives Utoft på randen af bakkeøen i øst at betale en skovvogn i landgilde i Matriklen 1662. Tilsammen en række antydninger af, at også et næsten totalt skovløst sogn som Grindsted, før undersøgelsesperiodens begyndelse har haft skov (1).

Andre forsvundne skove

De vestjyske skove var altså stort set forsvundet allerede i 1500-årene, men adskillige lokaliteter i resten af landet oplevede gennem de tre følgende århundreder at miste deres skov. Den mig bekendt første omtale af en ødelagt skov kan dateres til 1392, og siden fulgte mange efter. Af disse forsvundne skove har talrige været genstand for lokale undersøgelser (2).

Den *forsvundne skov* optræder således ofte som et billedskabende udtryk for afskovningen, og der var i 1700-årene en udbredt fornemmelse af, at dér hvor der nu var marker, havde der tidligere været skov. Men selvom tidligere, nu opdyrkede, skovarealer findes mangfoldige steder, bærer disse beskrivelser ofte et "mytisk" præg. Eksempelvis er der intet belæg for, at det marine forland Bøtø på Falster indtil midten af 1500-tallet skulle have været dækket af ege- og fyrreskov (3).

Opmærksomheden har tidligt været henledt på det forhold, at typisk skovvegetation ofte "bliver tilbage", når skoven er væk, og at bestemte planter derfor kan anvendes som indikatorer for forsvunden skov. Denne "historisk-botaniske" metode blev herhjemme først videnskabeligt benyttet af Frits Heide, men allerede den naturvidenskabeligt interesserede Fredericia-præst Jacob Nicolai Wilse var i 1700-årene opmærksom på fænomenet. Noget andet er så, at den ørnebregne som han og andre anså som sikker skovindikator, næppe er det. Det er derimod eksempelvis hvid anemone, skovstjerne og majblomst (4).

Også jordbunden kan i visse tilfælde afsløre forsvundne skoves beliggenhed. P. Jensen omtaler således det "røde skov-ler" som tegn på tidligere skovbevoksning, og han tænker formentlig på jern-oxid-holdige al-lag i podsoljorder, hvor mor-dannelsen kan være fremmet af bøg (5).

Ret beset adskiller skoves "forsvinden" sig imidlertid kun fra andre arealreduktioner (se side 85 ff) ved, at enten bevoksninger, som er navngivet individuelt,

1. Se også Bent Odgaard 1991.

2. "1 curia in silva desolata" i Skovby herred på Fyn; Repert I 3839. Adjektivet kan knytte sig til curia, altså "øde gård" istedet for "øde skov"; C. B. V. Hansen 1917-19; Frits Heide 1913, 1919 og 1925; Bent Holsøe 1933 og 1934; N. Jensen 1958; Karsten Klindt-Jensen 1986 og 1988; Henrik Larsen 1935, 1937 og 1938-40.

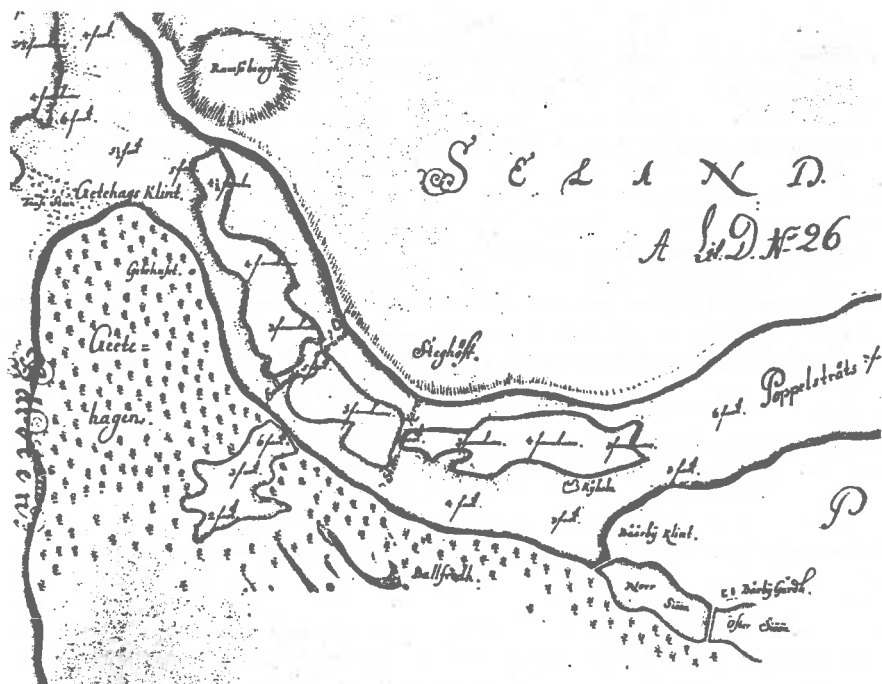
3. Tørrild Herred, s. 235: "Nunc seges est, ubi silua fuit"; se eksempelvis Peter Gaardboe 1876-77 og Bent Holsøe 1933 og 1934; Bøtø: Peter Rhode 1794, II s. 100.

4. Frits Heide 1913, 1919 og 1925; Jacob Nicolai Wilse 1767, s. 151; Da Ail I, 1763, s. 417; Gregers Begtrup 1808, bd. 1, s. 126; E. T. Kristensen 1880-81, s. 287; Oliver Rackham 1980, s. 85; Adolf Oppermann 1932, s. 148 f.

5. P. Jensen 1896, s. 56; Jens Dragsted 1986, s. 31 ff.

eller samtlige skove tilhørende en enkelt by, ophører med at være skov. Kvantitativt kan forsvundne skove derfor ikke tillægges nogen særstilling. Men både praktisk og psykologisk havde det selvfølgelig en betydning, når et ejerlav ganske mistede sin skovherlighed.

I de fleste tilfælde har det alene været muligt at godtgøre, at et ejerlav, som før havde skov, i kilderne begynder at optræde som skovløst. Men i en del af disse ejerlav lader den forsvundne skovs beliggenhed sig tillige bestemme.

Stigsnæs eller Gedehagen. Udsnit af Erik Dahlbergs kort over Skælskør Fjord 1658. Efter Danmarks Kortlægning

Som eksempel på stedfæstelse af en forsvunden skov kan nævnes en Bjørneskov på Sjælland, omtalt første gang af Saxo, men uden præcis stedsangivelse. En nærmere undersøgelse af sagen førte i 1958 N. Jensen på sporet af en skov af dette navn ved Borreby, og han sluttede derfor, at den skulle findes på Stignæs (1).

Den pågældende omtale af skoven findes i et mageskifte-dokument fra 1621, hvor den takseres til 120 svins olden og 40 høveders græsning. Der har altså været tale om en skov, af en vis størrelse. En skov af samme navn optræder endvide-

re i et tingsvidne fra Flakkebjerg herred 1551 sammen med Tangeskov. Ingen af de to skovnavne kan med sikkerhed knyttes til Stignæs-halvøen, men eftersom den endnu bærer nogen skov og vides tidligere at have været en del mere skovrig (se kortet på side 77), må lokaliseringen formentlig godtages. Historierne om træforbruget til Valdemar Daas skibsbygningsprojekter og alkymistiske eksperimenter er jo iøvrigt velkendte (1).

For Falsters vedkommende springer den tidligere skovrigdom i sognebyen Ønslev særlig i øjnene (2). Byen havde endnu på skovkort fra 1820 to større bevoksninger: Madeskov på godt 13 tdl syd for Stadagergårds Dronningens Have, som bestod af ren egeskov, og Eskebjerg umiddelbart sydvest for byen, hvis 52 tdl i 1807 fortrinsvis bestod af eg og avnbøg. Begge skove, der samstemmende beskrives som miserable gennem 1700-årene, blev indfredet ved begyndelsen af 1800-årene. Men i forbindelse med 1860ernes hæftige politiske røre omkring statsskovenes fremtid blev fredningen atter ophævet ved lov, hvorefter skoven blev solgt (3). Selv efter at skoven var væk, var det imidlertid endnu ved opmålingen af Geodætisk Instituts målebordsblade muligt at erkende de tidligere skovhegn. For Eskebjergs vedkommende stammede de formentlig fra skovdyrkningsforsøg i 1730-erne (se udskiftningskort side 180).

Også i Koldinghus amt forsvandt skove gennem den undersøgte 300-års periode. Som eksempel kan nævnes Rådvads egeskov, der var forsvundet, antagelig brændt, så tidligt, at den ikke kendes fra noget kort. Den lå i Busholm Marken, og figurerer i indbrændingslisten fra 1616 som Busholm Skov. Ved besigtigelsen efter Torstensson-krigen blev dens underskov beskrevet som ringe, mens overskoven var "temmelig ved magt", og endnu matriklerne 1662 og 1688 takserede skov i byen til henholdsvis 4 1/2 og 1 svins olden. I 1731 omtales et Rådvad Krat, men herefter er dommen over Rådvad enslydende: ingen skov (4).

Hugo Matthiessens beskrev i sin bog *Det gamle Land* fra 1942 malende, hvorledes man på de sjællandske overdrev i 1700-årene så "den døende skov på alle tilintetgørelsens stadier". I de tre undersøgte områder findes stadig en række lokaliteter, der bærer navnet "overdrev", og af disse er 11, alle på Sjælland, nu uden skov. Et flertal af disse 11 kan imidlertid dokumenteres at have båret skov i 15- eller 1600-tallet, men skovens forsvinden fra overdrevene lader sig ikke i alle tilfælde datere sikkert. I Eskildstrup (Boeslunde sogn) omtales skov allerede 1475 og igen 1534, men i 1661 var af en tilbageværende skovlod "overskoven øde, lidet underskov". Det er altså sandsynligt, at fællesskoven forsvandt i forbindelse med Karl-Gustav-krigene ligesom andre af sognets skove. Flertallet af de øvrige skovløse overdrev synes ligeledes at have mistet skoven før 1700 (5).

1. Kanc Brevb 1/8 1621, mageskiftet gennemførtes først 26/6 1623 (DK B 94); AEDA IV, s. 93; Just Mathias Thiele 1843-60, Bd. 1, s. 207 ff; H. Muus.

2. For andre falsterske eksempler se Bo Fritzbøger 1989 A.

3. Kaj Nørgaard 1935, s. 38 jvf. også Rigsdagstidende 1867/68 Tillæg B, sp. 831-36.

4. August F. Schmidt 1950, s. 74; P. Eliassen 1914, s. 118; Rtk. 333.17.

5. Hugo Matthiessen 1942, s. 90; Halskov Overdrev (Korsør), Eskildstrup Overdrev, Lindeskov Overdrev, Glænø Overdrev, Højbjerg Overdrev, Sneslev Overdrev, Regnstrup Overdrev, Kyse Overdrev, Enø Overdrev, Fodby Old og Ladby Overdrev. Det skal bemærkes, at dét Regnstrup Overdrev, som er underkastet en

SAMMENFATNING

Kildernes mere eller mindre dækkende udsagn om skovherlighedens fordeling på ejerlav viser for det første, at der i denne henseende var ganske markante forskelle mellem de tre undersøgte områder. I Sydvestsjælland var der ved periodens begyndelse en tendens til, at kun ejerlav ved de store overdrevs- og enemærkeskove omkring Slagelse og Sorø samt en række bebyggelser ved såvel vest- som sydkysten havde adgang til overskov. Bevægede man sig bort fra disse to skovrige zoner afløstes overskoven af underskov og slette. Denne skævhed i skovrigdommens fordeling uddybedes i løbet af 1600- og 1700-tallet. For det første fik de fleste byer langs Storebæltskysten deres overskov konverteret til underskov, og for det andet mistede en lang række byer mellem skoven og sletten deres underskov.

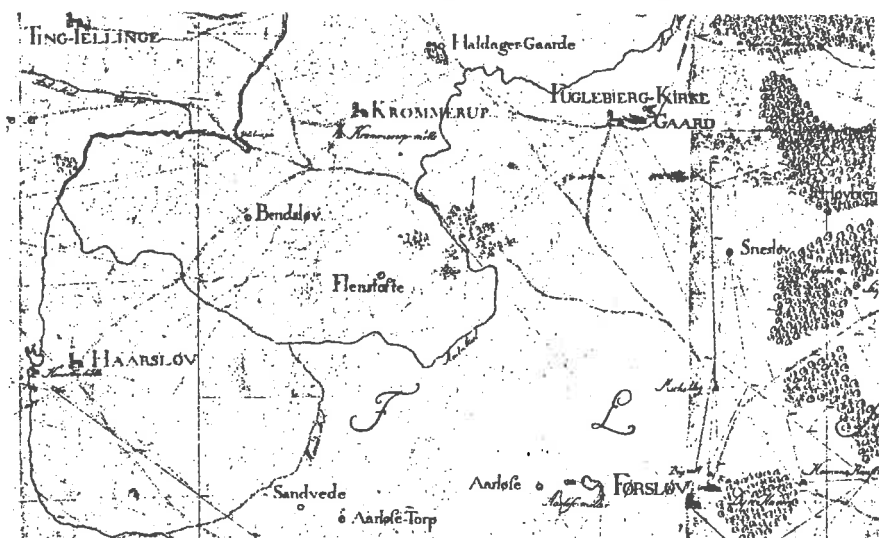
På Falster var skovenes fordeling betydelig mere jævn, og selvom skove også her ses at være forsvundet, var det kun få ejerlav, der ved 1700-årenes slutning var helt uden over- eller underskov. Men en del steder var overskoven øjensynlig afløst af underskov.

I Koldinghus len var kontinuiteten nogenlunde ligeså fremherskende som på Falster, mens den skæve fordeling var endnu mere slående end i Sydvestsjælland. De byer, der havde skov i 1500-tallet, havde det almindeligvis også et par århundreder senere. Og det afgørende skel mellem den stort set skovløse lyngheide mod vest og det skovrige moræneland mod øst var etableret længe før 1500.

Der kan altså spores mindst to udviklingstendenser. Omkring 1800 var der færre ejerlav, der rådede over egen skov, end i 1500-tallet. Taget under ét var det imidlertid ikke mange. Til gengæld var det ikke usædvanligt, at det som i 1500-tallet var oldengivende overskov i 1700-tallet var reduceret til underskov. Til denne udvikling fra skov til krat skal jeg vende tilbage. Men først skal det undersøges, hvilke ændringer der skete med skovenes *størrelse*.

Lokaleksempel: HÅRSLEV SOGN

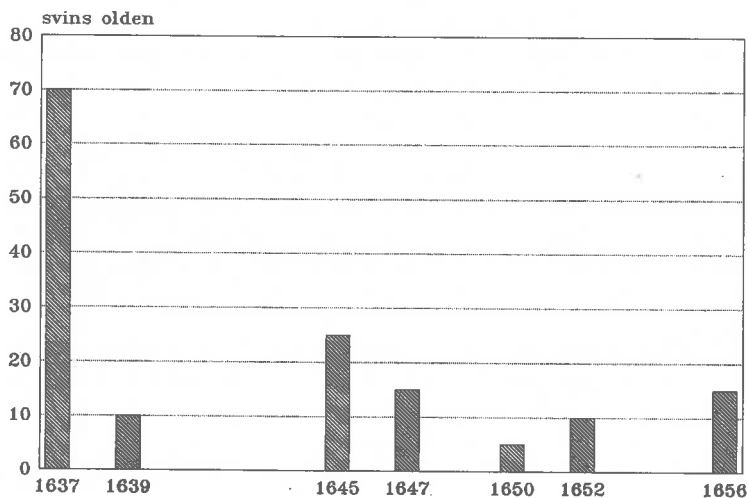
Hårslev sogn i Vester Flakkebjerg herred bestod foruden af sognebyen med 13 gårde i 1682 af landsbyen Sandved med 3 samt en del af Sønder Jellinge, hvoraf resten lå i Hyllested sogn (1). Sognet befinder sig idag på den østlige del af det skovløse sletteland imellem Slagelse-Sorø-egnens store sammenhængende skovmasser og bæltet af herregårdsskove og småskove langs Storebæltets kysten og Karrebæksminde Bugt. Et område, som gennem historien har været orienteret mod agerbrug, og hvor det traditionelle trevangsbrug var stort set eneherkende.

Egnen omkring Hårslev og Sandved. Udsnit af Videnskabernes Selskabs konceptkort 1770. © Kort- og Matrikelstyrelsen (A 67-92)

1. Trap⁵ 8, s. 877 ff.

Som navneendelsen *Sandwet* imidlertid røber, har sognet ikke altid været skovløst, og fra 1600-tallets første halvdel findes en række oldentaksationer af *Hårslev Skov*, som antyder, at ihvertfald dette ejerlav har haft nogen overskov. Den omtales dog i lensregnskabet 1652/53 som "den ringe egeskov til Hårslev", og i provstiets herredsbog, påbegyndt 1647, nævnes få træer på præstens "jord og agervolde". Der har altså været tale om skov på ageren, men at de har stået på *agervoldene*, dvs. de oppløjede rygge, er næppe troligt. Snarere har de vel stået i *renerne* mellem agrene, hvor de ikke stod i vejen for ploven, men til gengæld kunne bidrage med en vis dræning.

Oldentaksationer af Hårslev Skov 1637-56 iflg. årlige bilag til lensregnskaber

Præstens skovlod var ifølge Matriklen 1662 "forhugget i krigstid", og en skovbesigtigelse i lensregnskabet 1661 kan fortælle, at skoven generelt var "gandske forhuggen uden nogle få ege, som toppen er afstævnet og ingen olden kan bære, underskoven er ikkun noget små tjørne som til gærdsel kan være brugelig". Hårslev skov led altså øjensynlig sit endelige knæk under Karl-Gustav-krigene. Dermed forsvandt den sidste rest af en formentlig ganske udstrakt fællesskov, som kun kan spores gennem egnens navnestof.

Den østligste af Hårslevs tre vange bar navnet *Egeskovsmarken*. Det var altså antagelig her den "ringe" egeskov stod. Men mere interessant bliver det, når man går til nabobyerne mod øst, hvor en række tilgrænsende marker bærer påfaldende navne. Sandveds søndre og Bendslevs nordre vange (Krummerup sogn) hed ligeledes *Egeskovsmarken*. Fuglebjergs søndre (Fuglebjerg sogn) og Arløses/Arløse Torps nordre vange (Førslev sogn) hed derimod begge *Røjeskovsmarken*, og nord

der for betegnedes Flemstoftes søndre vang (Krummerup sogn) *Røjemosevang*. Endelig hed Sneslevs vestre vang (Førslev sogn) *Vesterskovsmarken*, vel sagtens for at skelne den fra skoven i ejerlavets nordlige del, som nu bærer navnet Sneslev Overdrev. Alle de nævnte marker var 1682 besået med byg.

I hver af disse bymarker fandtes tillige, såvel i 1682 som ved udskiftningen, en lang række træ- eller skovindicerende ås-navne. Mest bemærkelsesværdige er nok Hårslevs 'Fredskou Skifter' med 36 agre i 1682. "Fredskove" var altså ikke noget nyt begreb i 1805! 'Kulbrenderne' i samme ejerlav vidner endvidere om en form for skovbrug, som ihvertfald i 1700-tallet stort set var forsvundet fra denne del af Sjælland.

Af de nævnte byer har kun Fuglebjerg idag skov, og det i ejerlavets nordligste del. De refererede marknavne er derfor så meget mere påfaldende, som realiteten bag deres skovindikation i hvert eneste tilfælde understøttes af ældre omtaler af skov. Eksempelvis takseredes Arløse og Arløse Torps tilhørende skove i 1580 til ikke mindre end 250 svins olden (1). Og endnu idag er der bevaret enkelte skovindicerende navne i området (Røjeskov Gård og Arløse Skovhuse), ligesom Viden-skaberne Selskabs kort fra 1770 angiver kratsignatur nordøst for Flemstofte. 1698-kortets *Rögenskou* mellem Harrested og Hyllinge må antages at være placeret for langt mod øst ved forveksling med bebyggelsen *Hagenskov* (Hyllinge sogn).

Uvist af hvilken grund blev der i forbindelse med udskiftningen i 1782 tegnet et "KORT over ARLÖSE, ARLÖSETORP, SANDVED, HAARSLÖV, BEND-SLEV, FLEMSTOFTE, FUGLEBIERG OG SNESLÖV BYERS FÆLLEDS FANG RÖYESKOV-SMARKEN paa CORSÖER AMT". Ifølge dette har der altså i det behandlede område eksisteret en form for fællesskab mellem de otte nævnte ejerlav. Et fællesskab, som i 1782 skulle opløses. Spørgsmålet er blot hvilken form for fællesskab, der var tale om.

Beklageligvis er betænkningerne over spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte (2) kun sporadisk bevarede for Antvorskov og Korsør amter, så dér røbes ikke noget om dets karakter. Der kunne i grove træk være tale om én af to former for fællesskab. *Enten* kunne der eksistere et simpelt vangelag mellem byerne som i Kindertofte sogn, *eller* deres marker kunne være egentlig integrerede (3). Ved integrerede bymarker forstås, at gårde fra flere byer har agre i samme ås. Ved vangelag blot dette, at bymarkerne ikke er hegnet fra hinanden, hvilket forudsætter græsningsfællesskab og samme plads i sædskiftet. Selve det usædvanlige korts eksistens gør en mistanke om integrerede bymarker nærliggende, men en gennemgang af markstrukturen i markbøgerne til Christian Vs Matrikel godtgør, at *hver* by havde *sine* åse, og at disse lå samlet.

Når området alligevel tydeligvis opfattedes som en helhed, må det skyldes, at det havde en anden status end de øvrige bymarker. For eksempel fordi det som

1. DK B 94, 4/12 1580.

2. Rtk. 431.13.

3. Ole Widding 1949, s. 138. Betegnelsen "integrerede bymarker" er Karl-Erik Frandsens (1983).

agerjord var yngre end dem. Med udgangspunkt i sikker skovindikation og rydningsforstavelsen i *Røjeskovsmarken* kan man altså formode, at flere nabobyer har ryddet et skovområde for derefter at dyrke det i såkaldt eksternt fællesskab (1). Under denne form for fællesskab *kunne* de enkelte byers separate åse ligge spredt mellem hinanden. Men de kunne også, som i dette tilfælde, være klart adskilte, så fællesskabet reelt fremtrådte som et vangelag.

*Røjeskovsmarkens omtrentlige afgrænsning afmærket på målebordsblad.
Med sort er markeret skov-, træ- eller rydnings-indicerende
marknavne 1682 lokaliseret på udskiftningskort 1782*

Dette fællesskabs historie tog altså formentlig sit udgangspunkt i en udstrakt skov, hvor alle tilgrænsende byer havde rettigheder. Ved opdyrkning er dette overdrev efterhånden blevet opdelt i en række bymarker, hvis skovbevoksning samtidig har været udsat for betydelig nedslidning eller rydning. Endnu i 1500-tallet fungerede en del af arealet dog som overdrev. Om Førslev-præstens mensalgård i Arløse oplyses det således i Sjællands Stifts Landebog fra 1567, at "hans fri ildebrand <er> i en skovlod i overdrevet" (2). Og præsten ses vel at mærke ikke i senere kilder at have haft skovherlighed i eksempelvis Søndre Overdrev. Ved opdyrkningen er områdets skovvækst efterhånden opløst til en række spredte små-

1. Ole Widding 1949, s. 138.

2. Sj St L 1567, s. 110.

krat i markerne for tilsidst helt at bukke under. Således meddeles det i Matriklen 1664 om Gunderslevholms fæstegård i Bendslev, at "skoven til gården er øde", og dateringen af den afgørende overgang fra skov til krat kan øjensynlig sættes netop til 1600-årenes midte.

Afslutningsvis skal der endelig peges på den ulokaliserede "mark og overdrev" med navnet "Hosløff", som i 13- og 1400-årene var genstand for tilbagevendende retstvister mellem Slagelse By og Sorø Kloster. Den lå angivelig "udenfor Slagelse," men navnesammenfaldet er, Røjeskovmarkens særlige karakter taget i betragtning, i sig selv tankevækkende. Det kan da også konstateres, at ihvertfald "Slots-
engen i Haarslef Fang", der nævnes i et skøde 1664, og som normalt opfattes som identisk med den ovennævnte "mark", lå i Røjeskovmarken. For den er afsat på 1782-kortet! (1)

1. Bl. a. Repert I 1741 og Repert II 6658 og 7257; Dipl Dan I:5, nr. 7, 1211-14; ÆDA IV, s. 130 ff; Kr Sk II, s. 152, 2/4 1664.

STORE OG SMÅ SKOVE

Ikke alene fordelte skovene sig meget ujævnt mellem landsbyer og gårde. Deres udstrækning i landskabet var også temmelig forskellig. Forsøg på kvantificering af Danmarks historiske skovareal frembyder imidlertid visse vanskeligheder, og man møder tal for situationen ca. 1800 svingende fra 2 til 4 %, hvor 1 % af det daværende kongerige vel at mærke svarede til ca. 36.000 ha (1). Den væsentligste forklaring på denne usikkerhed, er formentlig skovbegrebets uklare definition i reformtiden (se side 16 f).

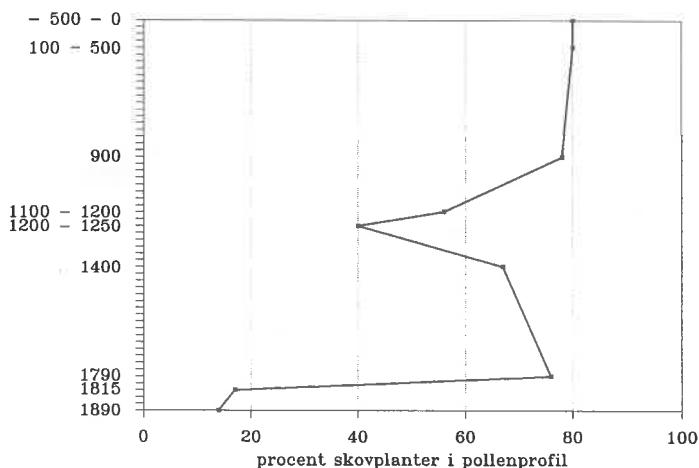
Skovarealet synes over det meste af Europa at have nået et absolut minimum i begyndelsen af 1800-tallet. Dog aftog hallandske skove eksempelvis endnu indtil 1800-tallets midte, og hovedparten af afskovningen i Italien faldt formentlig i samme periode. Indgående undersøgelser har vist, at Rockingham Forest, og med den antagelig mange andre engelske skove, fra 1600-tallet indtil ca. 1800 havde en stabil udstrækning (2).

For Danmarks vedkommende regner Peter Gaardboe ligeledes 1700-årenes sidste halvdel for "En meget uheldig om ikke den uheldigste Periode for Skovenes Tilværelse", og Gregers Begtrup beregner en reduktion af fynske skove med 1/4 mellem 1775 og 1805 (3).

Denne antagelse om, at skovreduktionens kronologiske tyngdepunkt lå efter 1750, understøttes af en række lokale pollenanalyser, som tillige påviser de omfattende rydninger, der var en direkte konsekvens af Fredskovsforordningen, og som altså fandt sted i 1800-tallets første årtier (4). I det skovrige område omkring Ty-

1. Naturpleje i skov 1989, s. 14: 2-4 %, A. Howard Grøn 1938, s. 54: 4 %, Poul Søndergaard 1988, s. 15: 4 %, P. Chr. Nielsen 1980, s. 50: 4 % og S. P. Jensen 1987, s. 87: 3 %. Historisk Atlas Danmark giver (s. 107) den overraskende oplysning, at Jyllands skovareal o. 1800 udgjorde ca. 3 %, og øernes ca. 14!
2. Michel Devèze 1965, s. 73; samme 1982, s. 99; George Peterken 1980, s. 34; P. C. Nielsen 1980, s. 50; Carl Malmström 1939 s. 199 ff; Russell Meigs 1982, s. 386; George Peterken 1976, s. 127.
3. Peter Gaardboe 1876-77, s. 111, jvf. også Chr. Th. Vaupell 1862, s. 431 og samme formulering 1863, s. 22: "Den sidste Del af det 18de århundrede var - uagtet man havde begyndt med plantning - vistnok den uheldigste for skovenes tilværelse og bevoxningens tilstand"; Gregers Begtrup 1806, bd. 1, s. 22; Carl Weismann 1900, s. 15.
4. Tystemose: Valdemar Mikkelsen 1986, s. 11; Holmegård Mose: Svend Th. Andersen m. fl. 1983, s. 187; Eldrup Skov: Svend Th. Andersen 1984, s. 168 og 204; Abkær Mose: Bent Aaby 1988, s. 218; rydninger efter 1805: P. Chr. Nielsen 1980, s. 50.

stemosen i Regnstrup er der i forbindelse med undersøgelsen af de nedlagte bebyggelser i Borup Ris udført en række lokale pollenanalyser, som kan benyttes til belysning af skovarealets udvikling gennem tiderne (1). Indenfor et 100 ha stort, cirkulært areal med centrum midt i mosen fandtes således ifølge Geodætisk Instituts målebordsblad ca. 14 % skov i 1891. På udskiftningskortet fra 1791 fandtes ikke mindre end 76 % skov. Pollenanalyserne afspejler naturligvis ikke den relative arealudnyttelser direkte, men ved en opdeling af de kendte pollentyper i kategorierne "skov" og "åbent land" fås for de to tidspunkter hhv. 15 og 76 % skov! Metoden lader sig altså formentlig også benytte på tidligere perioder.

Pollenfrekvenser for skovvegetation i et 100 ha stort areal omkring Tystemosen ca. 500 f. Kr. - ca. 1900 e. Kr.

SKOVAREALER

Den første landsdækkende areal-statistik for Danmark medtager ganske kendetegnende kun fredskove. I året for den nye matrikels ikrafttræden 1844 udsendte Adolph Frederik Bergsøe således første bind af Den danske Stats Statistik, til grund for hvilken han blandt andet havde udført "det højst besværlige arbejde med ved anvendelse af omtrent 1600 matrikelprotokoller og cirka 1200 matrikelkort at sammenregne fredskovenes beløb sognevis." (2). Matrikelkortenes antal antyder, at Bergsøe benyttede de relativt sene, reviderede, trykte sognekort, og ikke det originale kortmateriale. Han tog endvidere udtrykkelig ikke stilling til

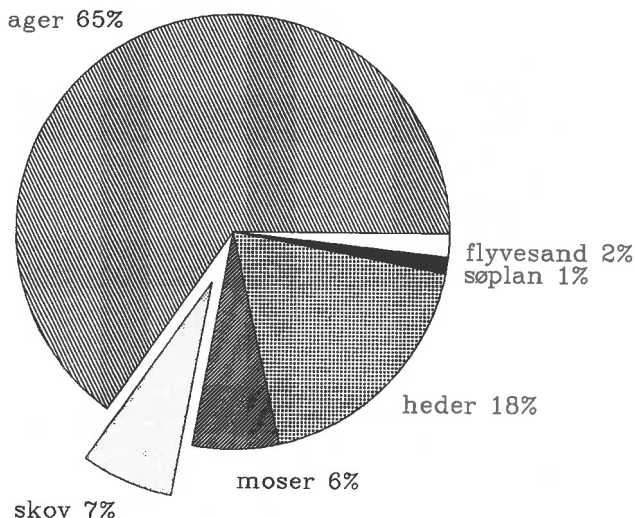
1. Axel Steensberg 1983; Valdemar M. Mikkelsen 1984, s. 27.

2. Adolph Frederik Bergsøe 1844, s. 28 f.

eventuelle ulovlige rydninger af fredede skove, og i sin indledning henleder han opmærksomheden på det regionalt stærkt svingende indslag af ikke-fredede skove. Flest var der angivelig i Vejle amt, færrest øst for Storebælt.

Ifølge Bergsøes materiale, som vel at mærke ikke var samtidigt, men fremkommet gennem netop dén fyrreårsperiode, hvor danske skove oplevede de måske største omvæltninger nogensinde, udgjorde landets fredskove ca. 4 % af det samlede areal. Skovprocenten var højest på Lolland og Falster med 11 begge steder. Langeland havde 6 1/2, Fyn 4 1/2 og Sjælland 9 % skov. Endelige udgjorde skoven kun ca. 2 % af Nørrejylland, idet dog skovprocenten øst for højderyggen var ca. 6. I 1881 var den for landet som helhed steget til 5 1/2 (1).

Mere interessant i denne forbindelse er det imidlertid, hvordan forholdene var før 1844. Den eneste nogenlunde troværdige kilde er i denne forbindelse Gregers Begtrup, som i sit landsdækkende topografisk-jordbrugstekniske værk oplyser aktuelle skovarealer. Spørgsmålet er blot, hvorfra han havde sine tal. For blandt andet Hjørring amt oplyser han, at der er tale om "et rundt tal" (2). Men for de fleste andre egne af landet fremstilles tallene som resultatet af opmålinger.

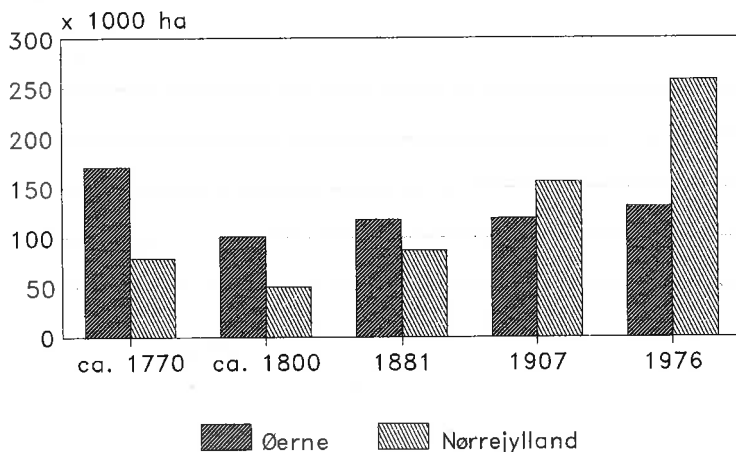

Sammensætningen af Danmarks areal ca. 1770(-1800) efter Niels Morvilles og Søren Bruuns beregninger

1. Adolph Frederik Bergsøe 1847, s. 206; V. A. Falbe Hansen 1889, II s. 52.
2. Nørrejylland bd. 2. 1810, s. 490.

Disse opmålinger fandtes angivelig i indberetninger fra private skovejere, og for de bind af Begtrups værk, som udkom efter 1805 må der formentlig være tale om de § 18-indberetninger, som fulgte i Fredskovsforordningens kølvand. Arealangivelserne i disse skyldtes de eksisterende udskiftnings- eller skovkort, og hvor sådanne ikke fandtes, noteredes det eksempelvis, at "skovenes størrelse vides ikke, kort derover haves ej". På dette grundlag nåede Begtrup frem til et omtrentligt skovareal for hele landet ca. 1800 på 154.000 ha eller 4,1 % (1).

Hvor Bergsøe anvendte matrikelsognekort og Begtrup udskiftnings- og skovkort, benyttede andre før dem Videnskabernes Selskabs kortmålinger fra perioden 1761-1811 til areal-statistiske beregninger. Blandt disse gjorde især Niels Morville sig bemærket med en række topografisk-statistiske publikationer, men også Søren Bruun, der var knyttet til projektet gennem en menneskealder, udførte sådanne beregninger (2).

Skovarealets udvikling ca. 1770 - 1976. Tallene for 1976 er fradraget den i 1920 erhvervede sønderjyske landsdel

Beregningerne gik i deres enkelthed ud på ved hjælp af konceptkortenes signaturer at bestemme det danske landskabs sammensætning. Men atter var der ikke tale om noget synkront billede. Kortenes tilblivelsesperiode strakte sig jo nemlig

1. Gregers Begtrup 1808, s. 612; Rtk. 3322.389 (Tvedevænget og Friheden i Gunderslev sogn 1816); Begtrups tal blev, før samtlige bind af hans værk var udkommet (!), sammendraget af August Niemann 1809, s. 4.
2. Niels Morville bl. a. 1788, 1789, 1791 og 1809; Søren Bruun: Rtk. 313.29-30 samt Videnskabernes Selskabs arkiv 2656/1822; Asger Lomholt 1961, s. 140.

over 50 år, i hvilke der skete betydelige forandringer. For de østdanske kort kan en sammenfattende datering sættes til ca. 1770, for de vestdanske vel til ca. 1790. Ifølge tabellens trykte udgave gælder arealtallene for Nørrejylland således årene mellem 1780 og 1802, og en del af den håndskrevne tabels jyske tal er angivelig "efter gisning".

De to kartografers beregninger afviger kun ubetydeligt fra hinanden, og begge når frem til et skovareal på ca. 237.000 ha svarende til 6,6 %. Men eftersom der øjensynlig skete et betydeligt fald i skovarealet i årtierne omkring 1800, og det skovfattige Jylland blev opmålt sidst, må landets samlede skovareal ca. 1770 snarest have været lidt højere end dette. Med udgangspunkt i det eksisterende statistiske materiale, som for en dels vedkommende alene er baseret på skøn, kan der altså konstateres et fald i skovarealet fra ca. 7 % (248.000 ha) i 1770 til ca. 4 % (154.000 ha) 30 år senere. Og trods begyndende plantageanlæg m. v. havde man endnu i 1881 ikke nået niveauet fra 1770. Den absolutte reduktionstakt var i gennemsnit ca. 2800 ha skov pr. år.

I denne forbindelse er det imidlertid vigtigt at lægge mærke til, at skoven også i 1800 var meget ulige fordelt mellem landsdelene. Dette absolutte nulpunkt i dansk skovhistorie karakteriseredes således for Østdanmarks vedkommende af et skovareal på ca. 8 %. Idag er det 10 1/2 %. Hvad arealet angår, er forskellen altså dårligt nok nævneværdig. Den voldsomme vækst, som idag har bragt det samlede skovareal op på ca. 11 %, skete først og fremmest i Jylland.

Hvordan udviklingen var før 1770 lader sig ikke afgøre sikkert. Kildematerialet indeholder ikke troværdige arealmål, og en tilbageskrivning af udviklingen fra 1700-årenes sidste årtier er næppe forsvarlig. Når det undertiden oplyses, at henvend 1/4 af Danmark i slutningen af 1600-tallet var dækket af skov, beror det dog på en misforståelse. Den engelske gesandt Robert Molesworth, som er påstandens hjemmelsmand, udtaler sig tydeligvis kun om Sjælland (1). Og der er ligeså klart tale om et yderst løst skøn. Det samme gælder J. Troels-Lunds formodning om 1500-tallet, at man "vel næppe <kan> anslå hin tids skove til at have dækket et mindre fladerum end omtrent 150 kvadratomil, altså en femtedel af landet", og Thorkild Kjærgaards uunderbyggede formodning, at "op mod en fjerdedel af landet [o. 1600] var dækket med skov" (2).

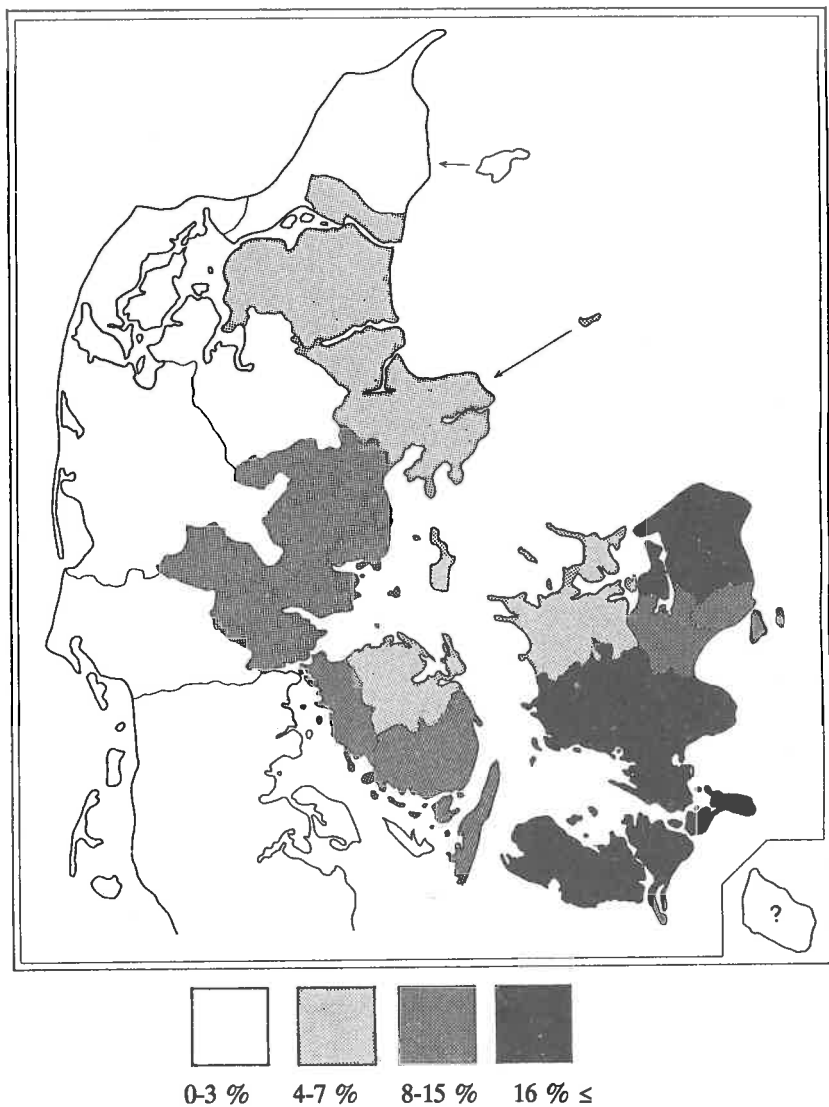
Var der imidlertid blot et gran af sandhed i Molesworth's beskrivelse, kan den gennemsnitlige reduktion i skovarealet på Sjælland i perioden 1690-1770 beregnes til omtrent 880 ha/år. I årene efter 1770 var reduktionstakten for Sjælland alene ca. 1100 ha/år.

Mere interessant end disse landsvise gennemsnit er dog den regionale variation, der, som det blandt andet fremgår af kortet side 90, var betragtelig. Men det var ikke kun mellem amterne indbyrdes, at skovarealet vekslede. Også indenfor de enkelte amter fandtes der store variationer. Ved opmålingen til Videnskabernes

1. S. P. Jensen 1987, s. 100; Robert Molesworth 1694, s. 9.

2. J. Troels-Lund 1929-31, 1. Bog, s. 16; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 16.

Selskabs kort strakte skovens areal-andel sig fra godt 25 % i Holmans herred til 0 i Slavs herreds hedesogne blot 40-50 kilometer derfra.

*Amtsvise skov-areal procenter ca. 1770-1800 ifølge Søren Bruuns
opmålinger på Videnskabernes Selskabs kort*

Også skovarealets reduktion i tiden frem mod århundredskiftet vekslede betydeligt. I bedømmelsen af disse forskelle skal det dog erindres, at ingen af de to arealmålinger var synkrone. Det kan altså være udviklingen i tidsrum af forskellig længde, der sammenlignes. Tillige betyder Bergsøes eksklusive inddragelse af fredskove formentlig en ikke ubetydelig undervurdering af skovrigdommen i de selvejerdominerede dele af Koldinghus amt. En del angivelig meget tætte skove i Andst herred skal eksempelvis først være ryddet et stykke inde i 1800-årene (1).

**Amts- eller herredsvise skovarealer hhv.
ca. 1770(-1800) og ca. 1800(-44) (2)**

HERRED/AMT	1770-1800		1800-44		relativ udvikling
	ha	%	ha	%	%
Antvorskov og Korsør amter	10.326	13,3	5.728	7,1	- 45
Nørre herred	4.866	22,8	2.342	11,0	- 41
Sønder herred	5.240	21,0	2.611	10,5	- 50
Nørvang herred	1.100	1,0	.233	0,4	- 79
Jerlev herred	2.030	8,1	.655	2,6	- 68
Tørrild herred	2.389	9,6	.332	1,3	- 86
Brusk herred	1.711	10,6	.734	4,5	- 57
Holmans herred	2.855	25,2	.924	8,2	- 68
Elbo herred	1.524	16,0	.621	6,5	- 59
Andst herred	2.766	9,1	.395	1,2	- 87
Slavs herred	0	0,0	0	0,0	0

Dén massive tilbagegang af det skovbevoksede areal i årtierne før 1800, som afspejles i landsdækkende gennemsnitsværdier, synes at have berørt det meste af landet. Men dens årsager, som kan have været mange, skal først diskuteres i et senere kapitel. Formentlig havde 1700-tallets begyndende økonomiske vækst dog en væsentlig betydning, idet agerdyrkningens udvidelse må være sket på bekostning af blandt andet mange markskove. I samme retning virkede formentlig den tiltagende brug af arvefæste og selvejerkøb. I denne forbindelse blev træer i gårdenes marker nemlig ofte udset til afdrift. I et arvefæsteskøde fra Brahetrolleborg på Fyn hedder det således, at "alle de plantninger og træer, som findes på og inden denne gårds rette grænse, skulle inden 6 år fra dette arvefæstebrevs udstedelse være rent bortryddede eller borthuggede, om de ikke forinden kunne over-

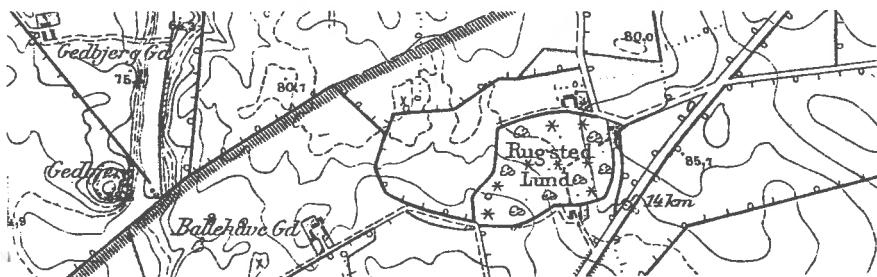
1. Anders Simonsen 1888, s. 12 f.

2. Kildegrundlag: ca. 1770 alle steder Søren Bruun; ca. 1800: Antvorskov, Korsør og Koldinghus amter: Bergsøe, Nykøbing amt: indberetninger om private skove. På grund af omlægninger af administrative skel kan tallene for Antvorskov og Korsør amter ikke differentieres yderligere.

lades beboerne imod en billig godtgørelse" (1). Endelig medførte separation og indfredning af skove som regel betydelig arealudlæg til de tidligere græsningsberettigede, således at Fredskovsforordningen 1805 antagelig var den største enkeltårsag til skovareal-reduktioner.

Skovrydningens nære tilknytning til reformerne i bondegårdenes drift medførte, at den hovedsagelig gik ud over de hidtidige fæstegårdes skovlodder. Hovedgårdenes enemærkeskove var jo som hovedregel blevet udskiftet allerede i løbet af 1500-tallet sammen med resten af tilliggendet, og de kunne derfor fredes uden udlæg af græsningserstatninger. Størstedelen af de undersøgte enemærker synes følgelig at være kommet igennem reformårene uden bemærkelsesværdige arealreduktioner. Korselitse er et af de mest markante eksempler på denne generelle tendens (s. 143 ff).

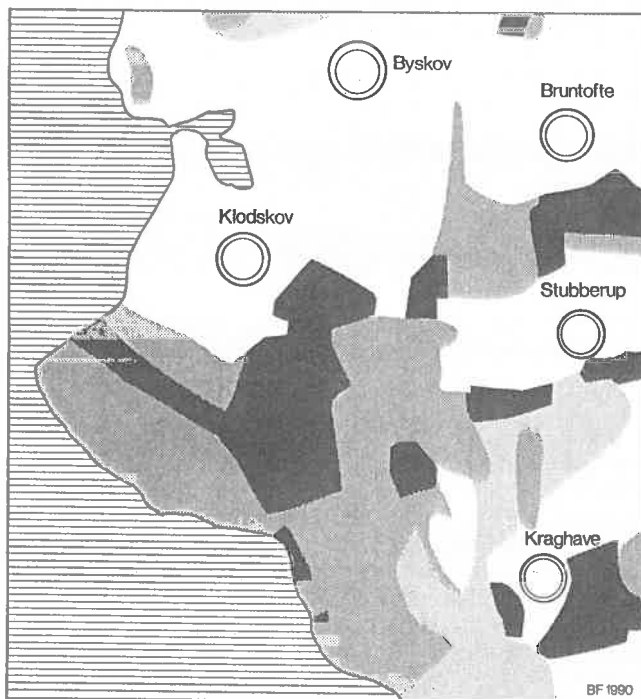
Udsnit af målebordsblad 3209 Ødsted: Rugsted Lund med oprindeligt hegn og fredskovsdige. © Kort- og Matrikelstyrelsen (A 67-92)

Det sene 1700-tals arealreduktioner kom til udtryk i to former for skovrydning. For det første skete en omfattende rydning af trævækst i markerne, hvorunder der også ofte blev gjort indhug i egentlige markskove. En sådan gradvis opdyrkning og rydning ses eksempelvis tydeligt i Andkær Forskov (s. 204). For det andet blev randen af indfredede skove ofte afdrejet til fordel for græsning eller agerdyrking. Denne type skovrydning, som blandt andet illustreres af bevoksningsudviklingen i Sørups Østermark (s. 168 ff), har i en del tilfælde sat sig direkte spor i landskabet. Det fremgår således af udsnittet af målebordsbladet over Ødsteds omegn, at Rugsted Lund har bevaret sit hegn fra før skovindfredningen, og det senere fredskovsdige ses kun at indeslutte omkring halvdelen af den oprindelig indhegnede skov. På det minorerede herredskort fra 1866 har hele arealet skovsignatur, mens kun den østlige, selvstændigt indhegnede del bærer betegnelsen "Fred Skov".

Skovarealets generelle tilbagegang afspejler sig tydeligst på periodens kort. Skovsignaturen skifter ofte udbredelse mellem første generation af matrikelkort og de senere sammentegnede herredskort. Og også mellem udskiftnings- og matrikelkort på den ene side og Videnskabernes Selskabs kort på den anden er forskellen i mange tilfælde stor. En række vestfalsterske skoves indskrænkning efter 1770erne illustreres således glimrende ved sammenstilling af skovsignaturen på

1. Elers Koch 1893, s. 6 note.

Videnskabernes Selskabs kort med situationen idag, og tilsvarende rekonstruktioner lader sig foretage for de andre regioner.

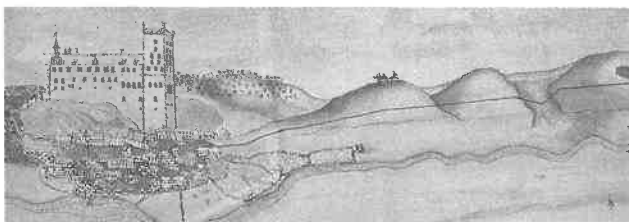

*Rekonstruktion af skovenes udbredelse omkring Klodskov fra ca. 1700 til idag.
Mørk signatur er nuværende skov, mellem + mørk skovens udbredelse ca. 1800
og alle tre signaturer udbredelsen ca. 1700*

Gennem 1700-tallet forsvandt en del af Kraghaves markskove, eller de blev afløst af enkeltstående træer. Men ved Gammel Kirstinebergs oprettelse i 1783 prægedes området stadig af sammenhængende skov. Gennem skovrydning og opdyrkning (tildels i forbindelse med dannelsen af Ny Kirstineberg), blev skoven imidlertid fjernet fra store arealer, og idag er der kun en række mindre, usammenhængende skove tilbage. Størst er den såkaldte Ny Kirstineberg Storskov på 160 ha. I hele området omkranset af Klodskov by, Bruntofte, Sullerup og Sørup på den ene side og herredsskellet på den anden var der endnu ca. 1770 godt 2200 ha skov. Nu er der højst 1100 (1).

1. Kulturhistorisk Håndbog 2, s. 173 ff; Rtk. 313.29; Trap⁵ IV:3, passim.

Der fandt selvsagt også areal-reduktioner sted før 1770, men de er i almindelighed sværere at følge. Mange skriftlige udsagn vidner om store skoves opsplitning i mindre bevoksninger gennem tiden, men deres sandhedsværdi er ofte ringe. Eksempelvis skulle det før svenskekrigene i 1600-tallet have været muligt at gå fra Harte til Kolding uden at komme udenfor skoven, hvilket imidlertid stemmer dårligt med talrige prospekter af netop denne egn (1).

Vejen fra Kolding mod Harte set fra vest. Akvarel fra ca. 1660, der tilskrives Christian V. Rosenborgsamlingen

LÆNGDE- OG AREALANGIVELSER

Eftersom der generelt ikke eksisterer anvendelige arealmål fra tiden før Viden-skabernes Selskabs geografiske landmåling, er det en nærliggende tanke, at især 1700-tallets mangfoldige oplysninger om de enkelte skoves rumlige udstrækning må kunne benyttes til rekonstruktion af sådanne arealtal. I ældre adkomstdokumenter optræder skove ikke sjældent som elementer i skelforretninger, men der er her tale om juridiske grænser og altså ikke nødvendigvis om bevoksningsgrænser (2). Som eksempel på en sådan skelgang kan citeres fra et tingvidne angående Basnæs hovedgårds enemærker fra 1491: "Herr Ove Lunge ridder på Basnæs havde gjort skovskel imellem Vedskølle og Basnæsgårds skov efter deres samtykke og råd, som ejere vare med ham i samme by i så måde, at gjordes et dige og gærde fra Sebberupdam og ned ved Råspringet og indtil Skovmøllen, som er norden ved fornævnte grav, dige og gærde, som hører til Vedskølle by indeni marken med skov og mark, som kaldes Egeskov norden ved gærdet og de andre 2 skovdele, som ligger sønden ved fornævnte grav og dige og gærde, som kaldes Eskeskov og Svinestiskov med skovsøen og den anden sø, som kaldes Gamle Møllesø, som ligger til Basnæs gård for et frit enemærke <... >"(3).

Også yngre skovindberetninger angiver ofte bevoksningsgrænsernes omkreds eller længde- og breddemål, men disse angivelser er som regel præget af en sådan usikkerhed, at de ikke danner noget brugbart grundlag for undersøgelse af arealændringer. Måleenheden var som regel mil (eller brøker af samme), bøsseskud eller skridt. Som eksempel kan nævnes Stangerup Skov på Falster, som i 1807 havde et areal på 15 ha mod 19 i Søren Bruuns opgørelse. På udskiftningskortet

1. P. Eliassen 1914, s. 118.

2. Jvf. Oliver Rackham 1989, s. 65.

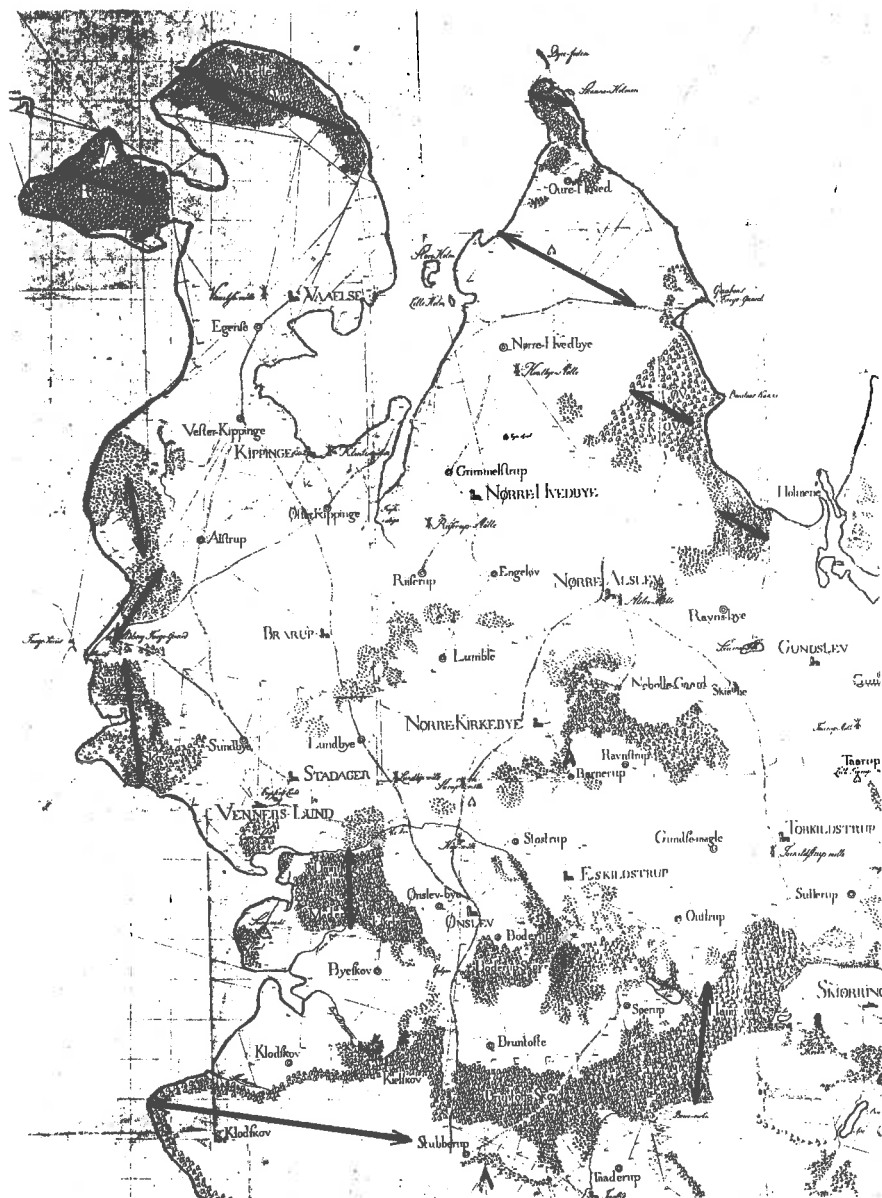
3. Kgl Ret I, s. 285.

1786 kan skovens omkreds måles til ca. 1900 meter, hvilket svarer nøje til dens moderne udstrækning. Ifølge vedtaksationen i 1764 var dens omkreds på dette tidspunkt imidlertid kun 1/2 fjerdingvej eller ca. 950 meter. Endelig angives dens dimensioner 1731 til 1 x 1 bøsseskud (1). Et bøsseskud var en meget variabel størrelse, som ud fra kendte mål på kartografisk veldokumenterede skove kan ses at have svinget mellem ca. 500 og 900 meter. Men skulle et bøsseskud, som meningen oftest var, udrette skade, kunne det i 1700-tallet ikke nå meget længere end 30 meter (2). Anvendelsen af afstandsmålet "bøsseskud" må altså betegnes som endog *meget* lemfældig, og det siger sig selv, at hverken Stangerup Skovs eller andre skoves arealudvikling før 1770 lader sig undersøge på dette grundlag.

Basnæs hovedgårds enemærke. Udsnit af Geodætisk Instituts målebordsblad. © Kort- og Matrikelstyrelsen (A 67-92)

1. Rtk. 333.111; Rtk. 3323.118.
2. Meddelt af overinspektør ved Tøjhusmuseet Arne Orloff.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs konceptkort over den nordlige del af Falster 1772 med indføjede skovmål iflg. rebningen 1719. © Kort- og Matrikelstyrelsen (A 67-92)

I 1719 gennemførte konduktør Peder Hegelund i forbindelse med rytterdistriktets indrettelse en omfattende omrebnings af de lodskiftede skove på Lolland og Falster, der ikke var "ager- og englodder og således deler sig selv" (1). Ved rebningen afmærkedes hver af de gårdvise skovlodder med tre pæle: en i hver ende af lodden og en på midten. Samtidig indførtes loddernes dimensioner i en række protokoller, der endnu er bevaret.

For hver skovlod meddeles imidlertid udover måleretningen kun ét tal. For eksempel lyder beskrivelsen af Stadager Egeskov på Falster: "Egeskov N° 5: Pælene sat ved det nordre gærde målt ved øster side 620 al, hvor N° 6 tager sin lod 500 al, indtil det søndre gærde ved stranden". Det må tolkes sådan, at skoven er delt i en nordlig og en sydlig lod, hvis nord-syd-gående bredder er angivet. Det passer i det konkrete tilfælde godt med Stadager Egeskovs nutidige udstrækning, som ikke synes at adskille sig meget fra situationen ca. 1700.

Summen af lodbredder svarer altså til bevoksningens samlede bredde i måleretningen, men det siger sig selv, at retningsangivelsen er tillempet. Ved sammenligning af 1719-rebningens måltal med Videnskabernes Selskabs kort samt udskiftnings- og matrikelkort fra 1700-årenes slutning, har jeg således ladet måleretningen følge skovens længderetning, også selvom denne kunne afvige med maksimalt 45° fra den oplyste retning. En sådan konfrontation giver mulighed for en spændende sammenligning af Falsters skovarealer ca. 1770 og ca. 1720. Desværre findes tilsvarende materiale ikke fra Antvorskov og Koldinghus distrikter.

Sammenligningen antyder, at der kun skete ubetydelige indskrænkninger i det falsterske skovareal i århundredets første halvdel. Tværtimod svarede de fleste skoves udstrækning på de to tidspunkter i forbløffende grad til hinanden. Men der var undtagelser. Lillebrænde Skov opgjordes 1719 til 2361 alen øst-vest, men eksisterer slet ikke på kortet. Det gør den til gengæld på Christof Hoffmanns kort over øen fra 1692, og til dets skovsignatur svarer rebningen fint.

Landmålingen 1768-72

Med baggrund i en stigende utilfredshed med Den store matrikels anvendelighed som ligningsgrundlag, besluttede landvæsenskommissionen i 1768 at iværksætte en ny opmåling af al kongerigets jord, herunder også den uopdyrkede (2). Til opmålingen skulle knyttes en fuldstændig kortlægning, hvis ledelse blev lagt i hænderne på den senere matematik-professor Thomas Bugge. Landmålingen påbegyndtes på Antvorskov og Vordingborg rytterdistrikter, som samme år var overgået til Overskattedirektionens administration.

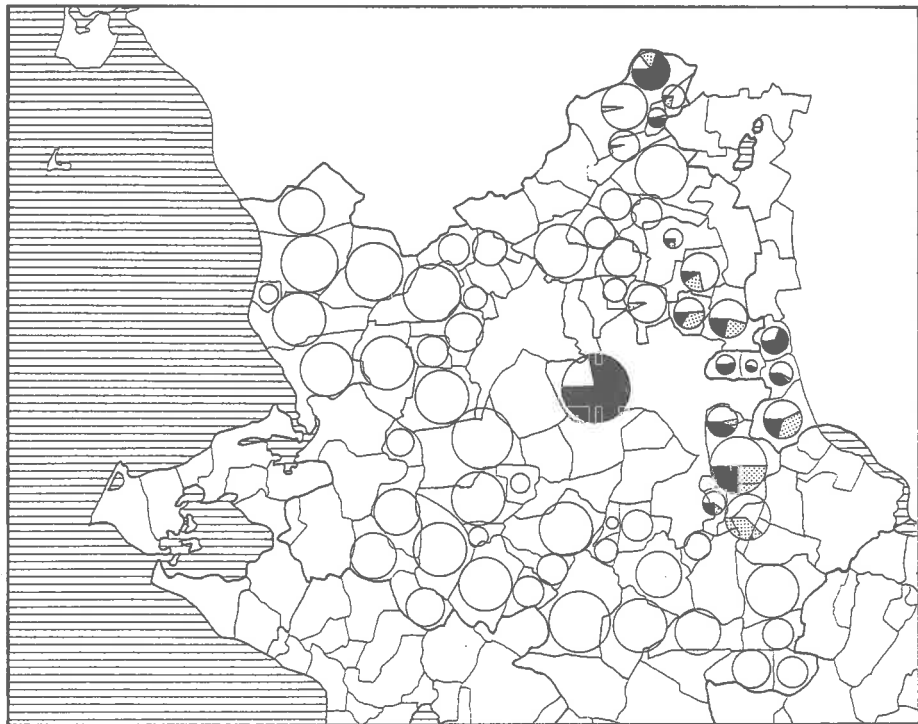
På grund af de betydelig omkostninger, der var forbundet med matrikuleringen, blev det imidlertid i 1772 besluttet, at når disse to rytterdistrikter var færdigopmålt, skulle hele projektet stilles i bero. En landsdækkende matrikel blev derfor først sat i gang i 1802, men selvom landmålingen aldrig blev anvendt efter sin bestemmelse, er der bevaret et særdeles værdifuldt materiale fra de sydsjællands-

1. Rtk. 333.18.

2. Henrik Larsen 1928-29; Bo Fritzbojer 1991.

ke distrikter, hvis fortrin ikke mindst er sammenligneligheden med Christian Vs Matrikel (1).

Materialet består for hvert ejerlav af kort, opmålingsprotokoller, taksationsprotokoller samt beregningsprotokoller. Opmålingsprotokollerne kan nærmest betragtes som panderter til 1680ernes markbøger. I taksationsprotokollerne foretages bonitetsvurderinger, og beregningsprotokollerne indeholder summariske sammen-tællinger af karakter som modelbøgerne.

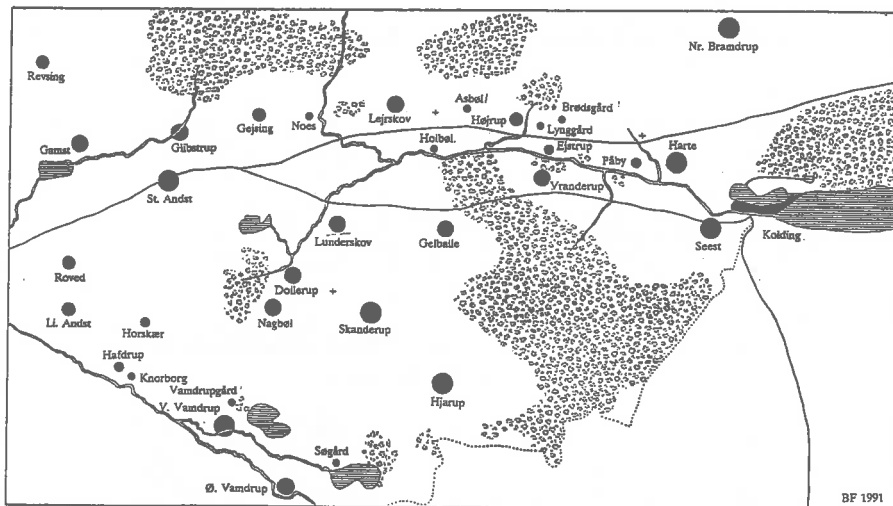
Relative skov- og kratarealer på Antvorskov Rytterdistrikt iflg. landmålingen 1768-72. Cirkelarealerne er proportionale med ejerlavenes samlede areal, sort signatur er overskov, grå signatur krat eller underskov

Landmålingens beregningsprotokoller oplyser målene på følgende landskabssementer, og har derfor stor skovhistorisk anvendelighed: agerland, engbund, mose, ellemose, skove, tjørnестub og krat, tørveskær, veje, gærder, åer og søer, høje, stendysser samt bebyggelser. Udover at benytte målene for agerland til en over-

1. Carl Rise Hansen & Axel Steensberg 1951; Jens Larsen 1983.

sigtlig analyse af det dyrkede areals udvikling (side 254 ff) er der gjort brug af oplysningerne om skovarealet. Imidlertid belyser dette materiale kon forholdene omkring enemærkerne og de store overdrev, hvor netop *arealet* kun ændredes ubetydeligt mellem 1700 og 1800. Og de arealtal, der efter 1805 findes i de omtalte § 18-indberetninger, gælder tydeligvis *indhegnet skov* uden skelen til, hvor mange træer der befandt sig indenfor hegnet.

KORT

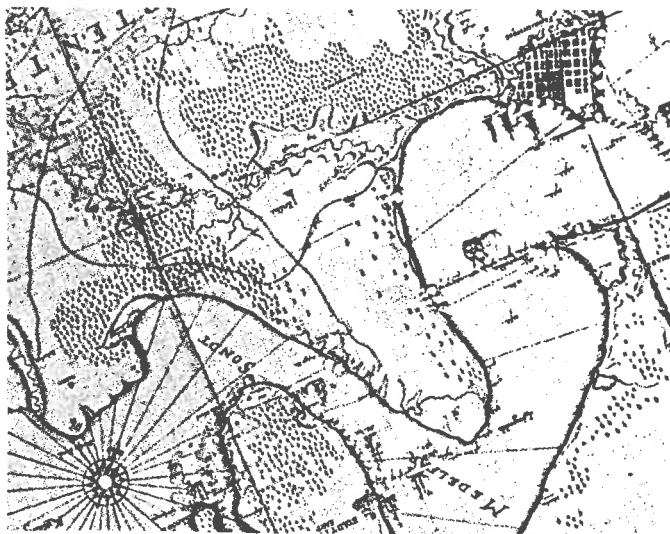

Rentegning af del af Jørgen Themsens kort over grænseegnene 1727

Samme område på udsnit af Videnskabernes Selskabs trykte kort 1804-6

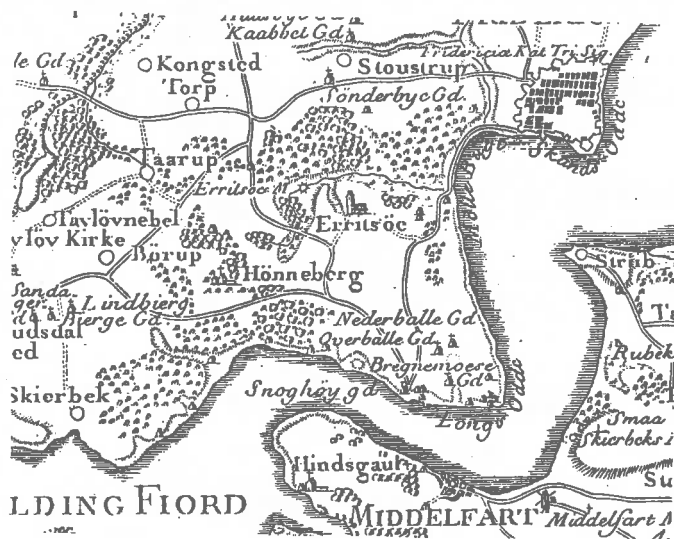
*Udsnit af Erik Dahlbergs kort over Lillebælt-området 1659.
Efter Danmarks Kortægning*

*Samme udsnit af Gottfried Hoffmanns kort fra 1663.
Efter Bjørn Westerbeek Dahl 1985*

Samme udsnit af Abraham Christian Willarsts Ryttergodskort 1722.
Efter Danmarks Kortlægning

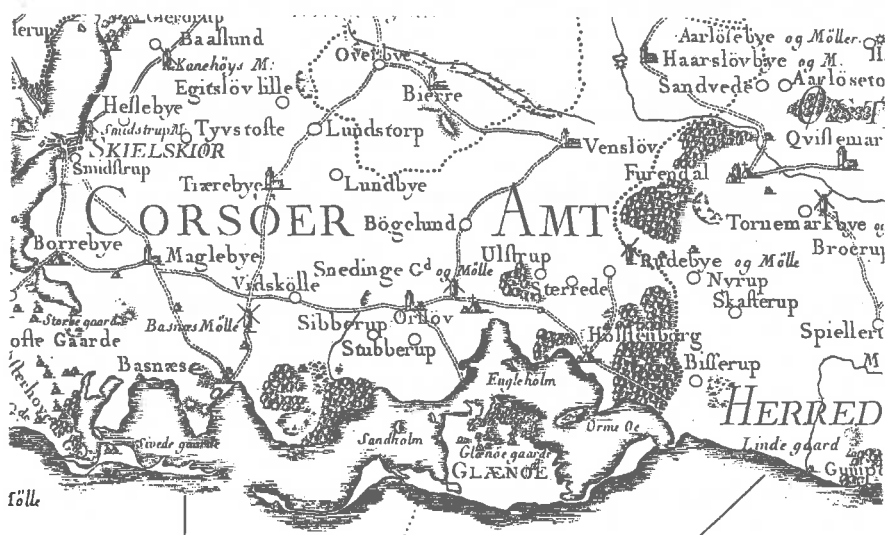
Samme udsnit af Videnskabernes Selskabs trykte kort 1780

Helt den samme uforanderlighed ses imidlertid ikke ved sammenligning af Erik Dahlbergs kort over Lillebæltskysten fra 1659 med eksempelvis Videnskabernes Selskabs kort. Her er der jo imidlertid også tale om et 70 år ældre kort, som afspejler situationen før Karl-Gustav-krigenes angivelig omfattende skovdelægelse. Mest iøjnefaldende er skovrydningerne langs kysten ved Erritsø, men nogen katastrofeagtig reduktion kan der heller ikke her siges at være tale om.

Fra Antvorskov og Korsør amter findes ingen ældre kort af samme høje kvalitet som de ovenfor fremdragne. *Rigtig Delineation 1698*, som dog præges af en vis troværdighed, antyder den samme arealstabilitet her som i de to øvrige regioner. Det ses blandt andet ved sammenligning af skovene ved Troldholm/Holsteinborg på dette kort og Videnskabernes Selskabs kort fra 1772.

Sammenfattende giver kortanalyserne således billedet af et skovareal, der kun undergik mindre ændringer i perioden fra 1600-tallets til 1700-tallets midte. Først herefter satte den rydningsperiode ind, som i løbet af få årtier reducerede skovarealet katastrofalt.

Samme udsnit af Videnskabernes Selskabs trykte kort 1772

SKOVTAKSATIONER I MAGESKIFTER OG MATRIKLER

Flere forskellige taksationsformer har fra senmiddelalderen indtil o. 1700 været anvendt til værdisættelse og ejendomsafgrænsning af skove, men de fleste var ubestemte eller af lokal karakter (1). Som eneste fællesnævner for hele perioden optræder ansættelser af skove til et antal *svins olden* med stor hyppighed. Disse

1. For en generel introduktion se Bo Fritzbojer 1990 B.

skovtaksationer udsprang af årlige oldentaksationer (se side 112 ff), og udgjorde *generelle skøn over skovens evne til oldenfedning af svin i oldenår*. Især i det ældre materiale er denne taksationsforms baggrund og anvendelse sjældent præget af synderlig konsekvens, og sammenholdelse af taksationer foretaget af forskellige synsmænd til forskellige tider, på forskellige steder og med forskelligt sigte må generelt anses for temmelig problematisk. Meningsfulde sammenligninger lader sig kun foretage, hvor vurderingernes ordlyd klart angiver, at deres grundlag er identisk.

Denne type taksationer afspejler imidlertid ikke først og fremmest skovenes areal. Evnen til frugtsætning, og dermed taksationsniveauet, bestemtes jo nemlig først og fremmest af træernes *antal, alder og trivsel*, samt af ydre faktorer som vejrliget (1). Men i anden række spillede naturligvis også det bevoksede areal ind, og under ét kan skovtaksationer derfor med udbytte anvendes til belysning af skoves størrelse.

Før 1550 var skovtaksationer øjensynlig ikke meget udbredte. Der er ihvertfald kun overleveret få. Men i forbindelse med kronens store mageskifter vandt taksationsformen stor udbredelse. Før et mageskifteskøde kunne undertegnes, blev de godsmasser, der skulle skiftes, vurderet mod hinanden. I denne vurdering indgik den samlede produktionskapacitet, altså også skovene, og i en tid, hvor indbrændingen af svin på skovens olden var af større finansiel betydning for skovejeren end brændesalget, faldt det naturligt at lade vurderingen tage udgangspunkt i denne del af skovens produktion. Den anvendte "målestok" ved taksationen synes i alle tilfælde at have været idealsituationen, *når fuld olden er* (2).

Fordi mageskifterne var flest i Koldinghus len, er det også fra denne af de tre regioner, at der er bevaret flest taksationer. Der er dog kun i yderst få tilfælde bevaret *flere* mageskiftetaksationer af den samme skov, således at det har været muligt at følge taksationsniveauets udvikling. I denne forbindelse skal det endvidere understreges, at omtaksering tilsyneladende kun foretoges, når behovet var virkelig iøjnefaldende. En skovs taksation var altså yderst traditionsbestemt.

I forbindelse med 1600-årenes tre landsdækkende matrikuleringer (1661-62, 1663-64 og 1681-88) indgik skovtaksationer med forskellig vægt i ligningsgrundlaget. Dette materiale giver således en enestående mulighed for analyser af regionale variationer i skovrigdommen, idet alle ejendoms kategorier principielt indgår i matriklerne. Ved sammenholdelse med mageskiftetaksationer bliver det endvidere muligt for sikkert identificerede skove eller skovlodder at belyse udviklingsforløb. Matrikeltaksationernes anvendelse er imidlertid forbundet med en række betydelige, metodiske problemer (3).

Det må betragtes som godtgjort, at matriklernes skovtakster i deres udgangspunkt er sammenlignelige med mageskiftetaksationerne. Der er altså næppe anvendt en forskellig "tælle måde", som antaget af P. Jensen (4). I begge tilfælde var taksationens mål den forventelige oldenfedning *når fuld olden er*. Idet matrikeltak-

1. Walther Hase 1985, s. 23 f.

2. Svend Gissel 1968, s. 136.

3. Bo Fritzbojer 1990 B, s. 135 ff.

4. 1896, s. 80.

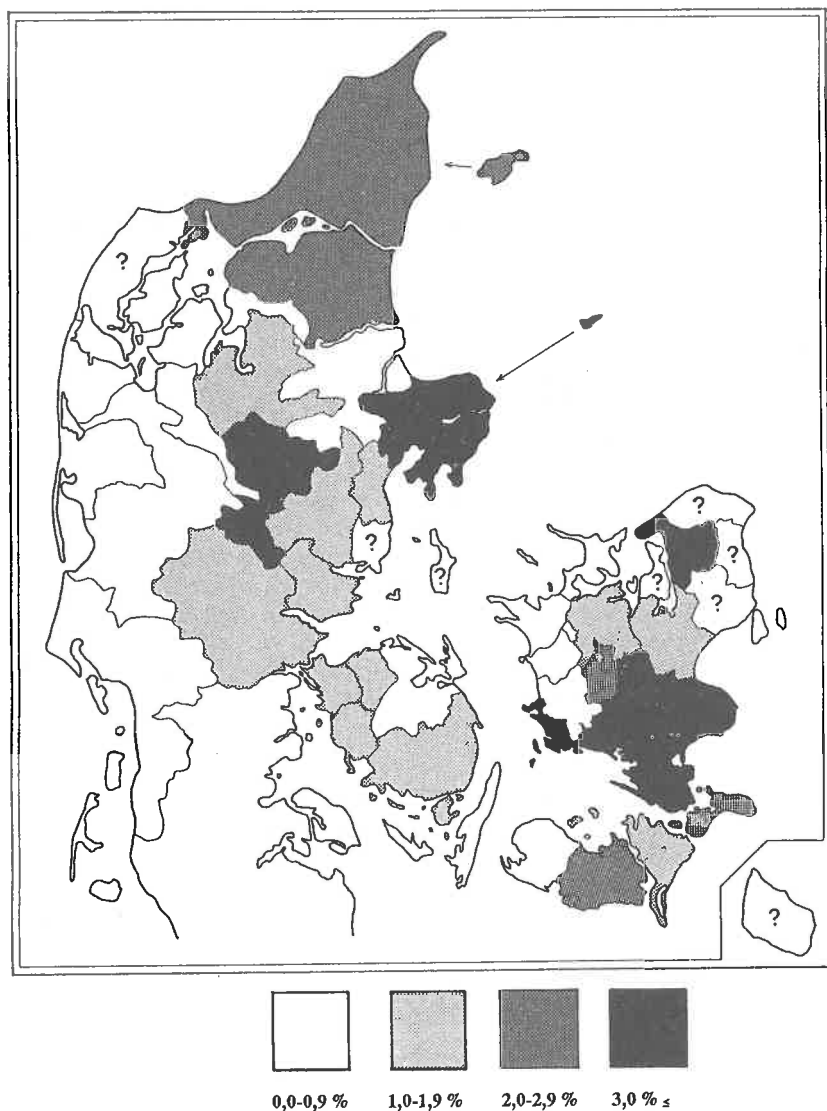
sationerne imidlertid skulle indgå i det fremtidige beskatningsgrundlag, spillede også andre hensyn ind ved fastsættelsen af skovtakster, som derved i mange tilfælde kom til at fjerne sig temmelig radikalt fra det oprindelig tænkte.

Ikke mindst skovtaksationerne i Eng-, skov- og græsningstaksationsprotokollerne til Christian Vs Matrikel udviser indbyrdes uoverensstemmelser i en sådan grad, at de synes uanvendelige til sammenlignende analyser (1). Eksempelvis kan der påvises meget store forskelle i måden, hvorpå skovhartkornet udregnedes i forskellige egne af landet, og op- og nedskrivninger i forhold til de ældre matriklers skovtaksationer synes i mange tilfælde ikke havde haft noget reelt grundlag (2). Endelig er der mellem matriklens tre protokolrækker, markbøger (herunder de omtalte taksationer), modelbøger og matrikelbøger, en lang række særdeles betydelige, men uforklarlige, modsætninger. Taksationerne i Christian Vs Matrikel er derfor som helhed ladet ude af undersøgelsen. Dog er de for enkelte bebyggelser benyttet som eneste indikation af skov.

Af Den Store Matrikels skovtaksationer blev (på forskellig vis) afledt et gårdvis *skovhartkorn*, der gennem hele 1700- og 1800-tallet anvendtes ved godstransaktioner og påligning af matrikelskat. Ikke alene var dets tilblivelse imidlertid uklar. Mange steder blev det hurtig uaktuelt, som på det københavnske rytterdistrikt, hvorfra det 1731 i en indberetning hed, at "om hver skovspart blev eftersat og påny takseret, skulle formodentlig ikke findes den halve skov til det hartkorn" (3). Skovhartkornet er altså selvsagt ligeså uanvendeligt som den taksation, det udsprang af.

Heller ikke skovtaksationsmaterialet i Matriklerne 1662 og 1664 lader sig benytte uden en betydelig årvågenhed. Til gengæld kan fejl og mangler her dog som regel forklares, og de synes i modsætning til Christian Vs Matrikel ikke at skyldes bevidste, men inkonsekvente, forsøg på omlægning af taksationsniveauet. De største usikkerhedsfaktorer i disse ældre matrikler er således manglende fuldstændighed og manglende samtidighed. Ikke alle godsejere fik således skovhverligheden medregnet i Matriklen 1662, hvilket blandt andet fremgår af de indsendte jordebøger (4). Sådanne oplysninger optræder først med rimelig konsekvens i indberetningerne efter 1662. Visse skovkategorier kan endvidere være udeladt; i Nykøbing len således kronens udstrakte enemærkeskove. Endelig er det i 1662 ofte vanskeligt at afgøre, hvorvidt der er tale om *nyvurderinger* efter Karl-Gustav-krigene eller blot om meddelelse af den traditionelle takst.

1. Disse taksationer findes på herredsniveau for alle tre undersøgelsesområder undtagen Korsør amt. For dette er istedet benyttet modelbøgerne.
2. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 57 ff.
3. Dansk skovbrug 1710-33; jvf. også Poul Søndergaard 1988, s. 115 og E. Mørup 1880, s. 220 f.
4. Rtk. 311.3 ff.

Skovhartkornets andel af det samlede, amtsvise hartkorn ifølge Matriklen 1664. Taksationerne af en del hoved-gårdes enemærker er udeladt, idet skovhartkornet ikke i alle tilfælde er specificeret fra det samlede, privilegerede hartkorn

Matriklen 1664 oplyser, på baggrund af de indsendte jordebøger, konsekvent nye takster. De er på kortet overfor på amtsniveau sat i relation det samlede hartkorn (1), og som det fremgår bød skovhartkornets fordeling på dette tidspunkt på få overraskelser: stor skovrigdom i Nordøst- og Sydsjælland samt i Midt- og Østjylland. En vis undren forårsager dog både den relativt store skovrigdom i Vendsyssel og Himmerland og den knapt så fremtrædende ditto på Falster. Som påvist havde Falster jo betydelige skove, og den mest nærliggende årsag til skovhartkornets svage vægt i den samlede skyldsætning må være landsdelens generelt meget høje landgildeniveau. Selv efter reduktionen 1663 (2). For Vendsyssels vedkommende skal det til gengæld understreges, at skovhartkornet var meget koncentreret, og at en betydelig del alene stammer fra store skovarealer omkring den nuværende Dronninglund Storskov.

Fra Antvorskov og Korsør len er bevaret et tildels ufuldstændigt taksationsmateriale i Matriklerne 1662 og 1664. Eksempelvis optræder Slagelse Byskov 1664 med taksten 69 svins olden, mens den slet ikke findes i 1662-Matriklen. De to matrikler er også af andre grunde ikke ganske sammenlignelige. Skovtakster oplyses i visse tilfælde samlet under fæstegodsets ejer, og i andre (som det er normalt) under de enkelte fæstegårde eller landsbyer. Eksempelvis Herlufsholms skove, hvor enemærker og bønderskove i Matriklen 1662 er slået sammen, og optakseret til 653 svins olden. Af jordebogen fremgår det imidlertid, at 390 lå i Vordingbog len, og at der i Herlufsholm sogn kun var 232 svins olden.

Endvidere er taksterne for større overdrev i visse tilfælde oplyst samlet og i andre uddelt på de partshavende ejerlav. Endelig kan der, hvor en sammenligning er mulig, påvises nogle ændringer mellem 1662 og 1664. Men de fleste synes at være baseret på de indsendte jordebøger, og dermed at afspejle reelle ændringer efter krigene. Enkelte uoverensstemmelser mellem jordebøger og matrikler forekommer dog også.

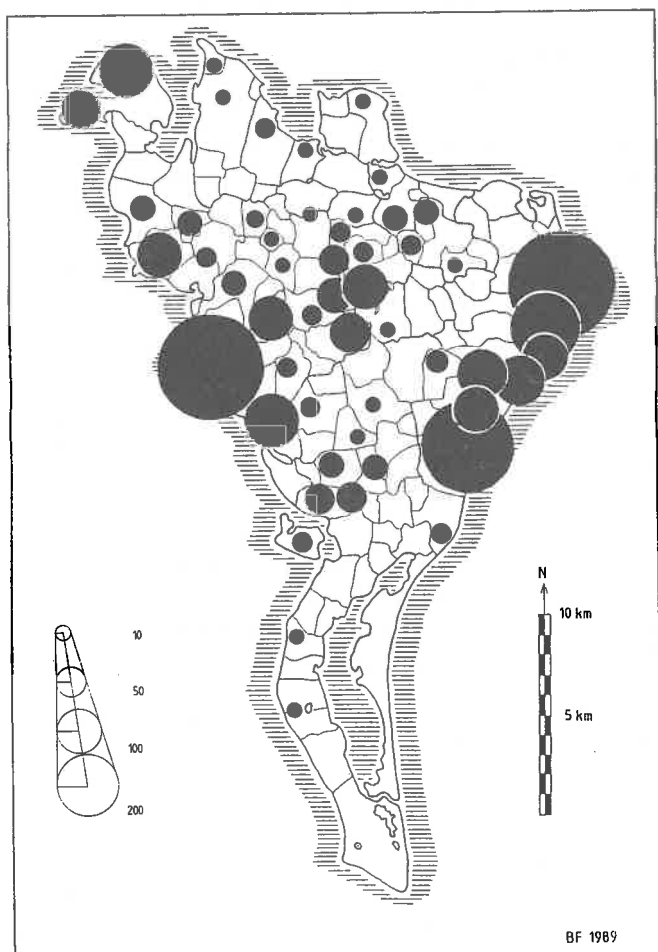
Det fremgår altså, at det på grundlag af de bevarede skovtaksationer er forbundet med betydelig usikkerhed, at give et udtømmende billede af skovudviklingen i Antvorskov og Korsør amter i tiden umiddelbart efter 1660. Men om de grundlæggende geografiske niveauforskelle kan der, de nævnte usikkerheder til trods, ikke være tvivl. Selvsagt fordelte taksationerne sig nogenlunde som skovene ifølge kort og skriftlige kilder, men alligevel giver skovtaksationerne et noget andet billede af skovrigdommens fordeling. Det er nemlig iøjnefaldende, hvordan de udstrakte skove mellem Slagelse og Sorø ikke gør sig gældende i nær samme grad som Øster Flakkebjerg herreds skove. Nok var der store skove begge steder, men mens Antvorskov Slots enemærke takseredes til 381 svins olden, blev Gunderslevholms skove *nedsat* til 1600 svins olden "eftersom de af svensken er forhugget og

1. 24 svins olden ~ 1 td. htk.

2. Karl-Erik Frandsen 1988, s. 181; Bo Fritzbøger 1989 A, s. 40.

en del til gårdens nytte deraf forbrugt". Man må således antage, at plantebestanden på de to betydelige skovarealer, var meget forskellig.

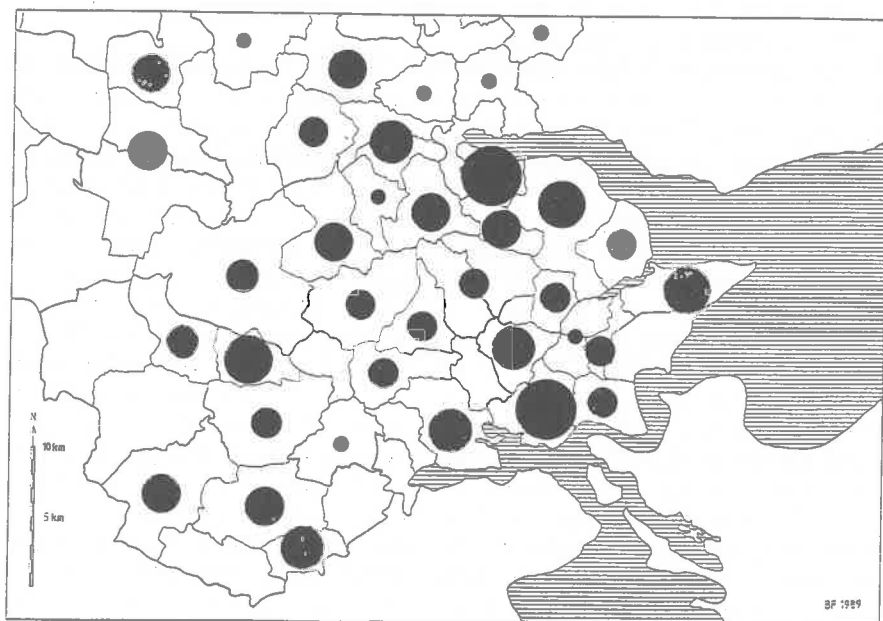

Skovtaksationer på Falster ifølge Matriken 1662

I Nykøbing len var der kun ubetydelige uoverensstemmelser mellem de to matrikler, og taksationerne har umiddelbart kunne benyttes. En væsentlig årsag hertil er formentlig krongodsets næsten totale dominans på øen. Tilsammen skønnedes Falsters skove i oldenår at kunne fede 3709 voksne svin. Men også for deres ved-

kommende afslører skovtaksationerne forskellen mellem egentlige storskove, og almindelige byskove. Her er det især Østkystskovene (fra Næs til Korselitse: 1630 svins olden) samt Klodskov (600 svins olden) der gør sig bemærkede.

For Koldinghus len kan der konstateres ganske betydelige variationer i de bevarede matrikeltaksationer. Som i Antvorskov og Korsør er der således i en del tilfælde overensstemmelse mellem jordebøgerne og Matriklen 1664 men ikke mellem disse og Matriklen 1662. Det skyldes, at jordebøgerne først indkom *efter* udstedelsen af den første matrikel. Værre er en række misforhold mellem jordebøger på den ene side og *begge* matrikler på den anden. De kan skyldes, at ikke alle godsejeres indsendte jordebøger er bevaret, idet jordebøgerne meddeler taksationer pr. lodsejer, matriklerne pr. skov. Endelig gør forskellige optællingsmåder (efter ejer eller fæster) sig formentlig gældende. Tilsammen må det konkluderes, at skovtaksationerne i Koldinghus amts matrikler og jordebøger 1662-64 er af en så uigennemskuelig beskaffenhed, at de ikke er anvendelige til detaljeret belysning af geografiske forskelle i skovrigdommen.

Gennemsnitlige gårdvise skovtaksationer ved mageskiftebesigtelser i Koldinghus len 1580-1620 fordelt på sogne. Niveauet spænder fra 3 i Hover til 69 i Vinding (Σ 249)

Dét helt overfladiske billede, som den mest fuldstændige af kilderne, Matriklen 1664, tegner, stemmer imidlertid nogenlunde overens med ældre kortmateriale. Men nogle relativt lave takster i det iøvrigt skovrige Andst herred påkalder sig opmærksomhed. En grundigere analyse af de geografiske variationer indenfor amtet, skal imidlertid senere foretages på baggrund af de bevarede *oldtaksationer*.

Matriklernes principielt udtømmende skovtaksationer udgør ofte et godt grundlag for belysning af regionale variationer. Men idet eksempelvis de to ældste matriklers tal generelt ikke er sammenlignelige med taksationerne i Christian Vs Matrikel, må andet materiale inddrages ved undersøgelse af kronologiske variationer. Til dette formål har især de bevarede mageskiftebesigtigelser vist sig velegnede. På kortet side 109 er således på sogneniveau angivet mageskifteperiodens gennemsnitlige, gårdvise skovtaksationer i Koldinghus lens Indherreder. Hovedgårde, der ofte i enemærker havde relativt større skovtilliggender end fæstegårde, er udeladt. Det fremgår, at skovlodderne til kystsogdenes fæste- og selvejergårde i almindelighed var noget større end til de indlandske sognes landbrug (1). Derudover synes der imidlertid ikke at være noget klart mønster i størrelsesfordelingen, der til gengæld svarer ganske godt til det øvrige materiales oplysninger om skovens regionale fordeling, og denne sammenhæng mellem skovrigdom og skovloddernes størrelse kan ikke overraske.

Også til belysning af kronologiske variationer har mageskiftetaksationerne vist sig anvendelige. En landsdækkende analyse af 2236 gårdvise skovtaksationer fra perioden 1570-1690 viser således en faldende tendens, der imidlertid ikke er særlig markant (2). Dét er til gengæld reduktionerne i en række lokaleksempler. I en del tilfælde lader en skov sig nemlig identificere i såvel en eller flere mageskiftetaksationer som i matriklerne, således at ændringer i dens størrelse lader sig afdække. Størst sikkerhed for identiteten opnås ved enemærker, men i enkelte tilfælde lader også landsbyers fællesskove sig følge gennem flere taksationer.

Ved mageskiftet i 1646 takseredes Saltø Slots enemærkeskove således til 496 svins olden, og i Matriklerne 1662 og 1664 er denne takst reduceret til 150, svarende til en nedgang på 70 %. En sag fra 1628, da kronen tilskødede Axel Arenfeldt 8 gårde på Glænø, giver ligeledes et godt indblik i taksationsniveauets nedgang samt af dets påvirkelighed af andre faktorer end skovens tilstand. Arenfeldt konstaterede nemlig, at "skovene på Glænø, som jeg af kongelig majestæt bekom, blev takseret og mig tilregnet for 290 svins olden, hvilke siden af seksten mænd, som af kongelig majestæts ridefoged, der påkrævet var, er sat og takseret for 270 svins olden, endog jeg et tingsvidne ville læse, at der udi 34 år aldrig har været fedet mere end 120 svin på samme skove, når fuld olden været haver" (3).

Ikke mindst efter Karl-Gustav-krigenes afslutning kom mange skove ud for kraftige nedskrivinger, og en sammeligning af de to matrikler illustrerer tydeligt

1. Jvf. også Erland Porsmose 1981, s. 142 f og Henrik Larsen 1938, s. 167.

2. Se Bo Fritzbojer 1990 B, s. 141 f.

3. DK B 94, 29/2 1628.

dette markante fald i taksationsniveau. I Matriklen 1662 opgøres den samlede skovtakst for de to len til 7271. I 1664 kun til 4529, og det 1662-matriklens notoriske ufuldstændighed til trods. Som eksempel på de generelle reduktioner kan nævnes Vollerup bys og hovedgårds skovlodder, som fra 20 svins olden i 1662 blev nedskrevet til 11 i 1664. Ved kronens erhvervelse af hovedgården i 1575 var dens skovtakst alene 1000 svins olden.

Der findes dog også fra Antvorskov amt, ligesom fra Falster (1), eksempler på opskrivning af takster efter 1660. Lystagergårds enemærke Stubbeskov takseredes således før krigene til 120 svins olden (2). I Matriklen 1662 halveredes denne takst, men det skøn var åbenbart for pessimistisk, for i 1664 hævedes det atter til 80 svins olden. Som helhed viser taksationerne fra Antvorskov og Korsør len dog en klar tendens til kraftige fald gennem 1600-årene.

Den samme tendens gjorde sig gældende på Falster. Skovlodderne til fire af Lillebrændes femten gårde blev ved kronens erhvervelse i 1604 takseret til 200 svins olden. Ved matrikuleringen 1662 sættes taksten til 36. Tvedegårds lille skov, som i 1603 takseredes til 50 svins olden, var i 1662 uden overskov, der kunne takseres. Mest bemærkelsesværdig er imidlertid taksationsudviklingen for ladegårdene Korselits og Skørtinges enemærker, der blev krongods i henholdsvis 1603 og 1604. Ved mageskiftet udgjorde deres skovtakst sammenlagt 2875 svins olden. I Matriklen 1662 530. Der var altså angivelig sket et fald i disse skovkompleksers frugtsætning på 82 % (3).

Som nævnt fandtes der enkelte eksempler på den modsatte udvikling. Meelse Skov takseredes ved mageskiftet 1603 til 120 svins olden, men optræder i Matriklen 1662 med taksten 130. Og dette var netop, hvad der i oldenåret 1662 kunne indbrændes, idet oldentaksationerne i lensregnskabet 1662/63 svarer nøje til skovtaksationerne 1662. Det er altså en nærliggende tanke, at der i virkeligheden er tale om en skov- og ikke en oldentaksation. Imidlertid stemmer listen for det første nøje til tingbøgernes anførsler for dette år, og for det andet bærer taksationen den umisforståelige overskrift "Taksering på Nørre og Sønder herredernes skov, hvis svin der på i dette år kunne sættes". Man må altså omvendt formode, at de falsterske synsmænd har ræsonneret, at "dette er et oldenår, ergo kan årets oldentakst benyttes som skovtakst!"

Også i Koldinghus len skete der betydelige reduktioner af skovtaksten i løbet af 1600-tallet, og på grund af de talrige mageskiftebesigtigelser, lader udvikling sig bedst belyse i dette len. For eksempel blev skoven til 3 gårde i Bredstrup i årene 1578-92 takseret til sammenlagt 24 svins olden. Omkring 1660 var hele byens (10 gde.) takst ikke mere end 2 (4).

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 62 f.

2. LR 1661/62. Takstens datering til før krigene skyldes alene den umiddelbart påfølgende nedskrivning.

3. DK B 94, 13/9 1603 og 1/10 1604.

4. DK B 94, 2/10 1578, 14/5 1584 og 12/6 1592; Rtk. 311.47.

Det har været muligt sikkert at identificere 32 større og mindre skovlodder i mageskifter og taksationer fra o. 1660. Fælles for udviklingen af disse skove var en overvældende tilbagegang i evnen til oldenfodning af svin. Den samlede takst for de 32 skovlodder reduceredes i perioden fra 1570'erne til 1660 med 87 %. Størst var reduktionen selvsagt, dér hvor skoven simpelthen *forsvandt*. Det gjorde den blandt andet i Rævsgrunde, hvor skovlodden til en gård i 1579 (over)vurderedes til 10 svins olden, men hvor der i 1660 ikke var oldenskov tilbage. Nævnes skal så til gengæld også, at en lille skov i Gadbjerg, der endnu i 1578 var for ung til at sætte frugt, i 1660 kunne takseres til 2 svins olden (1).

I Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokoller fra 1600-årene findes enkelte gårdvise skovtaksationer fra Koldinghus len, som muliggør en spændende belysning af taksationsniveauets udvikling *mellem* mageskifteperioden i slutningen af 1500-tallet og matriklerne 1662-88. Keldkær hovedgård, hvis skove ved gårdens oprettelse i 1578 takseredes til 300 svins olden, omend den "ikke nu kan tåle så mange svin", og som i den indsendte jordebog til 1660 kun blev sat til 24, vurderedes så sent som sommeren 1655 til 50 svins olden. Efter jordebogen indsendelse reduceredes taksten iøvrigt yderligere til 16 svins olden i Matriklerne 1662 og 1664. Rødinghus, der lå til Keldkær hovedgård, vurderedes samme år til 16 svins olden, men i jordebogen 1660 kun til 3. En gård i Hopballe ses derimod nok så overraskende at have fået sin skovtakst forøget fra 12 til 18 svins olden mellem 1655 og 1660. Endelig fik Engelsholms fæstegård i Kærbølling ved erhvervelsen 1656 sin skovlod takseret til 27 svins olden mod kun 9 i jordebogen 1661 (2).

OLDENTAKSATIONER

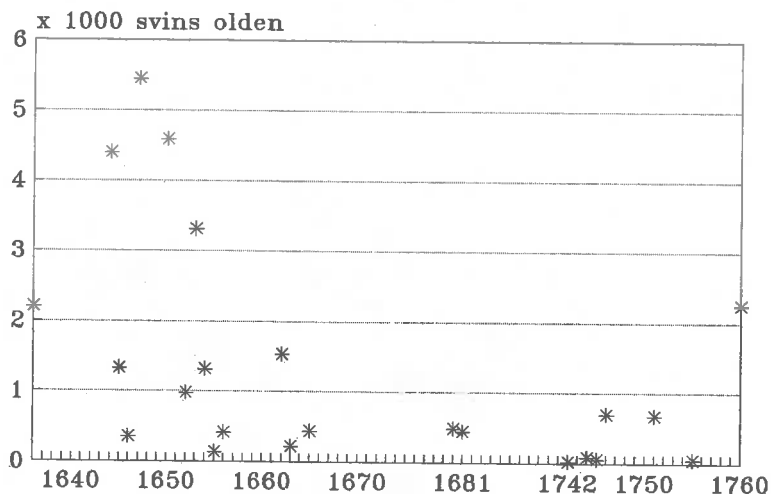
Der findes fra 16- og 1700-årene overleveret en lang række oldentaksationer, som udgør et ganske særlig velegnet grundlag for belysning af udviklingstendenser i overskovens "størrelse". De er tillige i nogen grad kilder til bevoksningernes alderssammensætning og tilstand. Hvor skovtaksationerne angiver generelle skøn over oldenkapaciteten i oldenår, udgør oldentaksationer *konkrete vurderinger af den aktuelle frugtsætning år for år*. Disse taksationer giver således langt bedre end skovtaksationer et billede af skovenes størrelse og tilstand. Deres anvendelse forudsætter imidlertid lange, ubrudte talrækker, således at såvel oldenår som oldenfattige er rigeligt repræsenteret, og virkningen af korttidssvingninger udviskes.

Oldentaksationer er alene søgt i lens- og amtsregnskaber, hvor de enten kan optræde som bilagte tingsvidner eller være indført i selve jordebogsregnskabet. Som hovedregel berører de derfor i sagens natur kun krongodset. Taksationer af alle skove uanset ejendomsforhold *kan* findes i de bevarede tingbøger, men den meget arbejdskrævende fremskaffelse af oplysninger fra denne kildetype er kun gennemført for Falster i 1700-årene, hvor taksationerne er udskilt fysisk fra de

1. DK B 94, 23/3 1579, 22/11 1578; Rtk. 311.41; Rtk. 311.47.

2. DK B 94, 22/11 1578; VLSP III, 1 1655 nr. 161 og 164; Rtk. 311.40-41.

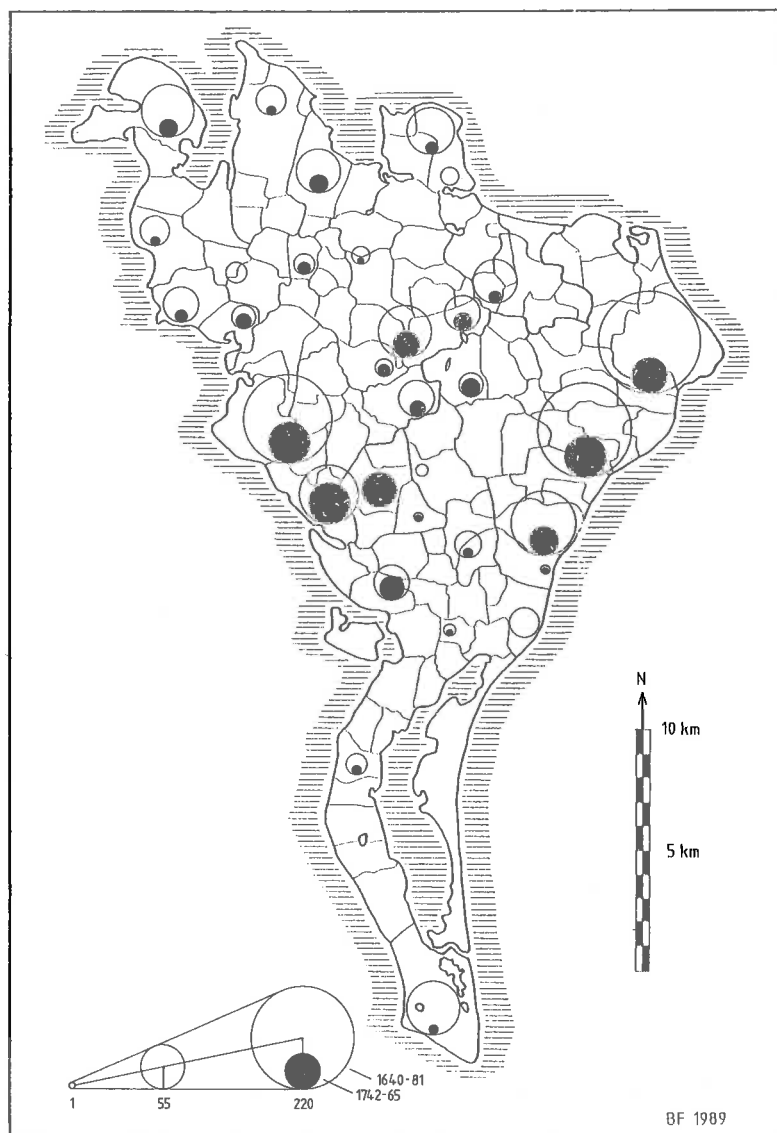
øvrige retsprotokoller. Eftersom kun taksationer af *kronens* skovlodder er undersøgt, har det været af stor betydning at fastslå, at ejensomsforholdene i de berørte skove ikke ændrede sig i undersøgelsesperioden. Det er først og fremmest sket ved at følge godsforskydninger i de tre regioner gennem udgaven af *Kronens Skøder*.

*Samlede oldentaksationer for kronens skove i Antvorskov len/rytterdistrikt
1636-81 og 1742-60*

I en del tilfælde indeholder jordebogsregnskaberne kun oplysninger om indtægten i forbindelse med indbrændingen, *oldengælden*. For det første siger den imidlertid ikke noget om de enkelte skove, og for det andet var det ofte et privilegium at få sine svin indbrændt uden betaling, hvorfor indbrændingens reelle niveau ikke altid fremgår af oldengældregnskabet. Af større betydning for vurdering af oldengældens anvendelighed er det dog, at indbrændingen ofte oversteg taksationen ganske betragteligt. Der blev altså sat flere svin på olden, end taksationsmændene skønnede, der var foder til. Det var formentlig en stærkt medvirkende årsag hertil, at oldenretten i 1700-tallet efter den årlige auktion frit måtte videresælges. Derfor kan de udførlige skovvise fortegnelser over antallet af indbrændte svin ikke uden videre anvendes til belysning af skovenes størrelse eller tilstand. Stikprøver i materialet fra Antvorskov har for eksempel vist, at der i dette len ved midten af 1600-tallet skete gennemsnitlige overskridelser af taksationen på 81 % (1).

1. Henrik Larsen 1938-40, s. 168; Bo Fritzboeger 1989 A, s. 169 ff og Hans H. Fussing 1951, s. 29; Rtk. 3321.68.

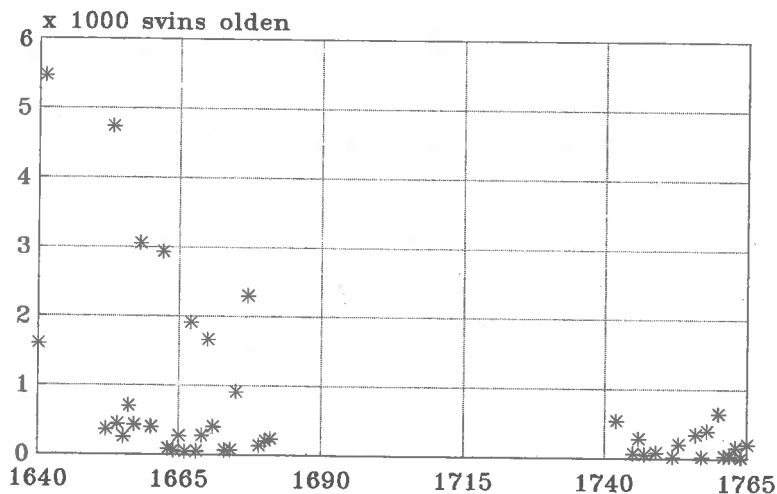

Oldentaksationsniveauets udvikling i Falsters skove mellem 1640-81 og 1742-65

Formentlig *kan* oldengældregnskaberne imidlertid benyttes i en del særtilfælde. Eksempelvis spores der en tendens til, at der ved bortauktionering (fortingningen) af olden i 1700-tallet svarede oldengæld i forhold til *taksationen* og ikke i forhold til indbrændingen. Det er blot nærmest umuligt at slå fast, hvornår hvilken fremgangsmåde er benyttet.

Selvom oldentaksationerne afspejler overskovens almene tilstand, er det ikke muligt at relatere dem entydigt til eksempelvis skovareal eller træmængde. Godt nok har Henrik Larsen angivelig "et sted" set, at 4 bøgetræer kunne give olden til ét svin, men sammenhængen mellem taksation og skov er under indflydelse af *så* mange faktorer, at forsøg på beregninger af denne karakter må betegnes som udsigtsløse (1).

Der må, som det er fremgået, i almindelighed stilles store krav til oldentaksationers dækningsgrad og sammenlignelighed, før de med udbytte kan bruges til sammenlignende analyser. De foreliggende data muliggør derfor langt fra en belysning af samtlige skove i de undersøgte områder.

*Samlede oldentaksationer for det falsterske krongods ekskl. enemærker
1640-81 og 1742-65*

Fra Antvorskov len og rytterdistrikt findes oldentaksationer fra 17 år i 1600-tallet og 7 år i det følgende århundrede. Materialet dækker således på ingen måde hele Sydvestsjælland, og den sene talrække udgør endvidere et ret spinkelt

1. Henrik Larsen 1938-40, s. 167; Bo Fritzboeger 1989 A, s. 239, note 7.

sammenligningsgrundlag for 1600-tals-taksationerne. Alligevel er der foretaget en sammenstilling af taksationsniveauerne i diagrammet side 113, eftersom kronens skovejendom ikke ændrede sig nævneværdigt gennem perioden.

Efter 1665 var oldengælden fra alt landets krongods tillagt overjægermesteren, såfremt den ikke var lovet til nogen anden, og taksationer findes derfor ikke som bilag til denne periodes amtsregnskaber. Fra Skovforordningen 1687 (§ 38) indtil 1741 var denne ordning permanent, hvorefter oldengælden indtil krongodssalget vekslede mellem at tilfalde overjægermesteren og at gå direkte i kongens kasse (1).

Oldenmængden ses overalt at være reduceret kraftigt i århundredet mellem de to talrækker, men det bemærkes samtidig, at der i endnu ved midten af 1700-tallet i enkelte år kunne findes en betydelig frugtsætning på overskovens træer. Fra Korsør len er der kun fundet oldentaksationer fra enkelte år i 1600-tallet, mens der findes indbrændingslister fra noget flere. Det har derfor ikke været muligt at belyse udviklingen af taksationsniveauet (se dog for Hårslev Skovs vedkommende side 80 ff).

På grund af den særlige høje krongodskoncentration på Falster omfatter analysen af oldentaksationerne størstedelen af øens skove. Det kan indledningsvis konstateres, at hvor taksationsgennemsnittet (efter fradrag af enemærker) i perioden 1640-81 (ialt 26 taksationer) var 1741 svins olden, var det i perioden 1742-65 (16 taksationer) reduceret med 89 % til 193 svins olden. Der var altså sket et kraftigt fald i antallet af oldenbærende træer, som skal sammenholdes med det forhold, at skovarealet næppe havde ændret sig væsentligt.

Denne udvikling kan tolkes på flere måder. Den mest nærliggende er, at skovene blev udtyndet, og at der ved midten af 1700-tallet simpelthen var færre træer til at sætte frugt. Men niveauændringen er også forenelig med en frodig opvækst af unge træer. For unge træer sætter som bekendt ikke frugt, og skove præget af opvækst var følgelig dårlige oldenskov.

På kortet over taksationsudviklingen på Falster side 114 er flere bevoksninger slået sammen, og lokaliseringen derfor kun tillempet. Men det fremgår blandt andet, at mens især skovene umiddelbart nord for Nykøbing kun oplevede beskedne taksationsfald, ses eksempelvis Ulslev Skov helt at være forsvundet i taksationsmæssig forstand.

Denne uens udvikling fra skov til skov fremgår ligeledes af diagrammet på side 117 over taksationernes nedgang i den undersøgte periode. Den vandrette akse er logaritmisk, og den *relative* reduktion fremstår følgelig som forskellen på de to søjler.

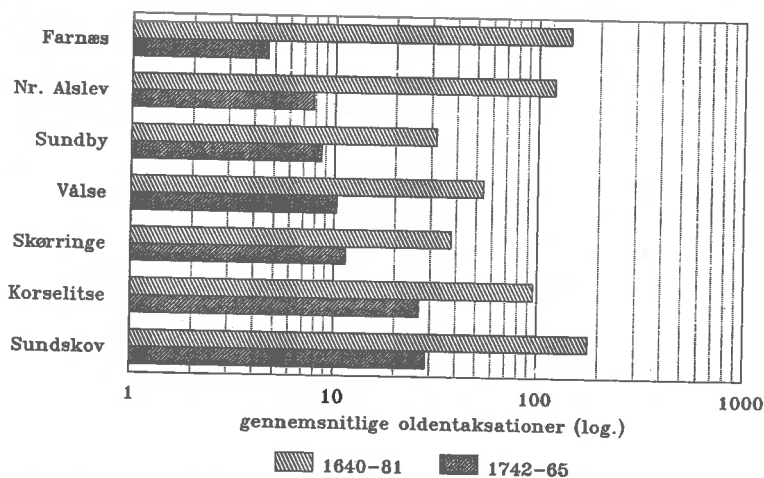
Som helhed var godsmassens tilhørsforhold i Koldinghus len relativt stabil indtil ca. 1660. Herefter oplevede den store svingninger, men typisk kun frem til ca. 1670, da en relativ stabilitet frem til 1765 atter indtrådte. Som en markant

1. Carl Weismann 1931, s. 136, 219 og 226 ff.

undtagelse skal dog nævnes auktionerne 1704-5 i Koldinghus len, fremkaldt af de første ryttergodsreformer (1).

På grund af disse omskiftelser, der også i nogen grad havde betydning for skov-ejendommen, har det været nødvendigt at koncentrere analysen om de ejerlav, som i ejendomsmæssig forstand var "stabile". Den sammenligning af 16- og 1700-tallets taksationsniveauer, som fremgår af kortet på side 118, gælder således kun ialt 56 ejerlav.

Alt tyder på, at der ikke fandt nævneværdige *overskridelser* af taksationerne sted ved indbrændingen af svin i Koldinghus len i 1620'erne og '30'erne. Formuleringen i flere lensregnskaber kan således tolkes som tegn på overensstemmelse mellem taksation (takseret) og indbrænding (lagt): "Fortegnelse på nogen ringe bøge olden, som er *lagt och taxerede* min udhævning) på nogle få skove udi Koldinghus len dette år 1611".

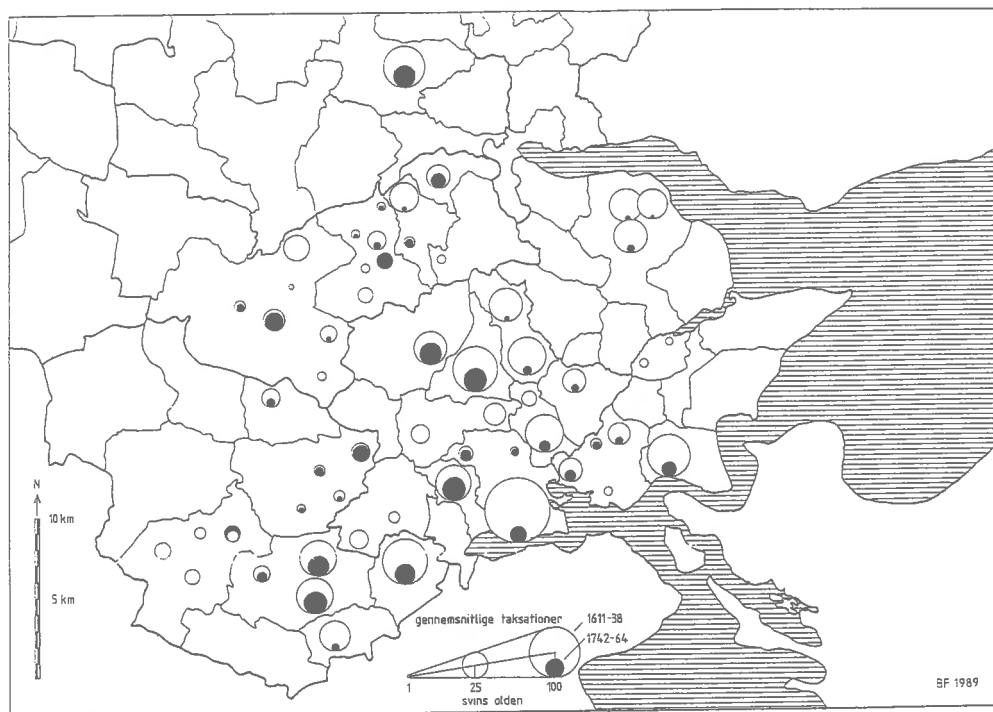

Den relative tilbagegang i det gennemsnitlige taksationsniveau for skovene til 7 falsterske ejerlav

Denne (usædvanlige) overensstemmelse skyldtes dog næppe alene lensmandens renfærdighed. Snarere synes der gennem store dele af 1600-årene ligefrem at have *manglet* svin ved indbrændingerne på lenets skove. Eksempelvis lyder indbrændingslistens overskrift i lensregnskabet 1639/40: "summarum på forskrevne svins olden, som skovene udi Koldinghus len haver været taxeret for dette år, som dog

1. K. C. Rockstroh 1923.

ikke er brændt til <165> svin..." (1). Det må erindres, at Nørrejylland i modsætning til Øerne ved Karl-Gustav-krigenes udbrud i 1657 allerede havde lidt under fremmede tropper flere gange i århundredet.

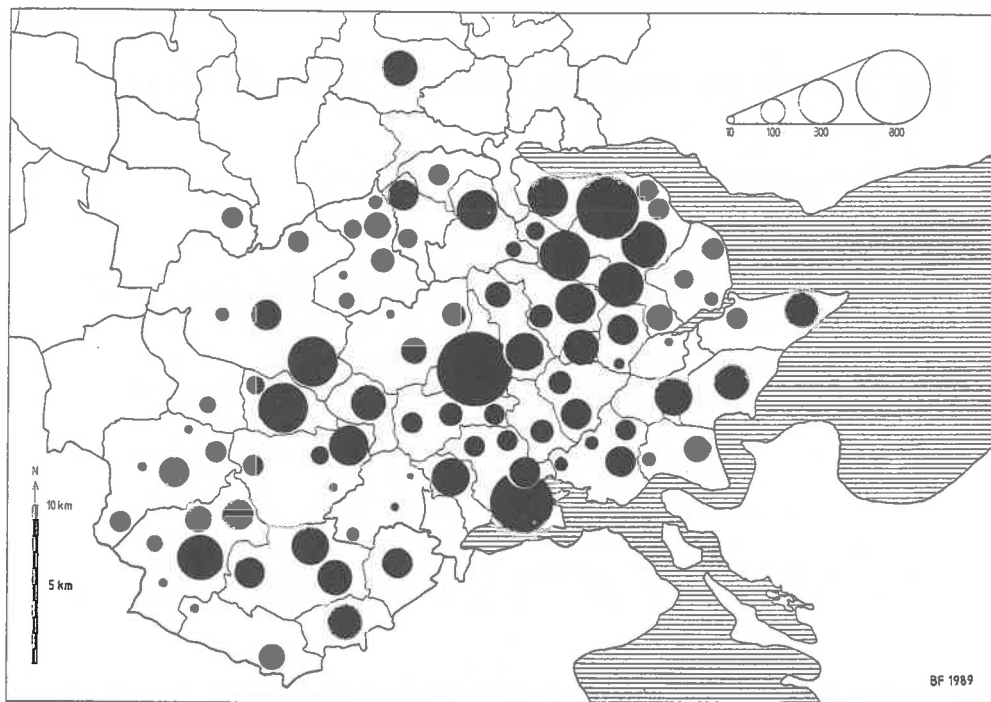
Gennemsnitlige oldentaksationer af kronens skove i Koldinghus len i perioderne 1611-38 (hvid) og 1742-64 (sort)

Indbrændingslisterne fra 1600-tallets første halvdel er derfor for Koldinghus lens vedkommende opfattet som stort set identiske med, og ihvertfald ikke højere end, taksationerne. Til gengæld byder taksationerne fra århundredets sidste dele på andre vanskeligheder. Detaljerede taksationslister mangler som nævnt ikke sjældent blandt lens- og amtsregnskabernes bilag, blandt andet fordi lenet/amtet ikke selv beholdt den indkomne oldengæld, hvorfor den ikke behøvede optræde i regnskabet. I Koldinghus amts regnskab 1669/70 oplyses det således, at olden-pengene dette år oppebæres af jægermester "Hanou" (Vincent's Joachim Hahn).

1. Det samme problem optræder 1653, 1654, 1662 og 1665.

Mere usædvanligt er det derimod, at regnskaberne de følgende 9 år i rad meddeler, at der "var ingen olden i dette år". Meningen må være, at oldengælden fortsat er holdt ude af regnskabet, men at der naturligvis *må* have været olden bare nogle af årene.

For de 56 ejendomsmæssigt stabile ejerlav har det været muligt at sammenholde gennemsnitlig indbrændingstal fra årene 1611-38 (ialt 10 år) med gennemsnitlige taksationer over de samme skovlodder fra perioden 1742-64 (ialt 6 år). Der er altså også her tale om ret få og spredte oplysninger.

Oldentaksationer af Koldinghus lens skove i oldenåret 1641

I gennemsnit formindskedes oldentaksterne med 81 %, men dette gennemsnit skjuler ret forskellige udviklinger: fra skoves totale forsvinden til forøgede oldentakster. At der under ét var tale om en ganske betydelig reduktion af overskovstræernes frugtsætningsevne, som i hovedsagen må være forårsaget af skovens udynding, kan dog ikke bestrides. Den samme udvikling fremgår tydeligt af indførelsen af ganske lave, maksimale indbrændingsrettigheder pr. gård i Andkær i

1758 (1). Ikke desto mindre er den relativt store geografiske mangfoldighed i den overordnede udviklingstendens bemærkelsesværdig.

Oldentaksationerne 1639, 1640, 1641 og 1662 dækker i modsætning til det øvrige materiale alle lodsejeres skovparter, hvorfor de på dette punkt er sammenlignelige med de "sikre" byvise skovtaksationer i Matriklen 1664. Det vil sige taksationer, hvor der findes overensstemmelse mellem jordebøger, Matriklen 1662 og Matriklen 1664. Blandt disse fire år kan kun 1641 på det foreliggende (spinkle) grundlag opfattes som oldenår, men hvor godt det har været i forhold til andre af slagsen, lader sig af gode grunde ikke bestemme. For hele lenet giver et gennemsnit af de fire års samlede oldentaksationer 3664 svins olden. For oldenåret 1641 alene 9988.

I sådanne oldenår, som især kom, når både egen og bøgen bar frugt, var indbrænding mulig på stort set alle skove. Taksationer fra disse år giver derfor, deres usædvanlige niveau til trods, et godt overblik over skovrigdommens geografiske spredning, og Koldinghus lens oldentaksationer for året 1641 er af denne grund gengivet på kortet side 119.

OPLØSNINGEN AF SKOVE

Skoves totale forsvinden hører til de mest iøjnefaldende udtryk for skovarealets tilbagegang i perioden 1500-1800, men næppe til de mest betydningsfulde. Almindeligvis blev skove mindre gennem et langt tidsrum, før de helt forsvandt. Tyndt bevoksede arealer i skoven ophørte med at bære træer, og med tiden dækkedes et område ikke længere af én stor skov, men af flere små. Denne skovopløsning er særlig veldokumenteret for den kraftige reduktion omkring 1800, men har formentlig med vekslende styrke gjort sig gældende gennem hele undersøgelsesperioden.

Processen ses ofte ved sammenligning af kort, men også i navnestoffet har den sat sig spor. Skove og dele af skove har været navngivet siden middelalderen (2), men størstedelen af det ældre kildemateriale angiver kun egentlige proprieter for enemærker, mens byskove oftest kendetegnes med et appellativ bestående af bynavnet med tilføjelsen "Skov".

Gennem undersøgelsesperioden sker imidlertid en øget anvendelse af skovproprieter, og navngivningen af (og dermed identifikationsgrundlaget for) mange skovarealer nuanceres i stigende grad. Man må forestille sig, at denne formering af skovnavne i mange tilfælde fulgte bevoksningernes opsplitning til spredte småskove. Men den psykologiske faktor har sikkert også gjort sig gældende, at først med *knapheden* på skov, blev navngivning nødvendig.

Som eksempel kan nævnes Skærup, hvis skov første gang omtales ved 1500-tallets midte. I dette og det følgende århundrede benævnes skoven længe blot Skærup Skov, men en opløsning i mindre haver eller indelukker spores allerede i

1. Vid Vedt 2, s. 448.

2. F. eks. Krigskartelod i Døjringe Skov, Munke Bjergby sogn; Dipl. Dan. II:2, nr. 395, 29/9 1347.

Christian Vs Matrikel. Her nævnes Lindskovbjerg Have for første gang. I 1700-tallet optræder tillige Kohave og Kousryggel, sidstnævnte godt nok uden meget håb om skov. Endelig er der ved 1800-tallets begyndelse "afskallet" en række individuelle skovhaver af Skærup Skov: Boedal, Højlykke, Maiskær, Ole Winthers Have, Ranses Have, Suderhuges Have, Svenshave, Sygehave samt to unavngivne skovhaver. Resterne efter den oprindelige samlede skov optræder nu som Fælles- eller Hegneskov, der deles mellem 25 lodsejere. Denne vækst i antallet af skovnavne afspejlede ikke kun skovens opløsning. I samme retning virkede nemlig rebningen i individuelle lodder, men de to processer faldt i høj grad sammen kronologisk (1).

*Halskov i Horbelev sogn. Udsnit af Christof Hoffmanns Falster-kort fra 1692.
Nord mod venstre. Det kongelige Bibliotek*

Andre eksempler på en mere nuanceret skov-navngivning gennem 1700-årene findes derfor typisk i Koldinghus amts selvejerdominerede indherreder, hvor gårdvise, indhegnede skovlodder var almindeligt forekommende. Tendensen kan blandt andet betragtes i Nørre Bjert og Eltang, Seest og Hjarup samt i Andkær (se side 202 ff).

Skovopløsningen kunne medføre, at større bevoksninger blev isoleret fra hinanden. Eksempelvis optræder Rugsted Lund og Vork Krat konsekvent som én skov i 1700-tallets kilder, indtil der i 1785 kun var to indhegnede småskove tilba-

1. Rtk. 333.17; Rtk. 333.453; Rtk. 3322.424-28.

ge (1). Af Vork Krat er nu kun en række gårdnavne tilbage, og som det er fremgået side 92 blev Rugsted Lund yderligere reduceret ved skovindfredningen.

På Falster vidner Halskov Vænges "ganske exponerede" beliggenhed om et tilsvarende udviklingsforløb (2). Alt tyder på, at den tidligere indgik i kystskovenes brede bælte. På udsnittet af Christof Hoffmanns kort fra 1692 må skoven nordvest for bebyggelsen nemlig tolkes som Møllehaven, mens de oprindelige dele af Halskov Vænge ligger øst herfor, sammenhængende med Halskov Skov.

SAMMENFATNING

Ligesom mange skove forsvandt gennem 1500-tallet og det tidlige 1600-tal, blev talrige af de skove, der trods alt overlevede denne periode, mindre i udstrækning. Til gengæld tyder det bevarede kortmateriale på, at skovarealet i hundredeåret fra ca. 1650 til ca. 1750 i almindelighed ikke undergik større ændringer. I denne forbindelse må det imidlertid bemærkes, at kun egentlig samlede skovbevoksninger lader sig følge på kort. Spredt trævækst i marker og enge kan meget vel have oplevet en kraftig reduktion, uden at det ses på kort.

Til gengæld viser såvel skov- som oldentaksationer, at *overskovens frugtsætnings-evne reduceredes dramatisk* gennem hele undersøgelsesperioden; måske dog mest fra 1500-årenes slutning og frem til midten af 1600-tallet. Selv om det 17. århundredes generelt kolde og våde klima *kan* have bidraget til denne reduktion, må hovedårsagen antages være en voldsom indskrænkning i bestanden af kønsmodne ege og bøge. En sådan indskrænkning kan være kommet istand på én af to måder: *enten* blev der simpelthen færre træer på det samme areal, *eller* også ændrede skoven karakter, således at andre, mindre oldenproducerende skovtyper overtog arealet (3).

1. Rtk. 313.26.

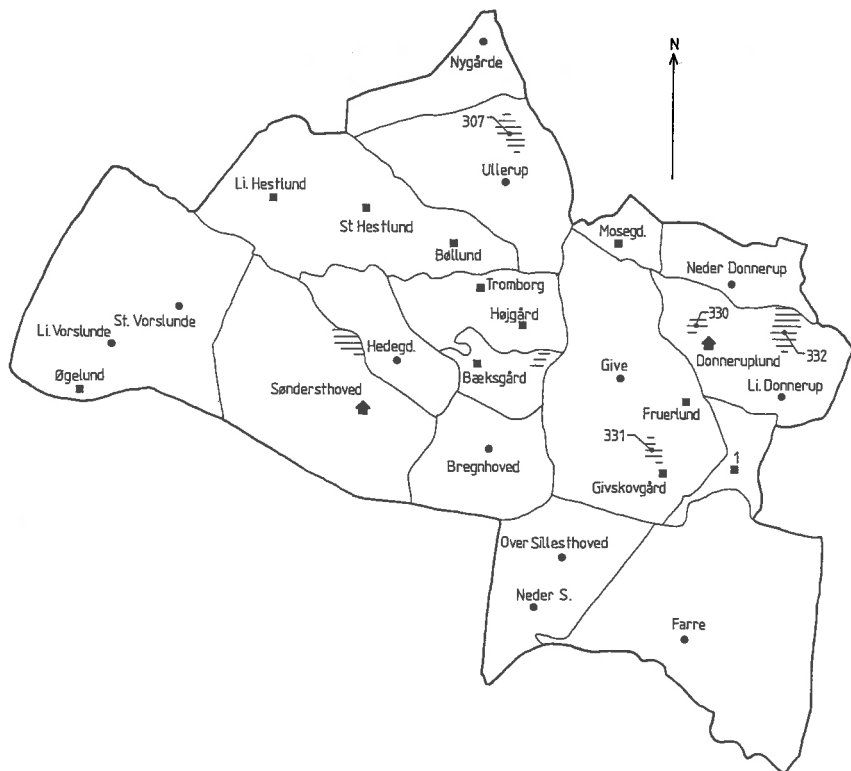
2. LAS, Det Classenske Fideicommiss, Driftsplan 1826.

3. Jvf. også Christian Fruhauf 1980, s. 17 f.

kun ubetydelige rester af primær skov. Til gengæld er der siden slutningen af forrige århundrede oprettet anseelige nåletræsplantager ved Give og Sillesthoved.

Give sogn med angivelse af skovsignaturer på Videnskabernes Selskabs kort samt udskiftnings- og matrikelkort. Note: 1. Skærhoved. Tal refererer til GJKs registrant over egekrat

Agerdyrkningen i næsten alle sognets ejerlav formede sig som græsmarksbrug, hvor der ikke behøvedes træ til gærdsel (1). I Sillesthoved var jorden inddelt i små, individuelle vænger. Ved siden af det ret mådelige jordbrug havde de fleste gårde en betydelig kreaturbesætning, og sognet er et godt eksempel på et udpræ-

1. Karl-Erik Frandsen 1983, kortbilag.

get hedesogn (1). Eftersom Give sogn samtidig, og ikke uden forbindelse hermed, ligger i et forholdsvis kildefattigt område, er det tillige et eksempel på, hvordan analysen i sådanne egne nødvendigvis bliver mere mangelfuld end på krongodset.

Forekomsten af mosefunden birk, fyr, hassel og eg viser direkte tilbage til sognets tidligere skovrigdom, men her skal opmærksomheden rettes mod vidnesbyrd fra historisk tid (2). Først og fremmest bemærkes det, at flere af sognets bebyggelsesnavne afspejler tidligere tiders skove. Særlig hyppige er lund-ender: Bøllund, Donneruplund, Eskelund, Fruerlund, Hestlund, Loftlund, Vorslunde og Øgelund. Hertil kommer -torp-enderne i Donnerup og Ullerup, og endelige den umiskendelige *Givskov*.

Marknavnestoffet fra markbøgerne til Christian Vs Matrikel afslører, at der, selvom størstedelen af de oprindelige skove på dette tidspunkt var væk, stadig fandtes en del kratvækst i marker, enge og hedelodder. Det er typisk for disse navne, at også de fortrinsvis indikerer *små* skove eller krat, med endelser som -krat, -lund og -holt. Særlig interesse påkalder sig derfor marknavnene *Ramskov* i Søndersthoved og Norden Ramskov i Hedegårde.

På Videnskabernes Selskabs kort angives bebyggelsen "Ramskov", som stadig eksisterer, vest-nordvest for Hedegårde, men ingen skov- eller kratsignatur. Det har til gengæld såvel matrikelkort som moderne kort, så *bevoksningen* Ramskovs eksistens er veldokumenteret. Desværre indeholder det her benyttede materiale imidlertid ikke yderligere oplysninger om den. Gram, Jørgensen og Køie lader i deres store undersøgelse af jyske egekrat Ramskov Krat indgå i den bevoksning, som ligger i et hjørne af Give Plantage (3). Denne lokalisering er dog tydeligvis forkert. Krattet lå ca. 5 km vest for Give.

De omtalte kratrester i Give Plantage, i 1944 bestående af eg, bævreasp og tørst, er antagelig identisk med det krat, som i 1584 gav Give by adgang til "gærd-sel og rishug". Ved Givskovgård sydøst for Give viser matrikelkort en lille bevoksning, som må være resten af den skov, der endnu i 1584 takseredes til 20 svin olden. Det er formentlig også denne skov, der knytter sig til marknavnene Kratbjerg Blokke og Sønder Kratbjerg i 1683. Krattet bestod i 1944 af eg samt en række andre arter (4).

Nord for Ullerup findes på matrikelkort og moderne kort, men ikke på Videnskabernes Selskabs kort, bevoksningen Ullerup Krat (Ulleruplund), som navngives således allerede i markbogen 1683. Skærhoved Krat kendes ikke fra ældre kort, men kontinuiteten bevidnes af marknavnet Krat Agre 1683 (5). Det kan være af

1. For et sådant hedesogns karakteristika se Viggo Hansen 1970.

2. Rasmus Mortensen 1941, s. 166 ff.

3. GJK nr. 329.

4. DK B 94, 16/6 1584; Christian Vs Matrikel, MB 78; GJK. nr. 331: Marielund: forfatterne rejser dog tvivl om bevoksningens identitet med det af Enrico Dalgas 1884 benævnte Givskov Krat.

5. GJK nr. 307 og 333; Christian Vs Matrikel, MB 785.

denne bevoksning, som har ligget umiddelbart op ad ejerlavsskellet, at også Farre har fået sine kratindicerende marknavne Lille Lund Fald og Riis Indtegt. Endelig havde Bæksgårde ifølge matrikelkortet fra 1809 et lille krat i ejerlavets nordøstlige hjørne, der imidlertid nu er forsvundet, og som ikke kendes fra skriftlige kilder. Søndersthoved synes i 1683 udover Ramskov at have haft en bevoksning, som var stor nok til en opdeling i Gammel Lund, Midt Ravnlund og Vester Ravnlund. Om det var Ramskov, denne anden skov eller begge tilsammen, der i modelbogen takseres til 6 svins olden, er dog uvist.

Sognets betydeligste skov lå dog i undersøgelsesperioden til Donneruplund hovedgård. I 1680'erne havde gården to skovlodder: Vemmelund og Vesterskov. Vemmelund bestod af "nogle små egetræer, krat og buske, som er til fædrift, kand græsses deri fire nød, olden til seks svins", mens Vesterskov havde "nogle ege og siller, olden deri til fire svins olden". Tilsammen bidrog de to småskove med "nogle ris og torne til gærdsel til gårdens fornødenhed". De er begge vist på Viden-skabernes Selskabs kort, og på matrikelkortet 1794/1818 synes de at være indhegnede, hvilket ihvertfald Vesterskov oplyses at være i 1805 (1). Den bestod da af eg, men var "liden og af ingen betydning". Begge egekrat eksisterer endnu.

1. GJK nr. 332 og 330; Christian Vs Matrikel, MB 785; Rtk. 3322.424.

TÆTHED OG TILSTAND

"SKOVEN VAR EN SØLLE SKOV ..."

Træer kan være store, og træer kan være små. De kan stå tæt sammen over store arealer, klynge sig i smågrupper, eller sprede sig i landskabet. *Skovarealet* afspejler derfor kun én side af skovudviklingen. Skal skovtilstanden i bredere forstand vurderes, er det nødvendigt nærmere at undersøge *hvad skovarealerne bestod af*. Det vil først og fremmest sige træernes tæthed, størrelse og alder.

Der tegnes i almindelighed et dystert billede af Danmarks skove i århundrederne før de reventlowske reformer. Indtil skovindfredning og nye driftsprincipper endegyldigt vendte udviklingen blev skovene ikke alene mindre og mindre, men angivelig også tyndere og tyndere. "Kun få steder var der egentlig sammenhængende skov, træerne voksede hist og her, enkeltvis eller i større og mindre grupper med åbne pladser imellem". Samtidig prægedes skovene i tiltagende grad af gamle træer, idet uhensigtsmæssig hugst fjernede opvæksten og lod udlevede oldentræer tilbage. "Borthugningen af de bedste tømmertræer og den ensidige fredning af de frugt bærende øvede således i tidernes løb en afgørende indflydelse på træbestanden. Skoven vrimlede af storkronede ege og bøge med kort bul, som stod til de gik under af ælde" (1).

En række lokale pollenundersøgelser tyder imidlertid på, at der ikke var tale om nogen ensartet eller ubrudt udvikling. I Draved Skov synes en lysåben bevoksning således ved midten af 1600-tallet afløst af tættere kronedække med et reduceret urteflor til følge (2). En udvikling, der antagelig kan knyttes sammen med overgangen fra løvhøst til kreaturgræsning.

Der findes ikke mange kilder til belysning af skovenes tæthed, alderssammensætning og tilstand, og de der er, gør sig sjældent bemærket ved nogen synderlig præcision. Man kan imidlertid slutte en del fra andre kendte forhold. Når det eksempelvis var muligt at praktisere skovgræsning i så stor stil, som det synes at have været tilfældet (se s. 232 ff), må det skyldes ganske lysåbne skove.

1. F. eks. Henrik Larsen 1938, s. 169; Povl Hansen 1889, s. 29 f; Hugo Matthiessen 1942, s. 34 jvf. også f. eks. Troels Fink 1941, s. 57 og Robert G. Albion 1926, s. 109.

2. Bent Aaby 1983, s. 108.

SKOVBESKRIVELSER

Det mest informative, men tillige mest tendentiøse, kildemateriale til belysning af skovtilstanden udgøres af en lang række synsforretninger og andre skovbeskrivelser. De findes især fra 1700-årene, udsprang af en række forskellige, konkrete behov og formål, og er ikke sjældent indbyrdes afhængige (1). Derved er deres ud-sagnskraft selvsagt også temmelig forskellig.

Ved deres sprogbrug er de forskellige typer af skovbeskrivelser heller ikke umiddelbart sammenlignelige, og tolkningen af en række faste formularer kan give vanskeligheder. Det gælder ikke mindst den også i andre sammenhænge velkendte betegnelse "ved magt". Den udtrykker dybest set kun, at skoven levede op til forventningerne på tidspunktet for beskrivelsen. Og disse forventninger var næppe uforanderlige.

Mageskiftebesigtigelser

I undersøgelsesperiodens tidligste dele bestod skovsynene næsten udelukkende af mageskiftebesigtigelser. For skovenes vedkommende var deres væsentligste indhold som regel taksationer til svins olden, men de kunne tillige indholde korte beskrivelser af typen: "noget ege krat til gærdsel" (2).

Der er bevaret flest sådanne besigtigelser fra Koldinghus len, hvor mageskifteaktiviteten var størst. De giver generelt indtryk af forholdsvis sunde skove med frugtsættende træer, idet det overalt i skovegnen var muligt at fede indtil flere svin på hver enkelt gårds skovlodder. Noget som var aldeles utænkeligt i 1700-tallet. En del steder meddeles det, at ung skov sætter frugt, efter at have *stået til forbedring* (3). Andre steder, at skoven er *så* ung, at den endnu ikke bærer olden. På Peder Hansens skovlod i Påby havde der eksempelvis endnu aldrig været indbrændt svin ved besigtigelsen i 1579, men træerne var nu af en sådan størrelse, at det kunne lade sig gøre ved førstkommende oldenår. Da han selv undslog sig for at taksere sin skovlod, blev det pålagt hans naboer at gøre det. Og de satte den til 6 svins olden (4).

Der er påfaldende få beklagelser over nedslidning af skov blandt mageskiftebesigtigelserne (5), og der kan i det jyske materiale spores en tendens til, at de negative beskrivelser især findes ved mageskifteperiodens slutning efter 1600. En sådan tendens præger til gengæld ikke de sjællandske mageskifter, af hvilke de mest omfattende fandt sted i 1630erne og '40erne.

1. Peter Friis Møller 1983, s. 28.

2. DK B 94, 25/7 1585, Førstballe, Nørup sogn.

3. F. eks. DK B 94, 5/7 1578 Mørkholt, Gårslev sogn.

4. DK B 94, 23/3 1579.

5. Undtagelser er f. eks. Keldkær hvgd. (Bredsten sogn) og Gelballe (Skanderup sogn).

Andre 1600-tals synsforretninger

Den hyppigst forekommende form for skovbesigtigelser i 1600-tallet var de årlige bilag til lens- og amtsregnskaber, som i forbindelse med opgørelsen af ulovlig hugst i vekslende udstrækning bedømte skovenes almene tilstand. Således på Falster 1671: "om nogen tror derudi (i skovene) kan findes fra roden uforvist eller ustemplet og være huggen eller i andre måder ulovligen stynet, desligeste hvor mange svins olden enhver skovspart kand bære, når fuld olden er til" (1). Indberetninger af denne type er benyttet for Antvorskov og Korsør len 1661, for Nykøbing len 1647 og 1671 samt for Koldinghus len 1645-46, idet de i netop disse år i særlig grad meddeler mere generelle beskrivelser (2).

Synsvinklen for denne kildetype var imidlertid tydeligvis *ulovlig hugst*, og positive beskrivelser, udover "ved magt", findes stort set ikke. Som eksempel kan nævnes synet af Gedesskov i 1647: "gandske meget forhugget <...> formedelst skansernes bygning" (3). Derfor er de ikke i sig selv egnede til at give et dækkende billede af skovtilstanden, men de kan være af værdi ved undersøgelse af tilbagegangens kronologi og årsager.

I enkelte tilfælde meddeler oldentaksationer og lignende mere generelle forhold angående skovenes tilstand. Således eksempelvis 1647, at den såkaldte Hellegjstskov i Kindertofte Overdrev var *øde*.

De øvrige 1600-tals besigtigelser udsprang hver især af særlige initiativer fra centraladministrationen. Eksempelvis indkaldte Rentekammeret den 23. november 1680 beskrivelser af kronens skove, i hvilke amtskriver og ridefoged sammen med sogne- og skovfogder skulle forfatte "en rigtig fortegnelse på alle vores tilhørende og endnu beholdne skove og skovsparter <...> og hos hver skov og skovsparter med flid antegne, udi hvad tilstand de nu findes og kunde taxeres og hvor den fornødne og anbefalede udvisning bedst ske kunne" (4). Besvarelser på Rentekammerets ordre er alene overleveret fra Antvorskov amt. Fra Koldinghus amt findes i det hele taget ingen 1600-talskilder af samme indholdsrigdom.

1680-indberetningerne samt de indberetninger fra Antvorskov amt fra 1698, der på afgørende punkter kan påvises at være afhængige af disse, giver et meget broget billede af tidens skove. Dét generelle indtryk, de efterlader, er dog over-skovstræernes generelle nedslidning og ælde og - i kontrast hertil - underskovens frodighed, som ikke mindst prægedes af unge ege og bøge. Men som sagt er variationerne mange og store.

Helt galt stod det eksempelvis til i Næsby og Sorterups sammenhængende vange, hvor både over- og underskov forfaldt: "nogle få gamle stumper, noget ny

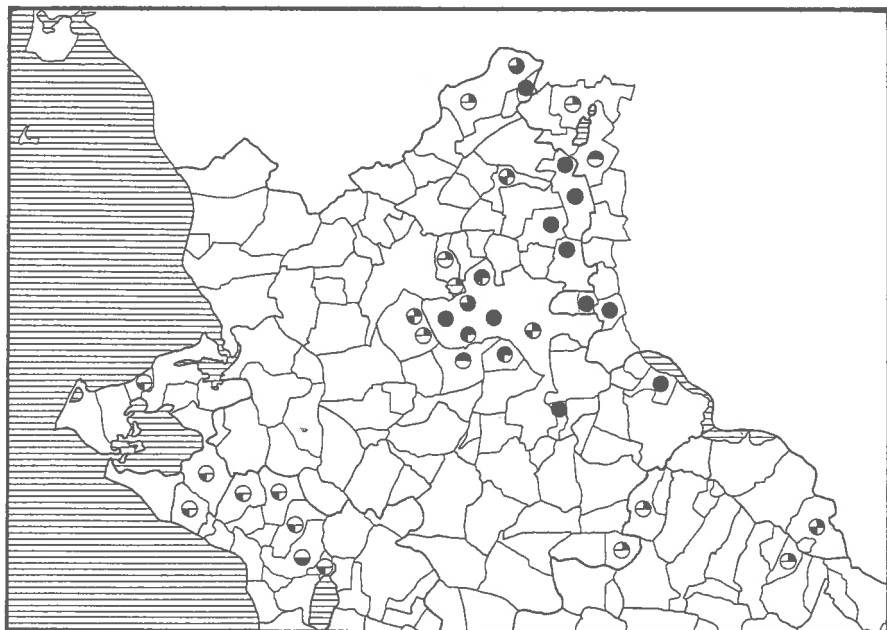
1. Rtk. 333.14 og Ptk, Dronning Sophie Amalie 12: Overleveringsforretning for amterne i Lolland og Falster 1671.

2. Fritz Jacobsen 1940, s. 48 ff; Antvorskov og Korsør amters jordebogsregnskab 1661/62; Rtk. 333.14; Ptk, Sophie Amalie 12.II; DK B 112 b; DK B 160, 16/5 og 26/5 1646.

3. Kvittansiarumsbilag til Nykøbing LR 1647/48 udfærdiget i anledning af Den Udvalgte Prins' død.

4. Rtk. 333.15; Rtk. 331.1, 23/11 1680.

vækst og lidt underkrat, som ikke kan eragtes for olden, men lidt til brændeved". I det nærliggende Sorterup Krat var overskoven derimod god, mens underskoven var "tynd voksen". Omvendt bestod overskoven i Niels Oldebjergs Vænge i enemarket udelukkende af få gamle bøge- og lindetræer, mens underskoven var "temmelig god". Endelig repræsenterede Vidsø Vang noget af det ypperste, som egnens skove kunne fremvise. Her var både over- og underskov nemlig "temmelig god".

Skovbeskrivelserne af kronens skove i Antvorskov amt 1698.

Øverste cirkelhalvdel: overskov, nederste: underskov;

halvt udfyldt: ringe eller lille skov, helt udfyldt:

god eller stor skov, udfyldt: ingen skov

Indberetningerne fra 1698 dækker et større geografisk område end 1680-besigtelserne og giver dermed mulighed for en spændende modstilling af regionens vestlige og østlige dele. Og forskellene er markante. Hvor det senere rytterdistrikts skove nemlig beskrives ordret som i 1680, er grundtonen i beskrivelserne af vestegnen mere ensartet negativ. Eksempelvis var flertallet af skovene i Tårnborg og Boeslunde sogne "ikkun tynde og ringe". Det ovenstående kort viser med forankrede signaturer denne variation.

Som en selvstændig kildetype meddeler de såkaldte herredsbøger, som var fortegnelser over kirkeligt gods på provsti-/herredsniveau, ofte relevante oplysninger kirke- og præstegodsets lodskiftede skove. Som eksempel kan citeres fra Vester Flakkebjerg provstis herredsbog 1647-1835 om Sørbymagle: "Skovlod, ingen uden en liden plads, som er Lund tykt besat med unge ege, som dog er indlukt mod Lille Vang". Denne beskrivelse, antagelig fra midten af 1600-tallet, passer smukt sammen med 1680-indberetningens ord om at "Sr: Mads Prom i Sørbymagle har en skovslod i Lillevang ud til Storskoven, hvorudi findes en god egeskov, og tyk underskov, og kan eragtes for 6 svins olden".

Fra Nykøbing amts Nørre herred har skovtaksationerne til Christian Vs Matrikel vist sig anvendelige til belysning af blandt andet skovenes alder og tæthed, mens denne kilde fra de to andre regioner kun undtagelsesvis indeholder andet end skovtaksationer (1). Mindst halvdelen af bøgeskoven betegnede som *ung* i 65 % af de nordfalsterske bevoksninger. For egeskovene var andelen 56 %. Samtidig giver taksationen oplysninger om underskovens fremtrædende arter, og generelt fremstilles skovene som præget af unge overskovstræer og tæt underskov.

Ryttergodset

I årene efter 1717 omdannedes størstedelen af Danmarks krongods til rytterdistrikter. I denne forbindelse blev også skovene besigtiget, og generelt ret kortfattede skovbeskrivelser af formen "god under- og overskov" indførtes i de såkaldte Hovedkrigs- og portionsjordebøger. Jordebogen for Antvorskov distrikt har dog vist sig at være uanvendelig til belysning af skovtilstanden, idet dens beskrivelser simpelthen er for kortfattede. Om beboerne i Skafteløv hedder det eksempelvis, at de "fattes underskov og tørveskær, dog ligger de i nærværelse af skoven" (2).

Jordebøgerne for Falsters to distrikter beskriver ialt 53 ejerlav med skov (3), af hvilke 33 havde både over- og underskov, mens 14 kun havde underskov i form af krat og buske. Også i de resterende 6 ejerlav var der skov, uden at jordebogen gør det muligt at vurdere dens sammensætning. Koldinghus-jordebogen indeholder oplysninger om 85 ejerlav med skov, af hvilke 41 havde såvel over- som underskov, mens 24 kun havde underskov. De sidste 20 ejerlav havde for enkeltes vedkommende kun overskov, mens oplysningerne for resten ikke er tilstrækkelig udførlige.

Udover Krigs- og portionsjordebøgerne findes enkelte mere dybtgående synsforretninger knyttet til ryttergodsindrettelsen. Særlig må én fra 1722 over skovene i Falsters Nørre herred fremhæves (4). Den blev indsendt i henhold til en kongelig befaling af 10. februar 1719, der blandt andet pålagde sessionsskriveren sammen

1. Bo Fritz bøger 1989 A, s. 79 ff.

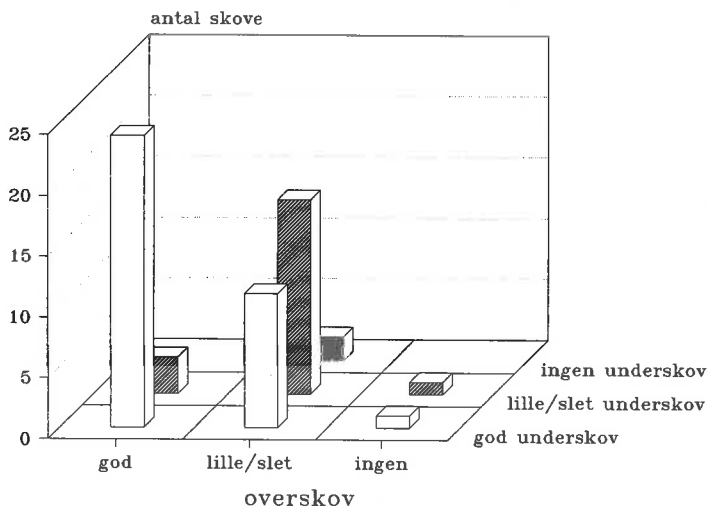
2. Rtk. 2215.159.

3. Den store fællesskov Hesnæs/Sundskov, hvori Åstrup sogns ejerlav havde del, er regnet som ét "ejerlav".

4. Rtk. 2244.197, 29/9 1722.

med to udenøjs skovridere "(1) nøje at efterse, i hvad stand over- og underskoven befindes, hvad sort af træer den består af, og hvad udvisning den ongefærlig kan tåle. 2 Hvor de finder skoven at være ruineret, spørges efter hos overførsteren og bønderne hvis distrikt det er, og hvem den tilhører, hvad der til er årsag, og derhos nøje examinere, om skoven nogen tid haver været udi stand, for hvor mange år siden, og udi hvis skov rider tid, dend er bleven ruineret. 3 Når de finder en Skov ilde medhandlet og ruineret, må de nøje examinere, om der på stor udvisning årlig haver været, og så vidt muligt efterse, om mange ustemplede træer findes til årets udgang 1718, og derhos annotere om træer meget og til skade er ned- og tværstynet. 4 Om de pæle konduktør Hegelund haver sat ved hver mands mål, står på det sted de af hannem haver været sat. 5 Skulle bønderne eller andre til dennem indkomme med nogen a parte efterretning og besværning, Skoven angående, haver de hannem at imodtage, og til Kommissionen indsende."

Skematisk fordeling af 58 skovbeskrivelser for Falsters Nørre herred 1722 efter over- og underskovens tilstand

Synsforretningen beskriver ialt 58 bevoksninger, små som store. Udover oplysningerne om ulovlig hugst meddeler den træartssammensætning og almentilstand. I det ovenstående diagram gengives beskrivelserne af henholdsvis bevoksningernes over- og underskov, og der synes i dette tilfælde generelt at have været tale om etager på samme areal. Til gruppen "lille eller slet" er henregnet bevoksninger, der var ubetydelige enten fordi, der var meget få træer, eller fordi træerne var i dårlig stand.

Især er den høje andel af skove, hvor både over- og underskov var ved magt, iøjnefaldende. Som de mest positivt beskrevne i denne gruppe befinder kronens enemærker ved henholdsvis Nørre Ladegård og Skørtingegård sig. Det er altså næppe korrekt, som tidligere antaget, at Falsters hovedgårdsenemærker var mere medtagne end andre skove (1). Men som det fremgår bedømtes også mange af bondeskovene positivt. Som eksempel kan nævnes Bruntofte Kildeskov, om hvilken synsforretningen blandt andet meddeler, at "overskoven består af en smuk, velholden ung bøgeskov og en del smukke, middelmådige bøge, til udvisning findes lidet <...> underskoven består af elle, hassel, avnbøge og navr i god stand". Man bemærker, at skoven ikke kunne bidrage meget til brændeudvisningen, *fordi* den var i god stand. Som brændsel foretrak man vindfælder, stød og gamle frønnede træer.

Det er et fælles træk ved størsteparten af de positive beskrivelser, at overskovens træer var *unge*. Den betragtes som overskov i *sin vorden*. Om Sortsø Have hedder det således, at "det som skal være overskov, er af mangfoldige, unge, små ege, som ved opsnedning og udhugning kan med tiden blive en meget smuk ege-lund". Kun Nørre Alslev Storskov og Nørre Vedby Skov var helt uden underskov, og det er næppe noget tilfælde, at netop *disse* to skove oplevede den største tilbagegang gennem århundredet. For "når man ødelægger underskoven, så er overskoven snart ude" (2).

Indberetninger 1730-31

Et flertal af 1700-årenes besigtigelser udformedes af de i 1710 indrettede Skov- og jagtssessioner på grundlag af udkast fra lokale skovridere. Udover skovenes beliggenhed gives tillige ofte indtryk af arts- og alderssammensætning samt tilstand. Nogle af de mest oplysende synsforretninger stammer fra overjægermestertskiftet 1730 og det efterfølgende arbejde med udformning af en ny skovforordning (1733). For det antvorskovske distrikt er denne besigtigelse dateret 1730, mens der for såvel Nykøbing som Koldinghus distrikt er tale om udaterede kilder. De lader sig dog datere forholdsvis sikkert, idet de tilhørte en lang række ensformige, nummererede hæfter med besigtigelser af kronens skove, som ud fra personnavnestoffet må dateres 1731 (3).

Denne række af synsforretninger har den store fordel fremfor det øvrige besigtigelsesmateriale, at de er *samtidige* og tilblevet med *samme formål* for øje. Deres sprogbrug er således indbyrdes sammenlignelig, hvorfor de tilsammen udgør det bedst opnåelige grundlag for analyse af regionale variationer.

Fra de tre undersøgte rytterdistrikter er ialt beskrevet 316 bevoksninger fordelt med 77 i Antvorskov, 135 i Nykøbing og 104 i Koldinghus distrikt. Beskrivelserne indeholder flere lag, af hvilke det første giver generelle oplysninger om skoven. Af

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 235.

2. Lauritz Petersen Næraa 1762, s. 385, jvf. også Oliver Rackham 1986, s. 102.

3. Dansk skovbrug 1710-33; Poul Bredo Grandjean 1908 A; Rtk. 333.17.

sådanne findes der 251. Dernæst beskrives henholdsvis over- og underskovens almene præg (hhv. 97 og 259 beskrivelser), og endelig indeholder hvert af disse sidste lag en række detailbeskrivelser af udvalgte træarter. Eksempelvis er bøg selvstændigt beskrevet i 243 bevoksninger og eg i 179. Der er altså tale om et forholdsvis stort kvalitativt materiale.

De generelle beskrivelser meddeler først og fremmest skovens status (enemærke osv), og indeholder ikke mange oplysninger om skovtilstanden. Det er derfor uden betydning at 16 af disse generalbeskrivelser tegner et negativt billede (ganske udhuggen, ganske åben, ikke vækst, ingen værdi, ringe vækst, ringe værdi, ringe, tynd, ufrugtbar og værdiløs) og kun 4 et positivt (god vækst, god stand, god og sluttet). Mere interessante er beskrivelserne af 97 overskoves tilstand. Af disse var tilstanden nemlig god eller antagelig i 46 (47 %) (god stand, god opelskning, god vækst, god, mådelig god stand, mådelig stand, temmelig god stand, temmelig god), mens den var dårlig i 27 (28 %) (ganske ringe, meget tynd, ringe vækst, ringe, slet vækst, slet, tynd).

Kun i 7 af de beskrevne overskove omtales unge træer. Det skyldes først og fremmest, at opvæksten henregnedes til underskoven. I hele 17 % af underskov-beskrivelserne nævnes således bøg. 49 % af underskovene beskrives iøvrigt som gode eller tilfredsstillende (god stand, god vækst, overmådig, ved magt, velgroet, køn, temmelig god vækst, mådelig god stand, mådelig stand, mådelig vækst, mådelig, temmelig god stand, temmelig god, temmelig) og 25 % som dårlige (ganske ringe, ganske lille, lille, lidt, ringe, slet, stumpet, tynd). Øjensynlig lignede underskovens generelle situation altså overskovens, blot må det erindres, at der fandtes mere end 2 1/2 gang så mange beskrevne underskove som overskove.

Enkelte ejerlav havde overskov, men ingen underskov. Det kunne blandt andet, som i Horsted skyldes, at overskoven var så tæt, så unge træer ikke fik ordentlige vækstbetingelser. Det gjorde sig typisk gældende i uudtyndet bøgeskov, hvor "underskoven er den store skovs fostermoder, men når den store skov er opkommen, da ødelægges den underskoven" (1). I så tætte skove var græsning selvsagt umulig, så da Jelling Skov i 1683 skulle græsningstakseres, "da findes den således at være overgroet, at ingen kretter kan græsses derudi. Bymændene og beretter aldrig i deres tid nogen høveder enten bæster eller kretter græsning der udi at have haft" (2). Denne skovtilstand var imidlertid ikke entydigt god, for på længere sigt kunne den manglende underskov vise sig fatal for skovens overlevelsessevne. I 1645 havde landsbyen Borlev i Øster Starup sogn således en overskov, som var "nogenledes ved magt" (3). Men den var uden underskov, så efter stormfald og forhugning kunne det i 1662-Matriklen konstateres, at der "findes ingen skov til fornævnte Borlev by". Uden underskov var bevoksningen ude af stand til at genskabe sig, når de store træer faldt.

1. Anonym 1757 A, s. 203.

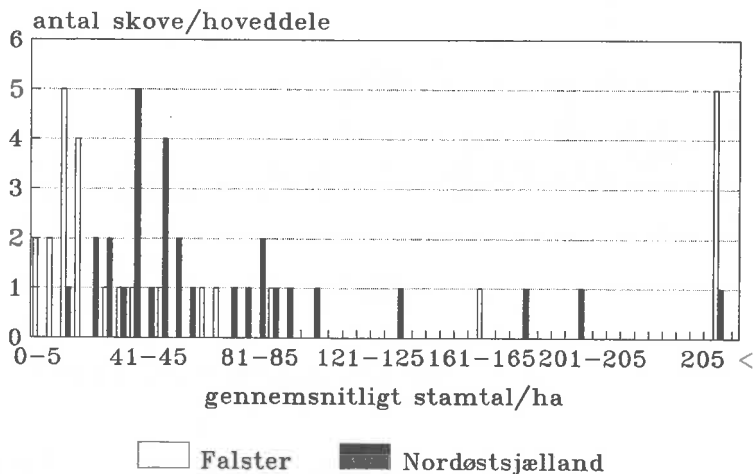
2. Christian Vs Matrikel MB 797.

3. DK B 112 b.

Bøgens hyppige henvisning til underskoven skyldtes, at mange bøge var unge, og dermed af vækst hørte til blandt underskoven. Langt over halvdelen af bøgebeskrivelserne gælder således *unge* og/eller *stævned* træer, hvoraf mange har betegnelser som *risbøge*, *bøgeskrub* og *bøgepur*. Denne tydelige overvægt af unge træer og underskov i forhold til overskov antyder et stadium på udviklingen fra overskov til underskov og dermed et skovbrug ramt af begyndende krise. For med underskovens overtagelse af overskovens plads indskrænkedes den samlede vedmasse. Beskrivelserne giver til gengæld ikke grundlag for at tale om generelt *nedslidte* skove. Som det i 1740 hed sig om Elbo og Holmans herreder: "og som den gamle skov i samme beridt ganske er borte og til de store udvisninger medgået, derimod mangfoldig ung skov igen er bragt til ypperlig fremvækst" (1).

VEDMASSE OG STAMTAL 1763

De eneste mål for *vedmassen* stammer fra en række landsdækkende taksationer af de kongelige skove, der blev gennemført som grundlag for igangsættelsen af den Gram-Langenske Forstordning 1763-76. Fra Falster og Koldinghus rytterdistrikter er der bevaret skovvise taksationer, mens der fra det antvorskovske distrikt kun findes summariske opgørelser på skovfogderi-niveau (2).

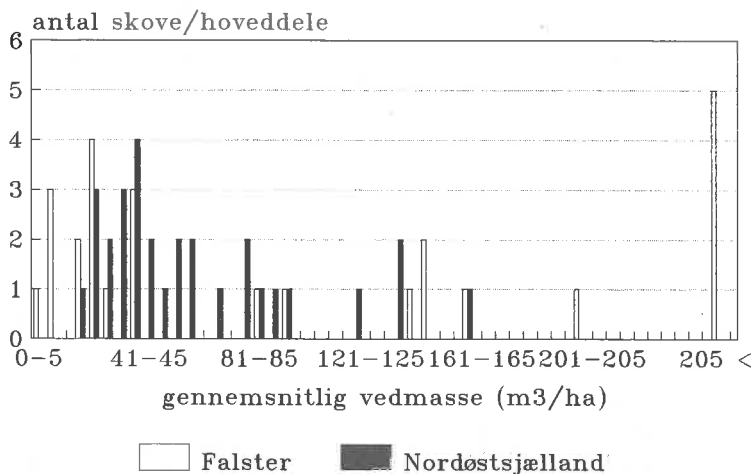

Fordeling af det gennemsnitlige antal træer pr. hektar 1763 i kronens skove (hoveddele) i Nordøstsjælland og på Falster

1. Rtk. 3323.131, 18/6 1740.

2. Rtk. 333.111; der findes tilsvarende taksationer over kronens skove på Møn og Fyn samt i Vordingborg distrikt.

Taksationerne indeholder oplysninger om brændsels- (bøge-) og tømmer- (ege-) træernes antal opdelt i 2-3 klasser efter størrelse, om disses vedmasse samt endelig om forventede indtægter ved hugst og salg. Ansættelsen af bøge til to klasser i Hans Bachmanns beridt (Brusk og Jerlev herreder) var dog tydeligvis ganske mekanisk, idet der blot er angivet halvdelen i hver klasse, og i Corfitz Lesbergs beridt er favneberegningen øjensynlig foretaget ligeså skødesløst. Man har simpelthen forhøjet stamtallet med 100 eller 200. Kun for Falsters vedkommende er det muligt at beregne de enkelte skoves massetæthed i detaljer, eftersom skovvise arealmål fra 1760'erne ikke er bevaret fra de to andre distrikter. Fra dem kan der kun fremlægges gennemsnitsberegninger, men vedmassetaksationernes oplysninger er selvsagt også anvendelige til belysning af en række andre betydningsfulde faktorer.

Fordeling af den gennemsnitlige vedmasse pr. hektar 1763 i kronens skove (hoveddele) i Nordøstsjælland og på Falster

Taksationer fra dét nordøstsjællandske krongods, hvorpå de Gram-Langenske reformer faktisk gennemførtes, er i hovedtræk offentliggjort af Christian Lütken (1). Massetætheden angives her i favne eller kubikfod (1/72 favn) pr. tønde land. For området som helhed var den i gennemsnit 21 fv/tdl eller godt 71 m³/ha. I 1899 bar de tilsvarende arealer knapt 76 fv/tdl eller 258 m³/ha. Træernes gen-

1. Christian Lütken 1899, s. 85-124.

nemsnitlige tæthed på arealet (stamtallet) var i 1763 84 stammer/ha, svarende til godt 12 meter mellem træerne (1).

Vedmassetakstationen foregik ved optælling og skønsmæssigt overslag over hvert enkelt træs vedindhold. I disse overslag søgte man af politiske grunde bevidst at *undervurdere* vedmassen, hvilket synes at gælde taksationerne over hele landet. På Falster blev det således udtrykkelig vurderet "hvormange favne brænde samme træer i *det ringeste* (min udhævning) kunne synes at udgøre" (2). Da taksationen i Nordsjælland var tilendebragt, og hugsten begyndte i de første afdelinger, opmålte man den *faktiske* vedmasse, og kunne konkludere, at taksationerne i gennemsnit skulle forhøjes med 1/3. I enkelte afdelinger var vedmassen endog dobbelt så stor som antaget, så den skønsmæssige taksation viste sig ikke overraskende belagt med en betydelig usikkerhed.

Spredningen i såvel vedmasse som stamtal var, som det fremgår af diagrammerne over de ukorrigerede værdier, betydelig. Størst massetæthed havde Jægersborg Dyrehave, hvor Sletten vel at mærke ikke medregnedes i arealet. Her fandtes i Første Hoveddel 215 stammer/ha (ca. 8 meter mellem træerne) og 131 m³/ha. Til sammenligning havde Jonstrup Vang nord for København i 1788 et stamtal på 160 stammer/ha. En Langensk ædelgranplantage i Første Hoveddel indeholdt iøvrigt omkring århundredskiftet Danmarks formentlig vedmasserigeste bevoksning nogensinde, beliggende syd for vejen fra Klampenborg til Dyrehavsbakken. Ved afdrivningen i 1920'erne fandtes her 1400 m³/ha (3).

Ikke mindst i dette perspektiv er de falsterske tal interessante, omend de unægtelig rejser spørgsmål om hele materialets troværdighed. Der findes vedmassetakstationer for de fleste af øens skove, Gedsørs skove uvist af hvilken grund undtagne. Skovenes omtrentlige arealer kendes fra Søren Bruuns beregninger, som imidlertid i en del tilfælde regner flere bevoksninger under ét.

I de takserede skove fandtes der i gennemsnit 151 stammer/ha (9 meter mellem træerne) svarende til 320 m³/ha. Den gennemsnitlige vedmasse pr. arealenhed var altså betydelig højere end i Nordøstsjælland, hvilket blandt andet skyldtes træernes større gennemsnitsstørrelse. Også stamtallet var dog tillige næsten dobbelt så højt, og det ses af fordelingsdiagrammet, at spredningen i disse værdier også på Falster var anselig. Tyndest var bevoksningen i Eget Langeng med kun godt 5 1/2 træ og 5 m³ pr. hektar. Et flertal af skove havde en massetæthed på under 50 m³/ha, mens en række havde betydelig mere.

Særlig opmærksomhed påkalder sig 4 skove, hvis massetæthed er beregnet til mere end 680 m³/ha. Korselitse Østerskov havde angiveligt 2500 m³/ha, Korselitse Mellemskov og Hovedskov 1900 m³/ha, Kringelborg og Ravnstrup Skov 1300 m³/ha, og hele skovområdet fra Klodskov og Nørre Ladegård enemærke i vest til Ovstrup Skov i øst 1030 m³/ha. Tal af denne størrelsesorden må umiddelbart

1. 1 favn ~ 2,25 rummeter (rm); 1 rm ~ 0,8 m³; 1 tdl ~ 0,55 ha.

2. Rtk. 333.111, 6/2 1764.

3. Eiler Worsøe 1988 A, s. 33; E. Laumann Jørgensen og P. C. Nielsen 1964, s. 132 f.

vække mistro. Var løvtræs-vedmassen pr. areal i Korselitse Østerskov i 1760'erne virkelig dobbelt så høj som i en 130-årig Langensk nåletræsplantage? Næppe. Men hvad er forklaringen da?

For det første kan det naturligvis ikke udelukkes, at taksatorerne har anlagt forskellige skøn, og at den falsterske taksation derfor faldt mere heldigt ud, end der egentlig var belæg for. Det skal i denne sammenhæng bemærkes, at mens de nordsjællandske skovtaksatorer arbejdede under overjægermesterens og von Langens opsyn, fandt taksationerne i resten af landet sted ved de lokale skovbetjente. Så om nogen ensartet fremgangsmåde har der næppe været tale. Men dette forhold kan ikke alene forklare de markante afvigelser. Det er derfor værd at lægge mærke til, at især Korselitse-skovene skiller sig ud. Fordi netop disse skove vistnok i særlig grad spredte sig ind over de tilgrænsende gårdes marker før skovseparationen. Angivelig helt ind til Særslev og Sønder Grimmelstrup i Horbelev sogn. I 1801 blev der således udenfor Korselitss skovlinje takseret ikke mindre end 6000 bøge, og en væsentlig grund til de urealistisk høje tæthedsangivelser *kan* altså være, at arealtallene er for små. Omvendt må det indrømmes, at markernes og engenes spredte træer næppe kan have ydet et så stort bidrag til den samlede vedmasse (1).

Endvidere gælder denne forklaring tydeligvis ikke Korselitse Enemærke eller Hovedskov, hvis udstrækning i ganske usædvanlig grad var stabil (se side 143 ff). Her fandtes angivelig 3400 m³/ha, hvilket af indlysende grunde er helt usandsynligt. Det er derfor en nærliggende mistanke, at de skovlæs der anvendtes ved Sønder herreds taksationer ikke var identiske med brændefavne, og ved udvisningen af hugstegnede træer på Falster i 1765 takseredes disse da også udtrykkelig i *bønderlæs* (2).

Der har hersket en del usikkerhed med hensyn til brændelæssets størrelse i 16- og 1700-tallet. Vognladninger eller -læs anvendtes tidligt som mål for brændsel (3), og jeg har i en tidligere undersøgelse påvist, at (bonde-) læsset på Falster i 1600-tallet bestod af 10 stykker 3 alen langt træ (svarende til ca. 0,7 rummeter eller 1/3 favn). Alt tyder på, at dette "læs" som ideal har været gældende over hele landet. I et forleningsbrev for Koldinghus len 30. april 1622 defineres læsset således som "10 gode kløvede træer", og hvis træet ikke var kløvet, så "10 træer i læsset, hvert træ mindst 1 sjællandsk alen i omkreds". Samme definition optræder i en del andre sammenhænge (4).

Ved en forordning 15. december 1703 blev det bestemt, at bondelæssset ved levering af brændedeputater skulle erstattes af det tre gange større skovlæs, og i

1. C. Pedersen 1916, s. 93; Fridlev Skrubbeltang 1942, s. 342. I 1812 var der 4000 tilbage; samme s. 344.

2. Rtk. 333.108, 14/8 1765.

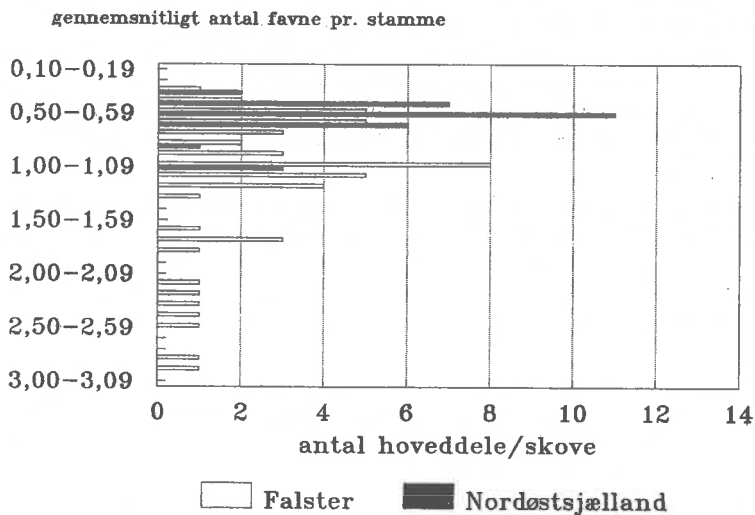
3. Repert II nr. 2776, 8/9 1365: "*I lestum carbonum et 40 plaustra lignorum*", jvf. også betegnelsen "*ji wognshug*" i herredsbog for Lollands Nørre herred 1571 (Lol Fal Her II, s. 36).

4. Bo Fritzboøger 1989 A, s. 241 f, note 9; Kanc Brevb 30/4 1622, u. d. juni 1641, 25/4 1643, 20/8 1646 og 21/11 1646 jvf. også Adolf Oppermann 1932, s. 83.

alle de her benyttede kilder optræder favne og skovlæs synonymt. Det skal dog i denne forbindelse noteres, at brændemålene endnu var nøje forbundet med deres praktiske anvendelse. Favnemålet varierede således gennem store dele af 1700-tallet med de aktuelle omstændigheder ved "favnsætningen", dvs. stablingen af brændet. Overalt blev stablen gjort 1 favn høj, og 1 favn bred, men de enkelte brændestykkers længde, og dermed stablens rumfang, afhang af træets anvendelse. Endvidere var skovlæs og favne heller ikke altid identiske! (1)

De tre anvendte taksationer oplyser imidlertid selv, at skovlæs og favne i dette tilfælde "er een taxt", og direkte adspurgt kunne den falsterske overførster A. F. Schäffer oplyse, at 1 favn i begge herreder regnedes som 3 x 3 x 1 alen (eller ca. 2,25 rummeter) (2).

Det må altså konkluderes, at en del af taksationerne ved fejl eller bevidst svindel, som af uforståelige grunde har fået lov at passere, er sat for højt. De intrikate spørgsmål bliver så dels *hvor stor en del* og dels *hvor meget for højt?* Men de lader sig af gode grunde ikke besvare. Blot synes det at fremgå, at der ikke var tale om nogen generel fejlkilde, men om et forhold specifikt knyttet til enkelte skovfogders taksationer.

*Fordeling af træernes gennemsnitsstørrelse i kronens skove
i Nordøstsjælland 1763 og på Falster*

1. Carl Weismann 1931, s. 206; For de typiske træer ved ældre mål, se Witold Kula 1984, s. 117 f; forskellige eksempler på "brændelæs" i Rtk. 333.354.
2. Rtk. 333.111. Andre steder kunne favnen være 3 x 3 x 1 1/2 alen; Rtk. 333.453.

På trods af disse alvorlige indvendinger bidrager taksationsmaterialet dog væsentligt til at nuancere billedet af 1700-tallets danske skove. Det viser nemlig, om ikke andet, at de ikke under ét var nedslidte og tynde. Plantetætheden og vedmassen varierede ganske betragtelig fra bevoksning til bevoksning. Der fandtes *meget* spredte bevoksninger med adskillige meter mellem træerne, men mere almindelige var skove, hvor træerne stod tæt, uden at det sikkert kan slås fast, *hvor tæt*.

Ikke alene giver stamtal og vedmasse-oplysninger mulighed for ved sammenholdelse med samtidige arealmål at belyse skovenes plantetæthed. En analyse af disse to talrækker i sig selv kaster endvidere lys over træernes gennemsnitsstørrelse og dermed i nogen grad skovenes alderssammensætning. Den synes nemlig ikke underkastet svingninger af samme metodisk urovækkende størrelsesorden som massetætheden. Det skal dog slås fast, at der ikke kan konstateres nogen snæver sammenhæng mellem træers alder og størrelse. Eksempelvis findes Danmarks måske ældste bøge idag som små, forkrøblede individer i Klinteskoven på Møn (1).

I Antvorskov rytterdistrikts skove opgjordes gennemsnitsstørrelsen af godt 415.000 træer til 1,6 fv/træ. Denne ret høje gennemsnitsstørrelse fordelte sig med 19 % større end 3 brændelæs, 56 % fra 1 til 3 læs og 25 % under 1 læs. I Nykøbing rytterdistrikt var gennemsnitsstørrelsen 1,2 fv/træ med enemærket Store Bandsbros 3,0 fv/træ som det største og Eget Langengs knapt halve favn pr. træ som det mindste. Ved taksationen af Det Classenske Fideikommis' skove på Falster i 1812 var træernes gennemsnitsstørrelse 1,3 fv/træ (2). Fordelingen af træstørrelser på Falster og i Nordøstsjælland fremgår af diagrammet side 139.

I Koldinghus rytterdistrikt lader de takserede træers gennemsnitsstørrelse sig ikke beregne på samme grundlag som i det falsterske distrikt. Stamtallet omfatter nemlig kun bøge og ikke *ung ege- og bølgeopvækst*, som kun er takseret, ikke talt. Da opvæksten jo imidlertid må antages at have bidraget til gennemsnittet med høje stamtal og lave vedmasser, er det bemærkelsesværdigt, at den gennemsnitsstørrelse, der kan beregnes ud fra de takserede bøgetræer af 1. og 2. klasse, kun giver 0,7 fv/træ. Der var altså tale om noget mindre træer end i de to andre regioner.

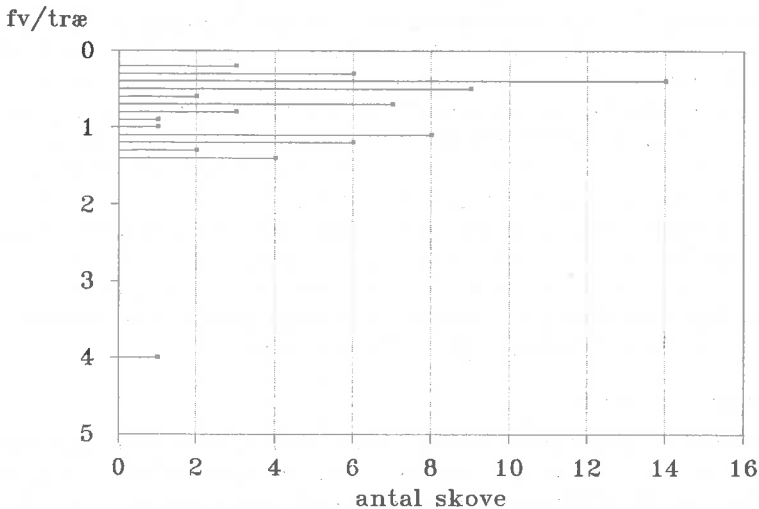
I Jylland anlagde man øjensynlig en mere nøjsom definition af hvad, der var *store træer*. Skellet mellem de to bøgeklasser befandt sig nemlig omkring 1 favn, mens den nedre grænse for den største klasse på Sjælland var 4 favne og på Falster ca. 3. Også indenfor distrikterne fandtes der dog meget vide rammer for de enkelte træklasser. I Kringelborg Klosterskov regnedes træer på kun 1 favn eksempelvis til de "store".

Mindst var træerne i Tårup Skov, hvor 170 andenklassens bøge blev vurderet til et indhold af 28 favne brændsel. Det svarede til 0,2 fv/træ, og skovens uoptalte opvækst udgjorde præcis dobbelt så meget. Ganske anelige træer fandtes der-

1. Peter Friis Møller 1988, s. 68.

2. Fridlev Skrubbeltrang 1942, s. 344.

imod i Lilballe Skov, hvor gennemsnitsstørrelsen angives til 4,0 fv/træ. Fordelingen af de takseredes bøges gennemsnitsstørrelser i Koldinghus rytterdistrikt er vist i nedenstående diagram.

Fordelingen af de gennemsnitlige træstørrelser i Koldinghus rytterdistrikt 1764

Udover disse beregninger af træstørrelser bidrager vedtaksationernes oplysninger om opvækstens vedmasse i forhold til de klassificerede træers masse til en karakteristik af bevoksningerne. I gennemsnit hidrørte 44 % af bøgeskovenes vedmasse fra unge træer, og i mange af de takserede skove udgjorde de mere end halvdelen.

Et skøn over skovenes areal på taksationstidspunktet synes endvidere at antyde, at der her som på Falster, var betydelige forskelle på massetæthed og stamtal. Dog må historien om, at skoven mellem Gamst og Lille Gesten i Andst herred i slutningen af 1700-tallet var så tæt, at det var nødvendigt at skære mærker på træerne for at finde vej, vist betragtes som en skrøne (1). Møgelgesten Skov indeholdt eksempelvis kun 1184 voksne bøge, men havde til gengæld en rig underskov skønnet til 8800 skovlæs.

Hvor usikre vedtaksationernes data end måtte være, kan det altså konstateres, at der for det første var ganske betydelige variationer i skovenes tæthed, og at overraskende mange skove ved 1760ernes midte for det andet synes præget af unge træer.

1. Andreas Simonsen 1888, s. 12.

Olden- og vedtaksationer

Det er ovenfor (side 112 ff) vist, hvorledes de årlige oldentaksationer overalt reduceredes ganske betydeligt mellem det 17. og det 18. århundredes midte, samtidig med at skovarealet var forbløffende stabilt. En skovvis sammenstilling af gennemsnitlige oldentaksationer for Falster 1742-65 og arealmål ca. 1770 viser ikke overraskende meget store variationer i oldenproduktionen pr. ha. Der var jo stor forskel på overskovenes tæthed. Man skulle derfor forvente en vis proportionalitet mellem vedmasse og oldentakst, således at de mest vedrige skove med mange store træer også producerede flest olden. En sådan sammenhæng lader sig imidlertid hovedsageligt ikke etablere. Hverken hvis man sammenstiller oldentaksationerne med 1) vedmassen, 2) stamtallet, 3) træernes gennemsnitsstørrelse eller 4) den relative andel af store træer. Det må ikke desto mindre anses for sikkert, at kun de største træer gav olden, og når disse oldentræer ikke afspejler sig i den gennemsnitlige vedmassefordeling kan det kun skyldes, at de var uhyre få i forhold til det samlede antal træer. Det tyder taksationerne da også på. Istedet for en del oldentræer med ringe frugtsætning, afgang oldenproduktionen altså øjensynlig af spredte enkelttræers individuelle egenskaber.

SAMMENFATNING

Danske skove blev mindre i årene mellem 1500 og 1800. Både med hensyn til et areal, de dækkede, og deres vedmasse. Men gennem en hundredårig periode fra midten af 1600-tallet synes det især at være gået hårdt ud over vedmassen, mens arealet i store træk forblev stabilt. Mange steder skyldtes denne udvikling en udtynding af bevoksningerne, således at der blev stadig længere mellem træerne. Skoven var virkelig sølle. Men de fleste steder synes landskabet snarere præget af konvertering af overskov til relativt tæt underskov end af regulær udtynding.

1700-tallets skov var altså ikke højstammet tømmer- og oldenskov som vore dages løvskove. Men den var heller ikke noget åbent dyrehavelandskab. Derimod havde krat drevet som stævningskov overtaget de tidligere overskovarealer, og denne mange steder særdeles frodige underskov fik lov at overleve indtil århundredets sidste årtier. De beklagelser over totalt udlevede oldentræer uden underskov, som er bevaret i rigt mål, gælder således tilstanden *efter* at underskoven i forbindelse med de tidlige landboreformer blev ryddet (1).

Lokaleksempel: SDR. ALSLEV SOGN

Sønder Alslev sogn i Falsters Sønder herred præges af to meget forskellige udviklingslinier med hensyn til skovarealet. Det domineres helt af hovedgården Korselitse, som siden 1792 har tilhørt Det Classenske Fideicommiss, og syd for denne ligger sognets eneste anden bebyggelse, sognebyen Sønder Alslev, som i 1682 havde 16 gårde. Korselitse bestod oprindeligt, udover hovedgården, af 10 fæstegårde, hvoraf mange var ødelagt, da de i 1688 lagdes under hovedgårdsmarken. Jordbunden er tildels stærkt leret, og mod både øst og nord findes idag betydelige skove på tilsammen ca. 350 ha. eller knapt 1/3 af sognearealet (1). Det er karakteristisk, at disse bevarede skove alle hører hovedgårdens enemærke. Begge ejerlav havde i 1600-tallet trevangsbrug, mens Korselitse på tiden for udskiftningen var gået over til koppelbrug. Store dele af hovedgårdens enemærke benyttes i flere perioder til græsning; først for stutieriet på Bellinge og efter 1719 for en del af det falsterske rytteris heste.

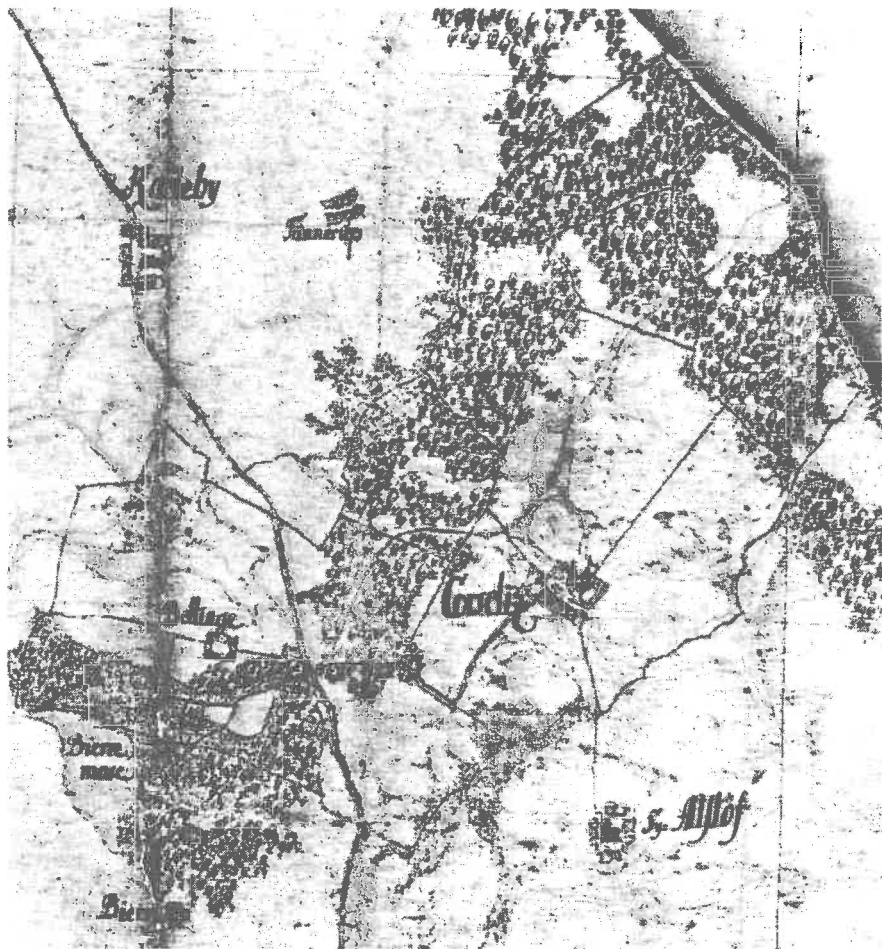
Sønder Alslev ejerlav er idag skovløst, men havde skov gennem det meste af undersøgelsesperioden. Ved kronens erhvervelse af byen i 1603 fandtes således i Strandskovmarken "en lodskiftet skov til 7 svin". Efter de ret voldsomme krigsførelser på Falster under Karl-Gustav-krigene var skoven stadig "ved magt", og der kunne endnu i 1680'erne indbrændes svin på skoven (2). Ved Ryttergods-oprettelsen 1718 blev såvel over- som underskov til gengæld beskrevet i negative vendinger. Gennem 1700-årene klarede underskoven sig dog øjensynlig rimelig godt, for i 1757 omtales den som "temmelig god", og på et udateret udskiftningskort findes spredt kratsignatur i Store Enge i ejerlavets nordøstligste hjørne mod Korselitsets Tromnæsskov.

I stærk kontrast til Sønder Alslev Strandskoves gradvise nedslidning står Korselitsets massive skovbevoksning, hvis udstrækning har holdt sig nogenlunde uændret fra ihvertfald 1600-tallet til idag. Ejerlavets skov er således stort set identisk med dét areal, som efter Det Classenske Fideicommiss' overtagelse af hovedgården betegnes Hovedskoven. Ved kronens erhvervelse af Korselitse hovedgård sammen med landsbyens 10 gårde i 1603 havde den fem navngivne, takserede skove: Hes-

1. Trap⁵ 11, s. 979 ff og Kulturhistorisk Håndbog for Falster 3, s.241 ff.

2. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 84 f og 282.

tehaven til 150 svins olden, Storeskov, Biskopsskoven og Søhaven til 1000 og Tromnæs til 850. Herforuden fandtes Risene i Vestermarken, som alene var under skov, og som derfor ikke takseredes.

Udsnit af Christof Hoffmanns kort over Falster 1692: Korselitse, Bellinge og Bjerregård. Nord mod venstre. Det kongelige Bibliotek

Disse ris, der formentlig var Korselitse-landsbyens eneste skov, og som i Christian Vs Matrikel takseredes til 2 svins olden, blev efter landsbyens endelige

nedlæggelse i 1688 forøget med godt 2 1/2 td. hartkorn jord "som består i skov" langs Karleby's skel. Endelig lagdes Bjerregård, Bellinge og Busseby med Kirkeskoven under Korselitse i 1760'erne og '70'erne, men forblev administrativt i Sønder Kirkeby sogn (1).

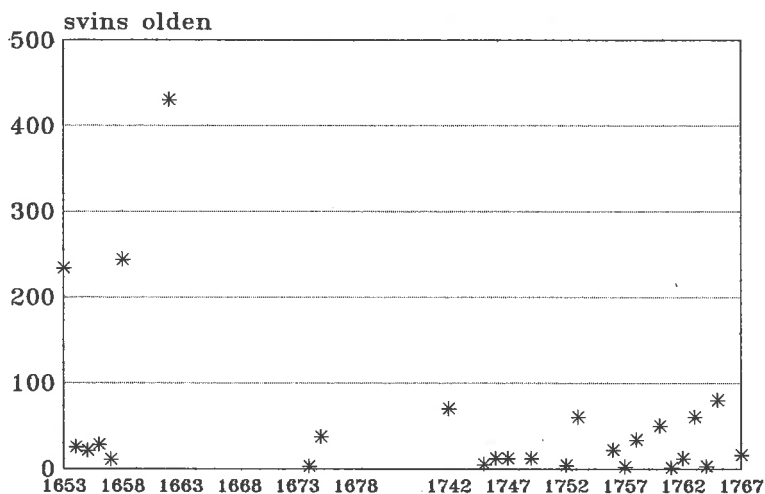

Samme udsnit af Geodætisk Institut målebordsblad målt 1888
og rettet 1952. © Kort- og Matrikelstyrelsen (A 67-92)

1. DK B 94, 12/9 1603; synsforretning fra 27/3 1719 indbundet bagerst i Eng-, skov- og græsningstaksationsprotokol nr. 610, 1682.

Ikke alt skovnavnestoffet er forblevet uændret gennem undersøgelsesperioden, og der er derfor skove fra før 1692, som ikke kan lokaliseres sikkert. Specielt i gengivelsen af Korselitse har Christof Hoffmanns kort fra dette år imidlertid en betydelig detaljerigdom, og det er sandsynligt, at kortet var foranlediget af en række store anlægsarbejder på de falsterske ladegårde. Kortet viser blandt andet en lang række skovhegn, der må opfattes som de stuttrivange, som blev opført efter Bellinge-stoddenes forlæggelse til selve hovedgården i 1685 (1). Disse hegn findes stadig i terrænet nøjagtig som angivet på kortet, og denne ganske usædvanlige kontinuitet må derfor antages også at gælde skovarealet.

Længst mod sydøst ligger Tromnæs, der synes domineret af bøg gennem hele perioden. I 1826 var træerne endnu små: på kun ca. 1/2 favn i gennemsnit (2). Nord for Tromnæs ligger Teglskov, som ligeledes var bøgeskov, hvis træer ved forstplanens indrettelse var noget større end i Tromnæs. Vest herfor lå Risene (Store (eller Første) Ris (nu Fruens Ege) og Mellem eller Karleby Ris. Her fandtes i 1826 fortrinsvis skov af små bøge samt en del store ege. Bøgeskovens dominans synes også at gælde for 1600-tallet. Ihvertfald udgjorde bøg i perioden 1670-84 89 % af skovenes udvisninger (3).

Oldentaksationer af Korselitse Hovedgårds enemærke 1653 - 1767

1. Bo Fritzboeger 1989 C; Holger Hjelholt 1935, s. 230 f.
2. LAS, Godsarkiver, Det Classenske Fideicommis, Korselitse, Driftsplan 1826.
3. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 273.

Nordvest for den 1692 anlagte vej fra Nykøbing til Karleby, som tillige udgjorde sogneskellet, lå Kirkeskoven, som endnu omkring 1770 (1) var sammenhængende med Bjerregårds træfyldte enge (Løjevra), men af hvilken den vestlige del (Kirkesletten) blev afdrejet efter Georg Wilhelm Brüels forstplan 1795 (2). Tilbage er således nu kun den mindre Askehave. De ældste kendte skovnavne Biskopskoven, Hestehaven og Søhaven har ikke kunnet lokaliseres, men var, deres taksationer 1603 taget i betragtning, tydeligvis betegnelser for dele af de kendte skove. Mølleskoven/Mellemskoven må opfattes som Møllemarkens markskov. Foruden denne mark havde også gårdens andre marker spredt trævækst.

Mens skovens grænser lå fast fra 1600-tallets slutning, har plantetætheden og træernes generelle tilstand tydeligvis undergået den samme ændring her, som de fleste andre steder. 1700-tallets beskrivelser giver således et billede af relativt ung skov med stedvis dominans af underskov. Denne udvikling fra frugtbærende overskov til tæt ungskov afspejles særdeles tydeligt i skovtaksationerne. Ved mageskiftet 1603 takseredes enemærket som nævnt til 2000 svins olden. I 1662 lød taksten kun på 440.

Den fortsatte reduktion af overskoven kan følges i oldentaksationerne, men selv om der klart er tale om et niveauskift mellem 16- og 1700-tallets takster, må den overordnede konklusion retfærdigvis være, at Korselitsets enemærkeskove ved 1760ernes midte faktisk stadig var istand til at fede helt pæne svineflokke. Og hverken stutteriets stod eller rytteriets heste synes for alvor at have nedslidt dem.

1. Videnskabernes Selskabs Kort 1772.

2. Fridlev Skrubbetrang 1942, s. 341.

TRÆERNE

ARTER

Med til en dækkende karakteristik af fortidens skove hører en redegørelse for skovtræernes art, men på dette punkt er det skriftlige kildemateriale temmelig uformående i forhold til eksempelvis pollenanalyser. Ældre tiders inkonsekvente navngivning af planter er bare ét problem. Som eksempel kan det nævnes, at en sikker skelnen mellem bøg (*Fagus sylvatica*) og avnbøg (*Carpinus betulus*) angivelig først etableredes omkring 1850. Ikke desto mindre optræder begge artsnavne langt tidligere klart adskilt, og den påståede indbyrdes lighed gælder da også alene bladene. Lokalkendte skovbetjente, som fulgte træerne gennem hele året og betragtede deres meget forskellige frugter, har næppe forvekslet dem (1).

Der findes en række tilsvarende eksempler på usikker navngivning, hvor moderne artsnavne enten har været benyttet om *flere* planter eller hvor der til den *samme* plante findes en række alternative navneformer.

Som kilder til den før-Linnéske systematik foreligger kun tidligere tiders botaniske opslagsbøger. For Danmarks vedkommende især Simon Paullis "Flora Danica" fra 1648 samt Matthias Moths utrykte leksikonmanuskripter fra o. 1700, som indeholder en lang række værdifulde oplysninger om plantenavne. Sidstnævnte er blandt hovedkilderne til det moderne standardværk Ordbog over Danmarks Plantenavne (ODP) (2).

Grundlaget for ordbogens identifikationer er de nævnte ældre værkers beskrivelser sammeholdt med deres latinske artsbetegnelser. Som eksempel kan det nævnes, at *valbirk* af Moth beskrives som "et højt træ med hvidagtigt, knottet bark, har vidt udbredte grene med brede, ukantede blade, imellem hvilke vedhænger nogle andre trekantede blade i klasetal, hvorpå er små knopper som vorter, hvor frugten eller frøet, roden er stærk og tyk. *Acer Carpinus*". På dette grundlag identificerer Johan Lange, utvivlsomt korrekt, valbirk som avnbøg (*Carpinus betulus*). Men eksempelvis beskrivelsen af træets *brede, ukantede blade* afspejler næppe avnbøgs karakteristika særlig godt. Til sammenligning nævner

1. Jaap Buis 1985, s. 735; ODP L287 og L586 f.

2. Matthias Moths manuskripter findes i Det kgl. Bibliotks håndskriftafdeling, og især GKS 769 2^e indeholder mange plantenavne; se tillige V. J. Brøndegaard 1978 I-IV.

Rostrups danske flora eksempelvis dens "ægformede, spidse, foldede, savtakkede blade". Den ældre systematik er således behæftet med betydelige fejlkilder, og nogen fuldstændig sikker identifikation af plantearter omtalt i skriftlige kilder fra 16- og 1700-tallet er næppe mulig.

Endelig skal det nævnes, at en række plantenavne i kilderne optræder i arkaiske eller dialektale former, som ikke i alle tilfælde har kunnet identificeres sikkert. Det gælder for eksempel 'Hundebusk' i Vollerup og 'Trolدتorn' i Bredballe.

Kilderne: marknavne

En lang række kildetyper meddeler hvilke træarter, der dominerede i de enkelte skove, men de er ikke alle lige udtømmende i beskrivelsen. Det væsentligste skel går mellem på den ene side *skovbesigtigelser* og på den anden *marknavne*. Der er ingen tvivl om, at marknavnenes bredtftavnende registrering af træartsforekomsten i markerne, som jo i parentes bemærket ofte var flettet sammen med skovene, giver et sandere billede af "det gamle lands" artsrigdom end de forstlige indberetninger.

De to kildetyper havde væsensforskellige funktionsgrundlag, som tydeligt afspejler sig i deres dækningsgrad. I diagrammet side 150 er således foretaget en sammenstilling af artsomtalen i henholdsvis skovbesigtigelserne for Antvorskov og Korsør lens kongelige skove 1680 (1) og marknavnestoffet fra samme område 1682.

I skovbesigtigelserne, hvis hovedinteresse var brændsels- og tømmertræernes generelle tilstand samt ikke mindst mulighederne for skovens reproduktion, nævnes 6 arter. Formentlig gør et tilsvarende ressourcensynspunkt sig gældende for de nævnte underskovsarter: *el* leverede blødtræ til gavn, *hassel* og *tjørn* gærdemateriale. Samme nytteværdi kan formentlig tillægges eksempelvis *lind* og *pil*, så deres udeladelse må tolkes sådan, at synsmændenes interesse samlede sig om de sluttede bevoksninger, mens den forbigik spredt trævækst i markerne (bortset fra eg og bøg).

Denne mangfoldige plantevækst satte sig derimod i rigt mål spor i den lokale navneskik, der blev fastholdt for eftertiden ved matrikuleringen 1682-83. Det er dog påfaldende, at marknavnestoffet bestemt også medtager egentlige skovtræer. Det skyldes dels navngivning efter tilgrænsende skove og dels spredte overskovstræer i markerne. I denne forbindelse bemærkes det, at bøg synes påfaldende underrepræsenteret i navnestoffet.

Noget andet er så, at marknavnenes dækningsgrad med hensyn til de faktisk tilstedeværende planter er for utilstrækkelig til at danne grundlag for en total kortlægning af artsforekomsten. En mark kunne jo af gode grunde ikke have mere end ét navn, og der gives ingen garanti for, at der eksempelvis ikke groede tjørn og *el* i et 'Hasselbuske Skifte'. Omvendt kan man intet sige om, hvor fremtrædende en plantebestand skulle være for at lægge navn til en mark. Trods disse forbehold giver den hyppige optræden af planteartsnavne som led i markernes individu-

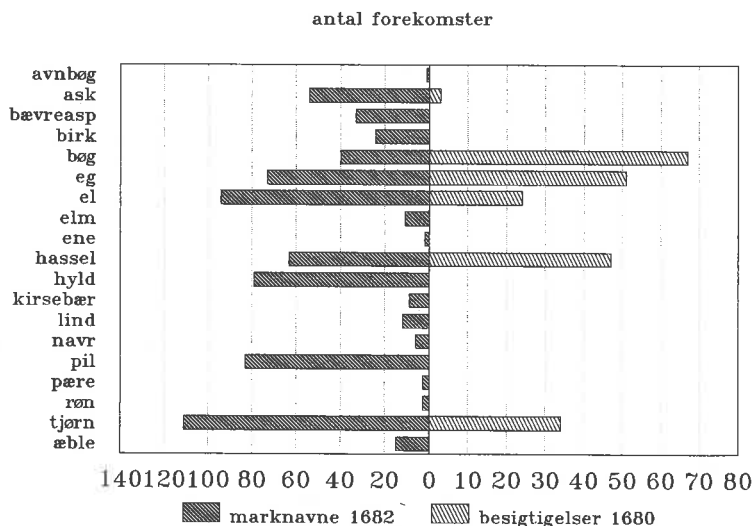
1. Rik. 333.15.

elle navngivning et indblik i vedplanternes betydelige udbredelse på agre og i enge.

Ved anvendelsen af marknavnestoffet er anlagt en række kriterier for skovindikation. I tilfælde, hvor marknavnet er sekundært i forhold til et i forvejen kendt bebyggelsesnavn, opfattes det ikke som selvstændigt skovindicerende. Som eksempel refererer 'Ved Egerup Krog' i Sønderup til nabobyen Egerup, og bebyggelsesnavnet formodes at være opstået langt tidligere end marknavnet.

Marknavne, som er sekundære i forhold til naturnavne, for eksempel 'Elle Mose Agger' i selvsamme Egerup, er opfattet som træindicerende, idet naturnavnestoffet må antages at have haft stort set samme tilblivelsesproces som marknavne. Noget andet er så, at deres alder kan være betydelig højere.

Ved samhörige (reciprokke) marknavne-par, f. eks. 'Lange Rønne Moese Aas' og 'Stachet Rønne Moese Aas' (Menstrup), er begge talt med i navnestatistikken, idet det indicerende led antages at karakterisere *begge* marker. Endelig må det forbehold tages, at næppe alle træer, som optræder i marknavne, kan betragtes som vildtvoksende. Under *skovabild* er således også medtaget "tæmmede" æbletræer i eksempelvis 'Abieldgaardtz Agerre Schifte' i Halskov.

*Forekomsten af træartsnavne i to forskellige kildetyper
for Antvorskov og Korsør amter 1680-82*

Til marknavnene skal endelig lægges *skovnavne*, som i en del tilfælde udspringer af den på navngivningstidspunktet dominerende art. Denne type angivelser

kan dog tydeligvis være lumsk. Stadager Egeskov i Falsters Nørre herred bestod gennem hele undersøgelsesperioden nogenlunde ligeligt af eg og bøg, og Børkop Egeskov domineredes i 1805 af bøg. Som eksempel på endnu mere indviklede forhold kan nævnes, at bebyggelsen Egeskovs skov bar navnet *Bøgeskov*. Her er tydeligvis tale om to navnelag fra forskellige tidspunkter. Og det er næppe tilfældigt, at det er det ældste (bebyggelsesnavnet), som indicerer eg.

Afslutningsvis skal det nævnes, at der i marknavnestoffet forekommer navnetyper, hvis tolkning med hensyn til artsindikation er behæftet med betydelig usikkerhed. For det første henviser navnelementet "ask" ikke nødvendigvis til *træarten* ask (*Fraxinus excelsior*), men kan istedet have relation til "aske", som tyder på *afbrænding* og muligt svedjebrug snarere end skov. Og "alm", f. eks. i 'Almestøcher' (Lillebrænde), der oftest må antages at betegne "elm" (*Ulmus* sp.), kan øjensynlig i visse tilfælde betyde "el" (*Alnus glutinosa*) (1).

I en del tilfælde optræder sammensætninger med "nød", og i forbindelse med "holt" ('Nøede Holtz Aas', Byskov) er der næppe tvivl om tilknytningen til hassel. I eksempelvis 'Nød Kier' (Ovstrup, Egtved sogn) og 'Nødebiere Støcher' (Kinderstofte), er sagen mindre klar. "Nød" kan nemlig her tænkes at henvise til græsning af ungkvæg, jævnfør betegnelsen "fodernød" for ungkreaturer.

Navneformer med 'lind' skyldes ikke nødvendigvis træarten af dette navn (*Tilia cordata*). De synes nemlig også at kunne betegne lave, vandlidende arealer (2). I en hel del marknavne indgår endvidere ledet "bast" ('Baste Holmb', Tokkerup), der er klart træindicerende. Der var formentlig tale om lindebast, men sikkert er det ikke, hvorfor disse forekomster ikke er talt med under lind.

Poppel optræder i marknavnet 'Poppelpiels aggere' (Bøstrup). Ifølge ODP kan betegnelsen "poppelpil" henføres til *Populus alba*, *P. canadensis*, *P. canescens*, *P. nigra* eller *Salix undulata*, hvoraf ingen imidlertid er hjemmehørende i Danmark. En synsforretning over pileplantninger 1764 omtaler imidlertid "poppelpile eller espetræer", så poppelpil er altså øjensynlig identisk med *P. tremula*.

"Kragetørn", som forekommer særlig hyppigt i falsterske marknavne, betegner angivelig *ene* (*Juniperus communis*) eller *krageklo* (*Ononis* sp.). Skal planten imidlertid være så markant, at hele marker har taget navn efter den, må den på ældre overdrevsområder hyppigt forekommende ene dog nok foretrækkes. "Haugetörn", der blandt andet forekommer på Hasselø og i Gedesskov, Gedesby sogn, betegner strandplanten havtørn eller sandtidse (*Hippophaes rhamnoides*), også kaldet *klintepil* (3). Iøvrigt dækker "tørn" vistnok en række tornede vedplanter som tjørn, slåen, rose osv.

1. Jvf. f. eks. Pierre Deffontaines 1933, s. 33 ff., ODP I:59-60 og II:761-762.

2. Rasmus Mortensen 1922, s. 196.

3. ODP I:794 og II:136-7; E. Rostrup & C. A. Jørgensen 1935, s. 235.

Endelig udspringer det overraskende navn på 'Palmevænget' (Fuglebjerggård) formentlig af anvendelsen af nedstynede *pilagrene* ved processioner Palmesøndag, og indikerer altså en bevoksning med pil (1).

Kilderne: skovbesigtigelser

Mageskiftebesigtigelser fra 15- og 1600-årene såvel som de benyttede matrikler meddeler i forskellig udstrækning skovenes hovedtræarter. Formen er ofte kort, og der oplyses sjældent om mere end en eller to arter pr. skov. Trods denne fåmæltighed er materialet velegnet som kronologisk udgangspunkt for belysning af eventuelle forskydninger i artssammensætningen.

Noget mere meddelsomme er 1700-tallets skovbeskrivelser. I dem gør to præferencer sig dog som nævnt klart gældende. For det første er orienteringen forstlig: det er overskovens træer der har den primære interesse, ofte især den unge opvækst. For det andet betragtes bevoksningerne i regelen ud fra et ressourcensynspunkt, idet først og fremmest forekomsten af brændsels-, tømmer- og gærdselstræ registreres. Følgelig må omtale af overskovstræerne eg og bøg i almindelighed antages at være dækkende, mens omtale i dette materiale af alle andre arter næppe kan behandles statistisk.

Den i 1757 nedsatte landvæsenskommission indkaldte dette år fra samtlige godsejere svar på et antal spørgsmål om "landvæsenets fremtarv og nytte" (2). De angik i første række mulighederne for ophævelsen af mellembys fællesskaber, og det må formentlig være forskelle i tolkningen af kommissionens spørgsmål der gør, at kun svarene fra Nykøbing amt indeholder oplysninger om skovene (3). Disse beskrivelser er sjældent anvendelige til vurdering af skovenes udstrækning eller sundhedstilstand, men indeholder til gengæld forholdsvis kortfattede oplysninger om hovedtræarter.

Indberetningerne om de private skove efter 1805 fulgte Fredskovsforordningens § 18, ifølge hvilken amtmænd "om skovenes behandling i det ham anbetroede amt skal for resten efter Rentekammerets nærmere forskrift meddele det årlig efterretning" (4). For de tre undersøgelsesområder er sådanne indberetninger anvendt for hhv. 1815, 1807 og 1805, idet indberetningen fra Antvorskov og Korsør amter er 1815 foretrukket fremfor de ligeledes bevarede indberetninger 1806-7, simpelthen fordi de er væsentlig mere detaljerede.

Indberetningerne er ikke benyttet til belysning af de skovdyrknings tiltag, der fulgte i kølvandet på skovseparationen og de øvrige Landboreformer, idet dette emne udtrykkelig ligger udenfor opgavens sigte. Men beskrivelserne af især træ-

1. Johan Lange i KLN 11, sp. 195 jvf. også V. J. Brøndegaard 1978 II, s. 49.

2. Povl Hansen 1889.

3. Rtk. 431.14.

4. Citeret efter Adolf Oppermann 1929.

artssammensætning er anvendt som reference for 1700-tallets beskrivelser, idet de afspejler dén skovtilstand, som fulgte århundreders reduktion.

Endelig meddeler en række kilder indirekte skovenes hovedtræart. Det gælder for det første de talrige, meget udførlige fortegnelser over brændsels- og tømmerudvisningen, som imidlertid kun undtagelsesvis er undersøgt i denne forbindelse. Også de anvendte oldentaksationer giver dog i visse situationer oplysninger om hovedtræarten. For enkelte år meddeles det eksempelvis, hvorvidt der var tale om ege- eller bøgeolden, og sammenholdelse af taksationerne for sådanne år afslører selvsagt disse arters relative vægt i de enkelte skove.

Regionale variationer

Marknavnestoffets hyppigst forekommende arter ses af opgørelsen på side 154 at være eg, el, hassel, tjørn, ask, pil og hyld. I dette mønster er der dog visse regionale variationer. Birk er således underrepræsenteret i Nykøbing amt, hvilket svarer godt til, at denne træart ikke optræder i dét ret omfattende kildemateriale fra perioden 1652-85, som er undersøgt i anden sammenhæng (1). En tilsvarende underrepræsentation gør sig gældende for hassel, lind og røn, uden at det dog umiddelbart kan afgøres, hvorvidt den er statistisk betydende. Især for hassels vedkommende må det imidlertid betvivles, idet Smålandene i 1600-tallet jo netop var kendt for deres omfattende nødde-produktion (2).

Sammenholdes de træartsindicerende marknavnes geografiske spredning med eksempelvis terræn- eller jordbundsforhold, kan der ikke umiddelbart konstateres nogen bestemte mønstre. Der er således ikke noget overraskende i, at birk, el, ask og tjørn i Koldinghus amt optræder vest for hovedstilstandslinien. Mere bemærkelsesværdig er forekomsten af marknavne indeholdende "abild" i henholdsvis Asbo (Abild Ager Fald) og Grindsteddal (Abildhöys Indtegt). Om det nærliggende Brandholm hedder det nemlig udtrykkelig i Matriklen 1688, at "æble- eller pæretræer vil ikke gro der" (3).

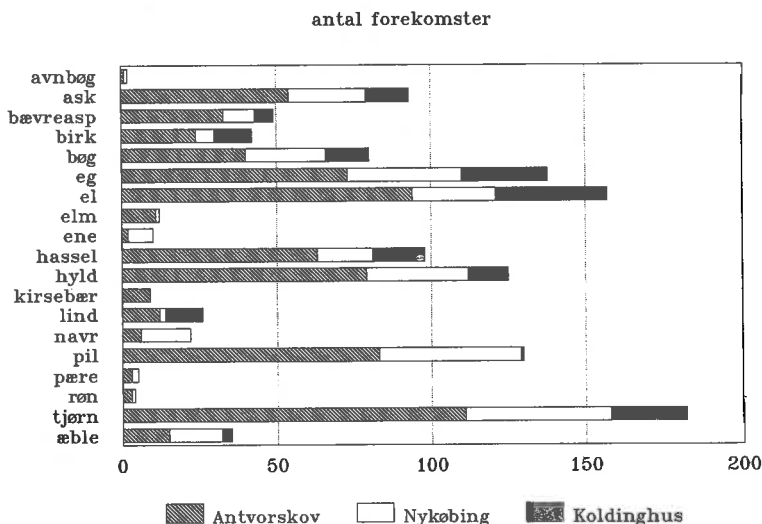
Navnet skovabild eller blot æble forekommer blandt såvel skovbesigtigelser som marknavne i en række former, hvoraf nogle er temmelig svært genkendelige. Som eksempler kan nævnes 'Skofabbell Stycherne' (Tåstrup), 'Efuele Holm' (Skatterup), 'Skouf Auffls Agre' (Atterup), 'Afvelle Ruds Agre Schifte' (Horbelev) og 'Skov-avild' (Havnsø). Formen synes umiddelbart simpel at tolke, men fra Ærø meddeler Frits Heide, at en række poppel-arter alle betegnes 'abild' (4). I så fald må navnet altså tillige i Vestjylland knyttes til den eneste danske poppel-art: bævreasp.

1. Bo Fritzboøger 1989 A.

2. Samme, s. 166 ff.

3. Christian Vs Matrikel, MB 785.

4. Frits Heide 1919, s. 75, jvf. også Johan Lange i KLN 11, sp. 196.

Artsnavneforekomsten i marknavne 1682/83

I Koldinghus amt er pil ifølge marknavnene stærkt underrepræsenteret, hvilket stemmer dårligt med talrige udførlige fortegnelser over netop pileplantninger, som er bevaret tilbage fra 1620'erne. Der kan, materialet taget i betragtning, være tale om en statistisk tilfældighed, men misforholdet kan også skyldes marknavnenes alder; altså at de blev til på en tid, da der endnu ingen skeltræer af pil fandtes.

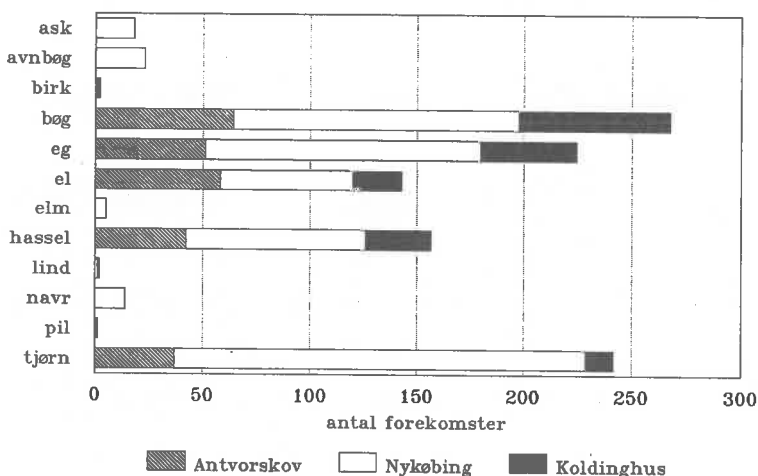
Som forventet optræder de særligt sydøst-danske arter avnbøg og navr ikke i Koldinghus amt. I det hele taget synes avnbøg generelt meget lidt tilbøjelig til at sætte sig spor i marknavnestoffet, selvom intet i dens præfencer med hensyn til voksested synes at begrunde det. Avnbøg nævnes indenfor de tre undersøgte områder kun i marknavne i Sneslev ('Aunbøig Engene') og i Ovstrup, Eskilstrup sogn, ('Aaffn Bøg Aas'). Det er til gengæld i allerhøjeste grad overraskende, at arten angivelig optræder i markbøger for Vestbirk og Urup i Voer herred nordvest for Horsens. Grunden er næppe, at avnbøg som nævnt "overfladisk set < kan > forveksles med bøg", men snarere, at forledet *avn-* formentlig hentyder til "noget forkert", og altså her betegner *vrange bøge* (1).

"Navr" indgår i et enkelt marknavn nord for plantens naturlige udbredelsesgrænse (Næsby under Skoven), men det er ikke givet, at dette bestemmelseselement i alle tilfælde refererer til *Acer campestre*. Alternativt kan der nemlig være tale om substantivet "naver", et bor, ligesom betegnelsen angivelig kan være be-

1. Henrik Larsen 1938-40, s. 20; Johan Lange i KLN 11, sp. 188; V. J. Brøndegaard 1978 I, s. 268 f.

nyttet til at betegne et hvilket som helst træ med sammenfiltret, knudret åreforløb (1).

Af nedenstående diagram fremgår artsforekomsterne, som de meddeles i skovbesigtigelserne af Antvorskov amt 1680, Nykøbing rytterdistrikt 1731 og Koldinghus rytterdistrikt 1731. Det fremgår, at bøg og eg fandtes stort set overalt. Forholdet bøg:eg var således i 1731 56:44 i Antvorskov distrikt, 53:47 på Falster og 65:35 i Koldinghus distrikt. Den relativt høje bøgerepræsentation i Koldinghus rytterdistrikt kan umiddelbart undre, men det må bemærkes, at distriktet netop kun dækkede amtets østlige områder med relativt gode boniteter. Egekrattene lå stort set alle udenfor distriktet.

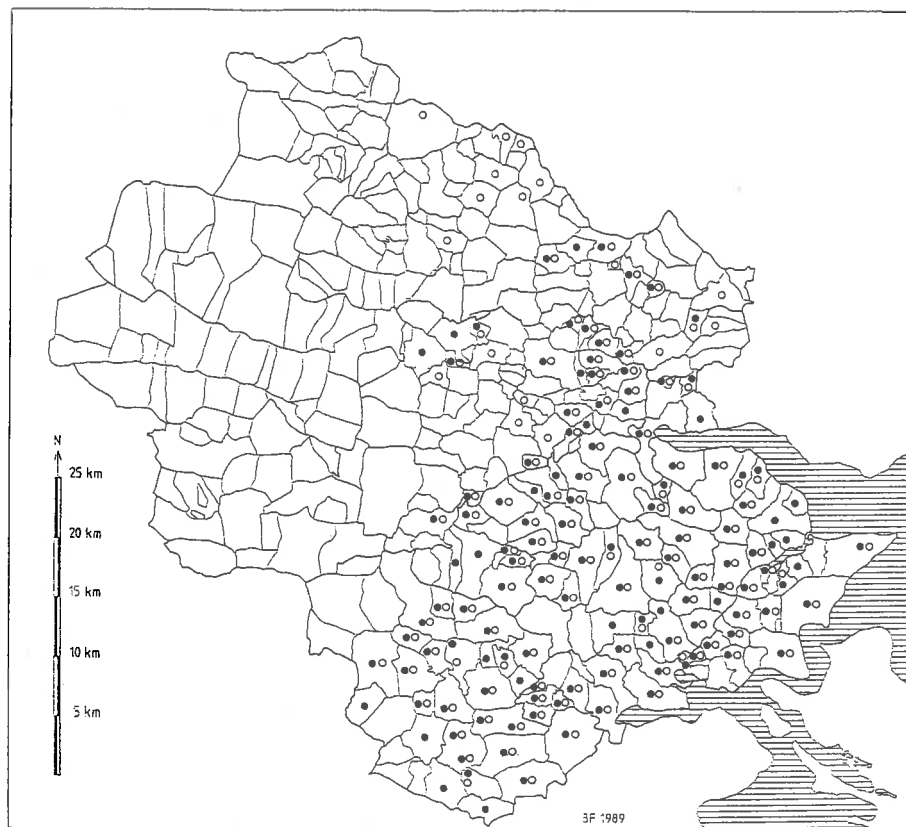
Forekomsten af de forskellige træarter i skovbeskrivelser fra de tre regioner hhv. 1680 og 1731

Lindeballe skov opfattes almindeligvis som Danmarks vestligste bøgeskov, og i opposition til blandt andre P. E. Müller fremhævede Adolf Oppermann, at denne skov ikke var *fortroppen* ved grænsen for bøgens naturlige udbredelse, men derimod *bagtroppen* i tilbagetoget fra lyngheden. Det er senere gennem pollenanalyser godtgjort, at bøgen er et oprindeligt, vestjysk træ, og at egekrattene ikke nødvendigvis er særlig gamle. Når der efterhånden blev tale om netop *egekrat*, skyldes det formentlig dette træs særlige tolerance i forhold til den forholdsvis intensive

1. Se kort i Søren Ødum 1980, s. 174; Ib Lumholt 1967, s. 99; Johan Lange i KLN 11, sp. 194.

græsning, afbrænding og stævning, som krattene blev udsat for, sammenholdt med den magre jord (1).

*Omtale af bøg (sort) og eg (hvid) i Koldinghus len
gennem hele undersøgelsesperioden*

Ovenstående kort viser forekomsten af henholdsvis eg og bøg i Koldinghus len, som den fremgår af samtlige anvendte kilder fra hele undersøgelsesperioden. Bøg optræder så langt vest på som i Revsing og Lille Gesten. Nævnes skal i denne forbindelse også den side 59 ff omtalte *Bøgeschou* vest for Asbo. Alle tre lokali-

1. Rasmus Mortensen 1929, s. 166; Adolf Oppermann 1932, s. 150; Erik Oksbjerg 1964; Bent Odgaard 1985, s. 50 ff; samme 1988, s. 316 ff.

teter befinder sig imidlertid, ligesom eksempelvis Spjarup og Lindeballe, lige ved isstilstandslinien. Det samme gælder de vestligste bebyggelser med bøgeindicerende marknavne, nemlig atter Spjarup og Daldover.

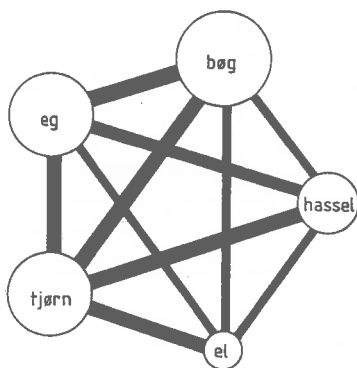
Blandt underskovens buske og småtræer gjorde især tjørnen sig gældende. Dog synes den at være noget underrepræsenteret i Koldinghus amt i forhold til de to andre regioner, hvilket formentlig afspejler hvidtjørns forkærlighed for muldjord og deraf følgende sjældenhed i amtets vestligste dele (1).

I skovbesigtigelser forekommer lind påfaldende sjældent (4 lokaliteter), hvilket blandt andet må betragtes som en følge af det såkaldte "lindfald" århundreder tidligere (2). Det lyskrævende løvfodertræ (småbladet) lind var i historisk tid stort set erstattet af andre skovtræer.

Lokale variationer

I planteøkologien opererer man ofte analytisk med forskellige *plantесamfund* defineret på grundlag af arternes foretrukne vækstbetingelser. For skovens vedkommende eksempelvis bølge-egblanding, birke-egblanding osv. Visse arter optræder altså under bestemte forhold hyppigere sammen end andre (3).

På grund af såvel synsforretningers som marknavnes manglende repræsentativitet vil det imidlertid næppe være forsvarligt at gruppere de undersøgte skove i sådanne plantесamfund. Noget kan derimod nok siges om kildernes vidnesbyrd med hensyn til planternes foretrukne voksesteder.

Eksempler på træarternes relative affinitet

1. Søren Ødum 1980, s. 152 f.
2. Bent Aaby 1983, s. 108 og C. A. Baker m. fl. 1978.
3. Valdemar Mikkelsen 1980, s. 65 ff.

I diagrammet over træarternes "relative affinitet" i indberetningerne 1731 (for Antvorskov amts vedkommede dog 1680), dvs. tilbøjeligheden til at optræde sammen, på side 157 er kun arter med en repræsentation over 2 % af det samlede antal forekomster medtaget. Affiniteten er beregnet som antallet af bevoksninger hvor art A og art B forekommer sat i forhold (%) til antallet af bevoksninger hvor art A eller art B forekommer.

Der udskiller sig tydeligt to grupper af relationer: 1) en affinitet på ca. 20 % og 2) en affinitet på ca. 30 %. På figuren er cirklerne *diameter* proportional med de enkelte arters absolutte forekomst, mens *tykkelsen* af forbindelseslinierne er proportional med den relative affinitet (1).

De mest grundlæggende konklusioner på grundlag af skovbesigtigelsesernes ialt 950 enkeltoplysninger om artsforekomster må siges at være, at tjørn har kunnet trives i alle plantesamfund, mens el var mest tilbøjelig til at danne selvstændige bevoksninger. Videre bemærkes det, at forekomsten af eg og bøg øjensynlig ikke dannede grundlag for to forskellige bevoksningstyper, men at de tværtimod i langt de fleste tilfælde eksisterede side om side. Der findes altså ikke støtte for Valdemar Mikkelsens fremstilling af "to tydeligt adskilte løvskovstyper: græsningsskoven, der var en egeblandingsskov, især domineret af eg, og svineskoven, der var en næsten ren bøgeskov" (2).

Til belysning af den sammenhæng, hvori de forskellige træarter optrådte, er ikke mindst marknavnenes såkaldte centralartsfelt velegnet (3). Træartsnavne optræder nemlig i marknavnestoffet med visse karakteristiske sammensætninger, der fortæller en del om bevoksningernes karakter og omgivelser. Det skal i denne forbindelse erindres, at de bevoksninger, der optræder i *marknavne*, overvejende var småkrat og enkelttræer i marken.

Efterledet *mose* knyttes til en lang række artsnavne, nemlig ask, birk, bævreasp (skoller (4)), eg, el, pil (vie (5)), tjørn og tørst (tyst (6)), som alle er arter, der tåler forholdsvis fugtig bund. Forekomsten af ask i moser er noget overraskende, idet den nok tåler rigeligt vand i bevægelse, men ikke egentlig forsumpning (7). Nogenlunde samme artsnavne finder man følgelig som forled til *kær*: ask, bævreasp, el, eg, pil (vie), tjørn samt tillige hassel og hyld. Endnu en grad mere tørt finder man som forled i *engnavne* arterne avnbøg, el, hyld og tjørn. I modsætning til våd-

1. Jvf. Oliver Rackham 1980, s. 72-73.

2. Valdemar Mikkelsen 1980, s. 120.

3. Lis Weise & John Kousgaard Sørensen 1964.

4. ODP II.319-20, jvf. også f. eks. Peter Nicolai Frost 1819, s. 11; se dog ODP I.794: skoller = ene.

5. Ib Lumholt 1967, s. 99; ODP II.524. om denne art benyttes også betegnelsen "siller" (selje), ODP II.512

6. Valdemar Mikkelsen 1986, s. 7.

7. Jens Dragsted 1986, s. 234.

bundsområderne, til hvis navne *bøg* aldrig ses knyttet, forekommer adskillige *Bøge-hjerger*. Iøvrigt lægger artsnavnene ask, eg, hassel, hyld, lind, pil, røn og tjørn sig til dette efterled. Endelig findes i forbindelser med *høj* følgende træartsnavne: birk, bævreasp, eg, el, hassel, hyld, pære, tjørn og æble.

Elletræets forkærlighed for fugtig jordbund forhindrer altså ikke eksistensen af navne som 'Elle Høis Vang' (Torpe, Boeslunde sogn), men forledet må antagelig oftest opfattes som *elver*-, der intet har med træer at gøre. Når elverkongen på tysk er blevet til Erlkönig, skyldes det netop denne forbistring af el- og elv- (1).

Som det ses findes 'pil' i de fleste sammensætninger, og den indgår endvidere i en del navne, som angiver en randplacering. Eksempelvis 'Pillebrynds (2) Støcherne' (Ørslev), 'Piile Stentte Aas' (Sønderup) og 'Schiel Piil Schiffte' (Sildestrup). Pil var altså fremfor alt et hegnstræ, men kunne øjensynlig også indgå i hegnede skovhaver (3). Herom vidner navnet 'Wiehaues Schiffte' (Hillestrup). Når netop et særdeles stævningsegnet træ som pil fandtes i haver, er det nærliggende at tolke disse haver som stævningsskove, men i andre haver fandtes efter navnene at dømme både eg og bøg (Regnstrup) (4). For dem begge gælder dog, at de oftest optræder med efterledene -holt eller -skov, hvilket antyder en placering i større samlede bevoksninger. Mårten Sjöbecks oplysning om, at "i det hävdade bylandskapet har aldrig funnits någon annan plats för boken än på utmarken", passer derimod ikke på danske forhold (5).

Nævnes skal endelig det overraskende 'Ebleskou Schiffte' (Virket), som må bero på en skriverfejl.

Til de øvrige efterled (stumper, krog, ås, ager, holt, holm, vang, toft, hompe, sløje osv) kan ikke i samme grad knyttes særlige vækstbetingelser. Blot illustrerer 'Tiörne Reens Agere' (Lindebjerg) meget godt bevoksningens placering på marken, hvilket selvsagt oftest ville sige *i renerne*.

Udviklingstræk: egen og bøgen

Som følge af de påpegede statistiske svagheder er det generelt ikke muligt detaljeret at følge ændringer i skovenes artssammensætning før 1800. På et enkelt punkt skal forsøget dog gøres. Grundlæggeren af dansk økobotanik Christian Theodor Vaupell pegede i 1857 som den første på bøgens stigende dominans i Østdanmark. I argumentation mod den franske botaniker Dureau de la Malles teori om, at en arts naturlige vækstbetingelser med tiden udpines, og at andre arter i "vekselfølge" derefter overtager dominansen, søgte han at påvise, at den stigende bøgedomnans i vore skove skyldtes egentlig indvandring som følge af

1. Niels Åge Nielsen 1969, s. 82.

2. = bryn jvf. Ib Lumholt 1967, s. 29.

3. Mårten Sjöbeck 1964 B, s. 156 (ill.).

4. Sorø Klosters Gavebog, Scr Rer Dan 4, s. 381.

5. Mårten Sjöbeck 1933, s. 52.

menneskeskabte ændringer i vækstbetingelserne. Som konkret eksempel på sådanne ændringer pegede Vaupell på *dræning* af skovnære landbrugsarealer (1).

Det har efter Vaupells pionerindsats været almindelig anerkendt, at bøgen i sig selv har svært ved at opnå dominans i en bevoksning, og at det kun lader sig gøre ved menneskelig indgriben. Det er imidlertid et spørgsmål *hvornår* og med *hvilket tempo* bøgens fortrængning af den tidligere skovvegetation slog igennem. Ifølge talrige pollenanalyser vandt bøgen markant frem gennem yngre jernalder, fra ca. 500 e. Kr., men mens Adolf Oppermann antager, at kampen var afgjort længe før 1600, konstaterer Hugo Matthiessen, at "vel havde bøgen de fleste steder taget føringen, - og egen, som led under beskygningen, svandt mere og mere ind. Men striden var langt fra slut. De mange våde strøg og dyrenes tryk på bøgen kom egen til undsætning". Senest har Eiler Worsøe i overensstemmelse hermed hævdet, at bøgen endnu i 1700-tallet kun stedvis var hovedtræart, ligesom Thorkild Kjærgaard betegner egen som "karaktertræet" i "1600- og 1700-årenes åbne skove" (2).

Indledningsvis må det til O. G. Konradsens forsøg på ud fra vedkvaliteterne i det udviste brændsel at påvise egens trængte situation bemærkes, at når træer blev udvist til brændsel var det netop fordi de var dårlige (3). De omtalte rådne og tophaldne ege og stabbe udgør altså ikke nødvendigvis noget repræsentativt udsnit af træerne i Kristianssædes skove.

Som der er gjort rede for, betragtes skovbeskrivelsernes oplysninger om netop hovedtræarterne eg og bøg i almindelighed som udtømmende, og sådanne oplysninger findes fra store dele af undersøgelsesperioden. Den eneste kilde, der kvantificerer de to træers indbyrdes forhold, er imidlertid vedtaksationerne fra Koldinghus rytterdistrikt 1764. Eksempelvis meddeler indberetningen 1805 om Viv, at byen havde bøgeskov med "lidt eg", men det er kun i kraft af vedtaksationen, at det bliver muligt at vurdere det reelle omfang af egebevoksningen. Og der var kun 260 takserede egetræer mod 9348 bøge.

Sammenholdes forskellige skovbeskrivelser for udvalgte skove, får man umiddelbart indtryk en fremherskende *kontinuitet* i artssammensætningen. Eksempelvis bestod Marrebæk Skov gennem hele undersøgelsesperioden af eg, mens Lilballe Skov var blandet eg og bøg. Der er imidlertid flere eksempler på, at skove, som i 1600-årene primært bestod af eg med bøgepur i underskoven, omkring 1800 betegnes som bøgeskove. Nævnes kan Herrestrup, hvor der i både 1661 og 1731 var ung egeskov med få bøge, mens bedømmelsen 1815 lyder "mest bøg". Og fra Tårup Ris var det oprindelig indslag af eg helt forsvundet i 1807. Omvendt kom der af Lundbys (Vallensved sogn) miserable markskov, som i 1680 bestod af en gam-

1. Christian Theodor Vaupell 1857, s. 59, jvf. også Adolf Oppermann 1917-18, s. 18.

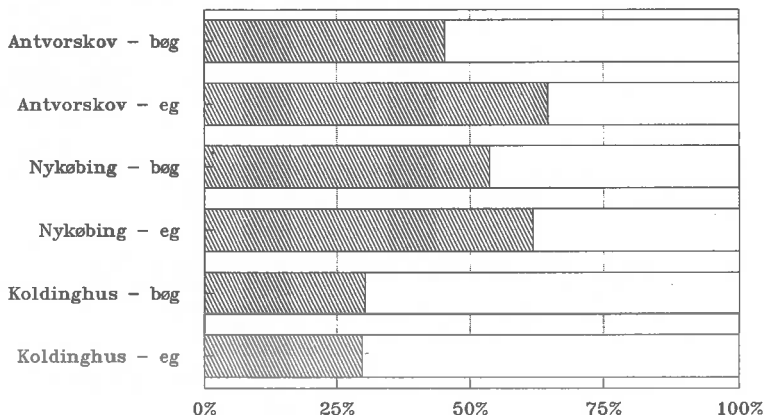
2. Steen Bjerke 1957, s. 384 ff; pollenanalyser: f. eks. Valdemar Mikkelsen 1984, s. 16 og 39, samme 1986, s. 18 og Svend Thorkild Andersen 1984, planche XXVI; Adolf Oppermann 1923-24, s. 250 ff og 1932, s. 352; Hugo Matthiessen 1942, s. 26, jvf. også Bo Fritzbojer 1989 A, s. 86; Eiler Worsøe 1987, s. 26; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 130.

3. O. G. Konradsen 1955, s. 106.

mel eg og en gammel bøg med få unge bøger, i 1815 kun *ege*. Tilsvarende kom Engslet Skov i Håstrup med tiden til kun at bestå af eg.

For flertallet af skovene var der langtfra tale om nogen entydig fremgang for bøgen. Mest almindelig var derimod bevarelsen af blandingsskov bestående af begge arter gennem hele undersøgelsesperioden. Men med hvilken *vægt* de to træarter indgik, fremgår som nævnt kun sjældent.

Påfaldende er egens fremkomst i en række skove i løbet af 1700-tallet. En sådan udvikling strider imidlertid ikke mod bevoksningernes almindeligt antagne, gradvise åbning. For en sådan udvikling må alt andet lige have givet de lyskrævende træer bedre vækstbetingelser. Så selvom bøgen dominerede en bevoksning, var den altså sjældent så tæt, at det udelukkede tilstedeværelsen af eg. Enkelte eksempler på tætte bøgskove findes dog. I Bruntofte Kildeskov fandtes der således i 1731 kun eg "i udsiden", fordi den ikke kunne trives inde i den skyggeprægede bøgskov.

Andelen af bevoksninger, som i skovbesigtigelserne 1731 betegnes "unge", fordelt på hovedtræarter og regioner

Ser man på de to træarters respektive alderssammensætning, viser det sig da også, at egne i både Antvorskov distrikt og på Falster udmærkede sig ved at omtales som "unge" hyppigere end bøgerne. Egeskovene kunne altså godt være på retur med tømmermangel til følge, samtidig med, at egepur dominerede underetagen i mange "bøgskove".

Det er imidlertid ubestrideligt, at egeskoven indskrænkedes gennem 16- og 1700-tallet. Eksempelvis var der i 1749 angivelig ingen ege i hele Koldinghus distrikt, der kunne give planker til reparation af Snoghøj færgebro, og allerede i

1580erne var der mangel på egetømmer ved Antvorskov (1). Der er forholdsvis få ikke-naturvidenskabelige muligheder for at belyse denne tilbagegang nøjere, men enkelte forhold kan tale for et kraftigere indslag af eg i 1600-tallets skove end senere. Blandt andet skal Koldinghus lens meget høje oldentaksationer i 1612 fremhæves, eftersom der netop dette år udtrykkelig var tale om *egeolden*. Tilsvarende ses Jennum Skov ved mageskiftet 1578 at være takseret dobbelt så højt på egne som på bøgene (2).

Koldinghus rytterdistrikts skove 1764 med angivelse af stamtal og egens andel heraf (sort udsnit)

På ovenstående kort over skovenes stamtal i Koldinghus rytterdistrikt 1764 er angivet de enkelte bevoksningers ege-andel. Det fremgår for det første tydeligt, at egens betydning på dette tidspunkt var forsvindende ringe. Af ialt 67 skove var der eg i 27, og i kun fire af disse udgjorde egens andel mere end halvdelen af det samlede stamtal. I gennemsnit udgjorde eg således kun 8,5 % af distriktets stamtal. For det andet er der intet der tyder på, at egen var bedre repræsenteret i vest end i øst. Snarere tværtimod, selvom det totale fravær af egesignatur i Andst herred (Corfitz Lesbergs beridt) ikke må overfortolkes. Det skyldes nemlig, at "udi

1. Rtk. 3323.134, 8/2 1749; Adolf Oppermann 1932, s. 91.

2. DK B 94, 16/12 1578.

dette beridt er ikkun små unge risege, som under den unge ege og bøge opvækst er anslaget til skovlæs". Unge ege indgik også i de andre beridter i den uoptalte men takserede opvækst.

I samme retning peger i et længere tidsperspektiv det generelle træk, at der i det danske bebyggelsesnavnestof findes betydelig flere henvisninger til eg end til bøg. S. Van der Werf har for Hollands vedkommende anvendt *marknavne* til belysning af den modsatte udvikling (bøg → eg), men idet de i Danmark stort set udelukkende er overleveret fra 1680'erne, lader en sådan kronologisk sammenligning sig ikke foretage her. I de tre regioner indeholdt tilsammen kun 0,5 % af bebyggelsesnavnene i 1682/83 artsnavnet "bøg" mens 1,6 % var knyttede til eg. Eg synes altså ved tidspunktet for navnedannelsen at have præget landskabet en del mere, end det var tilfældet i undersøgelseperioden. I samme forbindelse kan det konstateres, at løvfodertræet 'lind' indgår i 0,6 % af bebyggelsesnavnene (1).

Den overvejende kontinuitet i artssammensætningen lader sig undtagelsesvis følge for andre arters vedkommende. Dét af Basnæs hovedgårds enemærker, som allerede i 1489 benævntes *Eskeskov*, domineredes således endnu i 1815 af ask.

Dansk nåleskov

Når man ser bort fra de skovløse overdrev, hvor ene (*Juniperus communis*) ofte rådede, var løvtræerne i den her behandlede periode stort set enerådende i Danmark. I ældre litteratur støder man undertiden på dén opsigtsvækkende meddelelse, at også gran har været naturligt hjemmehørende i danske skove efter sidste istid. Således beretter Jacob Nicolai Wilse om fund af såvel fyr som gran i visse jyske moser. Den unge Japetus Steenstrup kommenterede imidlertid oplysninger som disse med ordene: "de skelnemærker mellem fyr og gran, som hentes alene fra vedet, er [ikke] tilstrækkelige <...> granens tidligere tilværelse her i landet er først bevist, når man i moserne har påvist grannåle, grankogler eller grangrene" (2). Og senere tiders pollenanalyser har givet ham ret.

Fyrren må, når man ser bort fra Bangsbo-fyrren på Læsø, antages i det store og hele at være forsvundet før historisk tid, idet dog Chr. Th. Vaupell nævner det som en mulighed, at skovfyr voksede her og der endnu i højmiddelalderen. Et enkelt udgået fyrretræ i Hellum sogn nævnes 1640, og der var i 1627 fyrreskov på øen Fur (!) i Limfjorden. Endelig fandtes der så sent som i 1932 med "næsten med fuldkommen sikkerhed" vildtvoksende fyr ved Gjessinggård i det jyske Hammerum herred. Derimod er der næppe, som udgiverne antager, tale om fyrretræer, når en mageskiftebesigtigelse 1579 nævner "faae tal treer" i Hemlund (Hem sogn, Onsild herred) (3). "Tal" må her snarest tolkes som mængdeangivelsen "6 stykker". Udover mosefund (se side 71 ff) nævnes fyr (og gran) i de her anvendte

1. Gunnar Knudsen 1938, s. 62; S. van der Werf 1989, s. 261.

2. Jacob Nicolai Wilse 1792, s. 4 jvf. også Christian Olufsen 1811, s. 186; Japetus Steenstrup 1841, s. 70.

3. Poul Lorenzen 1928; Christian Theodor Vaupell 1857, s. 55, note 3; C. Klitgaard 1939-40; Adolf Oppermann 1932, s. 144; Kr Sk I, s. 210; DK B 94, 16/7 1579.

kilder alene i forbindelse med skovdyrkningsinitiativer i Koldinghus rytterdistrikt (side 275 ff).

I 1767 "siges" der ifølge Jacob Nicolai Wilse at være taks (*Taxus baccata*) ved Nebbegård, men oplysningen har hverken kunnet af- eller bekræftes. I den nærliggende Andkær Strandskov, som idag er den eneste lokaliet med en bestand af formodet vildtvoksende taks, omtales arten derimod ikke (1). Og heller ikke i områdets marknavne har den sat sig spor.

SUNDHEDSTILSTANDEN

Selvom der var store træer i en skov, behøvede den ikke at være sund, men egentlige træsygdomme optræder yderst sjældent som et erkendt problem i periodens skriftlige kilder. I et enkelt eksempel sprang symptomerne dog så meget i øjnene, at de påkaldt sig betydelig interesse. I september 1766 skrev jægermesteren i Koldinghus og Haderslev distrikter Detlef von der Lieht således på givent foranledning til overjægmester Carl Christian Gram og berettede om distriktets seværdighed, "den såkaldede hvide eg" (2). Den havde året før været "ganske grøn", men var nu atter "forsynet med hvide blade, hvoraf jeg har ladet nogen hente, som jeg deres excellence hermed fremsender". Disse blade findes endnu, idet generationer af pligtopfyldende arkivarer har ladet dem forblive på deres plads som bilag til von der Liehts brev. Der er tale om stilkeg (*Quercus petraea*), men hvoraf misfavningen, som ikke længere kan ses, kom, er uklart (3). Der kan være tale om angreb af ege-meldug, der netop er hyppigst på sensommeren, eller muligvis om samme ukendte fænomen, som i 1664 beskrives af John Evelyn (4).

Et mere iøjnefaldende problem end sygdomsangreb var de mange mere eller mindre grenløse træer. Sindbilledet på den nedslidte, danske 1700-tals-skov synes således at være godsejer Teilmanns hyppigt citerede beskrivelse af Bjergbygårds og Mørkegårds skove 1758 (5): "Til Tornved, Bennebo og Jyderup har i gammel tid været stærk over- og underskov, og har endnu noget af begge dele, især af det sidste, men beser man overskoven, som er øjensynlig for enhver, så ved jeg intet nærmere at ligne den imod (når jeg exciperer den elendighed, som ildsvåde fører med sig) end som ved en stor afbrændt by, hvor skorstenene står alene tilbage og husene er borte. Thi nogle tusinde træer har stået og står afhuggen midt på. Jeg for min part, som ejer det meste af Tornved og Jyderup Skove, har gjort mig umage for at rydde det skammelige syn fra folkets øjne, og årligt udvist stumperne til mine bønder, for at frede på de endnu tilbagestående få ubeskadigede træer, men bønderne har forekommet mig med deres sædvanlige måde og kronraget

1. Jacob Nicolai Wilse 1767, s. 151; Søren Ødum 1980, s. 167 f (her kaldet Munkebjerg Skov).

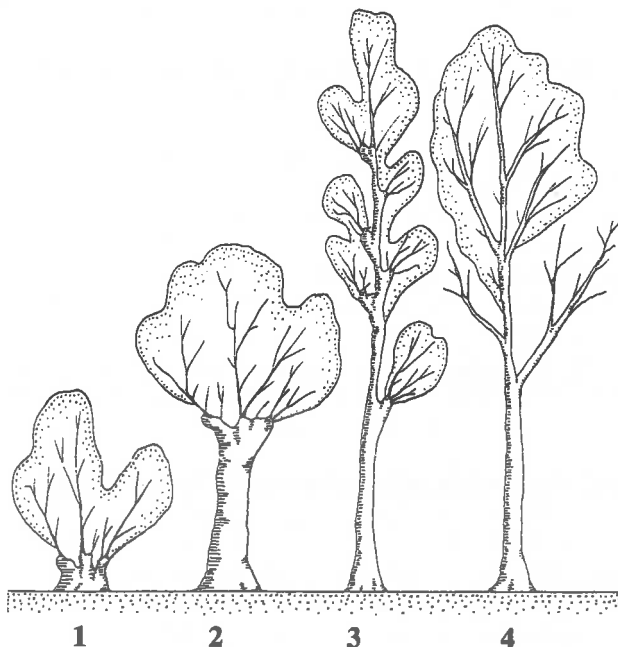
2. Rtk. 3323.135, 27/9 1766.

3. Af Carl Weismann 1931, s. 554, note 156, identificeret ved dens ældre navn *Q. sessiliflora*.

4. C. Ferdinandsen & C. A. Jørgensen 1938-39, s. 98; John Evelyn 1664, s. 8.

5. Bl. a. Povl Hansen 1889, s. 38 og Hugo Matthiessen 1942, s. 41.

de friske træer, så at om jeg ville blive ved at udvise stumperne, så blev de også ved at forhugge træerne, indtil der ikke blev ét frugtbart træ tilbage" (1).

*Forskellige former for stævning eller styning af træer.
Fra venstre 1. Stævning (coppicing/Stockschneitelung),
2. Styning-/topstævning (pollarding/Kopfschneitelung),
3. Tværstævning/grenkapning (shredding/Ästschneitelung),
4. Løvhest (Laubrupfen); (efter E. Burrichter 1984)*

Lignende billeder manes med få variationer frem i store dele af den skovhistoriske litteratur, og Hugo Matthiessen konkluderer, at "med forhuggede kroner og kappede grene gjorde træerne ofte en ynkelig figur" (2). Til belysning af skovenes generelle tilstand er først og fremmest benyttet den lange række af forskelligartede besigtigelser af kronens skove, og ikke mindst 1600-årenes synsforretninger over ulovlig hugst er anvendelige i denne forbindelse. Et af de tilsyneladende største problemer for træernes sundhed var den omfattende, ulovlige grenhugst

1. Rtk. 431.12, A VII 16.

2. F. eks. Henrik Larsen 1938, s. 169; Hugo Matthiessen 1942, s. 139.

(kronragn) af træerne, som bevidnes af talrige skovbesigtigelser. Af de 243 skove, for hvilke bølgebevoksningen i 1731 beskrives selvstændigt, var 45 (19 %) således i dårlig stand. For de 179 beskrevne egebevoksningers vedkommende var tallet 42 (23 %). Begreberne, der anvendes til at beskrive fænomenet, er *nedstyning*, *tværstyning*, *topstyning*, *afstyning*, *afstævning* og lignende. Resultatet var *buskede*, *toptørre*, *topudgædede*, *tophallende*, *topfurnede*, *tophugne*, *toppede* eller slet og ret *udgædede* træer. Et af de grelleste eksempler var Ulslev Skov, som i 1731 bestod af ca 150 egestabbe, *der alle var uden top*. Det er et stort spørgsmål, hvad formålet med denne tilsyneladende mishandling egentlig var. Og et ikke mindre, hvilke følger den fik for træernes sundhed.

Det antages ofte, af bøndernes ulovlige hugst som regel havde form af grenkapning eller topkapning, fordi forbrydelsen derved lettere kunne skjules, og fordi det var mindre besværligt end at fælde et helt træ. Den første forklaring indeholder måske et element af sandhed, idet synsforretningerne over ulovlig hugst som hovedregel bestod i at søge stempelmærker på skovbundens stød. Synsmændene fik dog i mange tilfælde også i opdrag at undersøge, hvormange grene, der ulovligt var nedstyntet, og de lister der kom ud af synsforretningerne tyder på stor nidkærlighed. Var det bøndernes hensigt at skjule forseelsen, lykkedes det altså øjensynlig kun sjældent.

Det er imidlertid værd at bemærke, at den ulovlige behandling af træerne har meget store lighedstræk med bondeskovbruget af underskoven. Den tanke er derfor nærliggende, at bønderne uden lovhjemmel praktiserede stævningsdrift som plukhugst på også overskovens træer. Formålene hermed kunne være flere end blot at skaffe brændsel og småtømmer. En åbning af løvdækket i de tætteste bevoksninger må således naturligt have ligget de underskovbrugende, græsningsberettigede bønder på sinde, men også, og tildels i modsætning hertil, ønsket om bredkronede træer med gode frugtsætningsgenskaber. Sådanne kunne man angivelige hjælpe frem ved topstyning. Endelig kan også tilvejebringelsen af løvfoder i visse situationer have været motivet (1).

Når bøndernes "mishandling" af skoven optager så stor en del af kildematerialet, er det selvfølgelig først og fremmest fordi, den afspejler nogle slet skjulte interesse modsætninger i skovbruget. Skovejerens ønske om en brændsels- og tømmerproducerende højskov og almuens behov for et "flersidigt skovbrug". Som tidligere nævnt har disse modstridende interesser i nogen grad påvirket skovhistoriske fremstillinger helt op i vort århundrede, og forstvæsenet har generelt været uforstående overfor bondeskovbruget. Udtryksfulde er i denne forbindelse Adolf Oppermanns anskuelser. Stævnede skovhaver var efter hans mening udtryk for "en ejendommelig form for småskovbrug", og stævning af bøg "er en kunst bønder forstår bedre end forstmænd" (2).

1. E. Burrichter 1984, s. 4; Bent Jacobsen 1973, s. 351.

2. Adolf Oppermann hhv 1932, s. 73 og 1908-11, s. 249.

Blot fordi beskæringen af skovens træer kan ses at være en del af det traditionelle bondeskovbrug, er det til gengæld ikke dermed sagt, at denne behandling var til træernes bedste. Det er klart, at frembringelsen af de ret store sår, som beskæringen medførte, forøgede risikoen for infektioner. Det synes tillige at fremgå, at en del træer gik helt eller delvis ud som følge af behandlingen. Velsagtens når der blev hugget for vidtløftigt.

I en velordnet stævningsdrift var problemer som disse overvindelige. Men det forhold, at de nævnte beskæringer var ulovlige og foregik *på trods* kan have medført, at der ikke i samme grad blev hæget om det enkelte træ, som hvis det havde været bondens eget. Blandt andet *derfor* kan de negative følger for træernes sundhedstilstand formentlig have været betydelige.

Lokaleksempel: ESKILSTRUP SOGN

Eskilstrup sogn i Falsters Nørre herred bestod i 1682 af sognebyen med 8 gårde, Stødstrup (7 gde.), Ovstrup (15 gde.) samt hovedgården Sørupgård, der lå integreret med landsbyen Sørup (7 gde.). Der findes idag først og fremmest skov på de lavere beliggende og tildels vandlidende arealer mod Borremosen syd for sogneskellet, og disse bevoksninger på ca. 220 ha indgår under betegnelse Ovstrup skov i det Falsterske Statsskovdistrikt (1).

Eskilstrup sogn kan historisk fremvise eksempler på såvel markskove og spredt trævækst i agre og enge som særskilte, rebede hegnsskove. Ingen af sognets ejerlav havde derimod adgang til egentlig udmarks- eller overdrevsskov. Blandt Eskilstrup ejerlavs mindre og kratprægede bevoksninger må være den *Kæppeskov*, der gav den nørre vang navn.

Stødstrup i sognets østlige del synes ikke i den her behandlede periode at have haft skov af betydning. En række marknavne, som fordeler sig jævnt i byens tre vange, antyder dog nogen kratvegetation i ageren. Noget tyder endvidere på, at en del af dette krat har hængt sammen med risene i Bannerup og Nørre Kirkebys marker.

I sognets tre øvrige ejerlav var der skov gennem det meste af de tre århundreder, omend Eskilstrups skov i 1700-tallet var reduceret til et krat, som i 1747 blev beskrevet som "i ganske slet stand", fordi det var "i gammel tid forhugget" (2). Eskilstrups skovpart synes som markskov ("skov i ager og englodder") at have været fælles med sammenhængende bevoksninger i Sørup, Ovstrup og Boderup: henholdsvis Skovmark, Frændehavevang, Søndervang og Skovvang. De nævnte marker lå "tilsammen under ét", altså i vangelag (sammen med Bruntofte), og de enkelte gårdes skovlodder fulgte jordens inddeling i agerstrimler (3).

Formentlig var denne struktur resultatet af en langsom, eftermiddelalderlig dyrkningsudvidelse, ved hvilken skoven blev stadig mindre, og behovet for etablering af ejerlavsgrænser først efterhånden opstod. Dette forklarer fællesskovens udtalte randplacering i forhold til de involverede bebyggelser. Navnet Frændehave

1. Trap⁵ 11, s. 954 ff og Kulturhistorisk Håndbog for Falster 4, s. 225 ff.

2. LAS, FRA, Falsters birk, justitsdok., synsforretninger: Skoves vedligeholdelse 1738-55.

3. Jvf. også Rtk. 431.14.

har formentlig dækket hele bevoksningen, men hvor stor en del, der indgik i dén "mark og skov, som kaldes Frændehave i Falster", der i 1507 mageskiftedes mellem kronen og Odensebiskoppen, lader sig ikke afgøre. Blot skal det i denne forbindelse bemærkes, at Boderups ene bol i Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog henregnes til *Eskilstrup* sogn (1). Det kan understøtte antagelsen om en tidlig forbindelse på tværs af den senere sognegrænse.

Eskilstrup, Ovstrup og Sørup med større, sammenhængende skovbevoksninger i 1700-tallets første halvdel. De parallellelinier i Ovstrup Skov angiver en rekonstruktion af skovrebningen 1719. Sydløst ses, på tværs af rebningen, dén agerhave, som alene kendes fra kort. Sørups skove forblev antagelig "rendragne" indtil udskiftningen

1. *ÆDA* V, s. 38; *Falsterundersøgelsen* 2, s. 20 f.

Skoven, som nu er helt forsvundet, bestod i hovedsagen af eg. Såvel Sørups Frændehave som Eskilstrups Søndermark, Skov, Hestehave eller Krat og Ovstrups Søndermark eller Egeskov beskrives i såvel 16- som 1700-årene som gammel egeskov. Den var dog næppe meget værd, og underskoven synes at have været dominerende. I det jævnt gode oldenår 1640 takseredes Ovstrup Søndermark, Eskilstrup (Heste-) Have og Frændehave til 30 svins olden (1), og i Matriklen 1662 takserede Ovstrups og Eskilstrups parter til sammenlagt 18 svins olden, mens Sørups part indgik i byens samlede taksation (ligeledes på 18). Endnu i 1700-tallet oldentakseredes arealet af og til, men med meget små værdier. Idet taksationerne oftest gengives byvis, er det imidlertid ikke muligt at udskille forløbet for netop denne skov.

Dette århundredes beskrivelser tyder alle på en betydelig reduktion af vedmassen. Underskoven var ikke desto mindre "i god stand", og det er dén, der springer i øjnene på Sørups udskiftningskort fra 1793, hvor navnet godt nok er forvansket til "Trennehave". Fællesskovens areal angives i 1700-tallet kun med betydelig, og typisk, usikkerhed, og noget mål for bevoksningstætheden er ikke opnåeligt. Blot kan det konstateres, at der ved taksationen i 1764 fandtes ca. 1150 træer på arealet, og at disse i gennemsnit bestod af 0,8 favn brænde (2).

Sognets betydeligste og varigste, skovbevoksning fandtes i dets sydøstlige hjørne, hvor skov fra Ovstrup, Sørup og Gundslevmagle strakte sig over herredsgrænsen mod syd. Ovstrup Skov i Østervangen udskiftedes på rebede gårdlodder i 1719, mens Sørup Østermarks Stokkeskov, Fællesskov og Fogedshave forblev i ager- og englodder (3). Det uvist, hvornår dén indhegning af Fællesskov og Stokkeskov, som fremgår af udskiftningskortet, gennemførtes, men hegnen blev stort set uændret anvendt som fredskovshegn om den nuværende Ovstrup Skov. Hegnsforløbet i forbindelse med disse skove er i det hele taget usikkert, men Søndermarken meddeles i 1759 at grænse op til både Tingsted og Tåderup, hvorfor ihvertfald Stokkeskov og Fællesskov oprindelig må have hørt til denne mark.

Skovens hovedtræart synes at have været bøg. I Ovstrup skelnedes de to markskove ligefrem fra hinanden ved navnene Egeskov og Bøgeskov. Underskoven bestod af avnbøg, hassel og tjørn, og i de relativt store Ovstrup Enge på kanten af Borremosen fandtes el. Af 1700-tallets besigtelser fremgår det iøvrigt, at overskovens træer generelt var unge og i god stand, mens underskoven var forholdsvis ringe.

Skovens areal opgjordes i 1807, efter at hele bevoksningen havde fået navnet Ovstrup Skov, til ca. 220 ha. Som nævnt var der ikke sket store ændringer i Sørup Stokkeskovs og Fællesskovs udstrækning, ligesom den oprindelige Ovstrup Skov kan konstateres at have været arealmæssigt stabil i denne periode. Sørup Fogeds-

1. Nykøbing LR 1640/41.

2. Rtk. 333.111.

3. Rtk. 333.18.

have, er derimod nu forsvundet, og dens lokalisering ikke ganske sikker. Den befandt sig i byens Østermark, og forstavelsen *Fogeds-* antyder en tilknytning til den tidligere hovedgård Sørupgård i byens østlige udkant. Den bærer nemlig efter udskiftningen navnet Fogedgård, men kan meget vel have haft det allerede i århundredet før, al den stund gården fra 1600-tallet ofte var beboet af lokale embedsmænd. Fogedshave har altså antagelig været skoven i Sørups Østermark, der ses på udskiftningskortet, men som nu er væk. Den blev afdrevet efter udskiftning og selvejersalg i 1807, eftersom "følger ikke i dette køb de på jorderne stående træer, som ved de til skovs opelskning på Vestensborg Gods føjede foranstaltninger ere begyndt till afdrivning, da disse træer ere aldeles udenfor denne handel" (1).

På dette grundlag kan arealet af den samlede skovbevoksning i Eskilstrup sogns sydøstlige hjørne i 1764 skønnes til ca. 300 ha. Ifølge dette års taksation var området dækket af 45.000 træer med en gennemsnitsstørrelse på 1,1 favn (2 m^3). Der var altså angivelig i gennemsnit 150 træer (eller 300 m^3) pr. hektar.

1. Kulturhistorisk Håndbog for Falster 4, s. 262; Rtk. 2488.811.

MANGE SLAGS SKOVE

I det foregående er alle former for træsamfund under ét behandlet som "skove", men skove var mange ting. De kan type-inddeles efter en række forskellige skillelinier. Idet der ses bort fra økobotaniske karakteristika, må de to grundlæggende, kulturhistoriske kriterier være henholdsvis skovenes *struktur* og deres *funktion*. En struktur-typologi indbefatter så forskellige aspekter som beliggenheden i kulturlandskabet, såvel i forhold til andre biotoper som i forhold til bebyggelser, og den juridisk definerede regulering af skovens brug. Svend Gissel har antydnet en af hovedlinierne i en sådan typologi: "Et vigtigt træk i strukturen af datidens skove var modsætningen mellem de lokale skove, hvori ejendomme i en landsby, et sogn eller nogle få sogne havde rettigheder, og de store skove" (1). Andre væsentlige skel går ved skovenes indhegning og loddeling.

I modsætning hertil lægger funktions-typologien hovedvægten på skovenes drift og anvendelsesmuligheder. Den sætter dermed også trævækstens samspil med andre biotoper i fokus. Blandt andet anviser Eiler Worsøes og Urban Emanuelssons banebrydende arbejder grundlaget for en sådan typologi. Men funktion og struktur hænger ikke snævert sammen. Eksempelvis passer Eiler Worsøes beskrivelse af "skovhaven" som brugsmåde på ganske mange skovstrukturer. Der er altså tale om to forskellige måder at betragte den samme virkelighed på.

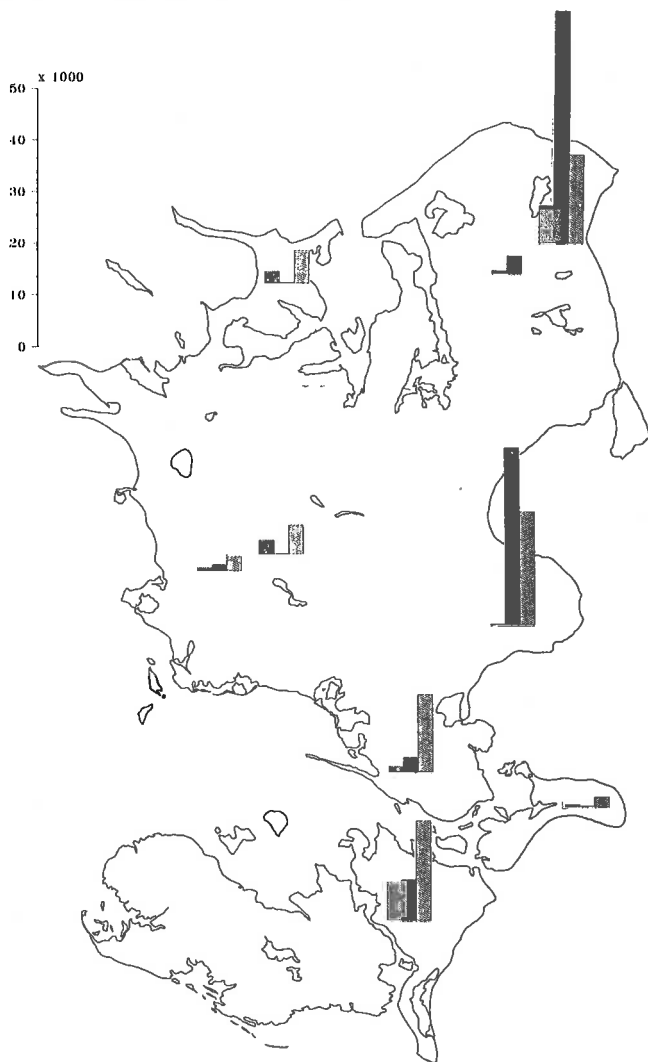
BY OG HEGN

Omkring huse og gårde, de være sig ensomt beliggende eller samlede i landsbyer og købstæder, flokkedes frugttræer og andre såkaldt "bløde" træarter, hvis ved i husholdningen var så godt som uundværligt til redskaber, gærde-materiale og meget andet. Til disse træer i eller ganske nær ved bebyggelsen skal lægges de med tiden talrige hegnstræer, der stående på vange- og ejerlavsskellenes jordvolde så at sige leverede gærdsel *på stedet*.

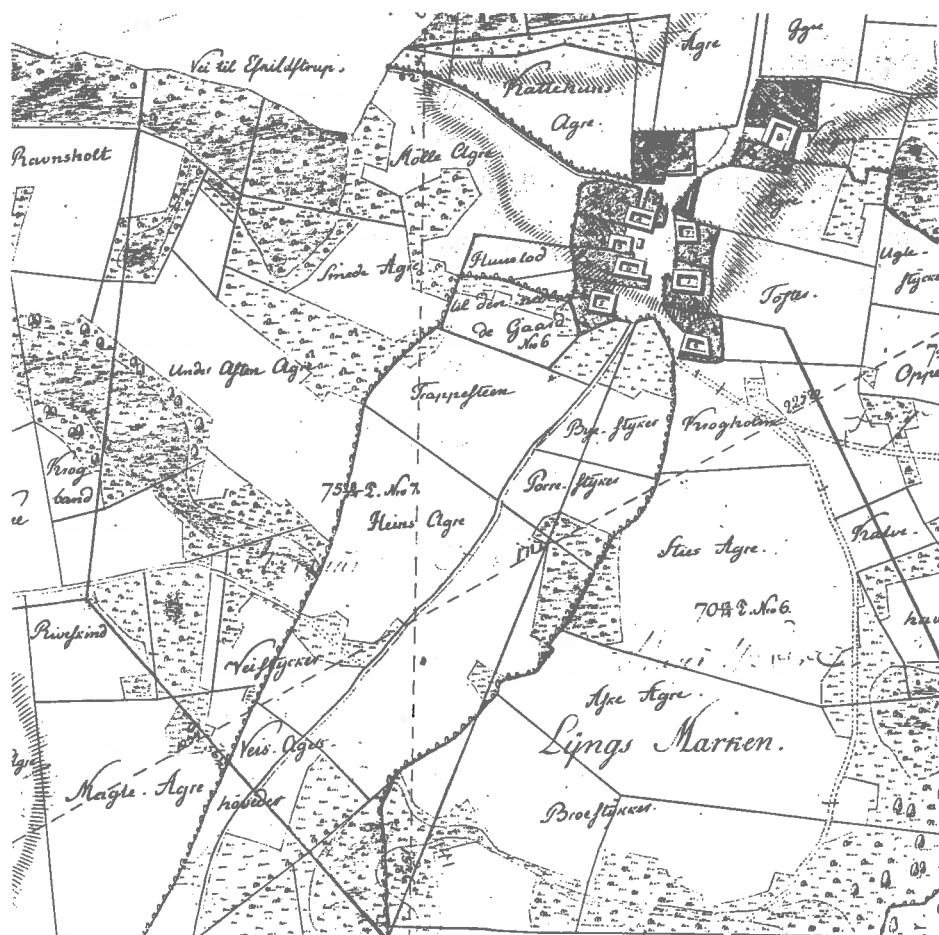
Allerede fra 1500-tallet blev det påbudt bønderne årlig at sætte et vist antal sættekæppe af pil (pileymper) med henblik på den materiale-krævende gærdselsproduktion, og hegnstræer prægede øjensynlig landskabet i mange egne af lan-

1. Svend Gissel 1968, s. 237.

det (1). Det påstås ganske vist ofte, at pileplantningspåbudet i almindelighed ikke blev overholdt. Problemet afventer endnu specialundersøgelser, men antagelig gjorde betydelige kronologiske og regionale forskelle i påbudets efterlevelse sig gældende, og om nogen generel efterladerhed var der ihvertfald ikke tale.

*Opsætning af hegn på rytterdistrikterne øst for Storebælt 1730-32. Fra venstre:
1) favne stengærder, 2) favne jordgrøfter, 3) stk. pileplanter*

*Vangeskel med skeltræer og frugttræer i gårdenes haver. Bemærk, hvordan tilbagestående skeltræer afslører det østligste vangeskels tidligere forløb mod syd. Udsnit af udskiftningskort over Sørup 1793.
Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)*

Der findes et ganske omfattende kildemateriale til belysning af pileplantningens historie (1). En stor del af det består af årlige synsforretninger bilagt lens- og amtsregnskaber og for senere perioder indsendt til centralforvaltningen af Skov-

1. Kristian Vyff m. fl. 1950 behandler i det væsentlige tiden efter 1800.

og jagtsessionerne. Stikprøver i sådanne synsforretninger tyder på, at påbudet i hovedsagen blev efterlevet, omend der ofte ikke blev sat det påbudte *antal*. Alene i Andst herred blev der i 1619 "sat" godt 1700 pilestager, og aktiviteten synes ikke at være faldet i de følgende århundreder. I Tryggevælde Rytterdistrikt sattes der eksempelvis i årene 1730-32 mere end 22.000 pile, mens tallet var mere beskedent i de øvrige distrikter (1).

Mens omfanget af plantning af hegnstræer i undersøgelsesperioden kan være vanskelig at klarlægge i detaljer, er der ingen tvivl om den nærmest eksplosionsagtige udbredelse de fik i forbindelse med dyrkningsreformer og udskiftning. For eksempel udplantedes der i året 1789 30.000 "tyske pile" (dvs. popler) på Det Classenske Fideicommiss falsterske godser (2).

Levende hegn forhindrede dyr i at trænge ind på besåede marker, men som de franske "bocages" var deres vedproduktion ikke uden betydning (3). Derfor bidrog hegnsplantninger væsentligt til skovbruget, og som det i 1761 udtryktes af V. Egeberg, var "det bløde træ, der vokser omkring gårdene <...> for en stor del skovenes frist og frelse".

MARKSKOVEN

Rundt om byernes frugthaver, tofter og fællesarealer lå markerne, som blev dyrket med aftagende intensitet, jo længere man fjernede sig fra byen (4). Det var et tungt arbejde at sprede møg, og der var sjældent nok af det. Hvor ploven kun undtagelsesvis kom, bredte der sig på de bedre jorder buske og småtræer, og det var ikke usædvanligt, at de med tiden fik lov til at vokse sig store med brede, oldenbærende kroner. Disse spredte træer kunne altså høre til såvel over- som underskoven. Selv blandt de skifter, der indgik i den jævnlige tilbagevendende drift, kunne trærigdommen være stor. I de ofte vandlidende *rener* mellem agerstribene og på de talrige enge og bæreagre, der blandede sig med den ryddede jord, stod træerne uforstyrret af agerdyrkningen. De kunne måske endda lette den ved en vis lokal drænings-effekt (5).

I udkanten af mange marker fandtes tillige uopdyrkede arealer med skov eller eng, og mange skove lå på denne måde "i ageren". På nyopdyrket skovjord kunne agre og skovstrimler formelig være vævet sammen, som tilfældet eksempelvis var i Andkær Forskov (se side 204).

1. Vigge Petersen 1966, s. 47 f; Koldinghus lens jordebogsregnskab 1619/20, bilag; Rtk. 333.713; Rtk 333.742.
2. Storlandbrug under omformning, s. 230.
3. Pierre Deffontaines 1933, s. 26 og tildels P. Brunet 1976.
4. En af grundtankerne i von Thürens Der isolierte Staat fra 1826; Viggo Hansen 1985. Se dog også Erland Porsmoses vægtigt indvendinger 1981, s. 129 ff.
5. Richard Lee 1980, s. 161 ff.

Sådanne *markskove*, eller med Åke Campbells ord *vangeskove*, omtales i rebningsforretningen over Falster 1719 som *rendragne*. Det betød simpelthen, at ager og skov dækkede samme areal, og at skoven derfor var delt af agerrenerne. De kunne strække sig ind over ejerlavsskel, men deltes i så fald (ligesom ageren) af skellet. Der var altså generelt ikke tale om fællesskov. Hvor der fandtes integrerede bymarker (se side 82 f) kunne der derimod godt optræde mellembys fællesskab om markskoven. Det synes blandt andet at have været tilfældet med skoven til Lime, Limeskov og Søgård i Nørup sogn, der ifølge markbogen 1683 "driver om ren med hver andre i samme skov, og er ingen skel i skoven".

Større markskove tog ofte navn efter de vange, de lå i; mindre efter åsen eller andre markinddelinger. Eksempelvis har Vålse Redsle på Nordfalster antagelig navn efter den "Redselsvang" i hvilken den ligger. Og dette navn knytter på sin side marken til den middelalderlige skattebetaling (jvf. småredsel). Som mange andre skove med samme navnetype var Skørringe Vesterskov "skoven udi den vestre vang" (1).

Træer og buske, som på denne måde lå i marken, kunne ikke værnes mod græssende kreaturer, når marken lå fællede, og det har selvfølgelig medvirket til at forme deres fysiognomi. Der kan til gengæld ikke konstateres særlige karakteristika i markskovenes artsforekomst.

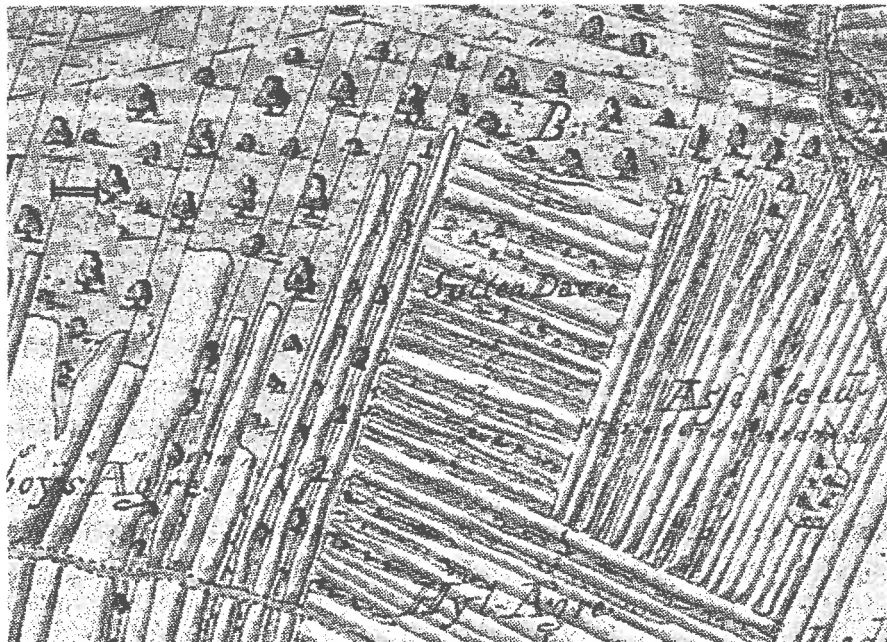
Markskovene repræsenterede den oprindelige skovtype. Sigende er i så henseende omtalen af den ulokaliserede "wedthug march" i Holmans herred, og en gammel skånsk bondes udtalelse til Mårten Sjöbeck om, at "skog, det är marken, på vilken träden växa". Der er næppe tvivl om, at markskovene var fremherskende i store dele af undersøgelsesperioden, og det er derfor misvisende, når Eiler Worsøe anfører, at "hovedparten af skovene lå i overdrevet" (2).

Ved besigtigelserne i 1731 blev 37 (51 %) af Antvorskov rytterdistrikts ialt 73 beskrevne skove karakteriseret som "i ager og eng", og for Falster var tallet 83 (63 %) udaf ialt 130 skove. I Koldinghus distrikts 48 generalbeskrivelser bruges denne betegnelse til gengæld slet ikke. Alligevel skulle man umiddelbart mene, at skove også her bredte sig ind over markerne, men i skovindberetningerne fra Koldinghus distrikt 1740 meddeles med rimelig konsekvens, hvorvidt skovene var udskiftede eller ej. Det var 80 udaf 108 mulige (65 %), idet 15 enemærker, som i sagens natur var udskiftede, ikke skal tælles med. Om 23 skove, af hvilke de fleste betegnes som "krat", er spørgsmålet om udskiftning uoplyst. Endelig er der to skove, som har været udskiftet. I Velling mente overførsteren således, at det nok var nødvendigt at se på delingen én gang til, og Trelde Skov "har været skiftet, men er igen forvildet, dog er rigtig skel imellem kongens og selvejernes skov". Kun tre skove oplyses således udtrykkeligt endnu ikke at være udskiftet (3).

1. Falsterundersøgelsen I, s. 131, note 78; DK B 94, 1/10 1604.

2. Fr Is Dan Reg, s. 252 f; Mårten Sjöbeck 1927, s. 62; Eiler Worsøe 1987, s. 16; Svend Gissel 1968, s. 236.

3. Rtk. 333.17; Rtk. 3323.118.

Eksempel på trævækst i upløjede agerender og rener i Eskilstrup, Lyngs sogn.

I Andkærs landsbyvedtægt fra 1758 betegnes sådanne bevoksninger ligefrem "agerendeskov" (1). Udsnit af rytterdistriktsskorte 1770.

Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)

Den høje andel af udskiftede skove i Koldinghus distrikt understøtter indirekte antagelsen om, at distriktets skove generelt *ikke* lå i ager og eng. Fordi agre og enge alle steder var udskiftede, ville det nemlig ikke give nogen mening at betegne markskove som udskiftede. Om flere af disse hed det da også betegnende, at de "er alle ager- og englodder, og således deler sig selv" (2). Markskove var *altid* udskiftede, og følgelig må det konstateres, at der stort set ikke var markskove i Koldinghus rytterdistrikt 1731.

Det var der til gengæld et halvt århundrede tidligere. I markbøgerne til Christiaan Vs Matrikel blev en række skove nemlig hø- og græsningstakseret *sammen med marken*. Om Holtum Krat hedder det ligefrem, at "derudi kan græsses overalt

1. Vid Vedt II, s. 450.

2. Rtk. 333.18.

ti nød, når derudi intet pløjes eller sås. Når det besås da kan derudi græsses fire nød". Og når forbløffende få falsterske skove blev hø- og græsningstakseret i 1682, skyldtes det ifølge en ekstrakt af taksationerne fra 1763, at "samme har i landmålingens tid ligget under et, og [er] følgelig med marken, som støder dertil, anset" (1).

1700-årenes begyndende opdyrkning af "marginale" jorder har dog formentlig medvirket til, at markskove, eller rettere skov med marker, atter opstod. Om Eltang hedder det således i indberetningen til von Langen i 1763, at "endnu er til byen en skovkoppel, at udi 5 år, når agerlodden hviler, som med skoven er indhegnet, kan samme koppel græsse 74 høveder" (2).

Udover "træsamfund" fandtes mange steder enlige oldentræer spredt i marker og enge. Marknavne som 'Ved et enligt træ' (Søskov) og 'Den eneste eggs ager' (Magleby) er spor efter sådanne såkaldt *solitære* træer. Når de fik lov at stå, skyldes det formentlig, at en fritstående, bredkronet eg kunne give op imod dobbelt så mange agern som et jævngammelt skovtræ. Efter skovindfredningen, da et nyt "natursyn" for første gang bevidst bidrog til landskabets formning, skånedes man mange steder disse træer af æstetiske hensyn.

Især i tidligere tid var markskoven eller "kratmarken" en ganske påvirkelig og foranderlig bevoksningstype. "Kratmark är en äldre skånsk-dansk beteckning för en gammal odlingsform av förhistoriskt påbrå, som genom nedskävning eller nivelering förvandlade bestånd av lövträd och hassel till skottskog och bibehöll detta tilstånd så långa odlingen hävdades" (3). Dårlige jorder, våde agerender samt små dyrkede lykker i skoven fik altså lov til at gro til i den ofte meget lange hviletid, der var nødvendig, før agerdyrkning påny kunne komme på tale. Og i denne periode stævnedes de fremtrængende buske og træer selvfølgelig ved plukhugst.

HEGNSSKOVEN

Til forskel fra markskovene fandtes der mange steder samlede bevoksninger, som med hegn eller af naturlige skel var adskilt fra ageren. Sådan *hegnsskove* lå indenfor ejerlavsgænsen, men typisk tæt op ad den, og kun byen selv havde normalt rettigheder i skoven. Ligesom nabobyer kunne have enkelte agre eller åse i en bymark, var det dog også muligt for udenbys at besidde enkelte lodder i en sådan skov. Angivelig tilkom 1/4 af Rådvad Skov således i 1683 Harte (4).

Oprindelig var hegnsskoven uskiftet. Den enkelte gårds del af skoven var altså ikke defineret fysisk som skovlodder, men blot angivet som en kvote af dens produkter. Skoven var *fællesskov*. Senest fra 1500-tallet blev det imidlertid almindeligt at rebe og udskifte fællesskovene i forhold til de enkelte gårdes agerjord, således

1. Rtk. 333.109.

2. Rtk. 333.111.

3. Mårten Sjöbeck 1964 A, s. 148; E. Burrichter 1984, s. 4; Adolf Oppermann 1929, s. 58; Douglas Davies 1988.

4. Terminologien markskov-hegnsskov er min!; Christian Vs Matrikel, MB 837.

at "enhver kender sin lod og del". Den udskiftede hegnsskov var altså ikke rendragen som markskoven, men *rebdragen*. Eksempelvis havde Håstrup allerede i 1580 sin "Reffdrette schouff". Man må antage, at både bol- og guldvurderingen af Koldinghus lens skove, som endnu benyttedes ved oldentaksationer i 1600-årene, fandt sted samtidig med at skovene blev rebet. Men sikkert er det ikke, for der var ingen fast sammenhæng mellem regneenhederne bol og mark og de fysisk markerede skovlodder (1).

Den indhegnede skov Ønslev Eskebjerg på udskiftningskort fra 1787.
Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)

I hegnsskoven var under- og overskov som regel blandet på samme areal, og den hørte til de bevoksninger, som må antages at have lignet den moderne fredsskov mest. Trods indhegning og rebning fandtes der dog ofte høenge eller enkelte,

1. Bo Fritzboeger 1990 B, s. 127 f. jvf. eksempelvis Lol Fal Hrd II, s. 6, 15 og 21; Skovudskiftningen er for Sønderjyllands vedkommende behandlet af Troels Fink 1941; DK B 94, 24/3 1580.

sjældent dyrkede agerstrimler, som kunne være indhegnet særskilt. I Nebel Skov var der således i 1763 både pløjeland og engbund, men det var skoven, bestående af 424 bøge- og 106 egetræer samt opvæksten, som satte sit præg på landskabet (1).

Muligheden for indhegning af skove fremgår allerede af Skånske Lov (kapitel 71), og der er næppe tvivl om, at middelalderlige skovindhegninger først og fremmest havde ejendomsretlige formål. Følgelig må man antage, at enemærkeskovene blev hegnet som de første. Om Basnæs hovedgårds skove var der eksempelvis hegn allerede i 1491, og om en enemærkeskov i Vinding nævnes det 1578 udtrykkeligt, at den "er indgærdet". Man var allerede tidligt opmærksom på de fordele med hensyn til fredning, som et godt hegn gav, og i 1573 meddelte bønderne om Skanderup Skov, at "dersom de kunne samme skov indelukke, da kunne den fede dobbelt så mange svin" (2).

Det er ikke givet, at skove var indhegnede, blot fordi de var rebede, men *som regel* fulgte inddelingen i gårdvise lodder formentlig skovens adskillelse fra omgivelserne. Det skal iøvrigt bemærkes, at en hel del mindre skove blev indhegnet i forbindelse med 1700-tallets skovdykningsforanstaltninger (se side 268 ff).

Når hegnsskove ofte findes i ejerlavenes periferi, afspejler det formentlig et typisk træk ved den ældre bebyggelseshistorie. Udgangspunktet var skoven, og i den ryddedes med en vis indbyrdes mindsteafstand "kulturøer", indenfor hvilke de enkelte "landsbyer" i begyndelsen flyttede omkring. Efter landsbyernes stedfæstelse foregik den fortsatte dyrkningsudvidelse almindeligvis centrifugalt ud fra den, i forhold til de væsentligste naturressourcer, centralt placerede bebyggelse. Landskabsformerne fordelte sig derfor oftest indenfor ejerlavets ressourceområde med et opdyrket agerland omgivet af skov og vådområder, og dette ressourceområdes afgrænsning blev senere i alt væsentligt grundlaget for ejerlavsskellets forløb (3).

Var der ved grænsedragningen mellem ejerlavene ikke (længere) skov til alle, fik nogle ikke sjældent lod i fælles udmarksskove, som kunne ligge ganske langt væk. I en del andre tilfælde ser man tydeligt, hvordan ejerlavsskel foretager ganske besynderlige bugtninger for at tilgodese alles behov for en del i skovherligheden. Det mest ekstreme eksempel i så henseende er Særslev. Selve bebyggelsen ligger på den skovløse slette ca. 4 1/2 kilometer fra Falsters østkyst, men med det tydelige formål at få del i kystskoven, strækker ejerlavet sig som en ganske smal bræmme med karakter af fægyde mellem de tilgrænsende byer Moseby og Bønnet helt ud til Særslev Holt og Enge 4 kilometer fra byen.

1. Rtk. 333.109, 20/8 1763.

2. Bo Fritzbøger 1990 B, s. 127 f; således også L. S. Fallesen 1839, DVJBs Håndskriftsamling; Repert II 6609; DK B 94, 5/7 1578, 24/7 1573 jvf. også 12/3 1579.

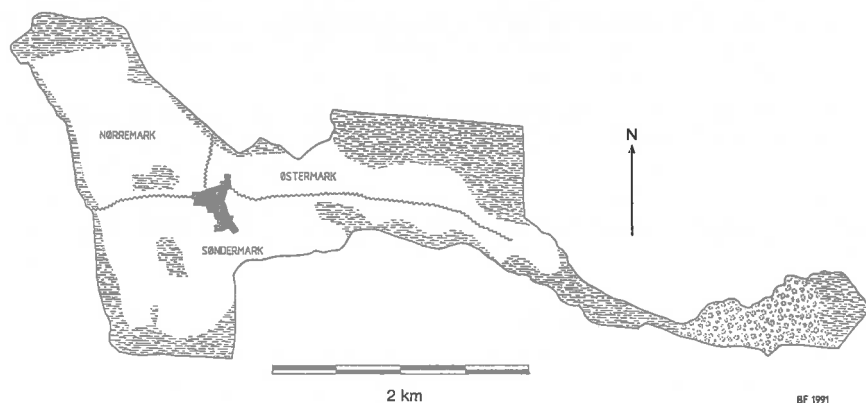
3. Erland Porsmose 1981, s. 129 ff og 1988.

Der findes ikke noget samlet materiale til belysning af, hvor mange skove der var indhegnede, men alt tyder på, at antallet steg stødt gennem undersøgelsesperioden. Allerede i middelalderen var der øjensynlig skel mellem skovbyen Lørupsgen hegnsskov og den tilgrænsende overdrevsskov, idet en indførsel i Sorø Klosters gavebog udtrykkelig angår "Silva Lothorp for innen hæghe" (1). Ellers blev enemærkeskove som nævnt antagelig indhegnet først.

En del bevoksninger tog ligefrem navn efter hegnet, og af disse var Nyhegnet i enemærket ved Antvorskov, nævnt først gang i Roskildebispens Jordebog ca. 1370, pudsigt nok det ældste. Den ældre skovindhegnings primære tilknytning til enemærker afspejler sig også i Hegnet på Sønder Ladegårds enemærke på Falster (Idestrup sogn), nævnt første gang i en synsforretning 1647 (2).

Omtalen af skovhegn før hegnspåbudet 1805 har iøvrigt tilfældighedens præg. Fra Falster oplyses således ialt 10 skove, herunder Systofte Skov og Sønder Alslev Strandskov, at være indhegnede i 1757. Om Idestrup Bøgeskov meddeles det ligefrem 1767, at den havde været adskilt fra ageren "fra alders tid", og allerede i 1590'erne omtales en lollandsk skov som indhegnet (3).

Særslev med den langstrakte fægyde til Særslev Holt og Enge. Hegnsforløbet mod øst er usikkert; Efter udskiftningskort 1795

Som nævnt skete indhegningen formentlig ofte i forbindelse med rebning, og antallet af rebede skove er det noget lettere at følge. Det må blot understreges, at de altså ikke var fuldstændig identiske med gruppen af indhegnede skove. For det

1. Scr Rer Dan 4, s. 516.

2. RBJ, s. 23; Nykøbing LR 1647/48.

3. Rtk. 431.14; Rtk. 3323.121, 24/3 1767; Mouritz Mackeprang 1900-02, s. 351.

første var de fleste enemærker indhegnet, og de optræder aldrig som *udskiftet skov*. Det ville være dobbelteffekt. For det andet er det ikke utænkeligt, at urebede fællesskove kunne være indhegnet. For det tredje blev endelig adskillige udmarksskove rebet i gårdvise lodder i undersøgelsesperiodens sidste del.

Det fremgår ikke altid klart, om skovudskiftningen skete på ejer- eller bruger-niveau. Om skoven altså blev opdelt i lodder til byens godsejere eller til byens gårde. Oftest synes det sidste dog at have været tilfældet. I 1601 blev en del af Falsters skove rebet, og i 1660 ses ihvertfald Gedsørs skove at være udskiftet i gårdvise lodder. Ved den omfattende skovudskiftning i forbindelse med rytter-godsoprettelsen i 1719 blev 25 skove udskiftet, mens resten af øens mindre skove fortsat lå i ager og eng (1). Endelig meddeles i 1745 "de skovparter, som findes her udi landet, og ej kendelig ere forsynede med skel-pæle eller stene" (2). Af sådanne var der 20, som alle tilhørte præster. Når præstebøndernes lodder i de 13 berørte skove ikke var rebede, må vi gå udfra, at heller ikke de øvrige gårdes lodder var det. Det er altså ikke korrekt, når jeg tidligere har antaget, at udskiftningsbevægelsen stort set var afsluttet o. 1600 (3). I 1730'erne ses den derimod at være gennemført på størstedelen af krongodset, med undtagelse af Møn, hvor skovene endnu "ej således [er] skiftet, at enhver ved sin lod og del derudi" (4).

Som omtalt var en meget stor del af skovene i Koldinghus distrikt udskiftede i 1740, kun skovene i Jelling og Egholt var endnu fælles, og det er sandsynligt at mange af dem tillige var indhegnede. Allerede i 1584 udstedtes der nemlig et generelt påbud om hegn mellem mark og skov i Indherrederne (5).

Så tidligt som i 1539 omtales gårdvise skovskifter i Trelde, men de var næppe afmærket særlig godt, eftersom de senere atter var *forvildet*. Til gengæld fremgår det utvetydigt, at lodderne i Ferup Skov var *omstenede*. Egentlig *indhegning* af skovlodder kom derimod sjældent på tale før udskiftningen. Nævnes kan dog den såkaldte "hospitalsbondes" lod i Systofte Skov, som blev særskilt indgrøftet i 1767 (6).

SKOVHAVE OG ENGSKOV

Adskilt fra agerjorden, men ofte beliggende som "øer" midt i den, fandtes et vekslende antal indhegnede "kohaver" og andre lignende indelukker. I dem var der ikke sjældent spredte træer, og her fandt høslet eller kreaturgræsning sted

1. Ole Widding 1949, s. 126; Holger Hjelholt 1932, s. 186; Rtk. 214.32; Rtk. 333.18.

2. Rtk. 3323.119.

3. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 93.

4. Dansk skovbrug 1710-33.

5. CCD II.371, jvf. også Kanc Brevb 9/9 1584.

6. Kgl Ret I, s. 523, 13/6 1539; samme, s. 759; Rtk. 3323.121, 24/3 1767.

side om side med forskellige former for stævningsdrift. Sådanne indhegnede skovhaver forekom særlig hyppigt på Fyn og i Østjylland (1).

Skovhaverne adskilte sig ikke strukturelt, men nok funktionelt, fra hegnsskoven. For det første var de oftest mindre end disse, og udgjorde især i periodens sidste århundrede ikke sjældent enemærker. For det andet var deres drift formentlig en del mere intensiv end hegnsskovenes. Overgangen mellem skovhave og hegnsskov er dog selvsagt glidende, og det kunne antagelig i mange tilfælde være umuligt at skelne mellem en skovhave og en lod i hegnsskoven.

Denne uklarhed fremgår også til fulde af litteraturens behandling af emnet. Eiler Worsøe skriver således blandt andet, at skovhaverne i mange tilfælde var *enemærker*, men at de også "kunne ligge i fællesskab, eventuelt med lodder rebet til den enkelte gård, eller det kunne være spredtliggende haver, oftest til en enkelt gård". Når navneendelsen "have" benyttes om en skovbevoksning, udtrykker det vistnok blot, at der er tale om en lille, som hovedregel indhegnet, skov. Som eksempel kan nævnes "en liden indlugt have" til Håstrup hovedgård nævnt i markbogen 1683. Om nogen entydig parallel til den meget svenske "hage" er der ihvertfald ikke tale, og "definitions-mässigt är hagbegreppet i Danmark inte helt klart". Men som August Strindberg har udtrykt det: "Ordet kan icke korrekt översättas på levande språk, emedan begreppet saknas" (2).

Betegnelsen "have" indgår i Koldinghus amt relativt sjældent i egennavne, men anvendes desto oftere i appellativer. Især omtales mange skovhaver ved undersøgelsesperiodens slutning, og det må antages, at denne skovtype vandt frem i takt med skovarealets tilbagegang. Når der derimod kun findes 7 skovnavne med denne endelse i Antvorskov og Korsør amter, i grell modsætning til Falsters 35, må det være en følge af den meget ujævne fordeling af regionens skove. Til gengæld findes der et betydeligt antal indhegnede "husvænger" med skov i umiddelbar tilknytning til de store overdrev. Omvendt afspejler det store antal falsterske "haver" denne landsdels præg af små og middelstore skove.

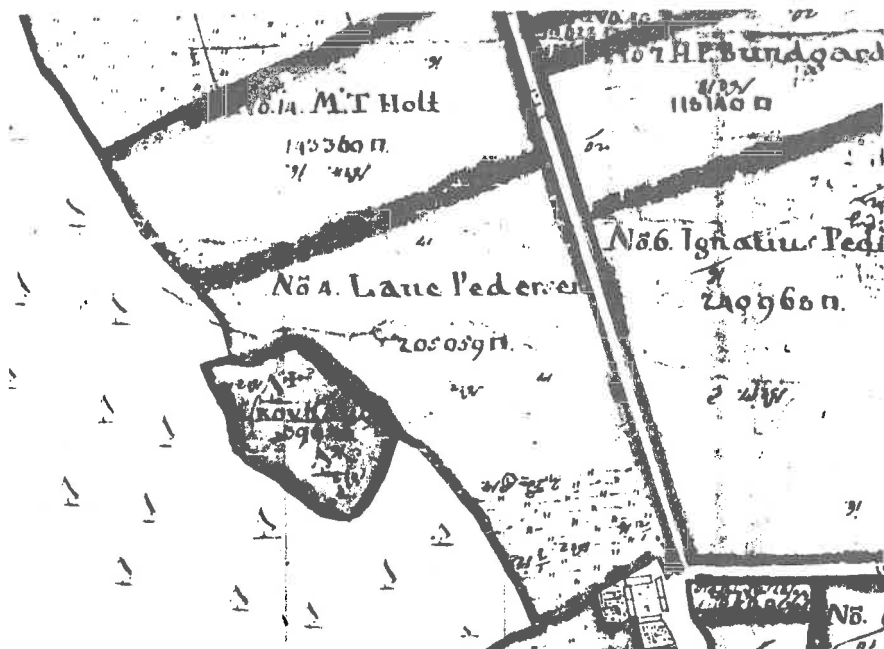
Fra Koldighus len findes allerede i 1500-tallet meddelelser om skovhaver og andre hegnede særlykker, hvis indhegning krævede betydelige gærdselsleverancer. I det hele taget synes der at være flest særjorder med eller uden træer i denne landsdel. Blandt andet blev der i 1638 grebet ind over for Pjedsteds bønder, som havde indhegnet individuelle haver af fællesgræsningen, hvilket formentlig skal ses i sammenhæng med egnens markante islæt af selvejere. Iøvrigt bemærkes det, at tidlige indgreb i bøndernes underskovdrift ikke var noget isoleret fænomen. For kronens bønder i Koldinghus len udstedtes der således et generelt udvisningspåbud for gærdsel allerede i 1583 (3).

1. Poul Meyer 1949, s. 178-189; iflg. Carl Baasen (1940, s. 25) var vedproduktionen dog det vigtigste i bondeskoven; Povl Hansen 1889, s. 14 f.
2. Eiler Worsøe 1986, s. 24; Biotoper i det nordiska kulturlandskapet 1987, s. 92; Aage Houken 1976, s. 112 f; Aug. Strindberg citeret efter Mårten Aronsson 1979, s. 86.
3. Corp Const Dan I, nr. 371 jvf. også Kanc Brevb 9/9 1584; Kanc Brevb 20/2 1638; Bo Fritzbøger 1989 A, s. 163; Kanc Brevb 7/6 1583.

Ofte var en have som nævnt enemærke til en enkelt gård, men blot fordi en skov benævnes "have", udelukker det, som Worsø anfører, ikke fælles brugsretigheder. I både Boderup Kohave og Bodehave deltes Boderup, Bruntofte, Eskilstrup og Sørup således om græsningen, hvilket *kan* skyldes de to småskoves tidligere tilknytning til en større fællesskov (jvf. side 168 ff).

Skovhaven lå som regel på den bedste jord forholdsvis centralt i ejerlavet, og adskilte sig dermed fra de større skove i periferien (1). Det var i skovhaverne og de øvrige indhegnede skove, at overgangen fra overskov til underskov havde de bedste betingelser, og underskovsarter og ung opvækst synes at dominere billedet i 1700-årenes skovbeskrivelser.

Underskoven spillede altså hovedrollen i skovhaven, og der er ingen tvivl om, at den blev drevet ved forskellige former for lavskovs- eller stævningsdrift. Denne brugsform afspejles blandt andet i nogen grad i skovhavernes navne. På Fyn fandtes eksempelvis en 'Impehafve' i 1636, og om benyttelsen af 'Gærdshaven' i Eget og 'Styshaven' i Hårslev kan der næppe heller være tvivl (2).

*Indhegnet skovhave umiddelbart sydøst for Erritsø mellem mark og skov.
Udsnit af udskiftningskort 1773. Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)*

1. Claes Bergendorf og Urban Emanuelsson 1982, s. 97 og 1990 jvf. også Carl Baasen 1940, s. 144 f.
2. Eiler Worsø 1986, s. 7; Kr Sk I, s. 491; Rtk. 2215.164; LAS, Flakkebjerg herreds provstis herredsbog 1647 ff.

Stævningsdriften har som tidligere nævnt i perioder mødt hårdnakket modstand blandt forstfolk, og forståelsen for dens skovbevarende funktion har ikke sat sig spor i skov- og landbohistorien. Men "det är en direkt felagtig uppfattning att betrakta skogen före 1700-talets mitt som blott föremål för bondens rovdrift. Förna tiders bönder saknade icke sinne för jordens skötsel. Kritiken utgår gärna från det senare 1700-talet, när upplösningen av bysamhället och uppluckringen av de levande traditionerna gingo hand i hand med upplysningstidens brist på respekt för det gamla bondebruket." (1)

Stævningsskovens mest betydningsfulde egenskab må i denne forbindelse siges at være dens store tilpasning til såvel husdyrgræsning som høslæt. Netop denne driftsform er eksempel på, at der ikke *nødvendigtvis* er noget modsætningsforhold mellem skov- og landbrug. Tværtimod er det af blandt andre Urban Emanuelsson påvist, hvordan den rette kombination af træer og græs kan forøge høproduktionen (2).

Grundlaget for dette samspil er beskæringens påvirkning af urtefloret. Når grene og løv med jævne mellemrum fjernes (evt. som egentlig løvhøst) åbnes skovbunden for sollyset, og allerede det første år efter stævning tager bundvegetationen voldsomt til. Ikke alene lysforholdene, men også fugt, temperatur og vindpåvirkning ændrer sig gennem stævningsdriftens cyklus, men i de tilfælde, hvor området ikke græsses (og gødskes) eller det nedhøstede løv fjernes, sker der en vis eksport af næringssalte, som virker negativt på systemets samlede stofbalance. Denne negative virkning af løvhøst eller andre former for fjernelse af træernes af-fald må i det hele taget tillægges en vis betydning for jordbundskvaliteten under træerne (3).

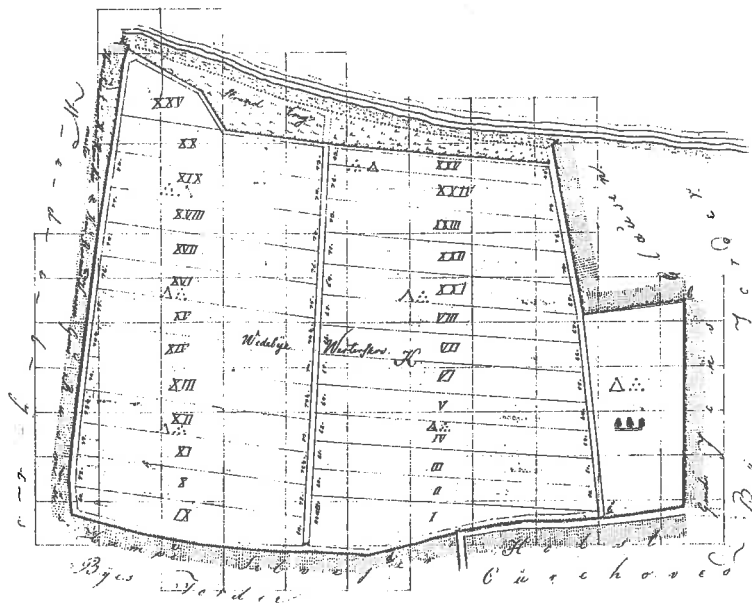
Herhjemme er det Eiler Worsøes fortjeneste at have henledt opmærksomheden på stævningsdriftens historiske betydning og talrige spor i landskabet, mens det var Holger Munk, der først undersøgte den særlige form for binæring, som stævningsskoven (båndkæppeskoven) gav anledning til i Sydsjælland. I de senere år har stævningsskoven været genstand for adskillige især botaniske undersøgelser (4).

Det antages ofte i den skovhistoriske litteratur, at stævning af skovtræer har en skadelig virkning på deres regenerationsevne, og ligeså ofte fremstilles stævningsdriften, bevidst eller ubevidst, som blot en særlig ondsindet variant af den almindelige skovmishandling. Hertil bidrager også opfattelsen af stævningsskovens produkter (staver, gærdsel og andet mindre tømmer samt brænde) som de mest

1. Andrée Corvol 1988; Bent Jakobsen 1989, s. 246; Eiler Worsøe 1979, s. 44; Mårten Sjöbeck 1964 B, s. 50.
2. Oliver Rackham 1980, s. 5; Urban Emanuelsson 1988 A, 1988 B; Richard Pott 1988.
3. Ingvald Austad 1988. Oliver Rackham 1967, s. 86; Christian Theodor Vaupell 1863, s. 74; A. Escudero m. fl. 1988.
4. Eiler Worsøe 1979; Holger Munk 1955, s. 257-267 og 1969; Bjarne Stoklund 1980; Keld Velling 1977; Aksel Rasmussen u. d.; Peter Milan Petersen 1988; Trine Hyllested & Kirsten Rydahl Nielsen 1988; Stævningsskove på Fyn 1990.

skadelige overhovedet. Denne opfattelse af risgærder som "Skovenes største Fjender" går tilbage til 1700-tallets skovadministratorer, og ses hurtigt at være trængt ind i den skovhistoriske tradition (1).

Skovkort fra 1820 over Nørre Vedby Vesterskov, som da blev drevet som bøgerodskudskov inddelt i 25 årshugster. For at beskytte den mod vestenvinden blev der langs stranden anlagt et tanggærde og plantet popler hentet i en nærliggende "poppelskole" (2). Nord mod højre. Rigsarkivet

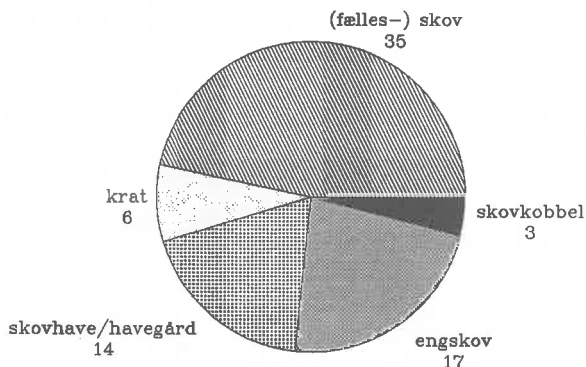
Der er ikke i sig selv noget modsætningforhold mellem høj- og lavskovdrift, og siden den Gram-Langenske forstordning i 1760'erne har det indenfor det "moderne" skovbrug været almindeligt at drive eksempelvis ellekrat ved stævning. Noget andet er så, at bonden og skovejeren havde forskellige interesser med hensyn til, hvordan skoven skulle se ud. "Fæstebonden elsker ikke Overskoven i sine Gærd-

1. A. Howard Grøn 1955, s. 37; Henrik Larsen 1938, s. 169; Viggo Petersen 1967; N. Lund 1802, s. 260.

2. Rtk. 333.23.

selsskove, da den undertrykker Gærdselen, og af højskoven har de selv ingen Nytte, men skal endog være ansvarlig til samme" (1).

Alt tyder på, at der overalt var tale om plukhugst og ikke om egentlig reguleret stævningsdrift. Denne driftsform forudsætter nemlig inddeling af skovarealet i afmærkede, veldefinerede årshugster, og sådanne inddelinger vandt først udbredelse, da det i begyndelsen af 1800-tallet blev almindeligt ved skovplanlægningen at udlægge ellemoser i fredskove til lavskovdrift med 20-25 årig omdrift. Nørre Vedby Vesterskov, som ifølge skovkortet 1820 var rodskudskov af bøg (som overstandere ?), birk og ask m. m. og inddelt i 25 lodder, er et eksempel på denne driftsform. Men den hører det såkaldt ordnede skovbrug til (2).

Forskellige skovtypers repræsentation i beskrivelserne af Bachmanns og Lesbergs beridter i Koldinghus distrikt 1763

Eiler Worsøe skelner i sine omfattende undersøgelser af stævningsdrift sjældent helt klart mellem plukhugget og reguleret stævningsdrift, men synes generelt at antage, at hvor der omtales hvileperioder på for eksempel 7 år, var der tale om 7-årig omdrift og følgelig også om inddeling i 7 årshugster (3). Eksempelvis angiver han blandt andet (på grundlag af skovbesigtigelsen dette år), at Egtved Skov i 1731 havde regelmæssig omdrift. Denne tolkning savner imidlertid ethvert grundlag, idet det blot kan konstateres, at Egtved Skovs underskov udnyttedes til gærdselshugst, og at den følgelig måtte fredes i perioder (4).

1. P. C. Nielsen og E. Laumann Jørgensen 1964, s. 73; Gregers Begtrup 1806, bd. 3, s. 20 f.
2. Bent Jakobsen 1989, s. 254 ff.
3. F. eks. Eiler Worsøe 1986, s. 24.
4. Eiler Worsøe 1979, s. 26; Poul Brede Grandjean 1908-10, s. 198 f.

Udsnit af Sønder Tåstrups udskiftningskort opmålt 1791. Fra nord ses først den loddelte Naver Eng, dernæst Hans Laursens enghave og endelig længst mod syd Nykøbing Hospitals ligeledes træbevoksede englod.
Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)

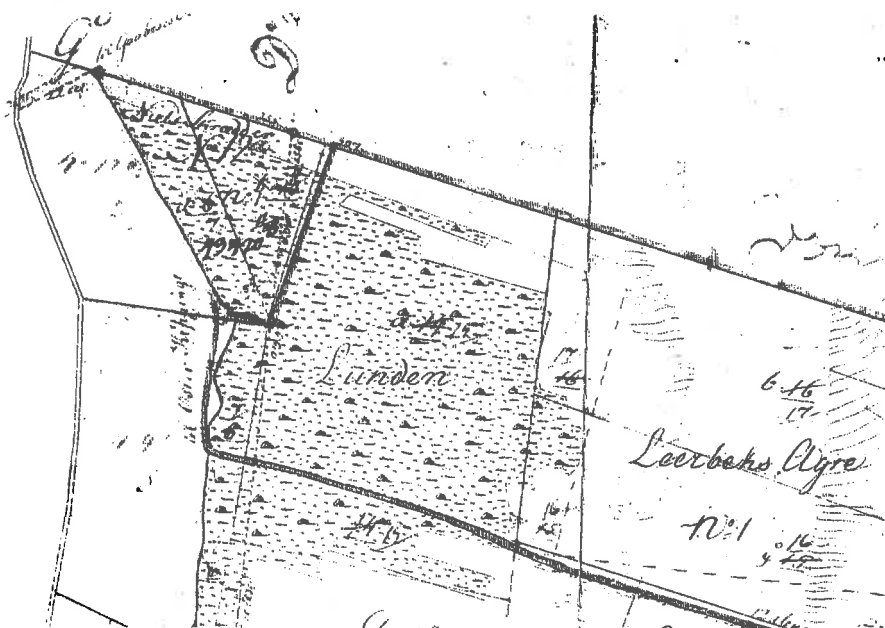
Når der, som i Mørkholt i 1578, klart var tale om en tidsbegrænset fredning, er det også nærliggende at antage, at den følger efter stævning (1). Men vidnesbyrd om bevidst udnyttelse af træernes evne til støds kud og genvækst gennem fredning for hugst og kreaturer siger intet om, at driftsformen var ligeså udviklet her som andre steder i Europa. Som tidligere påpeget virker det ikke umiddelbart troligt, at den enkelte gårds skovlodder skulle have været inddelt i årshugster. Det må på den anden side medgives, at en sådan inddeling *kunne* forklare traditionen for, at hver gård havde flere skovlodder (2). Blot savner denne hypotetiske sammenhæng mellem skovrebning og lavskovdrift foreløbig ethvert kildemæssigt belæg.

Det er således næppe tilfældigt, at en af de bedst undersøgte danske stævnings-skove, den fredede Longelse Bondegårdsskov på Langeland, blev drevet ved plukhugst. Tyske undersøgelser har endvidere vist, at man i det østlige Holsten næppe kendte til andre former for stævning end plukhugst. Sammenkædningen af "Heg" (fredning) og "Schleg" (hugstinddeling) hører således antagelig hjemme i Mellem-europa og på de Britiske Øer. Om rydning og fredning af hugstpladser skrev den skovbrugskyndige tyske forfatter Noe Meurer således i 1576, at "so sollen die Ampt vnd Forstleut solche verletzte vnnützige kröpffige Schläge also balde bey dem boden weg hauwen un abraumen / vnd folgendes dieselben hägen lassen" (3).

Man må forestille sig, at stævningsdriften ikke var begrænset til skovhaverne, men at den foregik i alle skovtyper, hvor der var stævningsegne træer. Og for den kyndige, var øjensynlig alle træer egnede. Det særlige ved skovhavernes drift var kombinationen af græs og stævnede træer - såkaldte *løvengskulturer* (4). Det er denne særlige skov- og landbrugsform, der kommer til udtryk i beskrivelserne af Koldinghus rytterdistrikts skove 1763 (5). Her skelnes nemlig i to af beridterne (Bachmanns og Lesbergs) mellem en række skovtyper, hvis repræsentation fremgår af diagrammet på side 189. Som det fremgår havde engskove og skovhaver en ganske fremtrædende plads.

I indberetningerne fra 1759, som kun findes udførligt bevaret fra Falster, nævnes flere skovbevoksede indelukker med græs og gærdselshugst (6). For alle tre regioner findes der endvidere talrige høtaksationer af skove i forbindelse med matrikuleringen 1681-88. I det hele taget må al trævækst i enge, som ikke lå sammenflettet med ageren, og som derfor af hensyn til græssende husdyr var indhegnede, funktionelt betragtes som skovhaver.

1. DK B 94, 5/7 1578: "Ung skov, som stand til forbedring", samt identisk formulering om Spjarup Skov (DK B 94, 30/6 1582).
2. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 160 f og 1990 B, s. 127.
3. Noe Meurer 1576, p. 4 r-v; Peter Friis Møller 1983, s. 123; Walter Clausen 1974, s. 36; Hans Hausrath 1982, s. 206 ff; Kurt Mantel 1980, s. 318 ff; Oliver Rackham 1967; samme 1980, s. 137 ff.
4. Tyge Böcher 1941, s. 16 f. Se også Sten Selander 1955, afsnittet Lundar och lövängar s. 305-44.
5. Rtk. 333.111.
6. Rtk. 431.14.

Engsignatur med underskov og navnet 'Lunden', som ikke kendes fra skriftlige kilder, på Nørre Grimmelstrups udskiftningskort fra 1796.

Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)

Af sådanne træbevoksede enge var der talrige. Som et af de ældste eksempler kan det nævnes, at bonden Mads Iversen i Eltang i 1553 beskrives som "brøstholden, om han skulle miste den eng, der ligger i hans skovskifte". En hel egeskov i Svinholt *Enge* blev forhugget under Torstenson-krigen, og Lejrskov havde ifølge markbogen 1683 angivelig ingen skov "uden alene nogle få unge opelskede ris-træer her og der udi enghaverne, som ikke for olden kan agtes". I Ure nævnes ligeledes 1683 eng i en *have* i skoven, Rådvad havde samme år en eng i 'Hesselhaven', og Lilballe havde en *skoveng* kaldet Vejlen. I Tveden havde Egebjerg i 1757 højbjergning og gærdselslugst, og navne som Engslet Skov (Håstrup), Storbuseke Eng (Søgård) og Skovmaden (Sorterup) afspejler den ofte tætte sammenhæng mellem høslet og skov. Endelig kan det nævnes, at Bistrup 'Græsvænge' kunne skovtakseres endnu i 1646 (1).

Det er velkendt, og afspejles i skovnavne som 'Øksneskov' og 'Øgkobbel' (Gejsing), at skove blev benyttet til husdyrgræsning. Og det fremgår af de omtalte, træbevoksede ko- og hestehaver, at stævningsdrift og græsning udmærket kunne

1. ÆDA V, s. 364, regest af Ribe Kapitels Arkiv 1553; Rtk. 431.14; Christian Vs Matrikel, markbøger og skovtakstationer; DK B 94, 27/3 1646.

kombineres. Det forudsatte blot tidsbestemte fredninger og altså hegn, som i 1731 forefandtes i blandt andet Nebølle Kohave og Idestrup Kalvevænge (1).

Hvor træbevoksninger indgik i egentlige, intensivt drevne skovhaver, må det nødvendigvis have påvirket disses karakter. Men eftersom det kan være svært sikkert at bestemme de forskellige skoves brug, er det heller ikke muligt på det overordnede plan at påvise særtræk ved løvengenes artssammensætning og almentilstand.

Hvor engen spillede hovedrollen, må man umiddelbart forestille sig, at bøgen kun sjældent gjorde sig gældende. Som det fremgik side 159 indgår "bøg" aldrig i engnavne, idet engbund i almindelighed vil være for våd for bøg. En del taler endvidere for, at *gamle, skyggegivende bøge* generelt var uønskede i skovhaver, men arten var iøvrigt rigt repræsenteret i denne som i alle andre bevoksnings typer. Kvindet Enge (Ovstrup, Eskilstrup sogn) beskrives således i skovtaksationen 1682 som *gammel* bøgeskov med lidt tjørn, hassel og el som underskov, mens der i de talrige engdrag i Kirkerups marker i 1680 var flere ege end bøge. Erritsøes bønder havde ligeledes både eg og bøg i deres enghaver i 1730'erne, og i Viv Engskov dominerede bøgene mellem gærdselshugsten i 1805 over egene. Det er dog tænkeligt, at overgangen fra fællesskov til skovhave ad åre har ændret bevoksningernes karakter. Eksempelvis bestod Engslet Skoven i Håstrup endnu i begyndelsen af 1700-tallet både af bøg og eg, men var i 1751 en "køn ung egeskov" (2).

Kombinationer af græs- og trævækst, af hvilke der kunne findes mange varianter, har som nævnt vist sig at kunne give gunstige energi- og stofregnskaber. Den rette balance blev opnået ved stævning af træerne, hvorved lysadgangen til urtefloret kunne reguleres. Det er imidlertid noget usikkert hvordan den angivelig gunstige sammenhæng mellem stævnede træer og græsvækst *egentlig* er. Den ældre forklaring, at træerne havde dybere rodnet end græsset, og dermed fungerede som vand- og næringsstofpumpe for dette, har måttet forkastes. Græssets rodnet når stort set ligeså langt ned som træernes. Mårten Sjöbeck antager til gengæld, at selve beskæringen udløser en kvælstoffrigivelse, som kommer græsset til gode - den såkaldte Romell-effekt. Han forklarer blot ikke hvorfor eller hvordan. Til gengæld foreslår Eiler Worsøe, at den skyldes nedbrydning af roddele i forbindelse med stævningen (3).

For det første må det imidlertid betvivles, at denne nedbrydning virkelige skulle føre til frigivelse af så store mængder af næringssalte, at det for alvor kan påvirke de omgivende urters vækstbetingelser. Og for det andet kan denne frigø-

1. SRD 4, s. 491; Rtk. 333.453; Rtk. 3323.118.

2. Eiler Worsøe 1986, s. 28; Christian Vs Matrikel, MB 588; Rtk. 333.17; Rtk. 3322.424; Rtk. 333.17; Rtk. 333.453.

3. George Peterken skelner (1981, s. 12) mellem *wood-pastures* og *pastures with trees*; Urban Emanuelsson (1987, s. 24) mellem *löväng*, *slåterskottskog*, *skottskog* og *skottskog med bete*; Urban Emanuelsson 1988 A og B, s. 174; Mårten Aronsson 1979, s. 80; Sten Selander 1955, s. 319; Mårten Sjöbeck 1964 A, s. 148; Eiler Worsøe 1979, s. 19 og 1988, s. 67. Claes Bergendorf & Urban Emanuelsson (1982, s. 91) bygger på Worsøe.

relse ikke betragtes som en *næringsstofimport* til systemet. En sådan kan kun komme på tale, hvor der i vådenge vokser el med kvælstofbindende rodknolde (1).

Trods disse indvendinger tyder en del imidlertid på, at træbevoksede enge også i datiden betragtedes som de bedste. August Henning begrundes således i sin beskrivelse af Antvorskov rytterdistrikt 1770 stedets gode enge med, at "egnen er meget skovrig", og et par forhold taler da også klart til træernes fordel. For det første giver de græsset skygge i den varmeste tid, da det ellers vil være truet af udtørring. For det andet - og vigtigere - findes der væsentlig flere regnorme i enge med træer end i træløse enge, og hvor der ikke fjernes løv, gøder træernes nedfaldne blade græsset. Nedbrydningsprocesserne i jorden foregår derfor hurtigere og frigørelsen af næringssalte bliver større end på træløse enge. Der er altså grund til at tro, at den træbevoksede eng er mere produktiv end den træløse. Også hvad høet angår (2).

ENEMÆRKET

En ganske særlig ejendomsretlig status havde de skove, som alene tilhørte én ejer. De kaldtes *enemærke*-eller *endels*skove og kunne have mange funktioner, idet de dog for bonde-enemærkernes vedkommende oftest lignede skovhaverne (3). Størst var hovedgårdenes enemærkeskove, hvoraf mange var markskove på hovedgårdsmarkerne. Mindst var indhegnede skovlodder, som tilhørte en enkelt gård i landsbyen, og som modsvarede agerens særjorder. Som Skovgård i Brøndsted kunne en gård iøvrigt sagtens have andel i byens fællesskov *samtidig* med at den havde sit eget indhegnede enemærke (4).

Enemærkerne var næsten altid indhegnede, og deres arealer var følgelig forholdsvis stabile. Hvad det indhegnede areal bestod af, kunne derimod være yderst foranderligt. Enemærkeskoven Store Bandsbro til Nørre Ladegård, som gennem hele undersøgelsesperioden optræder som skov, bestod således i 1722 angivelig kun af "nogle lunder" (5). Nogen sammenhængende skov var den altså ikke. Noget bedre stod det til i Antvorskovs enemærker. Her var i gennemsnit ca. 80 % dækket af skov i 1770 (6).

1. Søren Ødum 1980, s. 193 ff.

2. Landbrug og bondeliv s. 171; Hugo Matthiessen 1942, s. 119 f; Claes Bergendorf & Urban Emanuelsson 1982, s. 91; Eiler Worsøe 1979, s. 20.

3. Viborg Kapitels Jordebog ca. 1530 (Dipl Viborg, nr. 269) anvender begge betegnelser hhv. s. 203 og 199.

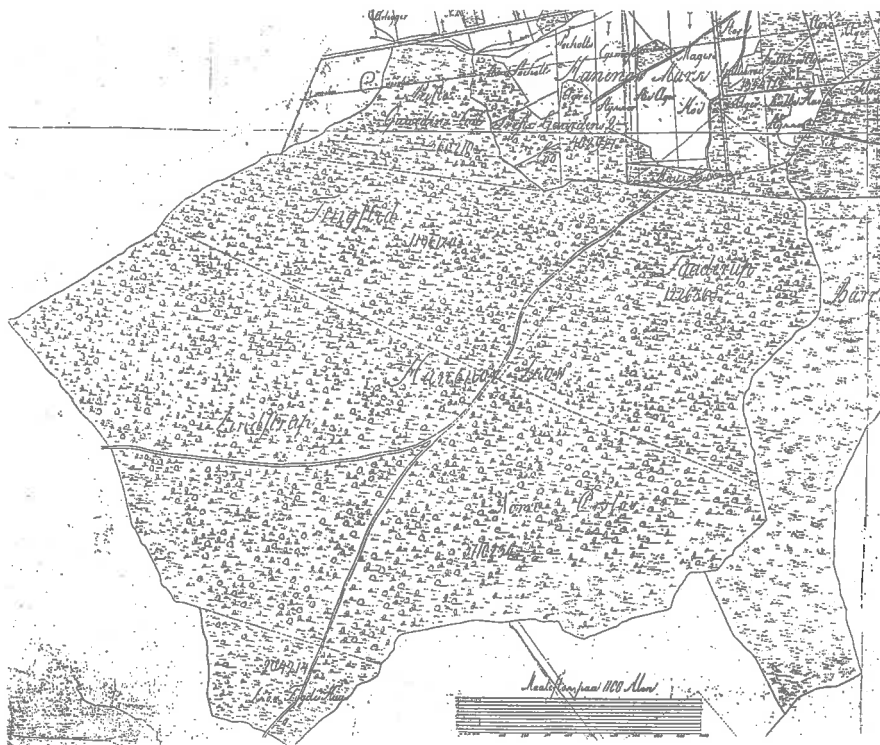
4. DK B 94, 3/7 1578.

5. Rtk. 2244.197.

6. Matrikelarkivet, Landmålingen 1768-72, Beregningsprotokol.

UDMARK, FÆLLESSKOV OG OVERDREV

Udenom det dyrkede land og udenfor ejerlavenes afgrænsede jorder, lå i Østdanmark som et "ingenmandsland" overdrevets ofte vidtstrakte arealer med stedsevarende græsning (1). Det var delt mellem flere byer, og ofte bevokset med skov. Overdrevet var først og fremmest græsningsareal for de tilgrænsende byer, og dets træer var derfor som regel præget af en opvækst blandt bidelystne kreaturer. Det gav til gengæld meget lysåbne bevoksninger, som dannede et godt grundlag for buske og ungskov.

Udmarksskoven Hannenov på udskiftningskort 1784. I undersøgelsesperiodens første del vistnok kun delt mellem Listrup og Tåderup med hhv. 30 og 80 svins olden i 1682. Endvidere var der græsning til 140 høveder. Endelig var "Nørre Ørslev bymænd bevilget af øvrige den hver mand et par heste i græsning på Hannenov hvert tredje år", hvorfor også denne by ved udskiftningen fik udlagt en del af skoven. Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)

1. Povl Hansen 1889, s. 14 f.

Skoven på disse fællesarealer var ofte delt mellem flere ejerlav, og en by kunne således godt have skov udenfor sin egen ejerlavsgrense (1). De mest fremtrædende eksempler på udmarksskove i mellembys fællesskab er Antvorskov lens skovbevoksede overdrev (Nordrup, Kindertofte og Sørbymagle (eller Søndre)) samt Åstrup sogns kystskov og Hannenov og Klodskov på Falster. I Koldinghus len synes selv de store kystskove i Holmans herred derimod at være udskiftet på ejerlav gennem hele undersøgelsesperioden.

I meget store ejerlav kunne hegnskoven få karakter af udmarksskov. Det gjaldt eksempelvis Vålse, hvis udstrakte skove nord og vest for byen allerede i 1731 var indhegnede af hensyn til græsningen. Også den egentlige overdrevsskov Klodskov havde hegnsgrøft i 1700-tallet, og behovet for fysisk adskillelse af bymarker fra arealer med stedsevarende græsning er da også indlysende (2).

Græsningen havde første prioritet i overdrevet, men intet tyder på, at overdrevsskovene adskilte sig bemærkelsesværdigt fra de øvrige skovtyper hvad alderssammensætning og træarter angik. Indhegnede høenge var almindeligt forekommende, og eksempelvis havde Lindebjerg i 1680 en enghave med elletræer i Stor-skoven (Søndre Overdrev) (3).

For byer uden egen skov indenfor ejerlavsgrensen, som havde del i en af disse fællesskove, var den uhindrede adgang til skovsparten af overordentlig stor betydning. Derfor ser man allerede i Christian II's såkaldte Landret eller Gejstlige Lov fra 1521 bestemmelser om beskyttelsen af skovveje, der helt er på linie med paragrafferne angående alfarveje. Det hedder her, at "ingen skal besværes på alfarvej eller på deres rette skovvej", samt endvidere, at "dersom klarligen ikke veje er, skal udlægges deres rette skovvej" (4). Og så tidligt som i Eriks Sjællandske Lov fandtes der lovbestemmelser til beskyttelse af skovveje.

Christian II's forordning fik som bekendt kun en kort levetid, men skovvejenes betydning bestod, og afspejler sig blandt andet i marknavnestoffet, der vidner om adskillige skovveje: Tystofte har 'Skovvejs Ås', Ollerup 'Skovvejs Agre', Halkevad 'Skovvejs Stykkerne', Bøstrup 'Skovvejs Stykkerne', Rosted 'Skovvejs Stykkerne', Gimlinge 'Skovvejs Agre' og endelig fra Falster Væggerløse 'Skovvejs Agerskifte'. Næsby under Skoven, der som navnet siger lå umiddelbart "under" skoven, havde ikke behov for en skovvej, men nok for et led ('Skovleds Agre').

Når flertallet af disse eksempler kommer fra Antvorskov len skyldes det, at der i dette område var flest ejerlav med andel i en fjernereliggende overdrevsskov. Denne organisering af skovrettighederne taler igen for, at det forholdsvis skarpe nordvest-sydøst-gående skel mellem skov og slette (hede) er af gammel dato. En

1. Svend Gissel 1968, s. 236, note 391.

2. Rtk. 3322.118.

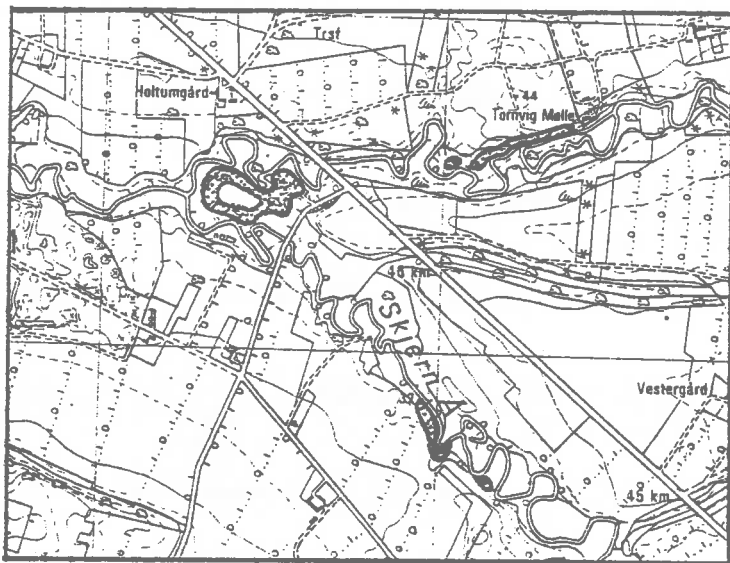
3. Rtk. 333.15.

4. Alex Wittendorf 1973, s. 42; Dan Res Ord s. 45; Erik Sjællandske Lov 3. Bog kapitel 12, DGLN 2, s. 87 f.

enkelt sådan lod i Vinstrup Skov benævnes da også allerede i 1542 *Hedbo schouffszlod* (1).

HEDEKRAT

Den jyske "hede" modsvarede de østdanske overdrev. Den var udmark, og i heden overlevede enkelte skove som vindbidte krat, oftest med eg som hovedtræart (jvf. side 71 ff). Det synspunkt er fremsat, at godsejerens ejendomsret til overskovsstræer ikke gjaldt i Vestjylland, men opfattelsen skyldes vistnok en lovlig formalistisk tolkning af begrebet overskov (2). I det daglige rådede den praktiske definition, og efter den var de vestjyske skove *krat*, om de så nok så meget bestod af eg.

De nutidige rester af Sandfeldt Krat (mod syd; GJK 280), Omejl Krat (mod vest; GJK 281) og Tornvig Krat (mod øst; GJK 282) ved sammenløbet af Sjern Å og Holtum Å, som danner ejerlavsskel mellem Flø og Store Sandfeldt og Holtum (i Arnborg sogn, Hammerum herred) angivet på 4 cm-kort. Efter Hans Jørgen Degn og Lisbeth Emsholm 1983

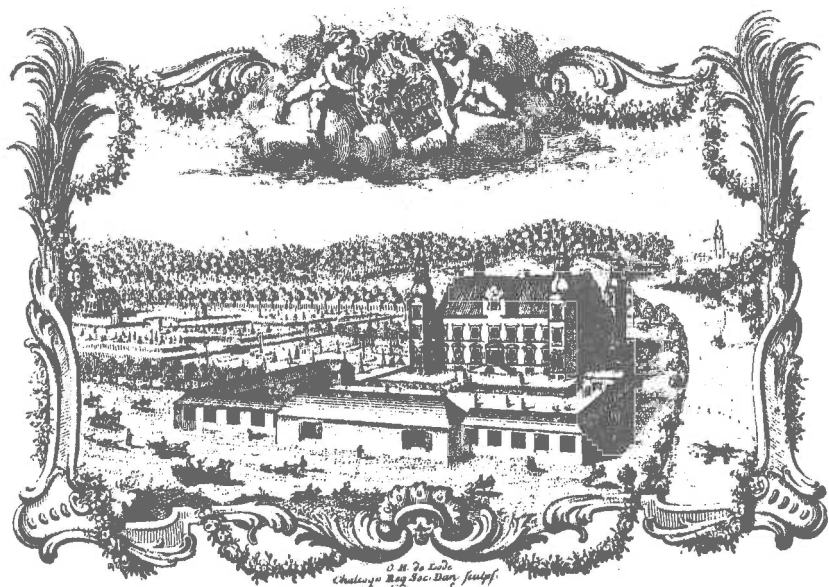
1. ÆDA IV, s. 105.

2. Bl. a. Eiler Worsøe 1988 B, s. 53.

Samtlige kendte egekrat synes at have ligget i denne udmark, og i mange tilfælde på skellet mellem flere ejerlav. Eksempelvis omtales Vork Krat i 1763 som "en liden krat af egepur og skrub ståendes ude på heden og lidet bøgetræer og dito opvækst omkring på en bakke". Der var de ikke alene udsat for græsning, men også for det svedjebrug, som mange steder indgik som et centralt element i hedelandbruget. Denne driftsform kunne selvsagt gå hårdt ud over de sparsomme træbevoksninger, og Tinnets Krat omtales således i markbogen 1683 som "for nogen tid siden ved hedeild <...> afbrændt og fordærvet, så det nu ikke er tjenlig til noget". Til gengæld bidrog ilden formentlig til, at krattene med tiden blev til *egekrat*. For "ilden sorterer træracerne", og netop egen hører til de mest modstandsdygtige arter (1).

Som tidligere omtalt var også heden som regel inddelt i gårdvise lodder, og også hedekrattene kunne derfor være udskiftede. Dét var eksempelvis krattene Bastlund og Bastlund Esper i Store Lime, da de blev mageskiftet i 1578 (2).

Engelsholm

Engelsholm hovedgård set fra øst med Dyrehaven i baggrunden. Kobberstik af Odvardt Helmoldt de Lode fra midten af 1700-tallet. Rigsarkivet

1. Tyge Böcher 1941, s. 14; Rtk. 333.109; Bjarne Stoklund 1990; Adolf Oppermann 1932, s. 351.
2. DK B 94, 24/12 1578.

DYREHAVE OG VILDTBANE

Arealer med navnet *Dyrehaven* optrådte i 1700-årene især i forbindelse med adelige hovedgårde. De afspejler adelens jagt-interesse, som steg i takt med, at kronens jagtmonopol blev begrænset, og var som regel mere eller mindre dækkede af skov. Kun ca. 30 % af Kastrupgårds Dyrehave havde imidlertid skov i 1815. Dyrehaverne var oftest indhegnede, og træerne påvirket af vildtets bid og fejning, så bevoksningen mindede om Jægersborg *Dyrehave*, med solitære, bredkronede træer uden grene på de nederste ca. 2 meter. De havde med andre ord karakter af parker, og i England er betegnelsen for disse dyrehaver da netop også "park" (1).

Der optræder i de tre regioner ialt 11 Dyrehaver, af hvilke Kolding Slots (som indrettedes allerede i 1500-årene) var den ældste. Næstældst var Engelsholm Dyrehave, der nævnes første gang i markbogen 1683, mens de resterende 9 alle først kendes fra tiden efter Fredskovsforordningen, som fritog dyrehaver fra den generelle fredspligt. 8 af de 11 dyrehaver hører hjemme i Antvorskov og Korsør amter, og ingen på Falster. Dyrehaven som landskabstype var øjensynlig først og fremmest et sjællandsk fænomen. Af 29 nutidige stednavne afledt af "dyrehave" findes de 14 således på Sjælland og Lolland-Falster, 7 på Fyn med småøer og 8 i Jylland (2).

Fra 1500-tallet optræder begrebet *kongens vildtbane*, og det noteres ofte som noget særligt, når en skov befinder sig i vildtbanen. Det må imidlertid ikke forlede til at sidestille "vildtbane" med "skov". For vildtbanen var alene et større landområde, et eller flere herreder, som med baggrund i stor krongodskoncentration havde status af kongeligt særretsområde med hensyn til jagt (3).

Det var blandt målene bag 1570ernes og '80ernes kongelige godskoncentration at danne sammenhængende vildtbaner til sikring af hoffets enorme forbrug af vildtkød. Endnu omkring 1700 blev ikke mindre end ca. 800 stykker hjortevildt sat til livs om året. Særlig måtte landskabet i de store slottes umiddelbare nærhed selvsagt holde for, og skoven Drejens i Nørre Bjert tæt ved Koldinghus var "fra alders tid hid og indtil dato <...> en u-skiftet skov og enemærke, som har haft navn af kongens køkken-skov, og således altid været hans kongelige majestæt forbeholden". Til markering af "vildtbanen" opsattes vildtbanepæle og senere -sten (vist på Videnskabernes Selskabs kort), som gør det muligt at bestemme dens ofte betydelige udstrækning. Efter 1500-årenes godssamling fungerede også Falster som kongelig vildtbane, men da øen som bekendt er omgivet af vand på alle

1. Carl Weismann 1931, s. 319 ff; Rtk. 3322-389; Oliver Rackham 1986, s. 122 ff.

2. Carl Weismann 1931, s. 60; registret til Geodætisk Instituts Topografisk Atlas Danmark.

3. Carl Weismann 1931, s. 62 f; Fritz Jacobsen 1939; Jørgen R. Theisen 1947-52; P. C. Nielsen 1974.

sider, var markering af dennes grænser unødvendig. Man indskrænkede sig derfor til i 1700-tallet at sætte pæle ved overfartsstederne til Sjælland og Lolland (1).

*Vildtbanesten fra 1761 imellem Bildsø og Drøsselbjerg
ved Antvorskov vildtbanes nordlige grænse*

Vildtbanen og den ældre *fredejagt* er antagelig beslægtet med det nordvesteuropæiske *foresta*-begreb. En særlig forst-ret kendes således tidligt fra både det engelske, det franske og det tyske sprogområde, og der er næppe tvivl om, at fænomenet har fælles rødder. Med Oliver Rackhams ord var "a forest" simpelthen "an area of roughland on which the king or some other magnate had the right to keep deer and to kill and eat them" (2).

Fordi en "forest" ofte var (delvis) skovdækket har begrebet imidlertid i moderne engelsk fået betydningen "skov", hvilket i høj grad forvirrer begreberne i engelsksproget, landskabshistorisk litteratur. "Afforestation" kan eksempelvis både betyde *skovplantning* og pålæggelse af en *forest-klausul* (på tysk Einforstung).

1. Carl Weismann 1931, s. 161; Rtk. 3323.130, 22/9 1731; Dansk Skovbrug 1710-33.

2. Erik Oksbjerg 1989 B, s. 79; F. Baring 1901; Charles Petit-Dutaillis 1913; Margaret L. Bazeley 1921; R. G. Albion 1926, s. 106 f; Friedrich Mager 1941; P. A. J. Pettit 1968, s. 6 ff; Charles R. Young 1979, s. 2; Oliver Rackham 1989, s. 2.

SAMMENFATNING

Som i al typologi er der i det foregående uundgåeligt gjort vold på virkeligheden. Enhver skovbrugsform kunne øjensynlig forekomme i hvilkensomhelst type skov, og det uafhængigt af, hvorvidt skoven var udskiftet og indhegnet eller ej. Sammenhængen mellem funktion og struktur var altså, som allerede påpeget, langt fra entydig.

En række udviklingstræk prægede i særlig grad den undersøgte periode, hvoraf det væsentligste var skovenes formindskelse og udtynding. Dette i sig selv negative forløb formede sig positivt udtrykt som en markant foryngelse af de bevarede bevoksninger, som førte til en generel vægtforskydning fra højskov til krat. Men også andre ændringer fandt sted.

For det første blev de fleste fællesskove rebet og udskiftet i løbet af 15- og 1600-tallet. I Koldinghus len synes skovudskiftningen dog allerede at være tilendebragt omkring 1600. Ved kronens mageskifter var det tydeligvis udskiftede og afmærkede skovlodder, der skiftede ejere, og gennem 1600-årene ses alle skove, med Andkær, der var guldvurderet, som bemærkelsesværdig undtagelse, at være vurderet i otting. I Østdanmark blev de sidste fællesskove generelt udskiftet i forbindelse med ryttegodssets indrettelse 1718-19.

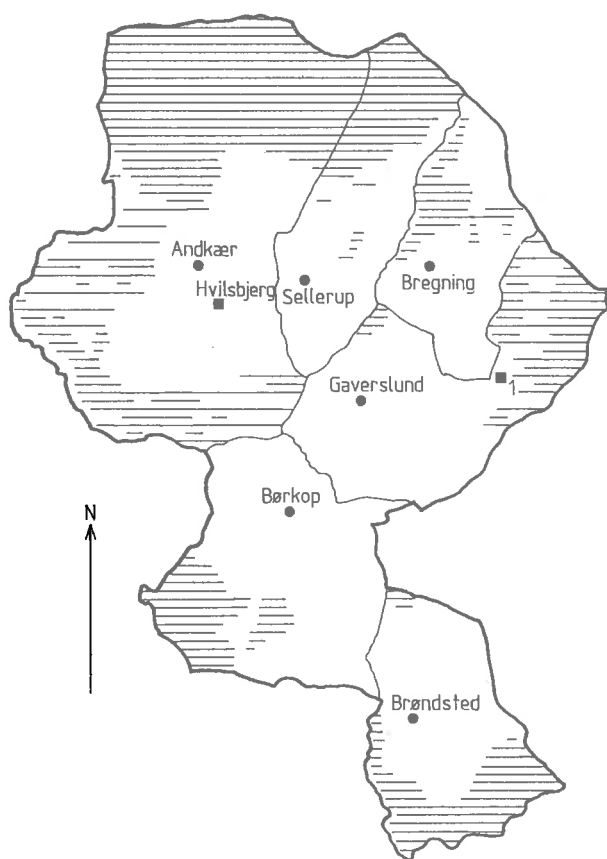
Mange skove behøvede imidlertid ikke udskiftning, eftersom de lå i enge, agre og heder, som var inddelt i gårdvise lodder. Disse markskove synes generelt mere udsatte for nedslidning og udtynding end de indhegnede, rebdragne hegnsskove. Til gengæld var engskovene, som af hensyn til høslettet stort set altid var indhegnede, oftest i god stand. De domineredes af underskovens buske og træer, og blev som regel drevet ved forskellige former for stævningsbrug.

Indhegnede eng-skovhaver synes især at have spillet en stor rolle i Koldinghus len, men også på Falster var der mange skovhaver, af hvilke en del imidlertid benyttedes til husdyrgræsning. Meget tyder på, at skovhaver og indhegnede skove i det hele taget blev mere almindelige i takt med at mark- og udmarksskovene blev mindre og tyndere. Ved 1700-tallets slutning var der således talrige skovhaver i alle tre regioner.

Størst kontinuitet med hensyn til såvel almentilstand som grænser og areal udviser hovedgårdenes enemærker. En af forklaringerne kan være, at enemærkerne altid har været vist særlige hensyn, og at eksempelvis hugsten i disse altid har været begrænset. Det synes ihvertfald at være tilfældet på Falster (1). De enemærker, der ved slutningen af 1700-tallet udlagdes til dyrehaver, ændrede til gengæld uundgåeligt karakter fra skov til park eller overdrev.

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 126.

Lokaleksempel: GAVERSLUND SOGN

*Rekonstruktion af Gaverslund sogns skovbevoksning hhv. ca. 1700 og ca. 1800.
Note 1: Skikballe*

Det folkerige Gaverslund sogn i Holmans herred hører til blandt Koldinghus lens indherreders stadig relativt skovrige egne. Det bestod udover sognebyen med 14 gårde i 1683 af Børkop (17 gde.), Andkær (19 gde.), Sellerup (8 gde.), Brøndsted (11 gde.), Bregninge (10 gde.) samt enkeltgården Hvilbsbjerg, der øjensynlig tilhørte Andkær ejerlav. Landskabet præges af et tildels meget højt morænebakkeland domineret af lerjord (1), og skovene befinder sig idag hovedsagelig langs kysten samt ved sognets sydlige skel. Blandt kystskovene er flere såkaldte "parcelskove", hvor et stort antal ejere ved skovudskiftningen har fået tildelt hver sin lod.

I undersøgelsesperioden var det største ejerlav, Andkær, tillige det mest skovrige. Sammen med Gaverslund, Bregninge, Sellerup og nabosognebyen Vinding oplyses det i 1700-tallet at have haft en udstrakt kystskov, og på tre sider var der skov langs ejerlagsgrænsen udenom den centralt placerede bebyggelse. Børkop havde skov imod det sydlige skel til Pjedsted, og endelig havde Brøndsted skov langs Rands Fjord.

Sognets skove repræsenterede en række forskellige ejendomsretlige og driftsmæssige tilstande. Andkærs to største bevoksninger, Nord- eller Strandskoven og Sønderskoven, var således øjensynlig fællesskove indtil udskiftningen. I dem deltes bønderne om underskov, olden og græsning efter den middelalderlige jordvurdering i *mark guld*, som stadig i 1600-årene var gældende i byen. Kronen havde 52 mark guld, selvejerne 20. I eksempelvis oldenåret 1641 fulgtes denne inddeling ved oldentaksationen, således at hver mark takseredes til 9 svins olden.

Tilsvarende fællesskove fandtes i sognets øvrige ejerlav. I Gaverslund var skovherligheden dog ikke fordelt efter guldvurderingen, men efter den ligeledes middelalderlige boldeling. Kronen besad her 10 udaf 11 skov-ottinger. Om guld- og bolvurderingerne modsvarede af rebede lodder er uvist, men en vis begrænset rebning må have eksisteret, idet der allerede tidligt fandtes enemærker i (!) Andkær Strandskov. Den var udskiftet senest 1758 (2).

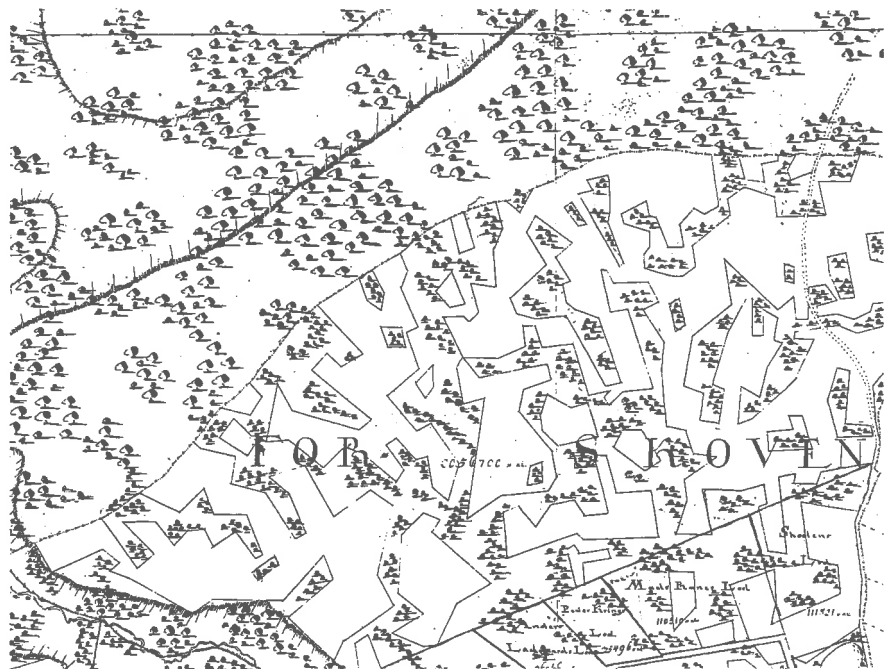
Alle byer havde tillige en ganske betydelig krat- og trævækst i bymarkerne, som naturligt fordelte sig efter tovangsbrugets agerinddeling. Skellet mellem den samlede fællesskov og denne markskov fremgår meget anskueligt af Andkærs udskiftningskort fra 1782. Her skelnes der mellem Strandskoven og Forskoven, hvor sidstnævnte klart har karakter af relativt nyopdyrkede agerstykker, og adskiller sig lige meget fra på den ene side Strandskoven og på den anden byens øvrige, langt mere ryddede, marker. Det er formentlig på dette areal, der i 1743 omtales jord "oppløjet i skoven". Tilsvarende "nye" agre i Andkær Sønderskov benævnes på udskiftningskortet "Sønder Skovs Røj" (3).

1. Trap⁵ 21, s. 1163 ff.

2. Poul Rasmussen 1975, s. 32 ff; Koldinghus LR 1641/42; Rtk. 311.47, jvf. også Henrik Larsen 1938, s. 4; Vid Vedt 2, s. 448.

3. Karl-Erik Frandsen 1983, s. 228; Rtk. 3321.67, 14/3 1743.

*Udsnit af udskiftningskort for Andkær Skov 1781. Mod nord indhegnet fællesskov og mod syd spredt trævækst mellem agre og enge.
Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)*

Endelig fandtes en del, formentlig oftest indhegnede, småskove eller skovhaver, der var enemærker til enkelte gårde. En sådan enemærkeskov tilhørte den såkaldte Skovsgård i Gaverslund, som mageskiftedes i 1578. Ifølge dette mageskifte kunne enemærket da takseres til 55 svins olden, mens en *fjerding* skov, som ligeledes tilhørte den pågældende gård, sættes til 20 svin. Enemærket lå altså udenfor skovenes boldeling. I Andkær optrådte Munkens Enemærke, Klarskov (Bondens Enemærke) og Præstens Enemærke tilsvarende udenfor guldvurderingen, som ellers, i modsætning til bolinddelingen, normalt også omfattede særjorder (1).

Ikke alle sognets skovnavne lader sig følge gennem hele perioden, men enkelte navneændringer kan konstateres. "Sønden for Hvilsbjerg og Andkær" fandtes således skoven Bjerrækrog, som nævnes første gang i præsteindberetningen til Ole Worm 1638. Det oplyses her videre, at Holmans herreds tingsted fandtes i denne

1. DK B 94, 3/7 1578; Poul Rasmussen 1975, s. 32.

skov. Det er således udtryk for en vis kontinuitet, når Andkær Sønderskovs østlige del langs skellet mod Børkop på udskiftningskortet 1782 benævnes Tingskov.

Gaverslund sogns skove optræder første gang i 1500-tallets mageskiftebesigtigelser, hvor de alle takseres til svins olden. Bøg synes gennem hele perioden overalt at have været den fremherskende overskovsart. Selv i Børkop Egeskov! Men også i underskoven spillede bøgepur en betydelig rolle, og fra 1700-tallets begyndelse var denne bøgeopvækst sammen med anden underskov øjensynlig dominerende.

Overskovens reduktion kan følges i de sparsomt overleverede oldentaksationer fra henholdsvis 16- og 1700-tallets midte. Hvor der omkring 1650 i gode år kunne fedes over 1000 svin på de betydelige skovarealer, kom kapaciteten hundrede år senere på intet tidspunkt over 100. Sognets skove må følgelig i 1700-tallet beskrives som tynde og åbne. Herom vidner ikke blot beklagelsen 1780 om, at de store træer var borthugget, men også de voksne bøgetræers gennemsnitsstørrelse på ikke mere end 1/2 favn (1).

Skovarealet var dog stadig betragteligt, og de i 1764 kun godt 3500 store bøgetræer var spredt over næppe under 1000 td. land. Der var altså tale om en endog *meget* åben skov, men i det omtalte bøgepur alene var der til gengæld 1 1/2 gang så meget brænde at hente som i den voksne bøgeskov. Enkelte af skovene var da ved udskiftningen heller ikke længere at betragte som bøgeskove, men som "gærdselskrat med få bøge".

Det kan derfor ikke undre, at egnens skovdyrkning mest gik ud på at sikre de unge bøges opvækst. Træerne blev ved gærdselshugsten om foråret beskåret (opsnudet) sammen med den øvrige underskov, hvorefter den frededes gennem en årrække. I 1740 bedømtes udsigterne for sognets skove (sammen med Pjedsted sogns) efter denne behandling positivt: "ved disse <...> berørte krat og skovmål er at bemærke, at de for 20 à 24 år siden siden ikkun bestod i bøgepurrrer og skrub, som efter at de har haft fred i visse år er kommet til en sådan vækst, at der med tiden kan blive gode skove, såsom de alle ligger ved Vejle Fjord på Strandbanken" (2). At de omtalte krat ligefrem skulle være ved at vokse sammen, sådan som årets indberetning også giver indtryk af, må dog betragtes som en mild overdrivelse. Bortset selvfølgelig fra, at de berørte bymarker alle var rige på træ- og buskvækst.

Som eksempel på en sådan vellykket skovdyrkningskampagnes forløb kan nævnes Andkær Havreballe, som ud fra navnet må opfattes som et krat i ageren. Det blev fredet ved Skov- og Jagtsessionens møde i 1746, men først indhegnet tre år senere (3). Indhegningen var 310 favne lang (590 m) og henholdsvis 150 (285 m) og 72 favne (140 m) for de to ender. Den var i 1751 "med køn eg og bøg begroet, som findes i god stand". Efter i nogle år at være "taget vel til", påbegyndtes tynningshugsten (udsnedningen) i 1756, og den blev fortsat de følgende fem år. Udover de meget omfattende frednings- og stævningskampagner gennemførtes i 1700-årene et enkelt forsøg med *såning* af skovtræer. Det fandt sted i Gaverslund, men synes ikke at have givet resultater.

1. Kgl. Bibl., NKS 1679 2°.; Rtk. 333.111.

2. Rtk. 333.17.

3. Rtk. 333.453.

FORSØG PÅ FORKLARING

Den afskovning, som under ét satte sit præg på det danske landskabs historie i århundrederne op til Landboreformerne, havde ikke overalt samme tempo og forløb. Der var store forskelle i landskabets præg fra landsdel til landsdel, og mens skoven i det meste af Østdanmark endnu i 1700-årene spillede en central rolle i landbefolkningens hverdag, havde den vestjyske lynghede for længst taget dens plads som både græsningsressource og energi- og råstofleverandør.

Det hører til et af de mest generelle træk ved periodens skovhistorie, at *skov blev til krat*. Gennem 1500-tallet og det tidlige 1600-tal formindskedes skovarealet antagelig overalt, og store olden- og tømmertræer forsvandt til fordel for en tyndere og mere lysåben overskov. Denne udtynding gav underskoven nye muligheder for vækst, og gennem de følgende hundrede år overtog underskoven mange steder de tidligere overskovarealer. En parallel til denne udvikling kunne iøvrigt iagttages i Frankrig efter omfattende krongodsafståelser i 1700-tallet (1). Krativækster som tjørn, hassel og el tog overhånd, men også egens og bøgens afkom voksede godt til, og der skete dermed en betydelig foryngelse af bevoksningerne. Samtidig med denne vægtforskydning fra over- til underskov oplevede en del ejerlav dog helt at miste den skov eller det krat, som de havde ved undersøgelsesperiodens start.

Skovreduktionen gik altså i hovedsagen ud over de store, frugt bærende træer. Underskoven overlevede, og det traditionelle billede af 1700-årenes spredte parkagtige skove uden underetage lader sig ikke opretholde (2). Det er derfor ligeså ukorrekt som modsætningsfyldt, når Hugo Matthiessen efter at have refereret Gregers Begtrup's beskrivelse af de fynske skoves omdannelse til gærdselsskov konkluderer, at "som regel gik udviklingen dog med modsat kurs, underskoven ruineredes mere og mere, og dens tilintetgørelse trak i det lange løb uundgåeligt høj-skovens med sig" (3).

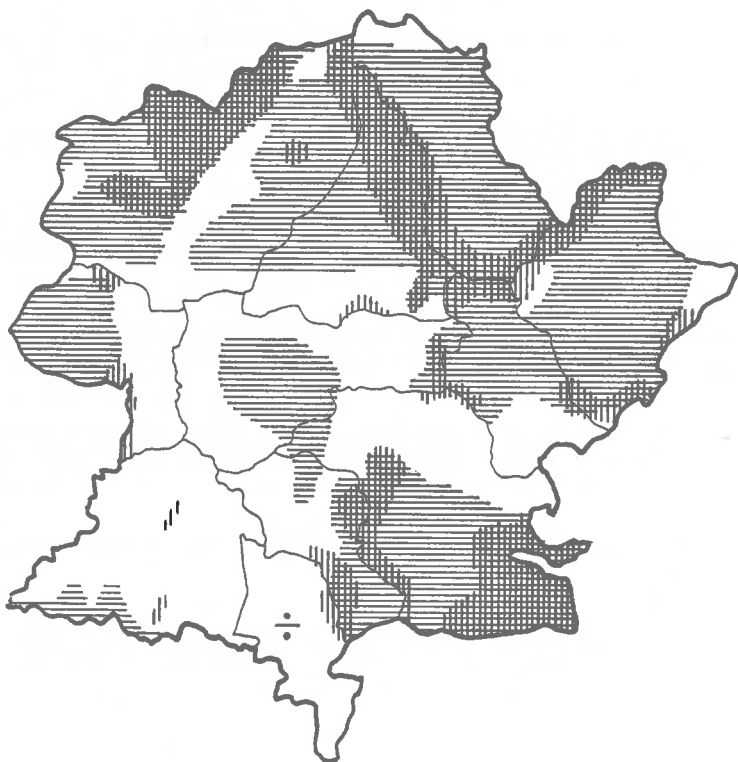
1. Paul W. Bamford 1955, s. 105.

2. Eiler Worsøe 1987, s. 25.

3. Hugo Matthiessen 1942, s. 43.

NATURFORHOLD

Afskovningsprocessen efterlod altså nogle steder et træløst slettelandskab, mens den andre omskabte højstammet oldenskov til tæt kratskov, og alene disse forskellige antyder, at der ikke var én men mange årsager til, at det gik som det gjorde (1). Eftersom skoven er et særdeles "konkurrencedygtigt plantesamfund", er det imidlertid mindre relevant at spørge hvorfor den blev forhugget, end hvorfor den ikke voksede frem igen efter hugst. For "when a wood disappears one should not ask 'Why was it cut down?' - for all woods have been cut down from time to time - but 'Why did it not grow again?'" (2).

Beliggenheden af Brusk herreds kendte skove (forsvundne såvel som eksisterende) i forhold til jordbunden. Vandret skravering: dominans af lerjord, lodret skravering: skov

1. For en generel oversigt over mulige årsager til skovødelæggelse se Paul Buffaut 1937 B.
2. Valdemar Mikkelsen 1980, s. 113; Oliver Rackham 1986, s. 67.

Forskelle i skovens evne til at overleve menneskets brug og misbrug hang ikke mindst sammen med de naturgivne betingelser for skovvækst. "Hvilken af de to nævnte faktorer, naturen og mennesket, der har haft den største indflydelse på vore skoves storartede formindskelse, kan vel ikke afgøres, men så meget er vist, at vore forfædres hensynsløshed ved skovenes behandling og afbenyttelse har forårsaget store og vel ogsaa unødvendige ødelæggelser af disse, hvorhos det dog unægtelig må holdes vore mindre oplyste forfædre tilgode, at nødvendigheden da krævede et langt større forbrug af træ end nutiden" (1).

Blandt de naturforhold, der er særlig ugunstige for skov, fremholdes som regel jordbunden og udsættelsen for især vestlige vinde. Begge faktorer har afgørende indflydelse på træers vækstmuligheder, og begge spillede en betydelig rolle i skabelsen af de jyske egekrat. Bøg på fattig bund tåler normalt ikke stævning, og derfor erstattedes den oprindelige, vestjyske vegetation, hvori også bøg indgik, efterhånden af eg, som på sin side visse steder afløstes af birk og andre pionertræer samt endelig af lynghe. De seneste undersøgelser af hededannelsen tyder på en snæver sammenhæng med omfattende svedjebrug (2).

Der er således ingen tvivl om, at det grundlæggende skel mellem skovegnen på de lerede østjyske morænejorder og (lyng)hedeegnen på afsmeltningssfladen vest for højderyggen netop skyldtes de forskellige jordbundstyper. Det ses også af, at de fleste overlevende kratskove i Koldinghus amts vestlige halvdel netop fandtes-/findes på bakkeøernes muld. Og vel at mærke oftest på *østsiden* af samme, hvor de var bedst beskyttet mod vestenvinden og den ødelæggende sandfygning (3).

Ikke mindst klimatiske forhold har altså utvivlsomt bidraget til skovvegetationens forskellige kår. Om Nørrejylland skriver Gregers Begtrup eksempelvis, at "den lange og ukærlige vinterdvale, hvori skovene holdes, har en svækkende indflydelse på vitalitetskraften", og målinger i dette århundrede har påvist, at dele af Jyllands indre *er* mere regnfulde og *har* en længere vinter end resten af landet. Klimahistoriens resultater er imidlertid endnu så usikre, at vejrligets indflydelse på skovudviklingens regionale og lokale variationer, næppe lader sig skelne fra andre faktorer (4).

Ikke desto mindre må træernes frugsætning og muligheder for kønnet formering, og måske vækstbetingelserne i det hele taget, være forringet under den såkaldte "Lille Istid". Den dateres imidlertid noget forskelligt. Mens Valdemar Mikkelsen afgrænser den til perioden 1550-1700, omfatter den ifølge C. M. Hammer

1. Peter Gaardboe 1876-77, s. 108.

2. Anonym 1757 C, s. 147; Jørgen Andersen Schiøt 1759, s. 135; Gregers Begtrup 1808, bd. 1, s. XXXVIII; Christian Theodor Vaupell 1862, s. 398 og 406; Jens Dragsted 1986; S. van der Werf 1989, s. 261; Bent Odgaard 1985, s. 54 og 1990.

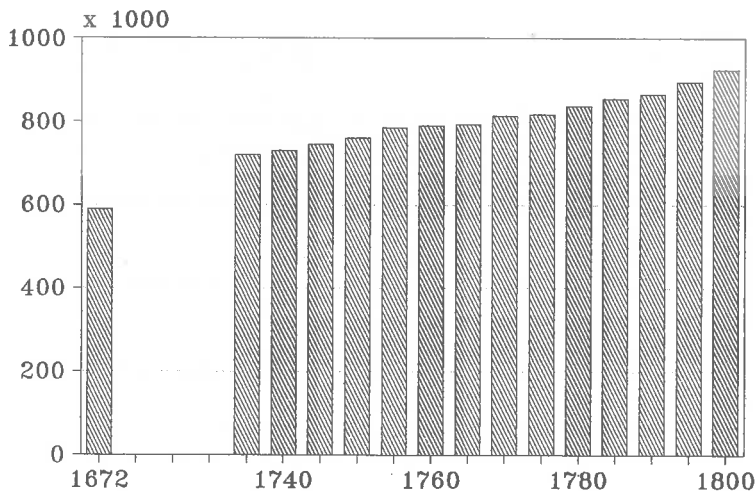
3. Gregers Begtrup 1808, bd. 1, s. XXXVII; Adolph Oppermann 1923-24, s. 355 f.

4. Gregers Begtrup 1808, bd. 1, s. XXXVIII; Jens Dragsted 1986, s. 16 ff; Flemming Mikkelsen 1983; Emmanuel Le Roy Ladurie 1974.

m. fl. årene 1350-1700. Dens forklaringskraft med hensyn til *kronologiske* forskelle er derfor svag (1).

Opdelingen af Antvorskov og Korsør len i skovrige strækninger mod nordøst og langs kysten og skovløs slette i Flakkebjerg herreds centrale dele, skyldtes ikke primært jordbunden. Dén bestod overalt af sandblandet moræneler. Til gengæld har jordoverfladens former formentlig spillet ind. Mens hedebladen netop er relativt "flad", findes regionens højeste punkter i de store skove, hvor terrænet er ret kuperet, og det er antagelig grunden til, at den middelalderlige bosættelse aldrig blev udstrakt til disse områder. Når skoven er fastholdt, skyldes det dog formentlig andre ting, for eksempel ejendomsforholdene.

Falster var gennem hele perioden kendetegnet ved et meget ensartet skovdække, men også her ses naturgivne vækstbetingelser at have spillet ind på skovenes fordeling. Eksempelvis blev de stærkt forblæste og hyppigt oversvømmede arealer på øens sydspids skovløse i løbet af undersøgelsesperioden. Til gengæld er det påfaldende, at de meget frugtbare jorder langs Falsters østkyst ikke har fristet til skovrydning og agerdyrkning i opgangstider. Skovens bevarelse i den i mange henseender ødelæggende reformperiode skyldtes primært besiddelsesforholdene (Det Classenske Fideikommis), men inden da kan det ikke udelukkes, at forsvarshensyn har spillet ind (2).

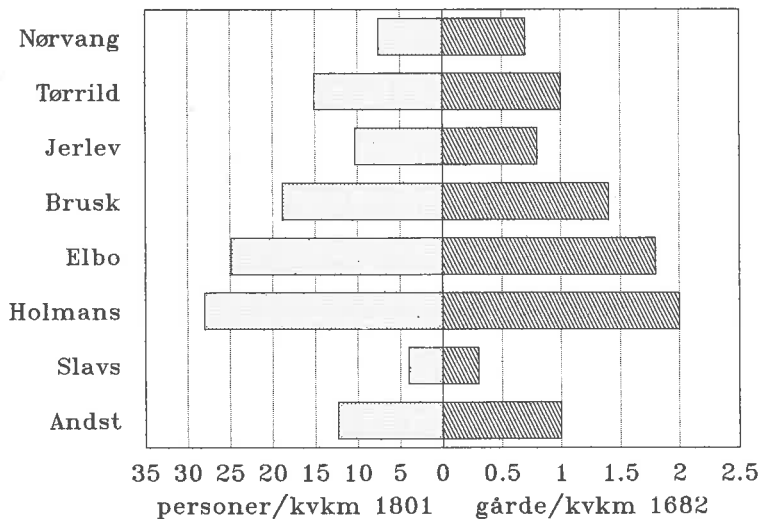
Udviklingen i Danmarks folketal 1672-1800

1. Jean M. Grove 1987, s. 389 ff; Valdemar Mikkelsen 1986, s. 24; C. M. Hammer m. fl. 1980, s. 235.
2. Poul Søndergaard 1988, s. 92.

FOLKETAL OG OVERFORBRUG

Selvom befolkningsudviklingen ikke kan betragtes som en *uafhængig* historisk variabel, var og er den et grundvilkår for landskabsudviklingen. Presset på skoven, som på alle andre naturressourcer, voksede alt andet lige proportionalt med folketallet, og det var kraftigt stigende gennem netop de perioder, da afskovningen synes mest voldsom. Folketallets vækst medførte altså en stigende efterspørgsel efter skovens ressourcer, og førte i den udstrækning, denne efterspørgsel ikke modsvarede af øget produktivitet, til et egentligt overforbrug (1).

Det er vanskeligt for tiden før de egentlige folketællinger (1769 ff) at skaffe sikre holdepunkter for en bestemmelse af Danmarks folketal, men alt taler for, at det var kraftigt stigende efter et minimum ved 1600-tallets midte (2). Til de landsdækkende tal i figuren side 209 skal imidlertid lægges, at befolkningen selvsagt ikke var ligeligt fordelt. I Antvorskov og Korsør amter var *befolkningstætheden* i 1801 således ca. 29 personer/km², på Falster ca. 28 og i Koldinghus amt ca. 13. Til gengæld prægedes ikke mindst sidstnævnte af store variationer indenfor regionen (3).

Sammenligning af Koldinghus amts gårdtæthed 1862 og befolkningstæthed 1801 fordelt på herreder

1. Jvf. også Edvard A. Allen 1984, s. 461 f.
2. Hans H. Fussing 1944; Aksel Lassen 1965; ovenstående graf på grundlag af : Anders V. Kaare Frederiksen 1976, s. 52 og Otto Andersen: Dødelighedsforhold i Danmark 1735-1839, Nationaløkonomisk Tidsskrift (refereret efter Ole Feldbæk 1982).
3. Aksel Lassen 1965, s. 431; A. F. Bergsøe 1844, s. 390 ff.

Nogen direkte sammenhæng mellem regionalt folketal og skovudvikling kan næppe knyttes, men at også skovmangel omvendt virkede ind på lokale subsistensmuligheder synes oplagt. Det er ikke tilfældigt, at befolkningstætheden var mindst i hede-herredet Slavs.

Med befolkningens vækst ændredes også dens sammensætning. Der blev flere husmænd, men mod dem var indgreb og regulering øjensynlig lettere end mod selvrådige gårdmænd med egne skovlodder. I 1579 udstedtes der således, af hensyn til skovene, forbud imod, at Koldinghus lens selvejere opførte gadehuse på deres grund (1).

SKOVFÆLLESSKAB OG UDSKIFTNING

I forsøget på formulering af én samlet forklaring på skovarealets tilbagegang og skovens udtynding overtager mange skovhistorikere oplysningstidens syn på bondeskovbruget: den samtidige udnyttelse af overskov, underskov og græsning stod i vejen for et levedygtigt skovbrug, fordi den ikke opmuntrede til beskyttelse af skoven *i sin helhed*. "Fællesskabet i Skovene <synes> at være Hovedkilden, hvoraf, som et ustoppeligt Væld, udspringer 1000 Uordentligheder til Skovens Skade" (2).

Dannelsen af selvejer-parcelskove hører til tiden udenfor denne undersøgelses tidsgrænser, og virkningen af det privatøkonomiske incitament til opretholdelse af et vedvarende skovbrug skal derfor ikke afprøves ved en sammenligning af forholdene før og efter skovseparationen. Men allerede inden havde skellet mellem fællesskov og enemærke lokalt eksisteret i århundreder.

Det har imidlertid ikke været muligt at påvise markante, almengyldige forskelle i bevaringsgraden af bønders fælles- og enemærkeskove. Bortset fra, at det i hovedsagen var fra marker og overdrev af skove helt forsvandt, og ikke fra de skovhaver og indelukker, der gennem 1700-årene i stigende grad vandt frem til sikring af bondeskovbruget. Hovedgårdens enemærker er derimod ubestrideligt holdt i bedre stand end andre skove, men den væsentligste årsag til deres store kontinuitet er formentlig friholdelsen for reformtidens forhugelser.

Ligeledes har der ikke kunnet påvises væsentlige forskelle i bevaringsgraden af udskiftede og uudskiftede skove. Ses man bort fra de "udskiftede" markskove, er der således intet som tyder på, at skovudskiftningen havde nogen betydning for skovens bevarelse. Den var først og fremmest et middel til at kontrollere ulovlig hugst, idet bonden skulle svare for alt det, der forsvandt fra hans skovlod.

Uanset om skove blev drevet i fællesskab eller ej, var det muligt at indføre midlertidige fredninger og at tage særlige hensyn til de unge træer ved husdyrgræsningen. Når *skovfællesskabet* udpeges til skovreduktionens hovedårsag, er der

1. Fridlev Skrubbeltrang 1940, særlig afsnittet "Befolkningsproblemer"; CCD IL456.

2. Jørgen Hvass 1761, s. 371; Povel Hansen 1889, s. 33; Hugo Matthiessen 1942, s. 18 f og 35; P. C. Nielsen 1980, s. 42.

således først og fremmest tale om en generalisering med rod i reformtidens debat. Ikke om resultatet af en saglig analyse.

MANGE ÅRSAGER

Det er altså næppe muligt at pege på én enkelt forklaring på den ganske forskelligartede skovudvikling gennem århundrederne før Landboreformerne. Men der lader sig udskille tre faktorer, hvis indbyrdes samspil var af afgørende betydning for forløbet: 1) forbruget af skovens ved, 2) husdyrbruget i skoven, 3) agerbrugets ekspansion på bl. a. skovens bekostning.

Som nævnt ovenfor, vil overforbrug af skovens vedmasse kun i ekstreme tilfælde medføre permanent afskovning. Isoleret set vil vedvarende, overdreven tømmer- og brændselshugst derimod omdanne overskoven til ung kratskov. Den hyppigt udskældte skovgræsning er heller ikke i almindelighed alene istand til for bestandigt at fjerne skov. Kun *overgræsning* med et umådeholdent stort antal dyr omdanner med tiden skov til græsningssletter med spredte solitærtræer. Endelig er det klart at *skovrydning* med det udtrykkelige formål at bryde ny agerjord fjerner skoven. Men den holder sig kun væk, sålænge arealet holdes i drift som agerjord.

Disse tre hovedårsager havde forskellig vægt gennem undersøgelsesperioden. Og det er i disse vægtforskydninger, at baggrunden for udviklingens markante kronologiske variationer skal findes.

VEDPRODUKTION OG OVERFORBRUG

RAUBWIRTSCHAFT?

Den mest nærliggende forklaring på, at skovens vedmasse aftog gennem sidste halvdel af den undersøgte periode, er at hugsten oversteg tilvæksten. Denne ubalance skyldtes angivelig ikke kun stigende efterspørgsel efter energi og materiale, men også skovbrugets *form*. Når skoven ændrede karakter og gradvis blev ødelagt, skyldtes det således ifølge traditionen "vore forfædres hensynsløshed". I det nyeste danske skovhistoriske oversigtsværk sammenfattes perioden ca. 1250-1750 derfor med begrundelsen, at "skovbenyttelsen ikke ændredes væsentligt i denne periode. Man anvendte uordnet plukhugst, d. v. s. huggede de træer, der var brug for, uden tanke for skovens genvækst, og skovene benyttedes som græsgange for husdyrene" (1).

Denne type skovbrug kan med et billeddannede tysk udtryk betegnes *Raubwirtschaft*. Det vil sige en rent udbytende ressource-anvendelse uden tanke for regeneration og fremtidig forsyningssikkerhed. Afskovningens årsag var følgelig skovens "raubwirtschaftliche Ausbeutung und Mißhandlung" (2).

Som antydnet ovenfor bar den omfattende ulovlige skovhugst præg af bonde-skovbrugets stævningsdrift. I sig selv tyder intet imidlertid på, at stævningsdriften skulle være specielt skadelig for skoven. Som også nævnt *kan* selve det forhold, at den var illegal, dog have reduceret hensynet til genvækst og beskyttelse mod infektioner (lodrette snit etc.)

Højskovdriften bestod ganske rigtig af plukhugst, men som tidligere påvist var den langt fra *uordnet*. Til brændsel udtog man bevidst de træer, der var mindst egnede til anden brug, det vil først og fremmest sige gamle udgåede stumper samt i en vis udstrækning ris, og sådan havde man formentlig gjort siden senmiddelal-

1. Peter Gaardboe 1876-77, s. 108; Poul Søndergaard 1988, s. 120. Vor største kender af underskovens brug, Eiler Worsøe (1986, s. 5), tilslutter sig pudsigt nok traditionen, hvad overskoven angår: "*Godsejerens overskov var ikke genstand for en skovdrift, her huggede man bare*". Synspunktet er imødegået i Bo Fritzbøger 1989 A, s. 156 ff.
2. Friedrich Mager 1960, II s. 225 ff; Bl. a. Louis Mazoyer 1932, Friedrich Mager 1960 og for Danmarks vedkommende Frits Heide 1919, s. 86.

deren. Brændselstræer var derfor generelt væsentlig mindre end skovenes gennemsnit, og eksempelvis ses de træer, som 1765 udvistes i 14 falsterske skove i gennemsnit at ligge ca. 30 % under middeltallet for træstørrelser i de respektive skove. Endelig havde underskoven det generelt godt (1).

Der er altså intet belæg for, at specielt vedproduktionens *form* var årsag til skovenes formindskelse og udtynding. Til gengæld var dens *omfang* i perioder utvivlsomt større, end de fleste skove kunne klare, men hverken hugstens eller tilvækstens størrelse lader sig bestemme sikkert (2).

1700-TALLETS ENERGIBOOM

Thorkild Kjærgaard har i sin banebrydende behandling af dansk energiforsynings historie før 1800, som dog endnu i høj grad mangler underbygning af specialundersøgelser, fremsat den formodning, at brændselsforbruget i perioden 1500-1800 på landsplan faldt med mellem 20 og 25 %, samtidig med at folketallet fordobledes (3). Hans beregninger præges dog af betydelige usikkerhedsfaktorer. Eksempelvis er den rent teoretiske oplysning, at et åbent ildsted kræver ca. 52 m³ bølgebrænde pr. år for at holdes vedlige, af begrænset interesse, når det typiske, årlige niveau for brændselsudvisninger på krongodset i 16- og begyndelsen af 1700-årene var 2-3 m³. Hertil skal selvsagt foruden underskovens produkter lægges risbrænde og sankebrænde samt den til tider omfangsrige ulovlige skovhugst, men disse tilskud til trods, må det samlede brændselsforbrug i sagens natur have ligget *væsentligt* under de ideale 52 m³.

Energibesparende foranstaltninger som jernkakkelovne til trods, er der således næppe tvivl om, at bruttoudviklingen i det danske samfunds brændselsforbrug i den undersøgte periode, var stigende. Hovedårsagerne var befolkningstilvæksten og, især i 1700-årene, den voksende sektor af energikrævende fremstillingsvirksomheder.

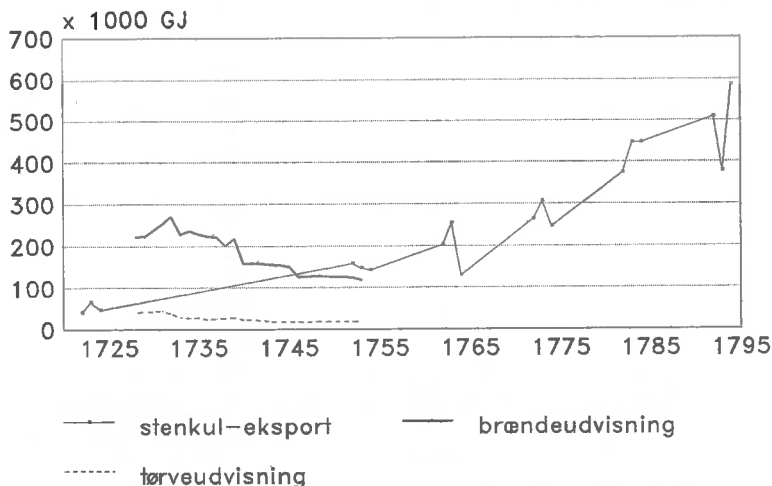
Desværre kan vedforbrugets udvikling gennem 1700-årene kun følges indirekte gennem årlige udvisningsresolutioner for kronens skove, som var fortegnelser over, hvad der *måtte* hugges. Man kan som regel gå ud fra, at det udviste også virkelig *blev* hugget (4), men hvor meget der derudover forsvandt ved ulovlig hugst, og hvor stor produktionen var i underskovene og de private overskove, lader sig til gengæld ikke bedømme. Skov- og Jagtsessionens efterladte papirer vedrørende skovforbrydelser antyder dog, at det illegale vedforbrug nok var betydeligt, men formentlig ikke oversteg udvisningerne.

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 156 f; Kurt Mantel 1980, s. 300; Rtk. 333.108, 14/8 1765.

2. For eksempel C. B. V. Hansen 1917-19, s. 57 f og Gregers Begtrup 1808, bd. 5, s. 280.

3. Thorkild Kjærgaard 1991, s. 94 f.

4. Se dog Bo Fritzboeger 1989 A, s. 141 ff.

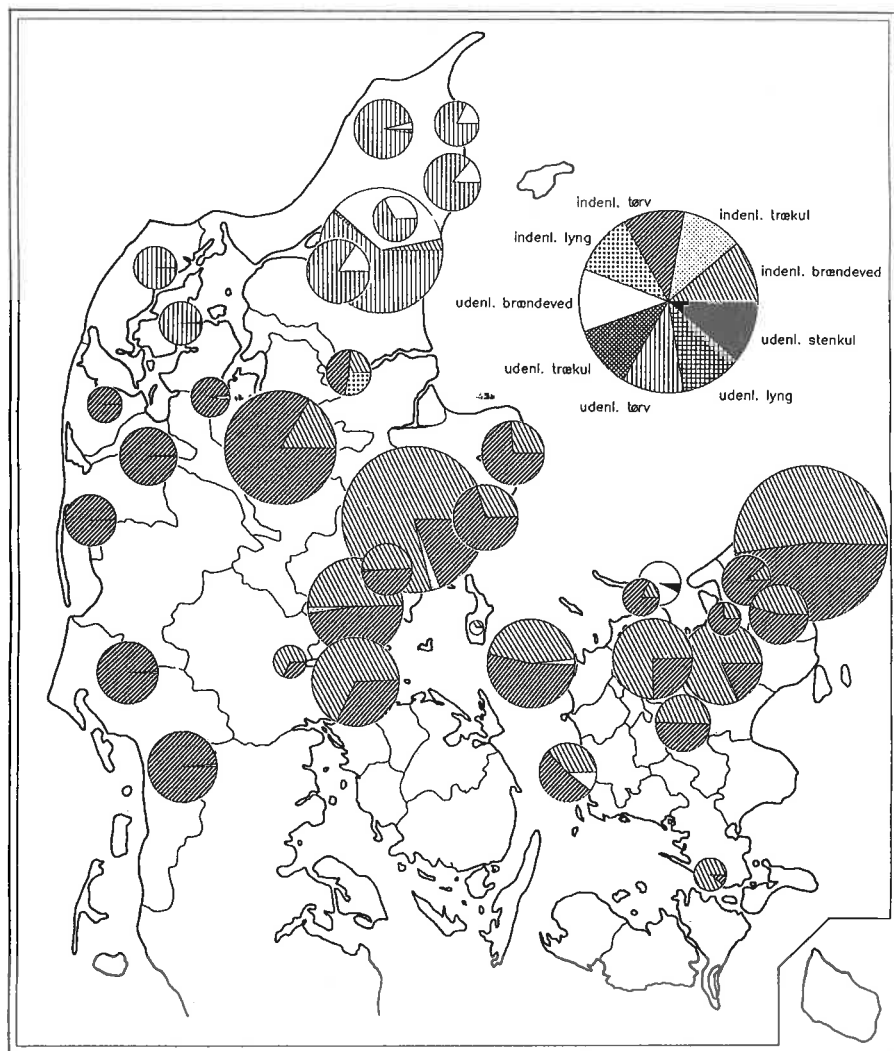
*Brændværdier (gigajoule) af engelsk kul-eksport til Danmark 1722-94
sammenholdt med kronens udvisning af brændeved og tørv 1728-53*

For perioden 1728-53 findes der summariske optegnelser over de samlede udvisninger i kronens skove, og disses niveau var klart faldende. Det *kunne* understøtte Kjærgaards antagelse om energibesparelsernes betydning, men forklaringen er formentlig en anden, som han selv kommer med. For grunden til, at brændselsforbruget kunne falde, samtidig med at behovet steg, var, at Danmark i løbet af 1700-tallet blev stadig mere afhængigt af importeret energi. Primært i form af engelsk stenkul. I ovenstående diagram sammenholdes således energiværdien af henholdsvis kronens brændselsudvisninger og engelsk eksport af stenkul til Danmark, og selvom værdierne strengt taget ikke er direkte sammenlignelige, er de to modsatrettede tendenser klare (1).

Når niveauet for brændselsudvisninger i kronens skove var faldende, samtidig med at efterspørgselen steg, må årsagen være skovenes vigende tilvækst, som primært skyldtes, at masserig overskov konverteredes til underskov. For at råde bod herpå udvistest siden 1600-tallets midte i stigende omfang *tørv* som brændsel, men i 1731 udgjorde tørvten på landsplan kun 30 % af kronens samlede brændselsudvisninger (rummål), og i årene der fulgte, faldt andelen som det ses yderligere. Tørveudvisningen gjaldt imidlertid kun tørv i kronens skove eller på dens enemærker, og omfanget af bøndernes tørvegravning på egne marker, kender vi ikke. Men det var langt fra alle byer, der *havde* tørv. I Koldinghus rytterdistrikts

1. Rtk. 3321.10-11; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 118 f; Birgit Nüchel Thomsen m. fl. 1965, s. 65.

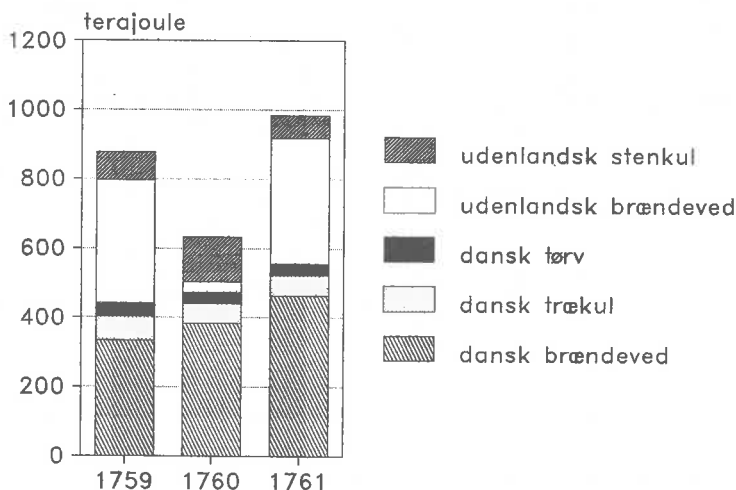
jordebog 1718 nævnes således fornøden tørv til 43 udaf 119 ejerlav (36 %), men at grave efter den var ikke altid omkostningsfrit. I Studsdal var således "ej heller tørveskær uden til deres enges skade".

De samlede indførsler af brændsel til danske told- og købstæder 1761 efter rummål

Det væsentligste middel til at imødegå skovenes dalende tilvækstrate var dog ikke tørv men importeret energi. Der var imidlertid store geografiske forskelle på denne energis anvendelse. Fra de første år af 1760'erne findes en række opgørelser over brændselsindførslerne til danske told- og købstæder, som tydeligt afspejler denne variation. Kortet på modsatte side viser disse indførslers fordeling på forskellige typer angivet i mængder (rummål) i 1761, og i nedenstående diagram gengives sammensætningen af de københavnske brændselsindførslers energiværdi i årene 1759-61. Det skal i denne forbindelse bemærkes, at der for stenkullet er god overensstemmelse mellem disse tal og engelske eksport-tal (1).

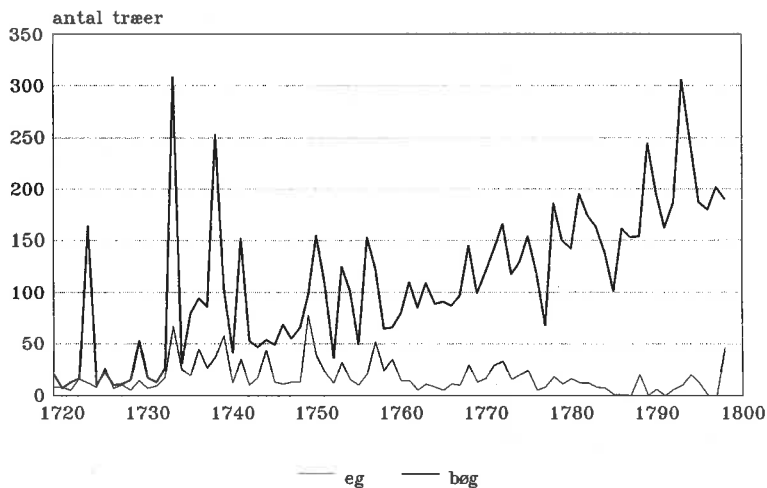
Af kortet fremgår ikke mindst hedetørvens store betydning for vestjyske købstæders energiforsyning samt ganske overraskende en stor import af udenlandsk brændeved og tørv til Thy og Vendsyssel. Denne import stammede antagelig først og fremmest fra Norge, og kom til landet som en del af den omfattende skudehandel. Det skal bemærkes, at Københavns indførsler ikke er anført. Tal for Fyn og Smålandene samt enkelte andre købstæder er øjensynlig ikke udtømmende, og derfor heller ikke taget med.

Energiværdien af Københavns brændselsindførsler 1759-61
Enheden er terajoule (10^{12} joule)

1. Rtk. 333.111; 1 rummeter $\sim 5/6$ m³, 1 favn $\sim 2,25$ rummeter, 1 favn brændeved $\sim 13,6$ gigajoule (GJ); 1 læs tørv $\sim 1,1$ GJ; 1 læst stenkul $\sim 52,8$ GJ; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 118 f; Christian Olufsen 1811, s. 23 og 129; brændværdier for træ og kul meddelt af K. Suadicani, Forskningscentret for Skov og Landskab.

Københavns brændselsindførsler, som langt oversteg alle andre byers, var som det fremgår ganske afhængig af udenlandske tilførsler. Men trods stenkullenes fremmarch var deres betydning for den samlede energiforsyning endnu i 1760'erne beskeden. Så sent som i 1811 bemærker Christian Olufsen da også, at stenkul mest benyttes i smedjer og sukkerkogerier, og at det foretrækkes på grund af kvaliteten, og ikke fordi alternativer mangler (1). Man må imidlertid også forestille sig, at energiimporten på grund af de usikre tider for international handel generelt oplevede et dyk netop i årene omkring 1800. I perioden 1760-69 udgjorde indenlandsk brænde således angivelig ca. 42 % af landets forbrug, men andelen i perioden 1795-1804 var steget til ikke mindre end 75 % (2). Heri skimtes en del af den kortsigtede baggrund for Fredskovsforordningen 1805.

Udvisningen af bøg (brændsel) og eg (tømmer) på Holsteinborg 1719-1799

Selvom udvisningsniveauet i kronens skove var faldende gennem 1700-tallet, fandt der altså endnu ved århundredets slutning en betydelig vedproduktion sted i danske skove. Denne produktion foregik dog tydeligvis ofte uden nogetsomhelst hensyn til skovenes faktiske tilvækst, og resultatet er velkendt.

1. Christian Olufsen 1811, s. 14.

2. Uffe Laursen 1972, s. 18 med henvisning til Carl Fredrik Hellfried: Bemærkninger og Erfaringer angaaende Jordudstyknngen eller Parcelleringen i Almindelighed og for Veile Amt i Særdeleshed, København 1805.

Men ligesom den ulovlige vedproduktion, hvis omfang antagelig i vid udstrækning nærmest har været komplementær til udvisningsniveauet, øgedes produktionen i private skove muligvis i samme periode. Forholdet er ikke fyldestgørende belyst, og materialet til en sådan analyse er i det hele taget spinkelt, men fra Holsteinborg findes tal, der klart viser en stigende produktion gennem 1700-tallet. Samtidig bevarede Holsteinborgs skove på en ret uændret areal. Denne udvikling kan skyldes, at opsynet med skovene var bedre her end på krongodset, og udvisningernes andel af den samlede hugst derfor større.

Blandt de mest ekstreme udtryk for det generelle overforbrug af tømmer og brændsel står en række konjunkturbestemte og lokalt afgrænsede brændselsrydninger. Efter krongodssalgene i 1760'erne og '70'erne var det således en udbredt praksis, for at lette terminerne, at rydde den nyerhvervede grund for brændsel. Ja ofte ryddedes skoven *på forhånd*, så den nyetablerede selvejer bagefter stod med en skovløs gård. Det fik i 1798 Jacob Nicolai Wilse til at beklage, at "hvad nogle konger i rad havde fredet, det blev nu snart hugget ned". På tilsvarende vis tilskyndede 1820'ernes landbrugskrise øjensynlig til mange skovslagtninger (1).

Det må derfor betragtes som lidet sandsynligt, at der, som fremført af Thorkild Kjærgaard, i almindelighed skete store fremskridt med vedproduktionen fra 1760'erne, og at den var "stabiliseret" i 1780'erne (2). Nok foretog kronen og de første private godsejere skovseparationer i 1780'erne, hvilket muliggjorde indførelsen af nye driftsprincipper. Men i det store perspektiv havde disse første spæde skridt næppe nogen kvantitativ betydning. At de til gengæld påvirkede den skovhistoriske udvikling *kvalitativt*, er en anden sag.

INDUSTRIEL SKOVUDNYTTELSE

I europæisk sammenhæng rettes opmærksomheden ofte mod den begyndende industrialiserings kraftigt stigende brændselsbehov. Det vekslede stærkt geografisk, men i Frankrig antages industriens efterspørgsel allerede i 1500-tallet at have nået landbrugets niveau, og i 1700-tallets Languedoc "glassmaking operations exhausted local wood supplies at remarkable speed". Dette øgede forbrug medførte dog ikke nødvendigvis skovødelæggelse. I Harzen fremprovokerede bjergværksdriften tværtimod en række teknologiske fornyelser indenfor skovbruget, og var dermed en væsentlig drivkraft bag skabelsen af det moderne skovbrug. Noget lignende må være sket allerede i antikkens Spanien, hvor intensiv minedrift ikke synes at have påvirket skovarealet væsentligt (3).

1. Jacob Nicolai Wilse 1798, s. 88 f; Christian Theodor Vaupell 1862, s. 426 f; Anders Simonsen 1888, s. 33 f; Carl Weismann 1900, s. 15 ff; Fritz Jacobsen 1940, s. 58; Hugo Matthiessen 1942, s. 21 f; Carl Dalgas 1830, s. 179.

2. Thorkild Kjærgaard 1991, s. 104 f.

3. Edward A. Allen 1984, s. 468; Charles Higounet 1966, s. 389; Rolf-Peter Sieferle 1982, s. 83 ff; Joachim Radkau 1983, s. 525; Michel Devèze 1965, s. 53; Gerhard Riehl 1968; Russell Meiggs 1982, s. 380 (se dog Erich Bauer 1979, s. 170 f).

Herhjemme foregik en egentlig industriudvikling først efter 1800, men enkelte former for fremstillingsvirksomhed stillede allerede før 1500-tallet særlige krav til energiforsyningen. Jernudsmeltning på den jyske højderyg påvirkede antagelig bevoxsningen dér betydeligt, og andre steder havde senere salpeter- og saltsydning samt den meget energikrævende glasfremstilling en lignende effekt. Skove ved den fynske herregård Hofmangsgave gik angiveligt til grunde som følge af egnens teglbrænding. Endelig spillede trækulbrænding i visse egne af landet en sådan rolle, at også det må have påvirket skovene (1).

I det store perspektiv var disse energikrævende foretagender dog få, og deres effekt må antages i det væsentlige at have været lokal. Den eneste fremstillingsvirksomhed, der ihvertfald i periodens første halvdel havde mere udbredt betydning, var *kulsvidningen*, hvor træ på samme tid var råstof og energikilde.

Adskillige steder i de tre regioner forekommer stednavne med henvisning til kulsvidning. Både Kirkerup, Hårslev, Gumperup og Dukkerup har eksempelvis 'Kulbrænder Humber' som marknavn, og adskillige ejerlav i Koldinghus len svarede i 1500-tallet landgilde i form af trækul (se side 38 ff). Endelig benyttedes der endnu i 1760'erne indenlandsk trækul i en del købstæder, men mængderne var så små, at dette ikke fremgår det af kortet side 216. Indberetningerne til Frederik von Gram i 1731 meddeler da også, at kulbrændingen allerede på dette tidspunkt havde karakter af en helt lokal binæring (2).

En del tyder imidlertid på, at produktionen ikke mindst blev opretholdt på Koldinghus amts selvejergods. Således fandt der kulbrænding sted i Veerst frem til 1830'erne, og i Egtved Skov er der, som i formentlig mange andre danske skove, endnu spor efter kulbrænding (3).

FLÅDETØMMER OG ANDRE TØMMERRYDNINGER

Det er fremgået, at antallet af store tømmertræer faldt markant gennem 15- og 1600-tallet samt at egen efterhånden, bogstavelig talt, trådte i skyggen af bøgen. Denne udvikling skyldtes uden tvivl et betydeligt overforbrug af tømmer. Et tidligt udtryk for denne form for skovbrug er det "tømmermandspas", som i 1585 udstedtes med henblik på hugst i Antvorskov Klosters skove, men allerede tre år tidligere var de samme skove ude af stand til at levere det fornødne bygningstømmer til slottet (4).

Især de nationale handels- og orlogsflåders tømmerforbrug indtager en central plads i skovhistorien. Både franske og engelske skove reduceredes angiveligt på grund af flådetømmer-hugst, og netop orlogsflådernes fremtidige forsyningssikker-

1. Axel Sabroe 1966, s. 32; Adolf Oppermann 1923-24, s. 355 f; Peter Riismøller 1970, s. 12, jvf. også H. C. Darby 1951, s. 75; Carl Weismann 1900, s. 9; Adolf Oppermann 1923-34; Birthe Skovholm Petersen 1986; Poul Vestergaard 1987; John Kvist 1958, s. 26.

2. Dansk skovbrug 1710-33.

3. John Kvist 1958, s. 26; samme 1978, s. 76.

4. ÆDA III, s. 258; Adolf Oppermann 1932, s. 91.

hed lå alle sømagters regenter på sinde. Ikke uden grund blev det første engelske skovbrugsværk, John Evelyns Sylva, skrevet med det udtrykkelige formål at imødegå mangel på flådetømmer (1).

Flåden bar altså sammen med andre store tømmerforbrugere en væsentlig del af skylden for *tømmertræernes*, dvs. overskovens, forsvinden. Spørgsmålet er imidlertid, om disse omfattende tømmerhugster også kan forklare *skovenes* forsvinden. Det betvivles med god grund af flere forfattere. Endvidere er det påpeget, at den flådetømmermangel, der *måtte* have været en realitet, var noget specielt, og at den ikke kan tolkes som symptom på en generel tømmermangel. "No general crisis in the supply of building timber for bridges, houses and other structural uses seems to have struck contemporaries with any force" (2).

Den danske flådes tømmerleverancer i 1700-årene venter stadig på at blive grundigt undersøgt, og deres betydning for danske skove er derfor usikker. Blot kan det konstateres, at flådens tømmerforbrug i 1700-tallet var enormt. Der er dog grund til at tro, at betydelige dele af materialebehovet dækkedes ved import; ikke mindst fra Norge. I 1863 skrev Christian Theodor Vaupell således, at "iøvrigt er det med urette, at man giver den danske flåde skyld for at have forbrugt landets ege. Thi ved at undersøge dette spørgsmål nøjere, kommer man til det resultat, at den danske flåde i mere end et århundrede har foretrukket; når det paa nogen måde var muligt, at forsyne sig med egetømmer paa de tyske handelspladser, medens de danske ege, som i regelen foretrækkes for de tyske, fordærvedes i skovene eller bleve solgte som billigt brændevod" (3).

I 1600-tallet blev hele skove ryddet i forbindelse med enkelte skibsbygninger, og i et brev fra 1628 oplyses det således, at kongen har købt en skov "i Antvorskov len", som han vil lade fælde til skibstømmer. En mageskiftebesigtelse fra 1630 afslører, at den ryddede skov tilhørte to gårde i Skafterup, som da endnu havde skovlodder, men "hvis videre skov til fornævnte tvende gårde havde været, er nu forgangen Michaeli til kongelig majestæts skibs behov afhuggen" (4).

Ikke alene flåden men også andre store tømmerforbrugere er kommet i historikernes søgelys, når afskovningen skulle forklares. For eksempel må tømmerforbruget ved herregårds- og fæstningsbyggeri have været enormt. Illustrativt er i så henseende Christian IVs svar i 1646 på Rigsrådets ønsker om udvisning af tømmer i de kongelige skove til bygning af skansen ved Hals: "når Gud vil, jeg kommer hjem igen, da vil jeg med Guds hjælp drage til Jylland og bese pladsen, på

1. Michel Devèze 1965, s. 57 og 61; John Evelyn 1664, s. 1 ff; Eustace Jones 1979.

2. Bl. a. Paul Walden Bamford 1956, s. 83; G. Hammersley 1957, s. 154.

3. P. C. Nielsen 1960; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 19 f; Hugo Matthiessen 1942, s. 32 f; A. Howard Grøn 1955, s. 30; Christian Theodor Vaupell 1863, s. 278; flådetømmer fra Norge: f. eks. Chr 4 Br III.464.

4. Kanc Brevb 19/10 1628; DK B 94, 20/12 1630.

det, at det inte skal gå mig, som det gik mig, den tid Snoghøj skulle fortificeres, at der blev et stykke skov borthuggen, som jeg ikke engang fik tak for" (1).

Det må således ses som udtryk for lokal tømmermangel, at der ved byggearbejder på den relativt beskedne fynske herregård Ulriksholm i 1630'erne og '40'erne i vid udstrækning anvendtes importeret fyrretømmer, og at man ved genopbygning af nedbrændte falsterske bøndergårde efter Karl-Gustav-krigene ligeledes benyttede norsk tømmer (2).

At lade overforbrug af tømmer være hovedårsag til den eftermiddelalderlige nordvesteuropæiske afskovning, er imidlertid næppe holdbart. Den landøkonomiske skribent Jörgen Andersen Schiöt mente godt nok, som adskillige skovhistorikere efter ham, at "da nu et træ såvel som andre skabte ting ligesom forgår og bortdør, og ingen unge træer bliver plantede eller tillagt, så kan det ikke andet være, end at skoven må blive tynd" (3). Men som blandt andre Oliver Rackham har fremhævet, leder denne "menneskeliggørelse" af skovtræer til ganske fejlagtige slutninger. Træer fortsætter som regel med at være levende organismer efter hugst, og mange vil overleve ved rod og stødskud, medmindre det bliver forhindret. I de tilfælde, hvor skoven ikke "kom igen" efter hugst, skyldtes det derfor først og fremmest aræalets anvendelse *efter* skovningen (4).

Den stadige jagt på tømmer var altså næppe skyld i at skove forsvandt. Men den påvirkede på den anden side skovenes udseende betydeligt. Og i takt med tømmertræernes forsvinden tiltog nøjsomheden, så tømmerkonstruktionerne gennem de tre undersøgte århundreder blev stadig mere spinkle. Allerede i 1600-tallet anvendtes risege og -bøge som tømmertræ, og navne som Ellepindshus fra 1700-årene taler deres tydelige sprog. Den store og vedvarende efterspørgsel på tømmer var altså en væsentlig årsag til, at kun relativt få træer i 16- og 1700-tallet levede udover ris-stadiet (5).

SKOVEN OG KRIGEN

I forbindelse med 1600-årenes mange krige på dansk jord fandt betydelige konjunkturbestemte forhuggelser sted. De påførte udover et øget tømmerforbrug ved opbygningen af ofte enorme orlogsflåder mange skove alvorlige forhuggelser i forbindelse med fremskaffelsen af brændsel og materiale til barrikader. Efter krigenes afslutning medførte genopbygningsarbejderne ofte et ikke mindre byrdefuldt tømmerforbrug, men det er formentlig korrekt, når A. Howard Grøn ikke bedømmer krigshærgningerne som nogen "afgørende faktor ved skovødelæggel-

1. Karl-Erik Frandsen 1988, s. 121; Chr IV Br VI, nr. 195.

2. Jytte Jensen 1977, s. 37 ff; Bo Fritzboeger 1989 A, s. 135.

3. Jörgen Andersen Schiöt 1759, s. 135.

4. Oliver Rackham 1980, s. 153, jvf. også eksempelvis Steen Bjerke 1957, s. 375 og Eiler Worsøe 1986, s. 38.

5. Nord for Nyrupgård (Lyngs sogn) på Thomas Bugges kort 1771; jvf. også DS XIII, s. 87; Bjarne Stoklund 1980.

sen". Det skal dog i denne forbindelse erindres, at militærrets ressourceforbrug også i fredstid var enormt (1).

Krigsødelæggelser benyttedes ofte som velkomne påskud til at skyde skylden for skovtilstanden på fjenden, idet krigstidens lovløshed gav alle relativt frit spil. Omvendt greb statsmagten ofte chancen til at stramme grebet om skovene, således at krigsødelæggelser er blandt de oftest anførte årsager til restriktiv skovlovgivning. Det er i denne forbindelse lærerigt at følge, hvordan i Danmark svenskerne, og i Sverige danskerne, tillægges skylden for 1600-tallets afskovning. Date- ringen af "skovkrisens" begyndelse i Danmark til netop 1600-tallets midte, hvor krigsødelæggelserne kulminerede, skyldes iøvrigt netop denne tendens til at lade Sorteper gå videre. Samt naturligvis dén koncentrerede kildeproduktion, der var forbundet hermed. For som allerede Christian Theodor Vaupell anførte: "det er nu let at påvise, at mange have benyttet krigen i det syttende århundrede som et bekvemt tidspunkt, hvortil flere egnes skovtab lod sig henføre" (2).

Ikke desto mindre led mange skove under krigens hærgen. Tårup Skov i Elbo herred var således 1662 "udi forleden ufredstid meget forhuggen, formedelst de svenskes lejr stod den for nær hos". Ofte kan fremmede hæres fremrykningsruter og lejrpladser ligefrem aflæses af de bevarede skovbesigtigelser (3).

Et særligt tema i forbindelse med krige er de bevidste ødelæggelser af flådetømmer, som fjenden ofte mistænkes for. Spanierne skulle således angivelig i 1588 have haft onde hensigter med de engelske egeskove, og herhjemme antages svenske tropper at have forøvet flådetømmerdestruktion under Karl-Gustav-krigene. Det er dog for Falsters vedkommende påvist, at intet tyder på en sådan strategi. På den anden side er det ubestrideligt, at *ødelæggelse* i sig selv var og er det væsentligste mål med al krigsførelse, og at også skovene i denne forbindelse udgjorde et væsentligt element i landbosamfundets kapitalapparat (4).

1600-tallets krige øgede altså den eksisterende belastning af skovene. Til gengæld medførte de ofte efterfølgende et sådant fald i folketallet, at dét demografiske pres, der gennem 1500-tallet havde trængt skoven tilbage, pludselig forsvandt. I sådanne situationer sprang agerland på de bedre jorder i skov. I dele af Preussen blev sekundær skov som følge af senmiddelalderlige ødelæggelser eksempelvis først ryddet påny i 1800-tallet. Som en yderligere sideeffekt reduceredes kvæg- og hestebestanden også ofte med en mindre skovgræsning som konsekvens, og denne

1. Evald Tang Kristensen 1880-81; Poul Brede Grandjean 1980 B; Aage Fasmer Blomberg 1973, s. 489 ff; A. Howard Grøn 1955, s. 44; Karl Rasmussen 1933, s. 24; Karl Hasel 1985, s. 53; Bo Fritzboeger 1989 A, s. 134 ff; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 20.
2. Joachim Allmann 1989, s. 43; H. C. Darby 1951, s. 81; Christian Theodor Vaupell 1862, s. 409 note; Carl Malmström 1939, s. 205 note 1; Paul Buffaut 1937, s. 508; Aage Fasmer Blomberg 1973, s. 489 f; Anonym (P. C. St.) 1758, s. 313.
3. Rtk. 311.95; Bo Fritzboeger 1989 A, s. 85.
4. H. C. Darby 1951, s. 80; P. C. Nielsen 1960, s. 174; P. C. Nielsen og E. Laumann Jørgensen 1964, s. 14; Poul Søndergaard 1988, s. 161; Bo Fritzboeger 1989 A, s. 84; Otto Brunner 1959, s. 86.

positive virkning af de ellers destruktive Karl-Gustav-krige påpegedes allerede i det følgende århundrede (1).

Det er ikke muligt konkret at påvise, hvordan det reducerede folketal ved 1600-årenes midte påvirkede skovtilstanden. Men dén opbremsning i skovarealets reduktionstakt, der synes at kunne spores efter 1500-tallets højkonjunktur, kan meget vel henføres til netop de ændrede demografiske betingelser. På den anden side har påvisning af egentlig sekundær skov, opstået som følge af disse ændrede betingelser, ikke været mulig. Selvom en sådan udvikling er tænkelig visse steder. Ihvertfald synes det dyrkede areal generelt at være reduceret i løbet af 1600-årene, og i Østdanmark blev forladte marker som regel til krat (2).

SKOVTYVERI OG UTILSTRÆKKELIG KONTROL

Når skovene blev mindre og tyndere trods myndighedernes fredningsbestræbelser og et uhyre påholdende udvisningssystem, var det nærliggende at give det monstrøse skovtyveri skylden. Og når tyveriet overhovedet var muligt, skyldtes det ifølge samme logik manglende kontrol. For "skovfogderne er ofte de arrigste tyve" (3).

Med til forklaringen på skovtyveriets omfang hører formentlig også dén i hele Europa udbredte opfattelse, at denne form for tyveri var noget særligt (4). Brændetyveri og ulovlig hugst udsprang af nød, og betragtedes derfor, ofte også af myndighederne, som mindre moralsk forkasteligt end andre berigelsesforbrydelser.

Der findes ikke materiale til en udtømmende undersøgelse af skovtyveriets omfang og udvikling gennem tiderne. For det er i sagens natur kun de *opdagede* tyverier, der har sat sig spor i skriftlige kilder. På grundlag af dette kendte skovtyveri kan det imidlertid som nævnt slås fast, at tyveriet *var* omfattende, og at det derfor udgør en betydningsfuld ubekendt ved forsøg på beregning af skoves samlede produktion. At det spillede en rolle for afskovningen er altså klart. Der kan endog, som tidligere anført, være grund til at formode, at den ulovlige hugst var kvalitativt mere skadelig end den lovlige, idet træerne næppe blev behandlet helt så hensynsfuldt, som når det gjaldt bondens egen underskov. Overskoven skulle jo nødvendig blive for tæt!

1. Friedrich Mager 1960, I s. 43; Hugo Matthiessen 1942, s. 19; Anonym A 1757, s. 202; V. Egeberg 1761, s. 368; Michel Devèze 1966, s. 47; H. C. Darby 1951, s. 76; M. D. Hooper 1973, s. 29; i dansk forskning tidligst Christian Theodor Vaupell 1862, s. 416 ff.
2. Erland Porsmose 1983, s. 57; Peter Friis Møller 1983, s. 39; E. Laumann Jørgensen 1984, s. 32; Carl Rise Hansen & Axel Steensberg 1951, s. 92 ff.
3. Anonym 1758 (P. C. St.), s. 319; Povl Hansen 1889, s. 34; Hugo Matthiessen 1942, s. 36.
4. Evald Tang Kristensen 1891-93, bd. 2, s. 148 ff; Bo Fritzboøger 1989 A, s. 228 f; Joachim Junge 1915, s. 148; J. Moser 1984.

SKOV OG HUSDYRBRUG

Frem for noget kunne husdyr- og vildtgræsning modvirke skovens genvækst efter kraftig hugst, og der er udbredt enighed om, at udryddelsen af Middelhavs-områdetets skovdække for en stor dels vedkommende skyldes "transhumance" med store dyreflokke. Den mest udtømmende forklaring på den konstaterede afskovning er derfor *en kombinationen af forhuggelse og græsning*. Når de unge planter var bidt ned, tog græsset over, og nye bevoksningstyper, der ikke nødvendigvis var gæstfri overfor unge træer, blev dominerende (1).

Græsningsens skadelige virkninger kan imidlertid ikke uden videre anvendes som skovhistorisk standardforklaring. Den forudsætter nemlig, at skovene var uden hegn og fredningsmuligheder, og, hvad der er nok så vigtigt, den ser bort fra bevoksningstyper, som vi næppe idag ville kalde skov. Den bygger således i høj grad på det velkendte, stereotype billede af tynd, usammenhængende højskov med store dyreflokke mellem enkeltstående, gamle træer "i imponerende majestæt" (2). Jægersborg Dyrehave. Men skov var, som det er fremgået, meget andet end det.

Endvidere har græsning langtfra *altid* en negativ effekt på vedplanter, og var-som græsning af ikke for mange dyr medførte ikke nødvendigvis nedslidning af bevoksningerne (3). Tilsvarende havde svins omrodning af jorden snarere en arts-udvælgende end en generelt ødelæggende virkning, idet bøg nemlig synes at være den art, som er *mindst* eftertragtet af svin, hvorfor dens foryngelse ligefrem ofte fremmes af skovsvin. Steen Bjerke har eksperimentelt opstillet følgende gradient for svins foderpræferencer med hensyn til træbark: eg, elm og rødæl → ask, avnbøg → hassel, birk, ær → bøg. På blandt andet Holsteinborg udnyttede man derfor i 1780'erne bevidst skovsvin til etablering af såkaldte *svineforyngelser* af bøg, men også i europæisk perspektiv synes denne skovdyrkningsform generelt først udbredt i 1700-tallet. P. Eliassen står således helt alene med sit synspunkt, at "oldensvine-

1. P. C. Nielsen 1959, s. 50; Paul Buffault 1937 A, s. 143; Michel Devèze 1965, s. 63; Folke Rydbo & Erland von Hofsten 1982; A. Howard Grøn 1938, s. 31; Christian Theodor Vaupell 1863, s.175.

2. Hugo Matthiessen 1942, s. 52.

3. Poul Søndergaard 1988, s. 136 ff.

ne på skoven ødelagde navnlig bøgen", men kom der *for mange* dyr *for længe* på olden, kunne også det være skadeligt (1).

Før man kan bedømme græsningens betydning for skovens vilkår må det altså undersøges, 1) hvordan Danmarks husdyrtal udviklede sig gennem 16- og 1700-tallet og 2) hvilken betydning skovbevoksede arealer havde for græsningen i forhold til træløse overdrev o. lign.

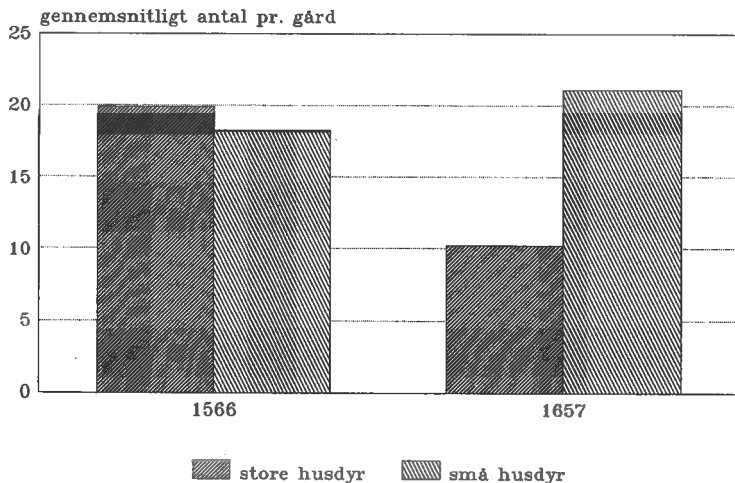
HUSDYRHOLDET

Der er næppe tvivl om, at husdyrholdet i almindelighed tog til i omfang gennem 1700-årene. Det var ihvertfald Ludvig Holbergs samtidige iagttagelse, og de fleste senere historiske undersøgelser støtter den (2). Meget tyder endvidere på, at den kraftigste stigning gjorde sig gældende for hesteholdets vedkommende, men det er forbundet med betydelige metodiske problemer at beskrive husdyrbrugets kvantitative udvikling i detaljer. For undersøgelsesperiodens ældre dele kan en sådan analyse stort set kun baseres på kvægskattemandtal samt enkeltstående kommissions-synsforretninger, mens bondeskitter fra omkring 1700 findes i stigen-
de antal.

Gunnar Olsens og Carl Rise Hansens anvendelse af kvægskattemandtal til bestemmelse af husdyrholdets størrelse i henholdsvis perioden 1677-87 og 1560-1660 affødte kraftig og principiel kritik fra Fridlev Skrubbeltrang. Han kunne blandt andet ved hjælp af bondeskitter påvise, at mandtallenes selvangivelser generelt var utroværdigt lave. Imidlertid findes der for perioden før 1700 ikke i almindelighed noget særlig omfattende alternativ, som de af Skrubbeltrangs foretrukne skifter, og selv disse betragtes af visse forskere noget uforståeligt som minimumstal. For de fleste landsdele og gods kategorier er man derfor henvist til *enten* at benytte de bevarede skattemandtal *eller* helt at afstå fra forsøg på kvantitative analyser (3).

Jeg har tidligere argumenteret for, at falsterske mandtal fra anden halvdel af 1600-tallet for det første afspejlede husdyrholdets geografiske variation, og at nogen svingagtighed for det andet ikke lader sig påvise (4). Hermed være imidlertid ikke sagt, at skattemandtal, eller for den sags skyld andre opgivelser af husdyrholdets størrelse, kan benyttes *uden videre*.

1. Christian Gandil 1937, s. 288 f; Johan Lange i KLN 11, sp. 190 f; P. Eliassen 1914 (s. 121); Sten Bjerke 1959, s. 536; Storlandbrug under omformning, s. 65; Joachim Radkau 1986, s. 59, note 43; V. J. Brøndegaard 1966-67, s. 36; E. Burrichter 1984, s. 3; Anonym 1758 (P. C. St.) s. 320.
2. Ludvig Holberg Epistula 114 ref. efter E. Laumann Jørgensen & P. C. Nielsen 1964, s. 16 f; Holger Munk 1955, s. 78-146; Fridlev Skrubbeltrang 1940, s. 161; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 30 f. Se iøvrigt oversigt i Lotte Dombernowsky 1988, s. 232 ff.
3. Gunnar Olsen 1939-40; Carl Rise Hansen 1943; Fridlev Skrubbeltrang 1945 og 1978, s. 123 f; Lotte Dombernowsky 1988, s. 234.
4. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 26 ff.

Det gennemsnitlige husdyrhold pr. gård hhv. 1566 og 1657 i 21 ejerlav i Korsør len

Fridlev Skrubbelstrangs indvendinger mod Rise Hansens materiale, der netop stammer fra Korsør len, er veldokumenterede og relevante, og det er helt åbenlyst, at selvangivelser *kan* være af meget tvivlsom værdi. Tidspunktet for mandtallets (eller andre husdyrfortegnelser) udfærdigelse giver selvsagt mulighed for væsentlige korttidssvingninger, idet eksempelvis slagtingen har kunnet påvirke selv middeltal betydeligt. Endvidere må der tages højde for muligheden af pludselige men reelle reduktioner af husdyrbestanden "til ære for" skatteligningen. Ikke desto mindre taler også nogle forhold for mandtallenes generelle troværdighed. Som Axel Stensberg har påpeget, tyder det på at der har fundet en optælling (og ikke bare et løst skøn) sted, når der i samme område findes store forskelle fra ejerlav til ejerlav. Hvis man havde forsøgt at snyde, ville man formentlig have tilstræbt et mere ensartet og dermed tillidsvækkende niveau (1).

Når mandtallenes generelle troværdighed i hvert enkelt tilfælde er klarlagt, står imidlertid en vurdering af deres udsagnskraft tilbage: hvilke dyr er talt med, og hvilke er ikke? Ikke mindst før sammenligning med andre kilder er besvarelsen af dette spørgsmål uomgængeligt.

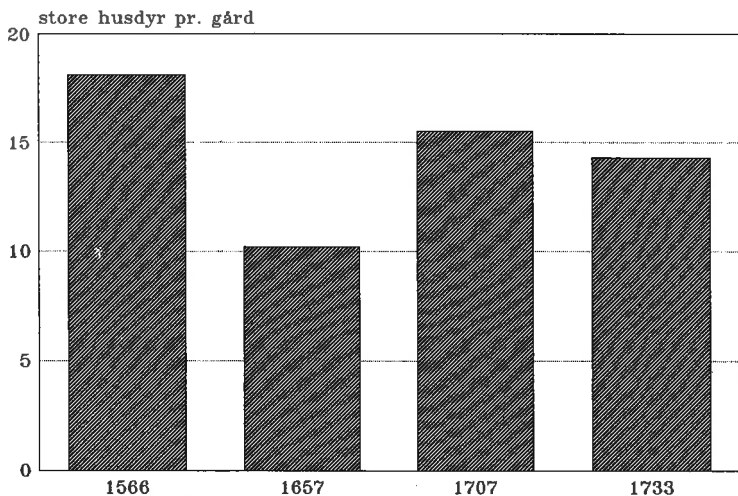
Ifølge skattebrevene til de to mandtal, der benyttes af Rise Hansen, skete der mellem 15- og 1600-tallet næsten umærkelige skred i beskætningsgrundlaget. Således skulle 1566 såvel føl som kalve medregnes, mens kun årgamle dyr havde in-

1. Haakon Bennike Madsen 1978, s. 159; C. Østergaard Christensen & Axel Steensberg 1974, s. 74.

teresse i 1657 (1). Videre spillede lejede kreaturer i visse perioder en betydelig rolle, og de indgik formentlig ikke i ligningsgrundlaget. Endelig er der for de to år forskel på, fra hvilke godskategorier der er bevaret tal, og det kan selvsagt forvanske en sammenstilling. Andre typer af serielle angivelser vedrørende husdyrholdet viser sig at være behæftet med de samme usikkerhedsmomenter.

Jeg har som grundlag for den følgende oversigt benyttet kvægskattemandtal, jordebøger over rytterdistrikterne samt opgørelser fra en række kommissioner, der i særlige tilfælde blev sat til vurdere krongodsets tilstand. En del af de påviste skævheder ved Rise Hansens materiale fra Korsør len undgås, hvis analysen koncentrerer sig om de ejerlav, der optræder med identisk gårdtal 1566 og 1657. Dét gør 21 ejerlav med tilsammen 133 gårde, og blandt disse ses af diagrammet side 227 den samme overordnede tendens, som Rise Hansen nåede frem til: et fald i beholdningen af store husdyr og en svag stigning i de mindre husdyrs tal. I det nedenstående diagram er tallene for et enkelt af disse ejerlav (Landsgrav) sammenholdt med husdyrtællinger i to kommissionsrapporter fra 1707 og 1733 (2). Det fremgår her, at husdyrtallet øjensynlig oplevede et minimum ved 1600-tallets midte. Akkurat ligesom folketallet.

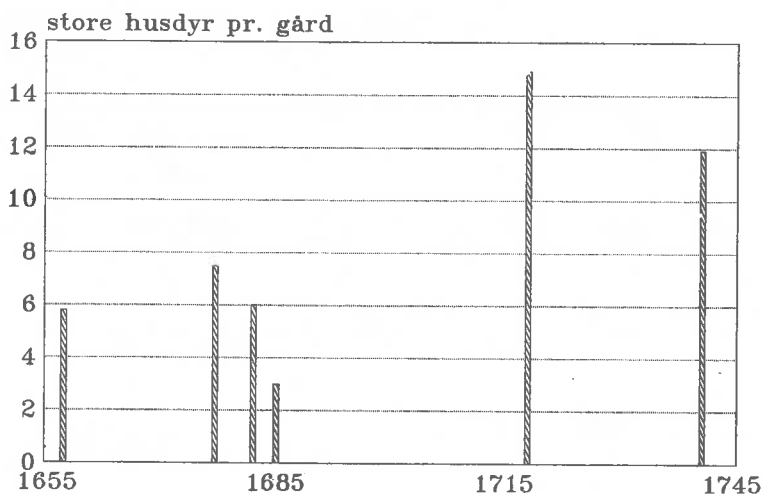

*Udviklingen i det gennemsnitlige husdyrhold pr. gård 1566-1733
i Landsgrav, Sankt Peders landsogn*

1. Carl Rise Hansen 1943, s. 145 f; Fridlev Skrubbeltrang 1945, s. 254.
2. En knapt så kraftig beskæring af materialet ses i Historisk Atlas Danmark kort 22 a; Carl Rise Hansen 1943, s. 172 f; Rtk. 2243.266: Tabel over Antvorskov Grevskabs tilliggende jordegods 1707; LAS, Antvorskov og Korsør amter. Diverse breve og dokumenter 1720-95.

Oversigten fra 1707 over blandt andet husdyrholdet på Antvorskov Grevskabs gods oplyser for de store husdyrs vedkommende bæster, plage, stude, køer og ungvæg. På dette punkt er den altså sammenlignelig med eksempelvis skattemandtallet 1657. Den er imidlertid resultat af egentlige synsforretninger, og må derfor, i modsætning til mandtallet, antages at meddele reelle størrelser. Angivelser for ialt 283 gårde giver et gennemsnitligt hestehold pr. gård på 8,2 mod kun 5,4 køer. Disse tilsammen 13,6 større husdyr/gård ligger kun 32 % over mandtallet 1657, og bestyrker dermed antagelsen om et minimum ca. 1660.

Som forberedelse af grevskabets omdannelse til ryttergods gennemførtes i 1717 en ny synsforretning over godset, der også oplyser kreaturholdet. Idet distriktets Hovedkrigs- og portionsjordebog udfærdigedes allerede to år senere, giver en sammenligning af disse rækker et illustrativt eksempel på såvel metodiske faldgruber som betydningen af korttidssvingninger. Som eksempel har jeg valgt landsbyen Store Valby, der paradoksalt nok er særlig velbeskrevet, netop *fordi* den blev nedlagt efter krongodssalget i 1774 (1).

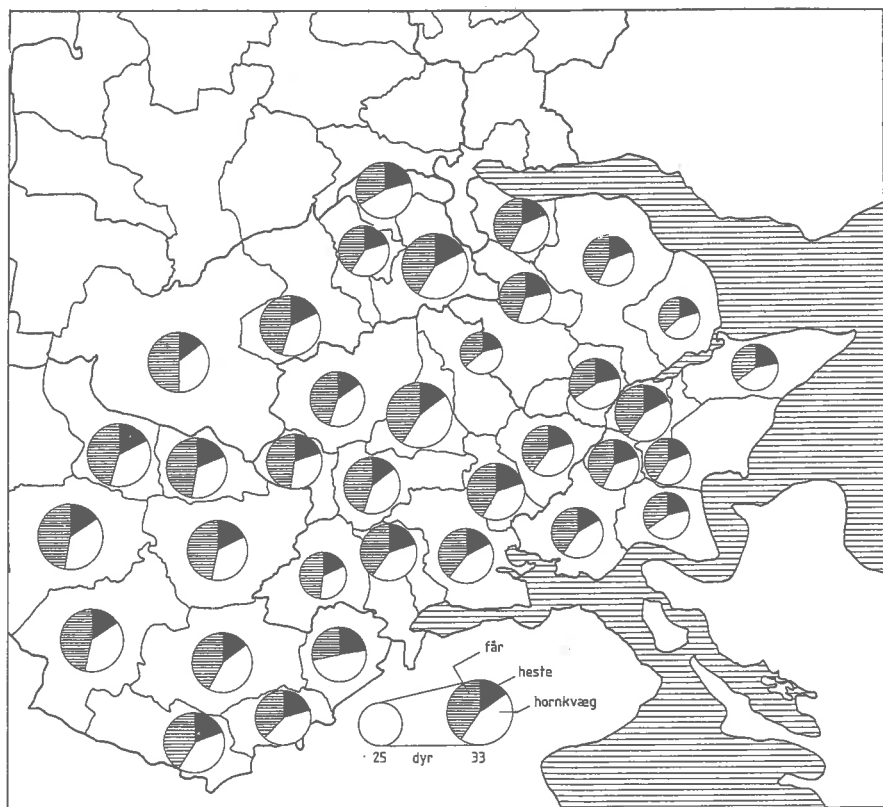
Det gennemsnitlige antal heste og køer pr. gård i Falster Nørre herred 1657-1741

På trods af den korte tidsafstand mellem de to opgørelser findes der for 3 af de ialt 15 gårde kun tal fra 1719. For de øvrige 12 landbrug var der i 9 tilfælde afvigelser mellem opgørelsernes hestetotal, mens der i samtlige tilfælde var variationer med hensyn til kvægtallet. Medtages samtlige 15 repræsenterede gårde, var

1. J. L. Østergaard Christensen og Axel Steensberg 1974.

den gennemsnitlige, relative afvigelse mellem de to talrækker for hestetallets vedkommende 17 % (numerisk). Til sammenligning kan det oplyses, at udsædstallets gennemsnitsafvigelse kun var 8 %. Dette illustrerer godt, *hvor* store og umiddelbart uforklarlige svingninger der findes i kilderne til husdyrbrugets historie.

Husdyrholdets udvikling på Falster i 1600-tallet er analyseret tidligere (1), og det er blandt andet påvist, at niveauet antagelig i forbindelse med omfattende (lokale?) epidemier nåede sit minimum i 1680'erne. Derefter steg det indtil ca. 1720, hvorefter det øjensynlig, i modsætning til de andre rytterdistrikter, faldt en smule inden det afgørende tilbageslag med kvægstesten.

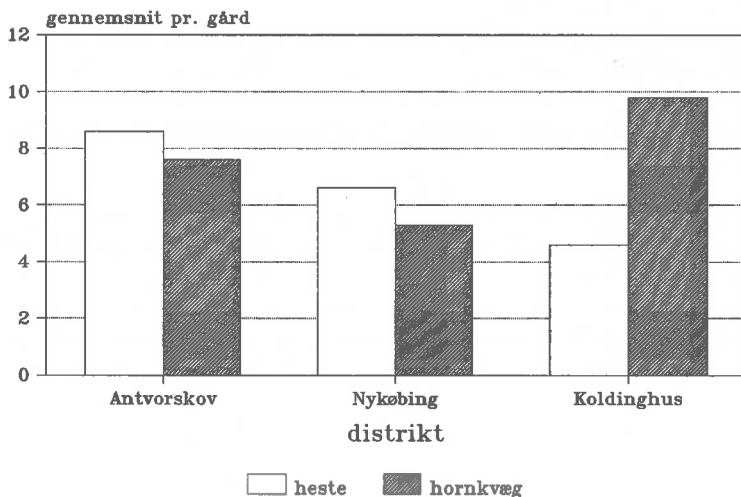
*Det gennemsnitlige husdyrhold pr. gård i Koldinghus rytterdistrikt 1719
(sogne gennemsnit)*

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 26 ff.

Fra Koldinghus amt foreligger der kun et temmelig ufuldstændigt materiale, hvorfor det kun har været muligt på grundlag af Hovedkrigs- og portionsjordebogen fra 1719 at skitsere de lokale variationer indenfor rytterdistriktet. Men et enkelt eksempel antyder, at udviklingen her havde samme retning som i de øvrige rytterdistrikter. Skanderup sogn i Andst herred havde således ifølge et skatte-mantal 1686 (1) et samlet husdyrhold på 121 heste, hopper og føl under 3 år, 229 øksne, køer, ungnød og kalve samt 178 får og geder. I 1719 var tallene henholdsvis 199 heste, 466 køer, ungnød og stude samt 474 får.

Kortet på modsatte side over de lokale variationer viser, at fåreholdet ikke overraskende spillede den største rolle i distriktets vestligste dele, mens sognene umiddelbart nord for toldskellet i særlig grad synes orienteret mod kvægavl. Velsagtens med eksport for øje.

Mulighederne for at belyse antallet af mindre husdyr er meget små. Ved siden af fåre- og svinehold har i denne sammenhæng *gedeholdet* størst interesse, idet dette tidligt søgtes begrænset netop af hensyn til skovene. Ikke desto mindre var gedeholdet endnu omkring 1500 lokalt af betydeligt omfang. På Saltø Slot voksede bestanden eksempelvis fra 24 i 1486 til 121 et halvt århundrede senere, og gedegræsningen i Antvorskov Klosters skove var i 1500-tallet et tilbagevendende konfliktemne. Så alvorligt tog man det, at Universitetets bønder omkring Vinstrup fik ordre til at slagte alle deres geder af hensyn til skovene (2).

Husdyrholdets sammensætning i de tre rytterdistrikter 1719

1. Koldinghus amt, ekstraskatteregnskaber, præsternes mandtaller over ekstraskatter 1686.
2. Københavnske Reces 1557 § 6, Dan Rec Ord s. 250; Christian Brasch 1859, s. 96; Erland Porsmose 1988, s. 376; Da Rigsløv nr. 18 og 43; Fritz Jacobsen 1940, s. 35; Kanc Brevb 27/11 1577.

Til belysning af husdyrholdets geografiske variation er de tre Hovedkrigs- og portionsjordebøger fra 1719 særlig anvendelige. Nok afviger de som vist fra andre næsten samtidige kilder, men idet de blev til med samme formål, må deres principper antages at stemme overens. Sammenligner man jordebøgernes gennemsnitlige husdyrhold pr. gård (diagram side 231), viser der sig dén væsentlige regionale forskel, at kvægholdet i Jylland oversteg hesteholdet, mens det forholdt sig omvendt i Østdanmark. Sammenligningen understøtter på dette punkt Gunnar Olsens resultater, som er bragt tilveje på grundlag af skattemandtal fra 1677 og 1687 (1).

En væsentlig årsag til, at det typisk var hesteholdet der blev udvidet, var agerdyrkningens vækst gennem de samme tiår (2). Til at trække en hjulplov behøvedes som hovedregel 6 heste, og jo større agerbruget var, desto flere plove havde man brug for. Denne grundlæggende sammenhæng mellem hestehold og dyrket areal fremgår til dels af korrelationsdiagrammet på modsatte side.

Husdyrholdet voksede altså stødt gennem undersøgelsesperiodens anden halvdel, og med det stigende husdyrhold fulgte øgede græsningsbehov. Arealer med stedsevarende græsning og høenge til sikring af vinterstaldfodringen tog til i betydning, men hvor stor en del af græsningen, der skete i skov, er det *meget* svært at afgøre. I eksempelvis Elbo, Holmans og Brusk herreder fandtes dog endnu omkring 1800 "en ikke ubetydelig skovgræsning" (3).

GRÆSNING OG HØSLET

Ifølge græsningstaksationerne til Christian Vs Matrikel fandt en stor del af kreaturgræsningen i Østdanmark sted i de hvilende vange, hvor der var mange træer. På Falster foregik megen græsning derfor *i skov*, og i eksempelvis Korselitse Hovedskov opretholdtes kreaturgræsningen trods Fredskovsforordningen indtil 1836 (4).

Det er vanskeligt at skønne over *antallet* af græssende dyr i skovene. Hovedkilden til skovgræsningens historie er nemlig græsningstaksationerne fra Christian Vs Matrikel og fremefter, men deres forhold til den reelle græsning er ikke dokumenteret. Eiler Worsøe antager dog, at taksationerne stort set blev overholdt (5).

Tager man udgangspunkt i græsningstaksationerne 1763, der for Antvorskov og Koldingshus distrikters vedkommende er *nye*, og ikke blot som for Falster gentagelser af taksationerne 1682-83, viser det sig for det første, at et områdes abso-

1. Gunnar Olsen 1939-40, s. 173.

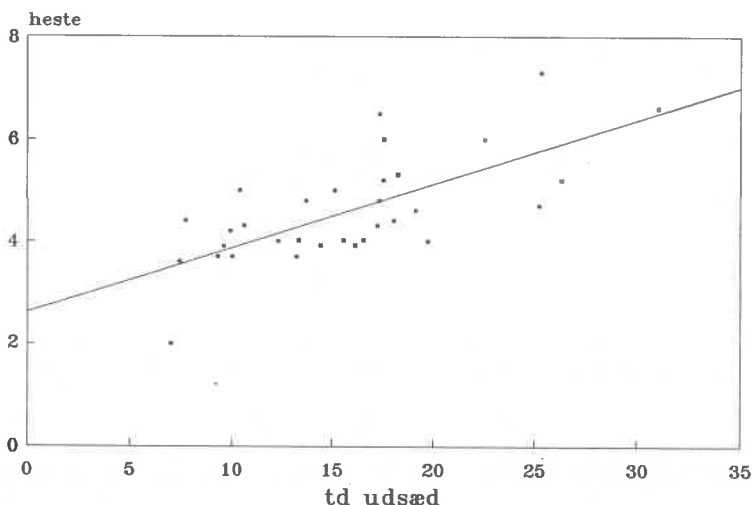
2. Holger Munk 1955, s. 79.

3. Gregers Begtrup 1808, Nørrejylland bd. 1, s. 223.

4. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 191; Fridlev Skrubbeltang 1942, s. 463.

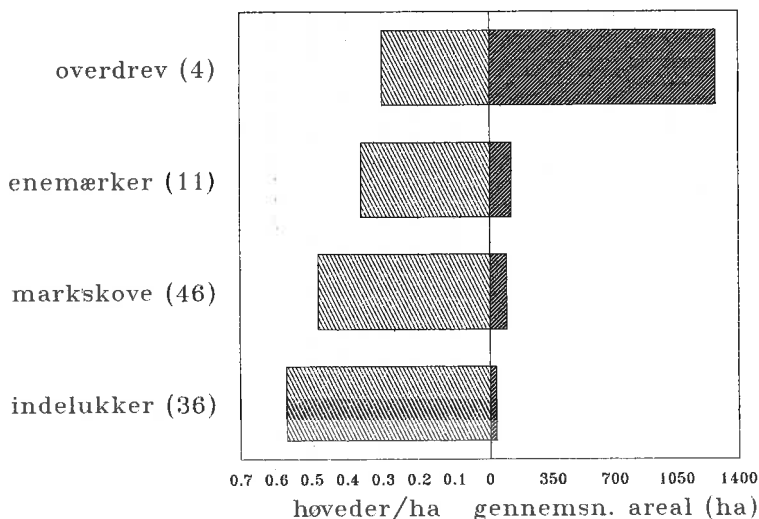
5. Eiler Worsøe 1987, s. 20.

lutte græsningskapacitet naturligvis primært var afhængig af arealet (1). Men også *kvaliteten* af et områdes bevoksning spillede en fremtrædende rolle for græsnin-gen. Det fremgår af diagrammet side 234, hvor græsnings-taksationerne af Antvor-skov distrikts skovbevoksninger er opdelt i fire hovedgrupper. Områdernes gen-nemsnitlige størrelse var, som det ses, ligefrem omvendt proportionale med den relative græsningskapacitet, som følgelig, hvis man skal tro taksationen, var størst i de små, træbevoksede indelukker og ringest i de vidtstrakte overdrev. Det var altså ikke alle skovtyper, der i samme grad var udsat for græssende kreaturer.

Gennemsnitligt hestehold pr. gård sammenholdt med det gennemsnitlige, dyrkede areal pr. gård i 32 af Koldinghus rytterdistrikts ejerlav (ialt 319 gårde)

Også høslet i skoven var knyttet til husdyrbruget, men, når man ser bort fra den helt unge opvækst, ikke på samme måde som græsningen potentielt skadeligt for trævæksten. Imidlertid synes der at være sket en vis opdeling af skovene efter deres brug i forbindelse med tilvejebringelsen af husdyrfoder. I taksationerne af det koldingske distrikts skove 1763 fremtræder denne funktionsdeling særlig tydeligt. Som tidligere nævnt opererer taksationen med tre hovedtyper af skov, (fæl-es)skov, skovhave og engskov, og det fremgår af diagrammet på side 235, at for det første kun ca. 1/4 af skovgræsningen fandt sted i engskovene, mens omvendt kun 1/4 af høslettet skete i fællesskovene. For det andet er skovhavernes betydning for høslet, men ikke for græsning, iøjnefaldende.

Sammenstilling af det gennemsnitlige areal og det gennemsnitlige græsningspres (taksation) for forskellige skovtyper i Antvorskov distrikt 1763

Alt taler altså for, at skove og træbevoksede arealer udgjorde en betydelig del af det samlede græsningsareal. Det er imidlertid ikke ligegyldigt, *hvilke dyr* der græssede i skoven. Geder blev som nævnt udelukket fra fællesskove meget tidligt, men får udviser ligeledes en markant større interesse for vedplanter end eksempelvis køer (1). Der findes imidlertid kun få og generelle kilder til belysning af de skovgræssende husdyrs art, hvorfor den kun kan undersøges indirekte, således som den afspejler sig i husdyrholdets generelle sammensætning.

Får fandtes som påvist især i de skovløse hedeegne, og har derfor næppe i nyere tid spillet nogen afgørende rolle i skovgræsningen. Endnu i Koldinghus lens skovgræsningstaksationer 1683 optræder der en del "får". Hornkvæget dominerede gennem hele perioden det jyske undersøgelsesområde, mens hesteholdet i Østdanmark overalt var større end kreaturholdet. Det er således om græsningen af heste og køer, samt naturligvis svin, at interessen må samle sig (2).

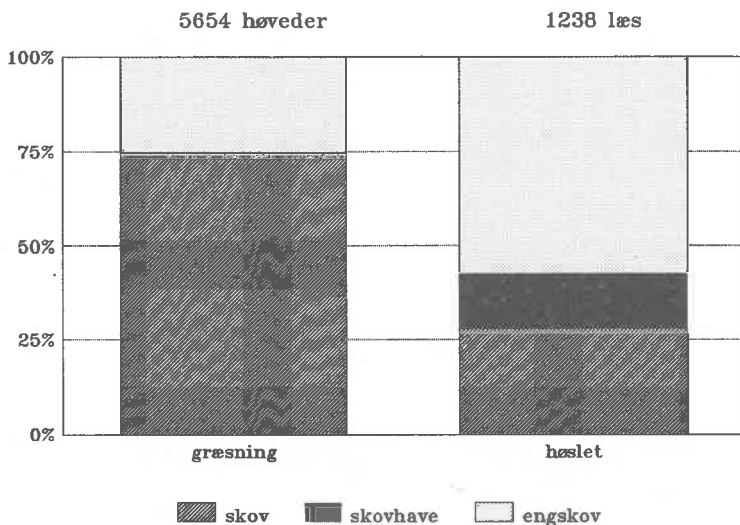
Især hestegræsningen synes at have voldt skovene skade, idet heste udviser en større tilbøjelighed for vedplanter end køer, og ikke mindst i rytterdistrikternes skove gik i sagens natur betydelige hesteflokke. Svinene havde som nævnt næppe under alle omstændigheder nogen skadelig virkning for skovenes træer (3), men

1. Jon Buttenschøn & Rita Merete Buttenschøn 1978.

2. Gregers Begtrup 1808, Nørrejylland bd. 1, s. XXVII og XXXIV; Chr Vs Matrikel, MB 875.

3. Således som eksempelvis Knud J. V. Jespersen skriver (1989, s. 43).

kunne ved deres omrodning af jorden anrette skader, der især gik ud over græsning og høslet. Vi får således at vide, at Lillebrænde Skov i 1759 var "ilde oprodet af svin" (1).

De tre dominerende skovtypers relative betydning for græsning og høslet i Koldinghus distrikt 1763

Det var heller ikke ligegyldigt, *hvornår* på året skovgræsningen fandt sted. Hornkvæg tiltrækkes således ikke overraskende især af træernes kviste og løv på de tider af året, hvor urtefloret er svagest; nemlig forår og efterår (2). Det vidste tidens landmænd, for ifølge Gregers Begtrup fik "skoven <...> dog ingen videre fred, end man skåner den i forsommeren for kreaturerne bid" (3). Eksempler på egentlig efterårsgræsning i skoven kendes også, men omvendt benyttedes såkaldt *eftergræsning* af enge efter høslet i visse tilfælde for at aflaste skoven. I Ferup Skov græssedes således ifølge taksationen 1763 "75 kvæg og bæster, indtil så længe høet bliver bjerget af Engskov, da det bliver indsat på eftergræsning, så at der på begge steder ikke græsses mere både for- og efterår".

Særlig alvorlig var hestegræsningen med såkaldte *udgangssøg* om vinteren. Den praktiseredes blandt andet i Trelde Skov, men netop her trivedes underskoven til samtidige iagttages forbløffelse upåklageligt. Øjensynlig tog man også ved denne

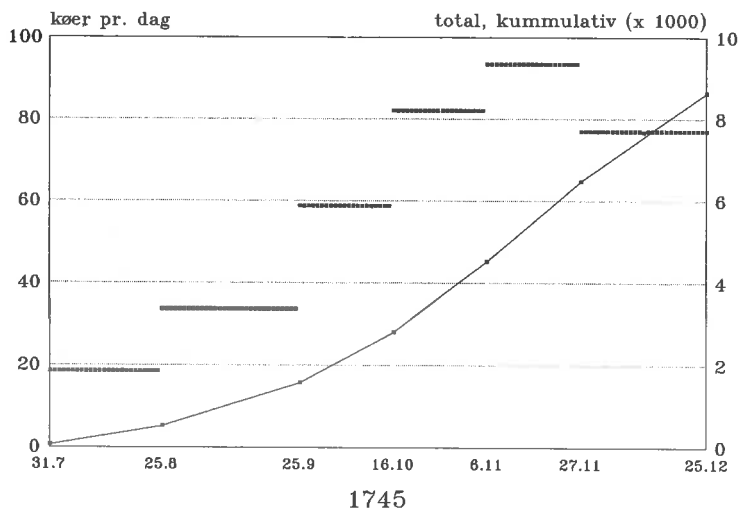
1. LAS, Falsters birk, Skovhugst 1738-73.

2. Jon Buttenschøn & Rita Merete Buttenschøn 1978.

3. Gregers Begtrup 1808, Nørrejylland bd. 1, s. 276.

græsningsform, som antagelig i særlig grad prægede overdrev og rytterkobler, hensyn til de mest ømtålelige perioder i bevoksningens årscyklus (1).

*Kvægpestens forløb i Koldinghus rytterdistrikt 1745.
Kurven for det samlede antal døde kreaturer følger højre y-akse*

KVÆGPEST

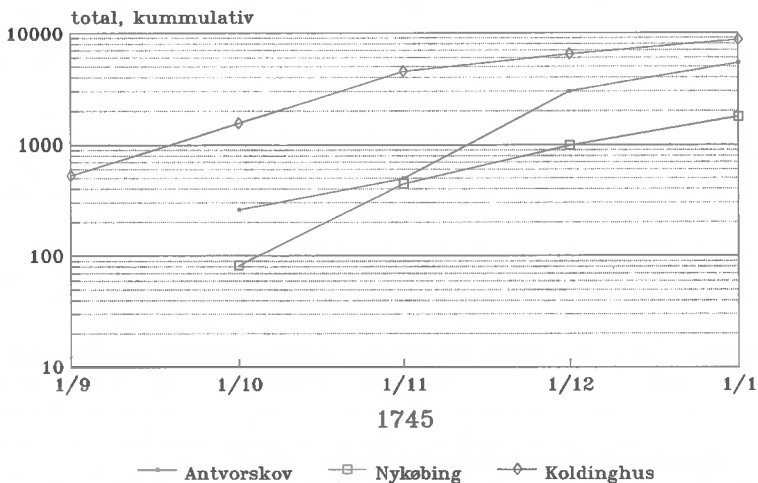
Smitsomme sygdomme blandt husdyr har altid været kendt. Med ulige mellemrum optrådte ofte dødelige epidemier, der alt efter om de vendte sig mod heste eller køer, kunne ramme den animalske og den vegetabiliske produktion hårdt. Fra 1630erne er der eksempelvis bevaret cancelliordrer med forholdsregler mod en sådan kvægsyge-epidemi, og fra 1670erne er der ligeledes videsbyrd om voldsomme epidemier. Om epidemiernes forløb og omfang i 1600-tallet vides imidlertid stort set intet (2).

I 1720 blev der på Holsteinborg udvist tømmer i Venslev Bøgeskov "til de bønder, som i foråret havde skab på deres bæster, hvorover deres hestestalde og fæbåse blev nedslaget og i stykker hugget, til samme igen at opsætte", og 20 år senere var ihvertfald Vordingborg rytterdistrikt hjemsoget af en særdeles dødelig epidemi. Ingen tidligere epidemier havde dog såvidt vides samme kraft som dén,

1. Mårten Sjöbeck 1933, s. 40; Jacob Nicolai Wilse 1798, s. 129; se også Niels Harald Jensen 1990, s. 65-79.

2. Corp Const Dan IV, nr. 709; Chr 4 Br IV, nr. 19; Bo Fritzboøger 1989 A, s. 36 f.

der i foråret 1745 bredte sig op gennem Danmark sydfra. Dens samlede dødelighed i perioden 1745-52 er opgjort til 3-400.000 stykker kvæg skønsmæssigt svarende til 60 - 80 %, men også betydelig højere tal er fremført (1).

Kvægpestens udvikling i de tre rytterdistrikter gennem 1745. Y-aksen logaritmisk

I løbet af andet halvår af 1745 døde på samtlige kronens rytterdistrikter 40.885 kreaturer (2). Heraf var 5366 fra Antvorskov distrikt, 1785 fra Nykøbing distrikt og 8632 fra Koldinghus distrikt. Sygen bredte sig fra Jylland. I samme periode døde på landets proprietærgods ialt 123.850 køer. Efter smitten kom sædvanligvis en periode med nærmest eksplosiv dødelighed, i Koldinghus distrikt mere end 90 dyr pr. dag, hvorefter dødelighedstakten jævnedes ud, indtil epidemien atter var ovre.

I det følgende år var dødeligheden størst på Falster, hvortil smitten øjensynlig spredtes sidst. Mellem 1. maj 1746 og 1. april 1747 døde således i Nykøbing distrikt (inkl. det sparsomme proprietærgods) 2411 dyr mod kun 328 i Antvorskov distrikt.

Allerede i 1749 var det imidlertid galt igen, og i løbet af 10 måneder fra maj dette år døde i Antvorskov og Korsør amter 4741 kreaturer. Atter i 1760'erne ramtes landet af kvægpest. Indtil september måned 1763 døde således på Falster 1237 dyr, og indtil 14. februar 1766 var der i 6 ejerlav i det antvorskovske distrikt

1. LAS, Godsarkiver, Holsteinborg, Skovbog 1719-1800; Holger Munk 1955, s. 101; der findes ingen samlet fremstilling af kvægpestepidemiernes historie, som udelukkende er belyst på lokalt eller regionalt plan: Kristian Klastrup 1932-34, Philip Hansen 1936, Fritz Jacobsen 1937 og Anthon Fuglsang 1950; Ole Feldbæk 1982, s. 150; V. Falbe Hansen & W. Scharling 1878, s. 104.

2. Rtk. 2243.315.

døde 190 dyr, mens kun 40 havde overlevet smitten. Dødeligheden var her 81 % (1).

Denne epidemi strakte sig et stykke ind i 1770'erne. Indtil 25. februar 1770 havde man således i Antvorskov rytterdistrikt mistet 789 køer, men endnu i løbet af 2 uger i sensommeren samme år døde yderligere 301. I Koldinghus distrikt døde der indtil marts måned 1770 ikke færre end 9094 køer udaf en i forvejen stærkt decimeret beholdning, og endnu i 1777 huserede epidemien på Lolland-Falster (2).

På baggrund af et gennem flere årtier voksende husdyrhold, der ved umådeligholden græsning i skovområder forhindrede den unge opævkst i at komme i vej, er det klart, at kvægpesten spillede en væsentlig rolle i forsøgene på at sikre skovvæksten. En reduktion i husdyrtallet måtte stort set automatisk føre til en bedre skovtilstand. Sådan ræsonnerede blandt andre historieprofessoren Ludvig Holberg (3) under den første epidemi i 1740'erne.

Talrige skovdyrkningsforsøg i kronens skove fik da også ubetinget bedre kår, og det må anses for sandsynligt, at opvækstbetingelserne overalt forbedredes som følge af kvægpesten. Et par forbehold gør sig imidlertid gældende. For det første ramte de bedst belyste epidemier kun *hornkvæget*, mens det var hestegræsningen, som gik værst ud over træerne. Intet tyder således på at hesteholdet formindskedes i denne periode (4). Snarere tværtimod. For det var jo netop *kombinationen* af et reduceret græsningsbehov og en vændret trækraft, som muliggjorde reformtidens voldsomme dyrkningsudvidelser (se side 249 ff).

For det andet er det et spørgsmål, om resultatet af epidemierne ikke snarere blev en række konjunkturbestemte forhuggelser som ved andre landbrugskriser (5). At bønderne altså som modvægt mod den katastrofalt faldende animalske produktion forhuggede skovene med ulovligt brændesalg til købstædernes borgere for øje. Meget tyder ihvertfald på, at den trafik var meget almindelig netop i 1750'erne og 60'erne.

Der er den afgørende forskel mellem græsningspres og forhuggelser, at forhuggede skove alt andet lige vedbliver med at være skov, mens overdreven husdyrgræsning formår at holde arealer fuldkommen skovløse. Men efter kvægpesten var alt andet netop *ikke lige*, og efter forhuggelserne fulgte rydning og udvidelse af agerjorden, så skoven forsvandt.

Kvægpestens betydning for danske skoves vilkår i 1700-tallets anden halvdel er altså langt fra entydig. Mange steder, især på krongodset, gav den mulighed for årelange fredninger, som utvivlsomt havde en god del af æren for, at skovene overhovedet overlevede tidens overforbrug. Men andre steder førte den følgende landbrugskrise til forhuggelser og øget vægt på agerdyrkning, som formentlig

1. Rtk. 2243.316 jvf. også Fritz Jacobsen 1937, s. 95; Kkl 385.

2. Kkl 385 A; Anthon Fuglsang 1950.

3. Ludvig Holberg: Epistel CXIV.

4. F. eks. Holger Munk 1955, s. 79: heste/gård: 1719: 6,2 - 1739: 7,1 - 1768: 7,5.

5. P. C. St. 1758, s. 316; C. Christensen (Hørsholm), 1891, s. 116.

tilsammen medførte ret omfattende afskovning. I samme retning virkede endelig de landboreformer, som ikke mindst kvægpestkrisen blev igangsætter af.

VILDTET

Bondens husdyr var imidlertid ikke ene om at græsse i skovene. Herremandens vildt var ikke mindre ødelæggende, og mange agernhavediger holdt godt nok kørerne ude, men vildtet sprang over, og anrettede stor skade. Om en agernhave i Sundskov på Følster hed det således 1741, at "væksten er ikkun slet i henseende til vildtet, men holdes i fred for andre kreaturer". For mens bonden trods alt selv kunne kontrollere, hvor husdyrene græssede, var hjortevildtet nærmest at betragte som hellige køer. Det måtte ikke røres, og kunne derfor i fred og ro vinterfouragere i bøndernes stævningssskove (1).

Det var og er alment anerkendt, at "i sjællands skove er der fuldt op af vildt, der på mange egne gør bonden stor fortræd", men derudover har vildtmængden både historisk og geografisk været stærkt svingende. Den er imidlertid uhyre vanskelig, for ikke at sige umulig, at bestemme sikkert, for "det vildt, som den ene skovrider kan prale af at have idag, har hans nabo imorgen" (2).

Carl Weismann har forsøgt at skønne over niveauets ændringer gennem tiden, og antager som hovedregel, at vildtbestanden var meget afhængig af vildtplejen på krongodset. Den var således næppe stor før Frederik II påbegyndte indrettelsen af kongelige vildtbaner, og med dalende jagtinteresse ved midten af 1600-årene faldt den atter. I løbet af 1700-tallet steg den dog angivelig igen, indtil man i forbindelse med Landboreformerne bevidst tog forholdsregler til "Ausrottung des Wildes". I England udstedtes med samme hensigt en Dear Removal Act i 1851. Formålet var at muliggøre et produktivt skovbrug, for som Sigismund Ulrich udtrykte det i forbindelse med driftsplanlægningen på Korselitse: "for selvopvæksten af bøg er vel vildtets hastige formindskelse alene tilstrækkelig" (3).

Også i samtiden have man betydelige vanskeligheder med at bedømme vildtmængden. Den falsterske sessionsskriver skønnede således i 1732, at der på øen fandtes ialt 6.000 rådyr og 18.000 harer, men det var ifølge overførsteren Conrad Runge alt for højt sat. I Sønder herred var der således ifølge ham næppe mere end 6-800 rådyr, "og harerne her i landet og i særdeleshed på Gedsør, hvor der tilforn var en kvantitet, er for ungefær 1 1/2 à 2 år siden mangfoldige døde og kreperede af sygdom" (4).

En del taler for, at også det store vildt blev ramt af ganske alvorlige epidemier i 1730'erne og '40'erne. Ydermere tyder noget på, at der var tale om sygdomme, der var beslægtet med 1740'ernes kvægpest. Angreb af parasitter "skabt som flyndere", kendes ihvertfald også fra kvæg. Endvidere led vildtet ligesom mennesker og husdyr under krigens svøbe, og efter Torstenson-krigen var "dyrestade og un-

1. Dansk Skovbrug 1710-33; Carl Weismann 1931, s. 162; Rtk. 333.722.

2. Landbrug og bondeliv i Midtsjælland 1770, s. 187; Indberetning fra jægermester Christian Rathlou til overjægermester Frederik von Gram 1731; citeret efter Poul Bredo Grandjean 1908-10, s. 158.

3. Carl Weismann 1931, s. 12, 76, 91, 99, 116, 240 og 261; George Peterken 1981, s. 17; LAS, Godsarkiver, Det Classenske Fideicommiss, Korselitse, Driftsplan 1826.

4. Rtk. 3323.118, 16/7 1732.

derskov <i Holmans herred> vel ved magt, mens dyrene er mestendel øde og forjaget" (1).

Rodende vildsvin, som især i Koldinghus len var et stort problem. Kobberstik i Johan Tänzlers jagthåndbog Der Dianen hohe und niedere Jagdhemniss, trykt i København 1682. Det kongelige Bibliotek

1. Carl Weismann 1931, s. 198; Rtk. 3323.119; H. P. Kristensen 1909-11, s. 274; DK B 112 b, 1645.

Lokaleksempel: ØSTER STARUP SOGN

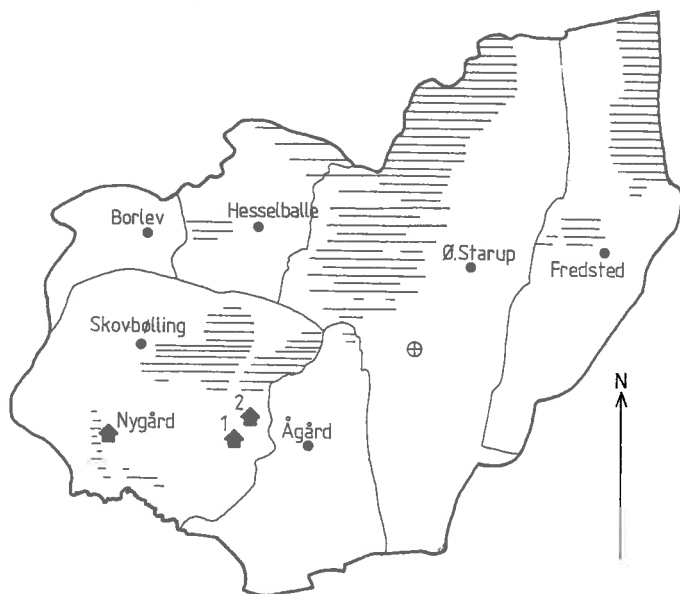
Skovenes almentilstand i Øster Starup sogn var på grund af deres forskellige brug temmelig varierende. Sognet har haft en ret omskiftelig bebyggelseshistorie, og i 1600-tallet af sognebyen Øster Starup med 14 gårde (1683), Ågård (15 gde.), Fredsted (5 gde.), Borlev (7 gde.) og Hesselballe (5 gde.). Hertil kom hovedgården Nygård, der i 1578 blev anlagt på den middelalderlige hovedgård Møgtveds plads. Som tilliggende fik den enemærkerne fra de gamle hovedgårde Damsgård, Skovgård og Starupgård, som samtidig nedlagdes, samt den ligeledes nedlagte landsby Skovbølling med 14 gde. I Hesselballe fandtes indtil 1580 hovedgården Hesselballegård, og Starupgård fungerede efter jordens inddragelse under Nygård som bolig for den kongelige skovrider. Sognebyen hørte sammen med Fredsted til Brusk herred, mens resten af sognet lå i Jerlev herred, og formentlig oprindeligt har tilhørt det opløste Yding sogn (1).

Den af Frederik II arronderede Nygård forfaldt gennem 1600-årene, og ved ryttergodsoprettelsen i 1670erne var bygningerne borte, mens den tilhørende jord blev udlagt til rytterkopler. Til at huse det udstationerede mandskab opførtes en samling barakker kaldet Nyborg, Nygårds Brakker, eller bare Brakker. Bebyggelsen, som stadig eksisterer, placeredes hvor Skovbølling i sin tid havde ligget. Endelig oprettedes i forbindelse med krongodssalget 1765 en ny Nygård hovedgård syd for Brakker. På en anden del af det tidligere kongelige enemærke, Nygårds Kopler, oprettedes Fønixsborg.

Jordbunden består overvejende af en let bakket lermoræne, mens et nord-syd gående strøg langs Vester Nebel Å præges af sand. På lerjorden findes adskillige småskove, hvoraf flere er parcellskove. Nørreskov udgør sammen med bevoksningsen nord for sognet en sammenhængende skov på ialt godt 330 ha. I undersøgelsesperioden fandtes især i sognets vestlige dele betydelige hedelodder, og jorden dyrkedes overalt som græsmarksbrug (2).

1. Henrik Pedersen 1928 samt for det følgende Trap⁵ 21, s. 1206 ff; Pr Indb Ole Worm I, s. 199.

2. Trap⁵ 21, s. 1206 ff.; Karl-Erik Frandsen 1983, kortbilag.

*Rekonstruktion af Øster Starup sogns skove hhv. o. 1800 (tæt skravering)
og o. 1720 (spredt skravering). Noter: 1. Damsgård, 2: Fønriksborg*

Sognets landsbyer havde alle skov ved 1500-tallets slutning, men gennem 1600-tallet fandt en stadig udtynding sted. Værst gik det øjensynlig ud over Borlev Skov, som 1662 angivelig var "af gammel tid forhuggen <...> såvel af storm omblæst". Forsyningerne til et lokalt salpeterminærk, grundlagt 1615, som tidligere havde ligget ved Nygård, *kan* have bidraget til denne forhuggelse. Det er iøvrigt i denne sammenhæng bemærkelsesværdigt, at skoven i 1645 oplyses ikke at have haft underskov, for når de modne træer af den ene eller anden grund forsvinder fra en sådan bevoksning, er chancerne for at fastholde stedets skovkarakter små (1).

Også Ågård, som endnu havde takseret skov i Christian Vs Matrikel, var ifølge Hans de Hofman uden skov i 1785. Endnu i 1764 bestod Ågård Skov eller Egelund dog af 100 favne ung opvækst, og udskiftningskortet 1774 afslører nogle skovpletter allernordligst i ejerlavet. At de også eksisterede efter 1785 godtgøres af indberetningen 1805, som nævner en skovhave med eg og bøg (2).

Hesselballe Skov synes at være bevaret noget mere intakt end de hidtil nævnte. Skoven lå antagelig gennem hele perioden, udover en vis trævækst langs det nord-

1. Matriklen 1662, Rtk. 311.95.; Ebba Waaben 1982; DK B 112 b.

2. Rtk. 313.26; Rtk. 333.111; Rtk. 3322.424-28.

lige skel, på dét areal vest for byen, hvor såvel udskiftningskortet 1776 som moderne målebordsblade har Nederhave. Men at skoven har været større end nu, er tydeligt. Ved kronens erhvervelse af 4 af byens gårde i 1580, takseredes deres tilhørende skov til 200 svins olden (1). Ifølge Matriklen 1662 bestod den 82 år senere af "ganske meget tyndt og ringe skov, og en del af de bedste oldentræer er nedblæste, som vi syntes ikke at kunne lægges for nogen svin". I Christian Vs Matrikel mente man derimod nok, at en sådan taksering lod sig gennemføre. Men taksten kunne ikke sættes til mere end 2/3 svins olden.

På trods af denne markante reduktion beholdt bevoksningen imidlertid, i mod-sætning til mange tilsvarende småskove, et vist islæt af større træer. Der kunne således i 1764 takseres såvel voksne ege som bøge. Årsagerne til denne relative sundhedstilstand var formentlig mange. Men det bemærkes, at skoven allerede tidligt (før 1731) blev fredet, og at fremvæksten af en sluttet bevoksning af unge eg og bøg efter nulpunktet omkring 1660 lader sig følge gennem hele det 18. århundrede (2).

Fredsteds betydeligste skov var et hjørne af den omfattende Blåkær Skov i den østlige naboby Viv (Viv sogn), på udskiftningskortet 1774 betegnet "Stoor Fælleds Skov". Mens skovlodderne til to af byens gårde i 1578 kunne takseres til 32 svins olden, blev Fredsted Skov i den 1660 indsendte jordebog takseret til 52 svins olden (3). Dette var antagelig niveauet før Karl-Gustav-krigenes ødelæggelser. I Matriklen 1662 var taksten nemlig reduceret til 40 svins olden, og i Christian Vs Matrikel atter til 16 (markbog) eller 1 8/9 svins olden (modelbogen). Denne sidste takst er dog et eksempel på denne matrikels svære gennemskuelighed, hvad skovtaksationer angår, og afspejler næppe noget reelt. Det kan eksempelvis nævnes, at skoven endnu i oldenåret 1760 havde kapacitet til at fede netop 16 olden-svin (4).

Skoven synes at have været i rimelig god stand gennem det meste af undersøgelsesperioden, og ses at være indhegnet allerede før 1731. Den bestod af både eg og bøg. Idet skovens areal synes uændret mellem 1774 og 1805, kan plantetætheden beregnes tilnærmelsesvis på grundlag af vedtaksationen 1764. En sådan beregning afslører en relativt tæt skov bestående af gennemsnitlig 115 større træer eller 167 m³ brænde pr. hektar.

Selvom Fredsted Skov altså var tæt, var den dog åben nok til, at skovbunden her og der kunne benyttes til høslet. I 1763 vurderedes de årlige muligheder til 22 læs. Ydermere fandtes der en indhegnet skovhave, hvori der kunne græsses 2 høveder. Om anden skovgræsning var der ikke tale.

1. DK B 94, 1/2 1580.

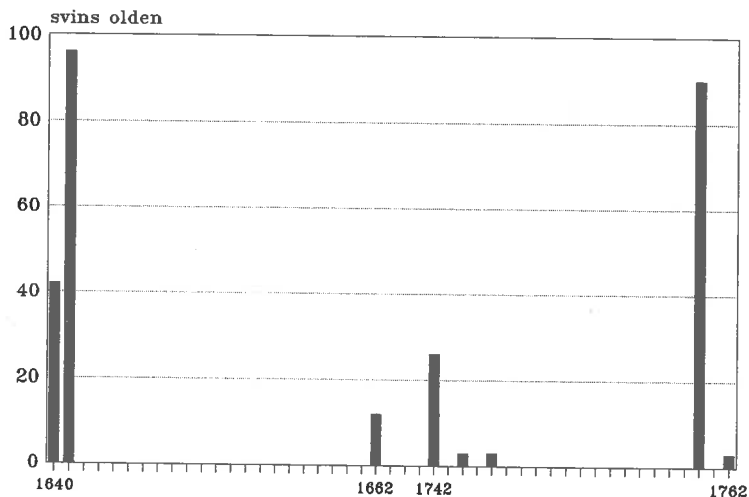
2. Rtk. 333.111; Rtk. 333.17.

3. DK B 94, 18/6 1578; Rtk. 311.47.

4. Rtk. 333.477.

Udover storskoven Blåkær Skov havde Fredsted en mindre egeskov, Havegård Skov, umiddelbart vest for byen, hvor der gennem 1700-tallet fandt en vis skovdyrkning sted (1).

De få bevarede oldentaksationer fra Øster Starup Skov 1640-62 og 1742-62

Øster Starups store skov i ejerlavets nordlige og vestlige del kunne i midten af 1700-tallet ikke præstere nær samme plantetæthed som nabobyen Fredsteds skov. Den var en del af en større bevoksning, hvori også Ammitsbøl (Ødsted sogn) og Mejsling (Jerlev sogn) havde part. Under ét bestod skovens godt 495 ha i 1764 af ca. 13877 større træer eller, med opvæksten medregnet, ca. 15062 favne brænde, hvilket giver en tæthed på ca. 28 træer eller 57 m³ pr. hektar.

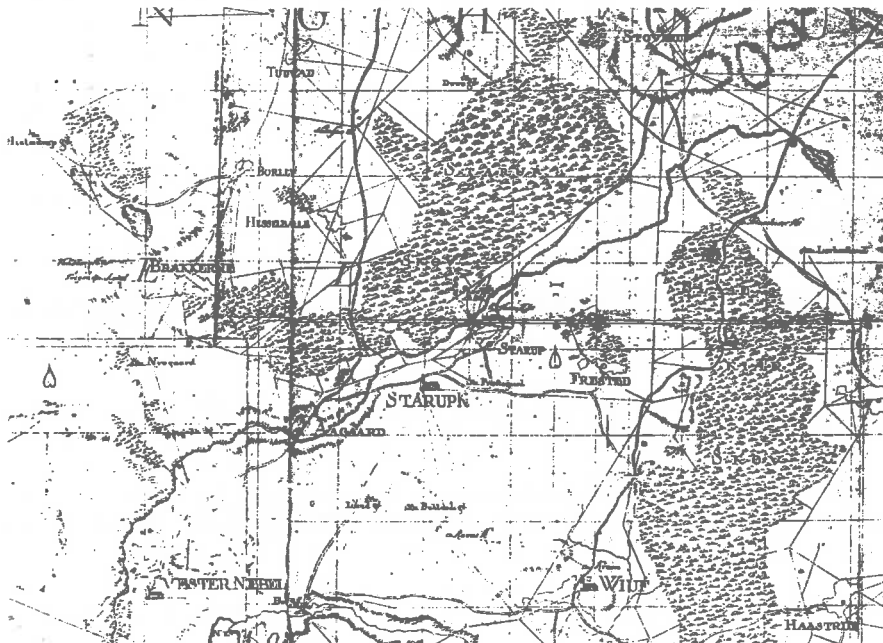
Alle andre vidnesbyrd taler da også for, at Starup Skov gennem undersøgelsesperioden oplevede en kraftig reduktion. I Matriklen 1662 er byen skyldsæt til blandt andet brændeved og kul, og sådanne leverancer, der formentlig var afløst af andre ydelser i 1600-tallet, må have krævet betydelig skov. Endnu forekom ulovlig kulbrænding dog relativt hyppigt i indherrederne (2).

Af Øster Starups 14 gårde havde 6 ved kronens erhvervelse i 1578 skovlodder til sammenlagt 37 svins olden, hvortil må lægges Starupgård, på hvis skovlod Jørgen von Bremen ved sin tiltræden som skovrider i 1580 fik ret til indbrænding

1. Rtk. 333.17.

2. P. Eliassen 1914, s. 120.

af 30 hjemmefødte svin (1). Andre gårde var uden skovrettigheder (2). Ifølge den indsendte jordebog 1660 bestod byen af 2 bol, hvoraf 11 ottinger var krongods (3). Hver otting takseredes til 3 svins olden (ialt 48), og denne takst indførtes uændret i Matriklen 1662. I Amtstuematriklen forhøjedes den til 52 1/2 svins olden, og denne takst blev ligeledes reulatatet af taksationen 1683. I modelbogen reduceredes den dog til 28 1/2.

*Øster Starup sogn. Udsnit af Videnskabernes Selskabs konceptkort.
© Kort- og Matrikelstyrelsen (A 67-92)*

Denne udvikling i vurderingen af overskovens frugtætning afspejler sig til gengæld ikke markant i de få bevarede oldentaksationer. 1600-tallets højeste takst var 96 svins olden i 1641, men det følgende århundrede kunne præstere en næsten

1. Kanc Brevb 19/7 1580.
2. DK B 94 , 4/6 1583.
3. Rtk. 311.47.

ligeså høj taksering i 1760 (90). Selvom der var sket en udtynding og reduktion af Starup Skov, var den altså på ingen måde ødelagt ved 1700-tallets midte. Den blev da også beskrevet som *god* i både 1718 og 1785 (1).

Sammenlignet med Fredsted Skov er det imidlertid klart, at trævæksten var spredt og relativt tynd, og de to skoves særtræk er i denne sammenhæng interessante. Hvor der i den tidligt indhegnede Fredsted Skov alene fandt græsning sted i en indelukket skovhave, takseredes den væsentlig større Øster Starup Skov i 1763 til at kunne græsse hele 60 høveder, hvortil skal lægges to skovhaver med græsning til ialt 12 høveder (2). Græsningspresset var betydelig større i Starup end i Fredsted.

Skovarealet var endnu ved udskiftningen 1771 sammenhængende fra ejerlavsgrænsen i nord til Gravens ved Vester Nebel Å i syd, og en opdeling med hegn i en vestre (nu Vesterskov) og en nordre del (Nørreskov) havde forlængst fundet sted. En præcis stedfæstelse af de ældre navne Fællesskov og Hegnet lader sig ikke entydigt indpasse i denne opdeling. Vest for skoven lå Kohaven, i hvilken der 1760 oprettedes en agernhave (3). Endelig havde den 1765 genoprettede Skovgård en skovhave umiddelbart vest for byen (idag Sønderskov).

Hovedgårdskomplekset omkring Nygård og Brakker havde gennem hele perioden, som nu, en del skov. I 1709 var arealet opdelt i fire kopler, hvis skov under ét blev beskrevet som følger: "1. overskoven består <af> en stor parti udi gamle ege og bøge. Deraf nogle hid og did meget rar bestøven (stynede?). De øvrige med gode toppe og til olden bekvemme træer. 2. dernæst af utallig mange gode risbøge, som er i megen god fremvækst, dog ere samme også hid og did bestøven. 3. underskoven angående, så består samme udi ris bøge purrer, hvilke også til fremvækst ere bekvemme, mens udi dette indeværende år vare samme hid og did meget til gærdsel hug medtagne, såsom af deslige mange læs paa steder lå huggen af temmelig god længde og vækst. 4. den øvrige underskov består i hassel, elle og torn, som adskilligt er i god stand og adskilligt i dette år til gærdsel huggen" (4).

Der var altså i hovedsagen tale om en sund skov. Senere i århundredet, da skoven var opdelt i Brakker Skov mod vest og Nygårds Rytterkoppel mod øst (senere Fønixsborg Skov), var de stadig i relativt god stand, og bestod fortrinsvis af unge bøgetræer. Ved taksationen i 1764 således af 2608 favne bøgetræer samt 1304 favne opvækst. De større træers gennemsnitsstørrelse var kun 0,6 favn (5).

Denne unge skov var resultatet af en gradvis ændring af bevoksningens struktur. Tydeligst kommer denne foryngelse til udtryk i skov- og oldentaksationer fra undersøgelsesperiodens første århundreder. Ved kronens indrettelse af hovedgård-

1. Rtk. 2215.169; Rtk. 313.26.

2. Rtk. 333.109.

3. Rtk. 3323.132.

4. LAN, B 423 A - 1.

5. Rtk. 333.111.

komplekset omkring Nygård i 1578-80, takseredes den tilhørende skov således til ialt 730 svins olden. Der var altså tale om en ganske betydelig skovrigdom. Efter angivelig ret omfattende forhuggelser under Torstenson-krigen gik det imidlertid tilbage for Nygårds skove. Såvel i den indsendte jordebog 1660 som i Matriklerne 1662 og 1664 takseredes de til 36 svins olden, og selvom taksten i markbogen 1683 hævedes til 50 (1), var der altså tale om en reduktion på over 90 %. Takstforhøjelsen 1683 synes iøvrigt velbegrundet, idet skoven i oldenåret 1662 skønnedes at kunne fede 54 svin. Hundrede år senere, da det i 1760 atter var oldenår, sattes vurderingen til 28 svins olden, men i den mellemliggende tid var betydelige mængder tømmertræer også ført til Fredericia (2).

I Nygårds Koppel, som var "udlagt til græsning for kavalleriet", græssede i ryttergodstiden anseelige hesteflokke. Der findes ikke fra 1683 nogen særskilt taksering af græsningen i den skovbevoksede del af Nygårds tilliggende, men 1763 sattes den for koplet alene til 81 høveder (3). Det må altså konstateres, at selv ret hårdt græssede arealer har kunnet præstere skovbevoksninger, der snarere prægedes af ung opvækst end af gamle, udgåede træer.

1. I modelbogen reduceret til 1/3, dvs. 16 2/3; ang. denne form for reduktion: se Bo Fritzboøger 1990 B.

2. DK B 94, 18/6 1578; Rtk. 311.47; Koldinghus LR 1662/63; Rtk. 333.477; LAN B6C-58.

3. Rtk. 333.109.

SKOV OG AGERBRUG

SVEDJEBRUG

I store dele af Europa har skovbrande altid haft stor betydning for skovens økosystem. Sådanne brande var ikke sjældent resultat af forskellige former for svedjebrug, hvor udmarken med mellemrum blev ryddet ved ildens hjælp. Finske traditioner for temporære brandrydninger i nåleskov er velkendte, og i blandt andet Frankrig praktiseredes svedjebrug mange steder i 15-1700-tallet. Specielt i Ardennerne fandt denne særegne driftsform anvendelse helt frem til omkring 1900. I det vestlige Tyskland indgik brandrydning som et tilbagevendende element i det meget sammensatte og højt produktive *Haubergwirtschaft*, der var så produktivt, at det ligefrem betragtes som et middel mod brændselsmangel. Endelig benyttedes svedjebrug i dele af Skåne endnu ind i dette århundrede (1).

Udover at gøre områder tilgængelige for agerbrug tilførte denne behandling jorden vigtigt mineraler fra træasken. For at svedjebruget skulle lykkes, måtte ilden imidlertid ikke være kraftigere, end at jordens mikroorganismer kunne overleve opvarmningen. Når denne forudsætning var opfyldt, viste rodskud af de nedbrændte træer sig som regel snart. Stævningsskovbrug går således udmærket i spænd med tilbagevendende afbrænding, og svedjebrugets generelle betydning for den permanente *afskovning* er derfor tvivlsom (2).

Tyge Böcher anser det imidlertid for sandsynligt, at ilden var en medvirkende faktor ved skovødelæggelsen og hededannelsen i Jylland, og Bent Odgaard har for nylig fremlagt resultater, der bekræfter en sådan snæver sammenhæng mellem afbrænding og introduktion af hedelyng. Som omtalt var ildens virkning dog ikke kun ødelæggende. Den gav også mere hårdføre vækster en fordel fremfor eksempelvis bøg, og bidrog således utvivlsomt til dannelsen af de jyske hedekrat, og netop i hede-landbruget synes svedjebruget også forholdsvis sent at have spillet en fremtrædende rolle. Det er således næppe alene lynnedslag og selvantænding af sommertørre lyngtøtter der er skyld i de forholdsvis talrige omtaler af *brændt hede*. Eksempelvis fandtes heden ved Ringgive i 1683 "afbrændt, så de haver ingen

1. M. Linkola 1988; Lars Kardell m. fl. 1980; Pierre Deffontaines 1933, s. 33; Richard Pott 1986; Mårten Sjöbeck 1964 B, s. 42 f; Rolf-Jürgen Gleitsmann 1982; Steen Bjerke 1957, s. 399.

2. Adolf Oppermann 1923-24, s. 360.

tørveskær til ildebrand". Også flere hedekrat, herunder Tinnets Krat, omtales derfor fra tid til anden som afbrændte (1).

Når man ser bort fra det traditionelle vestjyske hedebrug, er belægget for ildens anvendelse i jordbruget i historisk tid imidlertid svagt. Dens anden end rent tilfældige og utilsigtede påvirkning af skovvegetationen er derfor i almindelighed ligeså svær at spore, men som nævnt kan en række aske-endelser i marknavne muligvis knytte sig til svedjebrug. Hertil kommer tillige sikre brand-indikatorer af typen 'Brændte Ris Agre' (Væggerløse), men om sådanne navne afspejler andet end tilfældig ildsvåde er dog temmelig usikkert.

DET DYRKEDE AREAL

Allerede i 1500-tallet lå grænserne mellem de enkelte ejerlav stort set fast, og ydre "kolonisation" var generelt ikke mulig. Muligheden for at omdanne landskabet *indenfor* det givne ressourceområde, så det blev i stand til at honorere ændrede krav, stod dog stadig åben, og eventuelle udvidelser af agerjorden måtte ske på bekostning af eng, skov, overdrev eller hede. Sådanne dyrkningsudvidelser synes i stigende omfang at have fundet sted gennem 1700-årene. Som et enkelt eksempel kan nævnes jord, der i 1743 omtales som *oppløjet* i Andkær Skov (2).

Mens en udvidelse af det dyrkede areal indtager en central plads i den gængse opfattelse af højmiddelalderens skovrydningsbevægelse, inddrages den forbløffen- de sjældent i forklaringer på skovarealets tilbagegang i nyere tid. Det spiller antagelig ind, at afskovningen ifølge oplysningstidens livskraftige tradition skyldtes *misbrug* og ikke blot *anden brug*. Som det udtryktes af P. E. Müller: "Når derfor Danmark i sidste halvdel af foregående århundrede savnede skov, så må det udtrykkelig fremhæves, at årsagen ikke var den, at agerbruget havde taget jorden i beslag; manglen af træ skrev sig ikke fra, at jorden var bleven anvendt til andet brug, men derfra, at skovene var blevne ødelagt" (3).

Udvikelsen af det dyrkede areal må ikke desto mindre antages at have været af afgørende betydning for skovarealets tilbagegang efter 1500. Der kendes således fra både 15- og 1600-tallet talrige eksempler på indtagning af løkker til høslet og ager i skove, ligesom også rydninger af større skovarealer synes at have fundet sted. Og det nævnes, at træer allerede midt i 1600-tallet omhyggeligt blev *flyttet* fra markerne til de omgivende jordvolde i forbindelse med dyrkningsudvidelser. Præsten i Kettinge på Lolland meddelte i 1571 sin provst, "at min salig formand haver ladet fluks små krat og stubbe afrydde for agerender, lagt det til sædeland, og i så måde forbedret og formeret agerjorden" (4).

1. Bent Odgaard 1990 A og B; Tyge W. Böcher 1941, s. 28; Erik Oksbjerg 1964; Axel Steensberg 1982, s. 516; Ole Højrup 1975, s. 95 ff; Laust Fredslund 1968, s. 24 f; Christian Vs Matrikel, MB 785.

2. Rtk. 3321.67, 14/3 1743; Christian Theodor Vaupell 1862, s. 414 ff.

3. Jvf. f. eks. Peter Erasmus Müller 1882, s. 5.

4. Troels Fink 1941, s. 57 f; Hans H. Fussing 1935-36, s. 10; samme 1937-38, s. 14 og 17; Mouritz Mackeprang 1900-02, s. 536 f; Gunnar Olsen 1957, s. 154 ff; Hans Fussing 1937-38, s. 14 og 17; Lol Fal Her II, s. 90.

Også fra de tre undersøgelsesområder findes der eksempler på sådanne skovrydninger. I 1610 blev der opgravet over 2000 elletrunter i enghaven ved Gimlingetorp, og i 1654 ryddedes nogle arealer omkring hovedgården Skovgård for træer, så de kunne tilsås med korn. I 1585 anmodede Skælskørs borgere om at måtte rydde en del af Byskoven for at "bruge <den> til sædeland", og i 1646 fik de tilladelse til at indtage de skovbevoksede Stegehoved og Møllebanken til agerdyrkning (1).

Omfanget af dén jord, der regelmæssigt eller blot fra tid til anden var under plov, forøgedes altså betydeligt mellem 1500 og 1800. Men selvom emnet naturligvis er berørt i den landbohistoriske litteratur, er det langt fra udtømt. En bestemmelse af 1700-tallets dyrkningsudvidelse er nemlig forbundet med betydelige metodiske problemer, og de fleste forfattere foretrækker at bygge på forholdsvis løse skøn. Det første og bedst kendte af dén slags skyldtes Erich Pontoppidan, som i 1759 bedømte det dyrkede areals forøgelse siden 1682 til 1/6. Ifølge nationaløkonomen V. Falbe-Hansens vurdering et århundrede senere var dette skøn dog "utvivlsomt en overdrivelse". Men mon ikke Pontoppidan havde ret? (2)

Når emnet, dets vigtighed til trods, har været prioriteret lavt, skyldes det ikke kun de metodiske problemer. Mindst ligeså betydningsfuld har den stærke historiografiske tradition for at henføre al vækst og fremgang til reformårene været. For ifølge dén måtte årtierne forud for Landboreformerne betragtes som stagnationens og den initiativforladte, undertrykte hovbondes tid. Gennem de senere år vurderes reformerne imidlertid med stigende kraft som *fortsættelsen af en igangværende proces*. At de så på det allerseneste er søgt tolket alene som magtpolitisk motiverede indgreb, som deres negative virkning til trods ikke formåede at *hindre* væksten, skal blot nævnes som et kuriosum (3).

Der foreligger i det væsentlige to typer data til belysning af agerdyrkningens kvantitative udvikling. For det første indeholder ældre kildemateriale i en række tilfælde oplysninger om *udsæden*. Det vil sige den mængde (rummål) korn af forskellige sorter, der *kunne sås* eller faktisk *blev sået* på et givet stykke jord. For det andet meddeler kilder fra Christian Vs Matrikel og fremefter *det dyrkede areal* i flademålet "tønder land". I princippet svarede 1 td. land (à 14.000 alen²) til et areal med en udsæd på 1 td korn, men ifølge landøkonomen Christian Olufsen gjaldt dette kun rug, mens 1 td byg eller havre kun svarede til 12.000 alen² (4). Svend Gissel antager imidlertid, at disse variationer i besåningstætheden ikke havde nogen betydning ved mageskiftebesigtigelsernes udsædsangivelser, selvom besåningstætheden må antages at være uændret gennem hele perioden. De viser

1. Johannes T. Christensen 1925, s. 131; Hans Fussing 1935-36, s. 10; H. Muus 1935.

2. V. Falbe-Hansen 1889, s. 27; Jens Larsen 1983, s. 11 ff; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 28.

3. Thorkild Kjærgaard 1979; Ole Feldbæk 1989; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 222.

4. Svend Gissel 1968, s. 81. Som alternativ til disse relative såmængder pr tdl for rug-byg-havre på 12-14-14 meddeler S. P. Jensen det indbyrdes forhold for de samme kornsorter o. 1800 til 12-16-21, svarende til forskellene i kornets vægtfylde; refereret efter Erland Porsmose 1990, s. 175.

"simpelthen <...> agerjordens omfang", idet de dog "kun giver et omtrentligt billede af arealforholdene" (1).

To forhold må tages i betragtning ved anvendelsen af udsædstal. For det første må der skelnes mellem *mulig* og *årlig* udsæd. Ved den første forstås udsæden i den tænkte situation, hvor hele bymarken blev tilsået på én gang, og ingen dele lå brak. Ved den anden derimod den udsæd, som det principielt var muligt at så, når man tog hensyn til lokalt varierende brug/hvile-forhold. Indenfor trevangsbrugets område udgjorde den årlige udsæd således 2/3 af den mulige (2).

Alene det forhold, at vangene i en bymark sjældent var lige store, antyder dog, at også den årlige udsæd var en formel størrelse. Følgelig må der også skelnes mellem *formelle* udsædsangivelser, som findes i eksempelvis mageskifte-besigtigelser og matrikler, og *reelle* udsædstal, der angiver, hvor meget der blev sået i et bestemt år. I det følgende har kun den første type angivelser interesse, idet ukendte korttidssvingninger formentlig har påvirket niveauet for den reelle udsæd betydeligt. Endelig skal det påpeges, at ændringer i udsædens størrelse ikke nødvendigvis modsvarer ændringer i det dyrkede areal. En forøget udsæd kan således skyldes højere besåningstæthed (3).

Fra tiden før 1660 findes oplysninger om udsædens størrelse og sammensætning især i besigtigelserne af det jordegods, som påtænkes mageskiftet til eller fra kronen. For hele landet opgives den årlige udsæd (og undtagelsesvis den mulige udsæd) dernæst i Matriklen 1662, men disse opgivelser har karakter af, ikke mindst på grund af store afvigelser fra arealtallene i Christian Vs Matrikel, været stærkt omdiskuterede. Der kan dog næppe herske tvivl om, at de generelt angiver det ideelle forbrug af sædekorn (uanset sort) på det dyrkede areal, og at de dermed er sammenlignelige med ældre, eftermiddelalderlige udsædstal. Endelig indeholder eksempelvis jordebøgerne over det udlagte ryttergods samt diverse kommissionsforretninger fra 1700-tallet oplysninger om udsædsforhold (4).

Meget tyder på, at det dyrkede areal som hovedregel blev mindre gennem 1600-årene. I marts 1646 blev en del gods i Flakkebjerg herred således vurderet med henblik på mageskifte til Christian IVs yngste søn Valdemar Christian. Blandt andet blev Fodby besigtet, og dens mulige udsæd opgjort til 589 td. I Matriklen 1662 er byen derimod kun anført for 312 td mulig udsæd. Korselitse, som endnu i 1600-tallet bestod af både landsby og hovedgård, havde ved kronens ervervelse i 1603 en samlet, mulig udsæd på 375 td (5). I 1662 angives den at være

1. Svend Gissel 1968, s. 93 og 119; Kristian Erslev 1898, s. 65, note 1.

2. Henrik Pedersen 1907-8, s. 101 f.

3. Bo Fritzbøger 1989 A, s. 25; Jens Larsen 1983, s. 15 og 238 f.

4. Jørgen Rydén Rømer 1990; Karl-Erik Frandsen 1983, s. 45; Henrik Pedersen 1907-8, s. 135; Kristian Erslev 1898, s. 117 ff; Karl-Erik Frandsen 1977-78, s. 31.

5. DK B 94, 27/3 1646; DK B 94, 12/9 1603; begge former (mulig og årlig) for udsædsangivelser forekommer vistnok i mageskiftbesigtelser; Arnt Berntsen 1656, 2. bog, s. 397: den her oplyste udsæd antages at være den mulige.

338 td. Andre tilsvarende eksempler antyder, at agerdyrkningen generelt indskrænkedes i løbet af 1600-tallets første halvdel, men som en undtagelse havde Højen ifølge en lensjordebog fra 1625 en udsæd på 50 td, mens den i 1662 er angivet som 75 td. Hvorvidt de to tal er sammenlignelige, er imidlertid usikkert. Blandt andet fordi byen ikke havde trevangs- men græsmarksbrug.

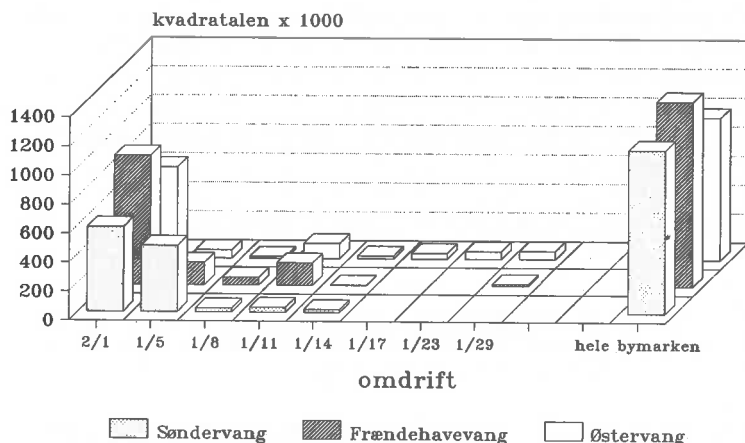
Ved matrikuleringen 1681-88 blev al landets agerjord opmålt, men idet alle arealer, hvor det var muligt at erkende *ryg* og *ren*, skulle opmåles, blev der ikke tale om det faktisk dyrkede. Snarere angiver markbøgerne 1682-83 således det areal, der *havde* været dyrket, og som *kunne* blive det igen. Det var blot ikke nødvendigvis under plov, da landmålerne trak deres kæder. Det areal, der i Matriklen 1688 blev angivet som det årligt dyrkede (efter fradrag af hvilende vange og tægter), var altså en idealstørrelse. Indenfor vangebrugets område må man forestille sig, at der ved siden af vangenekslen mellem brug og hvile ydermere har været en mindre formaliseret "rotation" mellem en central, frugtbar indmark og mindre frugtbare agerskifter i vangenekslen periferi (udmark). Ikke alene særdyrkede løkker helt udenfor vangesystemet, men også agre indenfor vangen kunne således formentlig have deres egen rotation (1). Det "årligt dyrkede" areal var følgende mindre end det "opdyrkede", og oplysningerne om udsædens størrelse er snarest sammenlignelige med det første.

Fra en del matrikelkommissioner 1682/3 foreligger graduerede angivelser af forholdet mellem brug og hvile, således at dette oplyses for de enkelte åse, og ikke kun for vangen som helhed. Finn Stendal Pedersen har fremsat det synspunkt, at disse graduerede angivelser formentlig "afspejler <...> den reelle drift i markerne bedre end den senere systematiske forenkling til vangeskiftets brug/hvile", hvilket imidlertid er blevet kraftigt imødegået af Karl-Erik Frandsen. Det kan nemlig påvises, at taksationsinstrukserne blev fortolket forskelligt i de enkelte kommissioner, og at de graduerede brug/hvile-angivelser, der visse steder blev resultatet af denne "fadæse", blot var "en misforstået form for vurdering" (2).

Det er umiddelbart indlysende, at der ikke kan være tale om egentlige taksationer agerskifte for agerskifte. I Nørre Grimmelstrup, hvis 3 vange dyrkedes to år og hvilede et, forekommer eksempler på agre, som angivelig dyrkedes 2 og hvilede 15 eller 18 år. Sådanne tilfælde, hvor den samlede rotationstid ikke er delelig med 3, var indenfor trevangsbrugets område en umulighed. Der må altså snarest være tale om skønsmæssige ansættelser af de enkelte åses dyrkningsgrad, og dermed indirekte af deres bonitet, men hermed være ikke sagt, at disse mere eller mindre løse *omdriftsboniteringer* (mit udtryk !) trods alt ikke "afspejler den reelle drift bedre" end de standardiserede angivelser af vangenekslen omdrift (3).

1. Ole Widding 1948, s. 19; Finn Stendal Pedersen 1986, s. 195; Henrik Pedersen 1907-8, s. 117 f; Svend Gissel 1968, s. 108.
2. Finn Stendal Pedersen 1985, s. 83; Karl-Erik Frandsen 1986, s. 123; Rise Hansen & Steensberg 1951, s. 111 og 150 f.
3. Carl Rise Hansen & Axel Steensberg 1951, s. 108; Karl-Erik Frandsen 1983, s. 43; Fridlev Skrubbeltrang 1978, s. 122.

Det er tidligere for Falsters vedkommende påvist betydelige forskelle mellem udsædsopgivelserne 1660-85 og arealtallene for det dyrkede areal 1682. En række autoritative udsædsangivelser fra 1685 udgør således ialt kun 31 % af det 1682 opførte agerland *efter* fradrag af 1/3 hvilende jord, og det svarer godt til forholdet mellem udsædstallene 1662 og arealtallene 1682/3 for landet som helhed (1). Det skal dog i denne forbindelse bemærkes, at der ved stikprøver i 28 jyske, 4 fynske, 7 sjællandske og 2 falsterske herreder kan konstateres påfaldende geografiske variationer i dette forhold. I Thy, Mors, Salling og i Dronningborg og Havreballegårds amter udgør udsæden 1662 mellem 20 og 30 % af arealtallet 1688; i Hald amt, Djursland og på Fyn kun mellem 10 og 20 %; i de undersøgte sjællandske herreder mellem 30 og 45 % og i Falsters to herreder henholdsvis 32 % og 45 %. Disse ganske betydelige variationer bør inddrages i fremtidige forsøg på tolkning af det øjensynlige misforhold mellem udsædstal 1662 og arealtal 1688.

Sørups tre vange opdelt efter skønsmæssige omdriftstider 1682. Omdriftsangivelserne betyder 2 års brug/ 1 års hvile, 1 års brug/ 5 års hvile etc.

Ifølge omdriftsboniteringen for Sørup fulgte kun 62 % af byens 243 tdl agerjord den "normale" rotation for trevangsbruget: 2 års brug fulgt af 1 års hvile. Hele 15 % hvilede mere end 10 år mellem hver dyrkning, og ovenstående diagram viser denne skønsmæssige graduering af de tre vanges omdrift. Det ses, at åsene med de længste hviletider fandtes i Frøndehavevangen mod nordvest og i Østervangen. Marker, som begge var præget af skov (se kortet side 169). Eksempelvis bestod *Ravnsholt Holm* i Frøndehavevangen af 9 agre med ond havrejord, som kun kunne tilsås hvert niende år.

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 22; Karl-Erik Frandsen 1977-78, s. 30.

Medtages omdriftsboniteringen ved beregningen af Sørups årligt dyrkede areal 1682, beløber det sig til 112 tdl, eller kun 46 % af det opdyrkede areal, hvor dyrkningsgraden principielt burde være 67 % (1). Og det er ikke langt fra udsædstallet 95 tdl i Matriklen 1662. Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt og næppe tilfældigt, at den jord i Sørup, som var fæstet af en række gårdmænd i *nabobyen* Bruntofte, i 1682 kun havde en dyrkningsgrad på 17 %! Når jord skulle bortfæstes til udenbys, valgte man ikke den bedste.

Tallene for det årligt dyrkede areal kommer ved indregning af omdriftsboniteringer generelt betydelig tættere på udsædstallene i Matriklen 1662 og andre samtidige kilder, og det må derfor konkluderes, at disse skønsmæssige ansættelser trods alt afspejler agerens drift bedre end "generalbeskrivelsernes" ensartede oplysninger om vangenens samlede brug og hvile (2).

En sammenstilling af Christian Vs Matrikel med Landmålingen af Antvorskov Rytterdistrikt 1768-72 har vist sig særlig anvendelig til belysning af det opdyrkede areals udvidelse gennem 1700-tallet (3). I begge tilfælde opmåltet nemlig samtlige agerstrimler i hvert ejerlav, og det er derfor principielt muligt at konstatere forskudninger i landskabets sammensætning mellem de to tidspunkter.

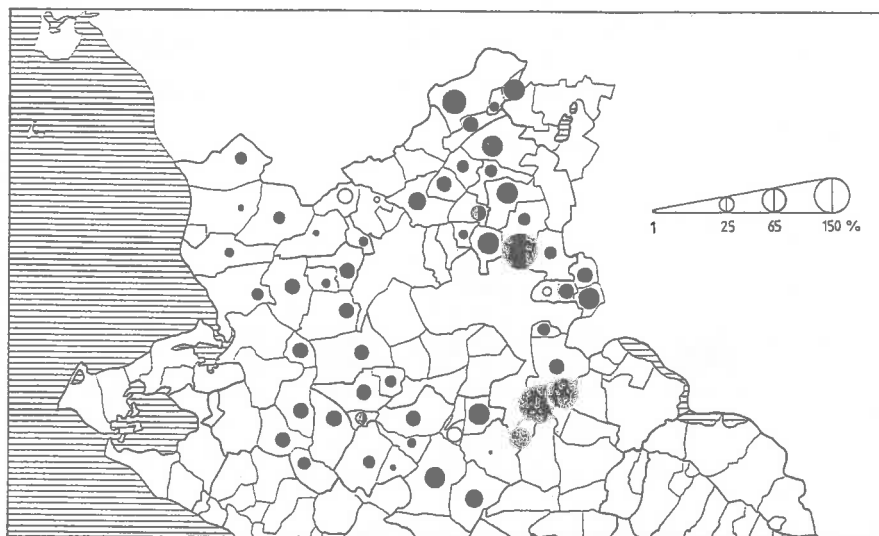
En sådan undersøgelse er tidligere for en række udvalgte ejerlav på Vordingborg rytterdistrikt foretaget af Jens Larsen, og Carl Rise Hansen og Axel Steensberg har indgående belyst forholdene i tre ejerlav på det antvorskovske distrikt. Førstnævnte konstaterer udvidelser af det dyrkede areal på i gennemsnit, og med ganske lille spredning, 34 %. Sidstnævnte derimod kun gennemsnitlige dyrkningsudvidelser på 16 % (Hejninge 13 %, Grøfte 25 % og Snekkerup 9 %) (4).

Benyttelsen af Rise Hansen & Steensbergs beregninger har imidlertid frembudt en del problemer. For deres talmateriale lader sig ikke umiddelbart jævnføre med landmålingsprotokollernes egne tal. På baggrund af disse, er jeg således nået frem til ændringer i det dyrkede areal 1682-1772 på henholdsvis 17 % i Hejninge, 18 % i Grøfte og 2 % i Snekkerup. Disse betydelige afvigelser påkalder sig selvsagt en forklaring.

For det første har jeg benyttet Henrik Pedersens arealtal 1682, mens de to forfattere selv beregner arealet på grundlag af markbøgernes oplysninger. Idet Pedersens tabeller ikke er fejlfri, ses denne faktor at bidrage med afvigelser for 1682-tallene regnet i m² på henholdsvis 2,3 %, 4,9 % og 0,3 %. Værre er det, at de to rækker af arealtal 1772 afviger betydeligt fra hinanden. En stikprøve af de enkelte åse i Hejninges Trelleborgmark har således vist, at Rise Hansens og Steensbergs tal i gennemsnit afviger numerisk 4,9 % fra beregningsprotokollens

1. Om en af vangen til Store Valby (Sankt Mikkel's landsogn), som også omdriftsboniteredes i 1682, konkluderer Axel Steensberg og J. L. Østergaard Christensen (1974, s. 39), at "*normalt ville mindre end halvdelen bære afgrøde*".
2. Jvf. også Finn Stendal Pedersen 1986, s. 196.
3. Jens Larsen 1983, s. 34 ff.
4. Jens Larsen 1983, s. 93; Carl Rise Hansen & Axel Steensberg 1951.

værdier, men at afvigelserne er både positive og negative. Yderpunkterne er én ås, der angives som 30 % mindre end i beregningsprotokollen, og én, der angives som 22 % større (1).

Udviklingen i det opdyrkede areal i Antvorskov rytterdistrikt 1682-1772.

Hvid: reduktion, sort: forøgelse

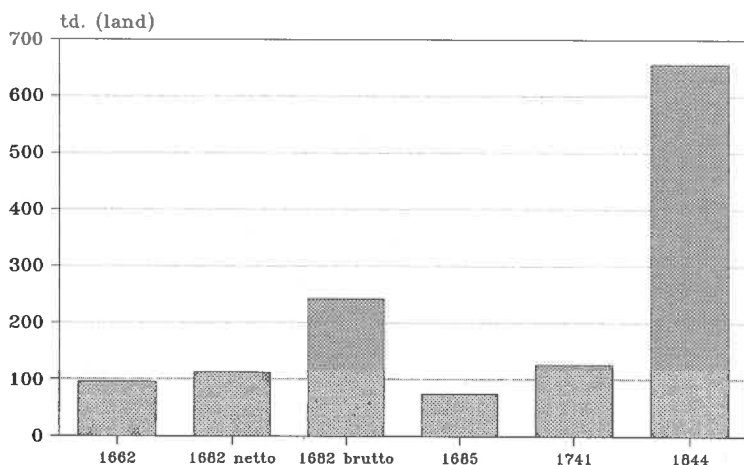
Disse ret alarmerende afvigelser skyldes, at mens Rise Hansen & Steensberg har beregnet arealet af *hver enkelt* af de tre ejerlavs agre, skyldes beregningsprotokollernes arealoplysninger målinger på ås-niveau foretaget *på de tilhørende kort*. Og en sådan forskel i beregningsmåden giver selvsagt afvigende resultater. Umiddelbart skulle opmålingen på agerniveau synes mest nøjagtig, men med 1/2 alens nøjagtighed på den foretagne landmåling kan den opsamlede mål-usikkerhed især i store åse være betydelig. Idet de to forfattere ikke ses at have foretaget kontrolberegninger på ås-niveau, er der altså ingen grund til uden videre at foretrække deres ager-arealberegninger til fordel for beregningeprotokollernes tal (2).

Ved sammenligning af beregningsprotokollerne med Henrik Pedersens tabeller ses det opdyrkede areal på Antvorskov rytterdistrikt i denne periode gennemsnitlig at være forøget med 18 %. Heri gemmer der sig enkelte reduktioner, men generelt er spredningen beskeden. Den geografiske variation fremgår af ovenstående

1. Jvf. Fridlev Skrubbeltrangs kildekritiske vejledning til den reprografiske udgave 1975; Carl Rise Hansen & Axel Steensberg 1951, s. 176 ff.

2. Henrik Larsen 1928-29, s. 44; Carl Rise Hansen & Axel Steensberg 1951, s. 139; RA, Hdskr. V H 20.

kort, af hvilket det blandt andet ses, at dyrkningsudvidelsen ikke mindst fandt sted i skovnære egne (jævnfør eksemplet fra Grøfte side 263)!

Udsæd / opdyrket areal i Sørup 1662 - 1844

En tilsvarende landmåling findes ikke fra Falster, men til gengæld foreligger der for store dele af øen oplysninger om udsædens aktuelle størrelse fra årene 1662, 1663, 1671, 1679, 1685, 1718, 1741 og 1751. Henrik Pedersen har endvidere fremlagt beregninger, der for den lange periode 1688-1901 viser en udvidelse af Falsters dyrkede areal på 126 % (1).

Idet niveauet for de første år er ret stabilt, er for Sørops vedkommende alene tallene fra 1662, 1682, 1685, 1718 og 1741 sammenlignet med agerarealet i 1844-Matriklen. Som det mest iøjnefaldende resultat ses der at være sket en eksplosiv udvidelse af det dyrkede areal mellem 1741 og 1844.

Fra Koldinghus amt findes kun et begrænset materiale til belysning af det dyrkede areals udvikling. Sammenholdes eksempelvis udsæden i Matriklen 1662 med udsædoplysningerne i ryttergodsets Krigs- og Portionsjordebog 1718, kan der for 22 udvalgte ejerlav konstateres en gennemsnitlig stigning på 187 %, hvilket er bemærkelsesværdigt højt. Gennemsnittet spænder fra en beskeden reduktion på 11 % i Egum til en formidabel stigning på 660 % i Lunderskov, hvilket gør det indlysende, at disse tal ikke skal tages for pålydende. Hvordan de så skal tolkes, er imidlertid lidt af en gåde, idet jordebogens udsædstal angivelig udtrykker den "årlige udsæd" ligesom Matriklen (2).

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 22; Henrik Pedersen 1907-8, s. 116.

2. Henrik Pedersen 1907-8, s. 103.

Selvom det altså ikke på det foreliggende grundlag er muligt at bestemme agerjordens eksakte udstrækning, er der næppe grund til at betvivle dyrkningsudvidelsens realitet. Efter en reduktion af den faktisk dyrkede jord i 1600-årene skete der i 1700-tallet en kraftig vækst på de øvrige landskabstypers bekostning, og mange af disse var kendetegnet ved træ- og kratvækst. Især forsvandt formentlig mange skove *i ager og eng*, og det er den væsentligste årsag til, at 1700-tallets skovarealreduktion kartografisk foregik "i det skjulte". Det må nemlig anses for ubestrideligt, at skovarealets tilbagegang forløb komplementært med agerjordens vækst (1).

Naturligvis blev der ryddet meget andet end skov, når nye agre skulle pløjes op for første gang, men selve den ændrede arealudnyttelse påvirkede også skoven indirekte. I den udstrækning enge og græsningsarealer blev indtaget til agerdyrkning, blev udnyttelsesgraden på de tilbageværende arealer, herunder skovene, nemlig desto større. Men i forbindelse med denne dobbelt-negative effekt ved det dyrkede areals udvidelse, må det endnu en gang erindres, at agerdyrkning og skovbrug ikke under enhver form stod hinanden hindrende i vejen. Dét skovbrug, som praktiseredes var særdeles "flersidigt", og det er eksempelvis tankevækkende, at endnu dansk skovbrugs store reformatorskikkelse Johan Georg von Langen i sine driftsplaner påregnede at benytte arealerne mellem plantelinierne til agerbrug og høslet (2).

1. Erland Porsmose 1990; Jens Larsen 1983, s. 43 ff.

2. Mårten Sjöbeck 1964 B, s. 43; P. C. Nielsen og E. Laumann Jørgensen 1964, s. 97.

Lokaleksempel: KINDERTOFTTE SOGN

Kindertofte sogn i Slagelse herred, bestod i 1680'erne af landsbybebyggelserne Kindertofte med 10 gårde og Grøfte med 6 samt enkeltgårdene Landbytorp og Vidsøgård. Hertil kom en del af Vedbynørre, som deltes med Ottestrup sogn. Alle gårde, på én nær, var krongods. I sognet fandtes endvidere en række (skov)huse med små individuelle vænger. Landbytorp blev efter krongodssalget i 1774 sammen med Dævidsrød og en del af Vedbynørre erhvervet af Hans Henrik von Eickstedt, og omdannet til hovedgården Store Frederikslund. Til den hører idag tillige sognets udstrakte skove fra Eickstedtlund i syd til Vedsø Vang i nord. Disse skove udgør næsten halvdelen af sognets areal. Jordbunden er generelt leret og ret frugtbar, mens den i skoven udgøres af lerblandet sand. Terrænet præges af bakkedrag i skovene mod øst, som flader ud i det åbne land mod sogneskellet i vest (1).

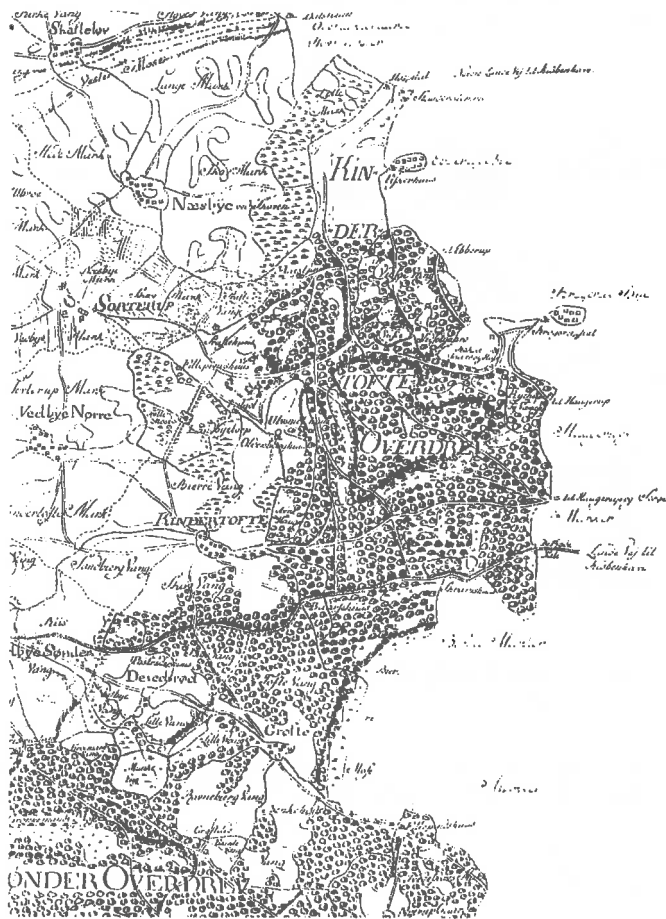
Mens agerdyrkningen var det centrale for størstedelen af Korsør og Antvorskov amters landbrug, tilhørte Kindertofte sogn det skovrige område langs den nordøstlige grænse. Disse udstrakte skov- og overdrevsarealer bød på gode muligheder for husdyrgræsning, og selvom alle sognets ejerlav dyrkede jorden i traditionelt trevangsbrug, aftegner den animalske produktions betydning sig i byernes landgildestruktur. I både Kindertofte, Landbytorp og Vidsøgård udgjorde smør således i 1662 mere end halvdelen af landgildehartkornet (2).

Kindertofte sogn udviser et typisk eksempel på samspillet mellem en udmarks-skov delt mellem flere ejerlav, markskove i ager og eng samt en mangfoldighed af spredte skovbevoksede småvænger. Udmarksskoven udgjorde resterne af et oprindelig større overdrevsområde kaldet Nørre Djungsved. Det kendes fra flere midteldalderlige diplomer, og har ihvertfald strakt sig fra Grøfte til Nordrupvester sogn. Lokaliseringen skyldes først og fremmest et mageskifteskøde mellem Roskildebispen og Sorø Kloster fra 1205, ifølge hvilket enkeltgården Landbytorp afhændes sammen med skoven (Nørre) Djungsved. I andre tilfælde nævnes henholdsvis Ødemarksgårds og Jernbjergs skovlodder i Nørre Djungsved. Endelig må den Helliggejstskov, som omtales sammesteds i 1385, være identisk med en skov

1. Atlas over Danmarks administrative inddeling; Finn Mortensen 1989; Trap⁵ 8, s. 830 ff.

2. Karl-Erik Frandsen 1983, kortbilag.

"ved Næsby", der før 1347 blev overdraget til Helligåndshuset i Slagelse. Samme Helliggejst- eller Helliggejsthusskov opføres i 1600-tallets oldtentaksationer og indbrændingslister konsekvent i egnen omkring Kindertofte. Det skal dog bemærkes, at hospitalet tillige havde en skov af dette navn ved Kirkerup syd for Søndre Overdrev (1).

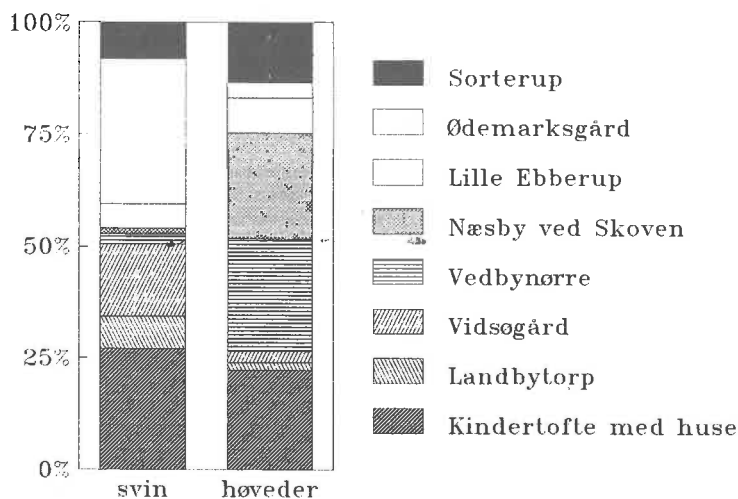

Kindertofte sogn og overdrev gengivet på Thomas Bugges oversigtskort fra 1771. Kort- og Matrikelstyrelsen (Matrikelarkivet)

1. "*Landbytorp cum silua Dwinowii*"; Dipl Dan I.4, nr. 104 (Sorø Klosters Gavebog); Dipl Dan IV.2, nr. 547 f, 1/2 1385; Dipl Dan II.10, nr. 284, udat. indførsel i Sorø Klosters Gavebog (1330-47).

Overdrevet var en *urebet fællesskov* for flere af egnens bebyggelser. Det vil sige et område, der kunne benyttes af flere ejerlav, ikke fordelt efter skelmærker i terrænet, men efter kvoter med hensyn til eksempelvis græsning. Fællesskabet i Kindertofte Overdrev blev ophævet ved udskiftning 1772 (1). Ved matrikuleringen 1682 deltes 5 landsbyer, 3 enkeltgårde og 6 huse om overdrevet, men fordelingen af kvoterne med hensyn til olden og græsning var, som det fremgår af nedenstående søjlediagram langtfra identiske.

Skov- og græsningstaksationer af Kindertofte Overdrev efter Christian Vs Matrikel 1682 fordelt på ejerlav.

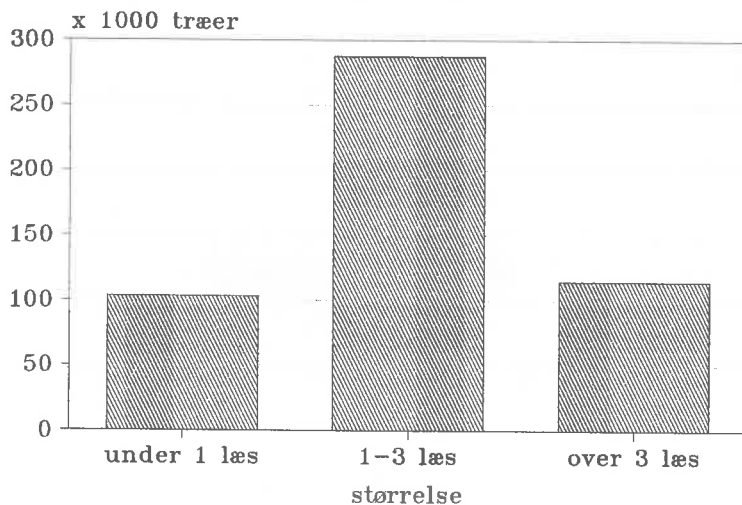
Der foreligger ingen systematisk undersøgelse af græsningstaksationerne til Christian Vs Matrikel, og deres troværdighed med hensyn til vurdering af den *faktiske* græsning er derfor diskutabel. Det må ikke desto mindre fremhæves, at der gennem 1700-tallet øjensynlig skete en væsentlig opskrivning af overdrevets græsningskapacitet. Fra en taksation på 200 hoveder i 1682 er der et iøjnefaldende spring til 560 hoveder i besigtigelsen 1764 (2). En forklaring *kan* være, at en gradvis udtynding af trævæksten har bedret urteflorets vilkår. Men forskellen kan også skyldes, at 1764-taksationen i højere grad end 1682-taksationen udgør et

1. Rtk. 2485.7.

2. Rtk. 333.109.

realistisk skøn over den faktisk forekommende græsning. Der var nemlig i 1764 ikke tale om skatteligning, men om tilvejebringelse af et grundlag for vurdering af skovens muligheder for genvækst.

Ud fra indberetningerne 1815 kan det egentlige overdrevs samlede areal beregnes til ca. 514 ha. Dets overskov bestod af blandet eg og bøg, og ifølge de bevarede kort over området (fra 1698 til ca. 1820) synes der ikke at være sket store ændringer i skovens dominans indenfor overdrevet. At der heller ikke efter undersøgelsesperiodens slutning skete væsentlige arealændringer skyldes skovfredningen under Store Frederikslund gods efter 1805. Skovens tæthed kan imidlertid ikke bestemmes sikkert, men noget åbent, park-lignende landskab var der næppe tale om. Samtlige beskrivelser gennem 1700-årene fremhæver de mange unge træer, og ifølge indberetningen til Johan Georg von Langen (1) var de fleste af egnens træer i 1764 på en størrelse fra 1 til 3 skovlæs eller favne. De største fandtes i Peder Nysteds skovfogderi, som foruden overdrevets nordlige del omfattede Vidsø Vang samt dele af nabosognenes markskove.

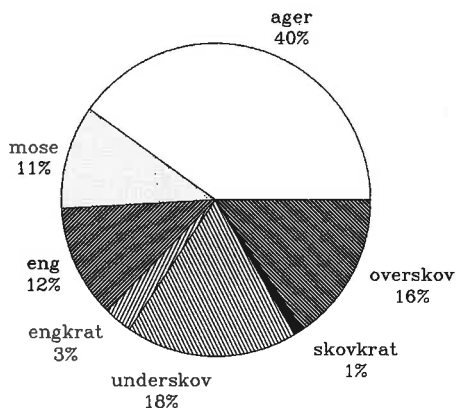
*Træerne i Antvorskov Rytterdistrikts skove 1764 fordelt efter størrelse.
1 (skov)læs svarer til ca. 2,25 rummester*

Vest for overdrevsskovens kuperede terræn fandtes bymarkerne, som for en stor dels vedkommende også var bevokset med skov. Grøfte Toftevang og Kindertofte Skovvang eller Grøftevang lå i vangelag med Dævidsrød Skovvang. Det vil altså sige, at der mellem disse ejerlavs tre sammenstødende vange ikke var brug

1. Rtk. 3322.389; Rtk. 333.111, 22/2 1764.

for hegn, fordi de havde samme plads i trevangsbrugets rotation (1). Når de lå brak, udgjorde de et betydeligt, samlet græsningsareal, og man må endog forestille sig, at denne fælles græsmark indgik som en del af overdrevet. Ifølge græsnings-taksationen 1682 var nemlig "over alt <...> de byers, som ligger ved overdrevene, deres fællede (hvor de er) og deres ævredes til hjælp for overdrevs-kvæget. Ellers kunne overdrevene ikke tage imod det, som de nu takseres for".

De tre byers vangelang var i periodens første del præget af skov. Videnskaber-nes Selskabs kort fra 1770 viser overdrev og markskove som én stor, sammenhæn-gende skov, og rytterdistriktskortet over Kindertofte sogn fra 1768 giver et detal-jeret billede af den brogede blanding af eng, ager, krat og højskov i sognets sydli-ge del. De tilhørende arealberegninger vises i det nedenstående cirkeldiagram. Særlig påfaldende er den høje skov- og kratprocent, som ikke mindst skyldes Grøfte. Ifølge indberetninger fra 1700-årene var skoven i disse bymarker i relativt god stand, og også her dominerede unge træer. Bøg synes at have været en smule mere hyppig end eg, mens underskovsarterne hassel, el og tjørn antagelig gjorde sig gældende overalt.

Kindertofte sogns arealsammensætning ifølge Beregningsprotokol ca. 1770

Disse markskove er i overvejende grad endnu bevaret; dog nu naturligvis som fredskove. Det var ellers typisk bevoksninger som disse, i randen af fredede stor-skove, som udlagdes til afdrift ved skovindfredningen. Det skete ikke her (2). Tværtimod er skovarealet udvidet siden 1800. Imidlertid må skoven tidligere tæl-

1. Frits Hastrup 1970; Ole Widding 1949, s. 131 ff.

2. Rtk. 3322.389.

kes at have bredt sig endnu mere ind over markerne, men ved en markant udvidelse af det sparsomt dyrkede areal gennem 1700-årene, er en del af denne bevoksning omdannet til agerjord.

Den relative udvidelse af Grøftes dyrkede areal 1682-1768 fordelt på åse

Udviklingen skal følges i Grøfte, hvor det opdyrkede areals forøgelse i perioden 1682-1768 ifølge Carl Rise Hansen og Axel Steensbergs undersøgelse var på ikke mindre end 25 % (1). Meget store udvidelser skete først og fremmest i de skovbevoksede fald. Nævnes kan fra Bænkehøjsvang i ejerlavets sydlige del Hovmands Stykker med 112 %, Fikke Stykker med 167 % og Stenskovholmene med 72 %. Det var også i disse perifere dele af ejerlavet, at helt nye agre fortrinsvis

1. Carl Rise Hansen & Axel Steensberg 1951, s. 207.

blev brudt. Som eksempel kan nævnes Gadeagers Humper på 1671 m². På det ovenstående kort er angivet de enkelte åses relative vækst. En centrifugal dyrkningsudvikling fra den oprindelige agerkerne umiddelbart syd for bebyggelsen er tydelig.

Den tredje type skov, som var rigt repræsenteret i Kindertofte sogn, tilhørte de mange udskiftede vænger i forbindelse med enkeltgårde og skovhuse. For de flestes vedkommende bestod vængerne af agre og enge med spredt trævækst, og disse indelukkede skove adskilte sig derfor ikke nævneværdigt fra sognets markskove.

Allerede i tidligt undersøgelsesperioden fandt der skovdyrkning sted i Kindertofte sogn, idet Danmarks ældste kendte plantehave lå i den nordligste del af overdrevet. Baba Have syd for Ødemarksgård var i 1680 angivelig "en stor plads, der har været udgået og næsten udi 30 eller 40 år. Derudi er indgravet og ympet en plantehave til nyvækst", men hvornår denne plantehave præcis er indrettet oplyses ikke. Bemærkningen i en indberetning 1661 om, at "endnu findes intet", antyder imidlertid, at det må være sket før dette tidspunkt (1).

Den senere agernhave umiddelbart nord for Kindertoftes fægang til overdrevet, som ved landmålingen 1770 opgjordes til godt 13 hektar, gik det øjensynlig bedre. Den oplyses ihvertfald, i modsætning til eksempelvis den ulokaliserede indhegning ved Johns Vænge, at have båret skov på dette tidspunkt. Og den er følgelig udstyret med skovsignatur på de tilhørende kort.

1. Rtk. 333.15; Antvorskov og Korsør AR 1661/62: *Andworrshouff Schouffs Parters Tillstand Anno 1661*.

SKOVDYRKNING

I det foregående har interessen været samlet om menneskets negative indvirkning på skovens tilstand, og det antages ofte, at der før 1760'erne intet blev gjort for at sikre dens overlevelse og vedproduktionens kontinuitet. Det er, som påvist af blandt andre Viggo Petersen, forkert (1). Skovdyrkning har været praktiseret ihvertfald ligeså længe, som træ har udgjort en begrænset ressource.

På grund af 1733-forordningens bestemmelse (§ 5) om årlig indsendelse af en "rigtig og, om fornøden eragtes, bevislig forklaring over alt hvis som udi ethvert amt således er indhegnet, fredet og opelsket, at deraf kan ses, hvorledes vores unge skoves fremvækst er befordret", findes der fra 1700-tallet et omfattende materiale til beskrivelse af skovdyrkningens resultater i kronens skove.

Ved skovdyrkning forstår man "etablering, udvikling og pleje af bevoksninger med det formål at opretholde en vedvarende produktion af træ". Mange træer formerer sig bedst ved skud fra rod eller stød, og det er denne evne, der udnyttes i den traditionelle lavskovdrift. I moderne højskovdrift benytter man sig modsætningsvis oftest af kønnet formering. Det vil sige såning og udplantning af træer. Dannelse af nye bevoksninger ved naturligt frøfald uden forstlig indgriben kaldes *naturlig foryngelse*. Sådanne foryngelser kan blandt andet hjælpes i vej ved jordbehandling og fredningsforanstaltninger, og man taler da om *selvforyngelse*. Indsamling af frø, spiring i planteskole og senere udplantning i skov benævnes *kunstig foryngelse* (2).

Den skovdyrkning, der blev praktiseret i Danmark før de Gram-Langenske reformer, var altovervejende baseret på ukønnet formering, men i en vis udstrækning fandt også såvel selvforyngelse som kunstig foryngelse sted. Der er således grund til at tro, at ikke mindst det tidlige 1700-tals målrettede skovdyrkningskampagner havde en væsentlig del af æren for, at krat og ung skov så mange steder holdt stand mod ødelæggelsen (3).

1. Viggo Petersen 1966, 1967 og 1969.
2. E. Holmsgaards definition af "skovdyrkning" citeret efter Jens Dragsted 1986, s. 3; for terminologien iøvrigt se H. A. Henriksen 1988.
3. Emnet er behandlet i to regionale specialundersøgelser: for Koldinghus rytterdistrikt i Bo Fritzboøger 1990 A og for Falster i Bo Fritzboøger 1990 C.

HISTORIENS DOM

Hvis påbudene om beskyttelse af skoven ingen effekt havde, så havde skovforordningernes angivelser af skovdyrkningsmetoder det heller ikke. Dette besnærende ræsonnement har stort set været bestemmende for den traditionelle behandling af skovdyrkningshistorie. Også samtidens dom var hård over forsøgene på fredning af opvæksten. En skribent mente, at "der [er] ikke i proprietariernes skove, og den som er given landmanden til overdrev, så stor en plet, som man kunne skjule med en hat, der får frihed at bringe et træ frem, uden af en slumpelykke", og Esaias Fleischer skosede i sit skrift om skovdyrkning fra 1769 myndighederne for alene at koncentrere sig om passive beskyttelsesforanstaltninger. "Sagen er denne, man har hidtil almindelig ikke haft det rette begreb om skovvæsenet, man har troet, at det fornemmeste bestod kun deri at passe på, at ingen skulle komme til at stjæle i Skoven". Der er således udbredt enighed om, at skovforordningernes mange beskyttelsespåbud var uden effekt, og en af Fleischers samtidige udtrykte det kort og klart: "Vi have de herligste skovforordninger, men kun få steder efterleves de" (1).

Dette dystre billede af skovdyrkningen før Johan Georg von Langens ankomst i 1763 er blevet grundigt revideret med Viggo Petersens banebrydende undersøgelser. Om skovdyrknings betydning for den samlede udvikling vover han imidlertid ingen vurdering, men netop dét spørgsmål skal i det følgende søges belyst. Indledningsvis kan det konstateres, at man i mange kongelige skovdistrikter med nidkærhed bestræbte sig for at leve op til lovgivningens bestemmelser, og at også bondeskove var genstand for aktiv dyrkning. Skovdyrkningen på privatgods er det derimod vanskeligt at danne sig noget overblik over, men i almindelighed har den næppe været omfattende (2).

LOVGIVNINGEN

De mest detaljerede forskrifter med hensyn til skovdyrkning findes i enevældens skovforordninger, men også før 1660 blev der udstedt enkelte specielle skovdyrkningspåbud. Ser man bort fra recessernes bestemmelser om pileplantning og forleningsbrevs standardklausul om at holde skovene *ved magt*, var det første egentlige skovdyrkningsinitiativ indhegninger til opelskning af ung skov i Odsherred i 1650'erne. I 1655 udstedtes endvidere en forordning for Lolland og Fyn, i hvilken det pålagdes kronens bønder efter hugst at genplante tre træer for hver

1. Christian Theodor Vaupell 1862, s. 425 f; V. Egeberg 1761, s. 361; Esaias Fleischer 1779, s. 445; Anonym (P. C. St.) 1758, s. 323 f; se eksempelvis A. Howard Grøn 1938, s. 34 og Edvard Holm 1885, s. 181.

2. Bo Fritzbojer 1989 B, 1990 A og 1991 A; Vilhelm von Antoniewitz 1944, s. 85; August Niemann 1809, s. 66.

ét, som var hugget, samt at indhegne og frede dem, indtil de "for kvæg uskadt kan fremvokse" (1).

Fremprovokeret af Karl-Gustav-krigenes forhuggelser samt udsigten til svigten-de træ-leverancer fra de tabte Skåne-lande udstedtes i 1665 den første enevældige skovforordning (2). Den påbød amtmænd og overførstere at sørge for, at alle udvisningsberettigede på indhegnede arealer for hvert fældet træ plantede eller såede 6 nye istedet. Hvis de gik ud, skulle træerne erstattes af andre, og gærderne omkring indhegningen skulle "stedse vedligeholdes".

Kort efter Frederik IIIs død udstedtes i 1670 en væsentlig mere omfattende skovforordning, som også med hensyn til skovdyrkning tilføjede en del nyt (3). Udover en række upræcise formaninger om at skovene skulle *dyrkes og opelskes*, foreskrev den som 1665-forordningen, at hugstpladser skulle ryddes, indgærdes med levende hegn og besås eller beplantes. Indhegningen skulle holdes vedlige, indtil træerne var "en vognstang" tykke. For det andet påbød den, at de udvisningsberettigede årligt skulle opkviste et vist antal unge træer (bønder 20 stk). Den individuelle forpligtelse til genplantning af et bestemt antal træer for hvert, som var fældet, gled til gengæld ud.

I de følgende 63 år udstedte den enevældige kongemagt ikke mindre end fire større skovforordninger, men de fleste indeholdt kun lidt nyt. Den forordning, der udstedtes i anledning af overjægmester-skiftet 1680, videreførte således blot 1670-forordningens bestemmelser, og det samme gjaldt til en vis grad Skovforordningen 1687. Den er imidlertid bemærkelsesværdig derved, at påbudet om indrettelse af "plantehaver" på ryddede pladser udstræktes til også at gælde privatgodser. Den generelle *skovpligt* kan altså føres tilbage til 1687. Forordningen om "ung skovs opelskning" fra 1696 var til gengæld et intermezzo uden nogen som helst resultater (4).

I 1683 udstedtes Danske Lov, som optog den oprindelige individuelle pligt til genplantning (6 træer), og dette påbud indgik følgelig i forordningen 1687 (5). Traditionen fra 1670 blev derimod brudt med Skovforordningen 1710. For det første begrænsede den opkvistningspåbudet til kun at gælde "de unge ege og vandgrene, dog at det sker uden egens skade". For det andet blev det konstateret, at de hidtil påbudte plantninger "lidet haver båret frugt". Istedet skulle der derfor i oldenår indhegnes "bekvemme" pladser (såkaldte *ager-* eller *boghaver*), i hvilke der skulle sås indsamlede agern og bog. Når de unge træer var vokset op, skulle

1. De trykte forordninger er udgivet 1836 i Kgl Frd Forst Jagt samt 1710- og 1733-forordningerne i Dansk Skovbrug 1710-33. Enevældens skovlovgivning behandles uovertruffet af Adolf Oppermann 1929; Bo Fritzboeger 1989 B; C. Christensen (Hørsholm) 1886, s. 83; Corp Const Dan VI, nr. 205.

2. Jette Baagøe 1987, s. 17; Rtk. 212.9 nr. 2281, p. 584-87, 8/11 1665. Forordningen blev aldrig trykt og derfor ikke optaget i Kgl Frd Forst Jagt 1836.

3. Adolf Oppermann 1929, s. 4 ff; Bo Fritzboeger 1989 B, s. 6 ff.

4. Bo Fritzboeger 1989 D.

5. DL 3-13-22.

de plantes ud i skoven, og hegnet nedlægges. For det tredje skulle der opkastes gærder omkring arealer, hvor "unge ege- og bøgepoder af sig selv i mængde opkommer, samt hassel og anden underskov" (kaldet *indhegnings-* eller *indfredningsvænger*). Endelig skulle der for det fjerde foretages tyndingshugster i områder med særlig tæt naturlig foryngelse.

I 1733 kom så dén forordning, der for krongodset var gældende indtil 1781 og for privatgods indtil Fredskovsforordningsn 1805 (1). Udfra en grundig bearbejdning af erfaringerne med 1710-forordningen lagde den skovdyrknings hovedvægt på selvfor yngelse ved etablering af indfredningsvænger. Bestemmelserne om såning og plantning videreførtes dog, omend med slet skjult mistillid til deres resultater. Endelig gentog forordningen påbudene om tyndingshugster, opkvistning af eg samt rydning af hugstpladser.

STÆVNINGSDRIFT

Stævningsdriften var den ældste og utvivlsomt tillige den mest udbredte og vellykkede form for skovdyrkning indtil slutningen af 1700-tallet. Den var i store træk den eneste form for skovbrug, som århundrede efter århundrede formåede at opretholde bevoksninger af høj og vedvarende produktivitet. Men som det vil være fremgået, har dette *bondeskovbrug* kun efterladt sig et temmelig ufuldstændigt kildemateriale. Det er altså stort set ikke muligt at analysere lavskovbrugets omfang og former før 1800.

Også oplysninger om andre former for skovdyrkning før 1700 er overleveret yderst sporadisk, så i det følgende skal kun kronens skovdyrkningsforsøg i 1700-tallet undersøges. Flere af dem afslører til gengæld så slående lighedstræk med stævningsdriften, at det ikke kan være noget tilfælde.

SELVFORYNGELSER

Fredning med hegn

Det var *fredningsperioden*, som gjorde stævningsdriften til et vedvarende skovbrug. Fredning for såvel græssende kreaturer som hugst gav træerne mulighed for skud og genvækst, og åremålsfredninger af skov har formentlig altid været kendt (2). Et par jyske småskove omtales i 1500-tallet som "opfiredede", og begrebet "fredskov" kendes længe før 1805 (3).

Som regel var det et *hegn*, der sikrede fredningen, men som det senere vil fremgå, fandt der også talrige vellykkede fredninger sted *uden hegn*. I de ældste, og formentlig også de fleste, tilfælde af fredning var der tale om selvfor yngelse. Altså at enten arealer med særlig tæt og lovende opvækst eller jordbunden under

1. Der gøres rede for 1733-forordningens tilblivelse i Danske Skovbrug 1710-33.

2. Fra Tyskland kendes talrige middelalderlige vidnesbyrd om skovfredninger; Hans Hausrath 1982, s. 206 ff.

3. Corp Const Dan 1, nr. 644; ÆDA II, s. 61 (1521).

særlig oldengivende træer blev indhegnet. Plante- og agernhaver indhegnedes imidlertid også, og det er ikke i alle tilfælde muligt at afgøre, hvilken type skovdyrkning der foregik indenfor hegnet. Efter indhegningen blev om fornødent foretaget tyndingshugster inden fredningen. I Antvorskov distrikts nye indhegninger blev således i 1733 "i bunden al purre afhuggen" (1).

Indhegninger til selvforyngelse betegnes oftest *indfrednings-* eller *indhegningsvænger*. Af sådanne indrettedes der i Antvorskov rytterdistrikt mindst 16, der alle blev til efter 1733-forordningens tilskyndelse. Det er i almindelighed ikke muligt for hverken de sjællandske eller falsterske vænger at danne sig et overblik over fredningernes resultat. Dertil er de bevarede beskrivelser for ufuldstændige. Men af de 16 nævnte vænger ses 3 atter udlagt (fredningen ophævet) på grund af udeblevne resultater. 4 blev udlagt efter at træerne var blevet store nok til at overleve kreaturbid, og 4 andre beskrives positivt i den sidste bevarede beskrivelse. Ofte i formen "tegner til god fremvækst".

De falsterske indhegninger fra 1700-tallet er generelt beskrevet med en ret vekslende sprogbrug, men hvis man går ud fra, at navneformerne *Arnevænge*, *Agernhave* osv altid knytter sig til såning, indrettedes der på Falster ialt 29 indhegningsvænger, alle efter 1730, men enkelte før 1733. Der er meget få oplysninger om indhegningernes videre skæbne, og det er ikke muligt at skønne om denne skovdyrknings resultater (2).

Fra Koldinghus Rytterdistrikt kendes 14 indhegningsvænger. Af disse blev de 10 efter en årrække - som regel 6 år - atter udlagt, fordi skoven var vokset godt til. Alle indrettedes efter 1730, og de 13 efter 1740.

Når indhegningsvænger overalt vandt frem i 1740'erne skyldtes det først og fremmest kvægpesten, og en særlig aktiv indhegningskampagne i 1746 var udtrykkelig "formedelst kvægets død". Ifølge Skovforordningen 1733 skulle forstvæsenet i hvert enkelt tilfælde indhente Rentekammerets tilladelse, før en skov kunne indhegnes. Der kunne nemlig blive tale om erstatning til de græsningsberettigede, men den var ifølge overjægermesteren "kun en bagatel imod den nytte, skoven derved tilbringes". Rentekammeret var imidlertid ikke altid af samme mening, men efter kvægpesten var der så rigeligt med græsning, at skovfredninger de fleste steder kunne foretages uden videre. En anden bremse på indretningen af indhegninger i skovene var hovbønderne og det indkvarterede rytteri. I 1731 havde "hverken officerer eller bønder" i Antvorskov distrikt således "villet tillade noget til den unge skovs opelskning at indhegne af deres græsning og høbund" (3).

Størrelsen af de indhegnede arealer svingede meget, og kan ofte være vanskelig at bestemme sikkert. I mange tilfælde oplyses *længden* af en eller flere sider. Hvor kun ét længdemål er nævnt, må det opfattes som arealets *omkreds*. Hvor

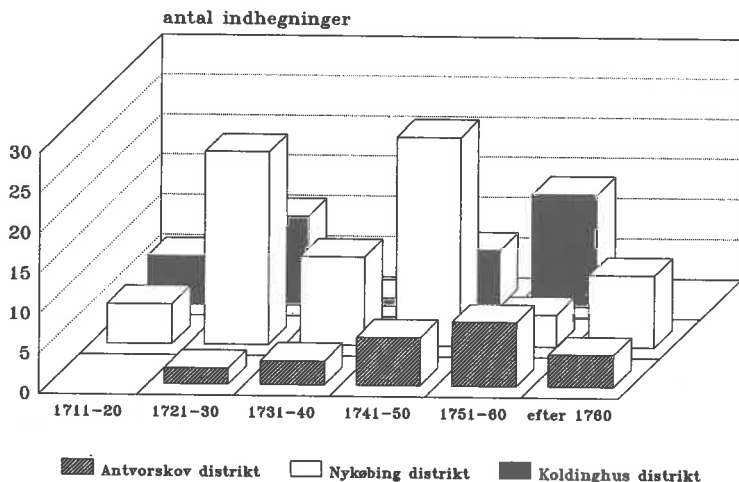
1. Rtk. 333.533, 14/7 1733.

2. Beliggenheden af 25 *formedelst kvægets død* indrettede pladser på Falster oplyses første gang i en udateret fortegnelse (form. 1746) i Rtk. 333.533, som ikke er kendt af Viggo Petersen 1966, s. 20.

3. Povl Hansen 1889, s. 33; Rtk. 333.533; Dansk skovbrug 1710-33.

kilden meddeler to længder (opfattet som længde og bredde), er det, ud fra en forudsætning om arealets tilnærmet rektangulære form, muligt at beregne et omtrentligt areal. Ikke sjældent er tolkningen af de angivne længdemål imidlertid usikker (se også side 94 ff).

Kendskab til en bevoksnings omkreds alene gør det selvsagt ikke muligt at beregne dens areal. For det første er dens form i terrænet helt afgørende for denne beregnings udfald, og for det andet angiver længdemålet formentlig alene *hegnets* dimensioner, hvorfor naturlig afgrænsning (vandløb o. lign.) ikke fremgår af sådanne opgivelser. Endelig karakteriseres kvadratiske bevoksninger øjensynlig i visse tilfælde udelukkende ved længden af *én side*. Det gælder eksempelvis et i 1744 indfredet område i Nr. Vedby Skov, der i 1745 angives som "længden 88 favne og i bred 88 f og i circumference 352 favne", mens dets dimensioner i 1748 blot meddeles at være "88 favne". Tilsvarende oplyses Skovse Horsevænge i 1741 at være "400 favne". Ved sammenholdelse med Thomas Bugges kort fra 1771 viser dette mål sig imidlertid kun at gælde det nordlige skel mod bymarken (1).

Udviklingen i antallet af nyindhegnede pladser (både indhegnings- og agernvænge) i alle tre regioner efter år for indhegning/første omtale

Også hvor to længdemål oplyses, kan der være problemer. I Nørre Vedby indrettedes igen i 1748 en fredning, hvis to sider denne gang var hhv. 300 og 240 favne (2). Omkredsen var imidlertid kun 900 favne, hvilket må betyde, at der *enten*

1. Viggo Petersen 1966, s. 14; FRA, Falsters birk, Skovhugst 1738-73, 17/4 1745 og Rtk. 333.533, 1748; Rtk. 333.722.

2. FRA, Falsters birk, Skoves vedligeholdelse 1738-55, 24/5 1748.

ikke var hegn på alle sider, *eller* at områdets figur var meget langt fra at være et rektangel.

Kartografisk gengivelse af "Specifikation på de indelukker, som til ung skovs opelskning findes indhegnet" 1762 (1). De fleste falsterske indhegninger var på dette tidspunkt lige udlagt, og på de jyske distrikter var der, trods fortegnelsens titel, nok tale om fredninger, men ikke om hegn

I andre tilfælde, hvor både sider og omkreds oplyses, er der noget bedre overensstemmelse mellem disse. For eksempel var Tårup Hestehaves sider i 1733 hhv 60 og 40 favne, mens dens omkreds opgives til 210 favne. I enkelte tilfælde sam-

menfattes mål for sidernes længder ikke i en omkreds, men tilsyneladende istedet i *summen* af to sider (1). En agernhave ved Kraghave oplyses således at have sider på hhv 145 og 150 favne, mens dens størrelse i en anden kilde er opgivet til "295 favne".

Af de 16 antvorskovske indhegningsvænger har kun fire angivet anvendelige mål, og de var i gennemsnit på 18 ha. Det største var enemærket Horsevænget på knapt 40 ha. 16 af de falsterske indhegningsvænger er opgivet med mål, og deres gennemsnitsstørrelse var 12,4 ha. Kun halvdelen af Koldinghus distrikts indhegninger har opgivet anvendelige mål, og de var i gennemsnit 15,9 ha. Den største, Vinding Kobberløkke var på 56 ha, men dets hegn havde tidligere haft en anden funktion. To pladser på Erritsø mark var, som de mindste, kun på 0,8 ha tilsammen.

I ikke så få tilfælde blev hele skove udpeget til indhegningsvænger, og derfor forsynet med skovhegn. Et eksempel på en sådan hegnet skov er Ønslev Eskebjerg (se kortet side 180). Den blev fredet i 1737, og i 1743 meddeles den at være "i god stand med grøft og gærde, væksten består af en del unge ege og bøge og med mange avnbøge og hassel, er i sin tykkelse og størrelse som små stavre og i længden de største 2 favne og de mindste 1 favn, og bør endnu at være indfredet i 2 år" (2).

Fredning for gærdselshugst

Udover den i skovforordningerne påbudte fredning af selvforryngelser med hegn, praktiseredes i de jyske distrikter forskellige former for fredning uden hegn. Oftest beskrives disse arealer som "fredet ved gærdselshugsten", og det kan umiddelbart være svært at se, at denne form for skovdyrkning skulle adskille sig fra de fredningsperioder, der *altid* indgik i gærdselsskovenes brug. Som nævnt var også gærdselshugsten imidlertid underlagt myndighedernes udvisning, og det er tænkeligt, at forstvæsenet på denne måde er gået aktivt ind i lavskovdriften, for at sikre at underskoven fik de nødvendige hvileperioder.

I Koldinghus distrikt omtales i 1700-årene ialt 104 pladser, der var fredet kortere eller længere tid. Fredningen opretholdtes normalt i 8 år, hvorefter bevoksningen blev udtyndet. Netop fra Koldinghus er materialet til belysning af skovdyrkningen så righoldigt, at det er muligt at følge langt de fleste forsøg fra start til slut. Og det kan konstateres, at ca. 3/4 af fredningerne gav positivt resultat.

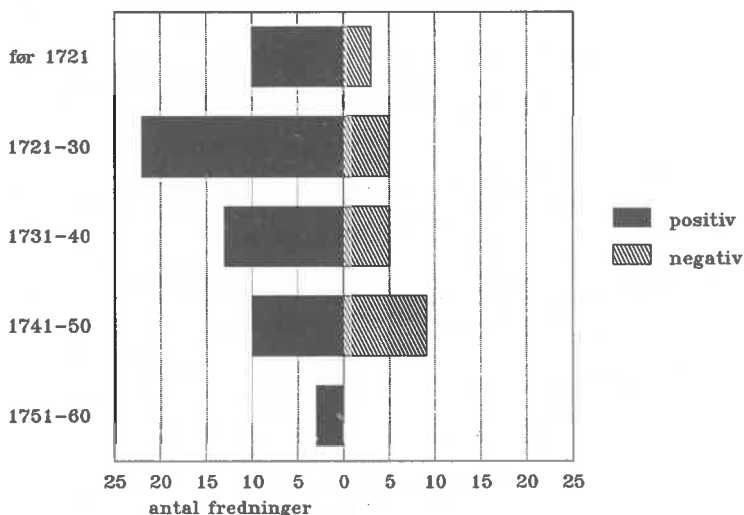
Som eksempel på de årlige indberetningers omfang og ordvalg kan nævnes Viv Kohave, om hvilken det i 1749 meddeles, at den er "udi sessionen 1738 sat i fred på 6 år, siden det da ej fandtes bekvem til udsnedning [= tyndingshugst] videre på ny lyst i fred 1744 på 6 år <...> holdes endnu i fred, består af bøgestoller, som for al gærdselshugst fremdeles fredes". To år senere lyder indberetningen, at "1750 er sammesteds begyndt og indeværende år kontinueret med udsnedning, hvorved og her og did er opslekt ung bøge skov". Og endelig 1760: "den her opvoksende unge bøgeskov tager vel til, og sker endnu hist og her udsnedning" (3).

1. Særlig tydeligt i fortegnelse over Koldinghus distrikt 1760 i LAN, G Ryt 19.

2. LAS, FRA, Falsters birk, Skovhugst 1738-73.

3. Rtk. 333.453.

Denne form for fredninger var særlig udbredte i 1720'erne, og aktiviteten faldt stødt i de følgende tiår. Gærdselsfredningerne stod altså på i en tid, da der endnu var talrige græssende kreaturer i skovene, og det må umiddelbart undre, hvordan det var muligt at etablere effektive fredninger uden hegn. For det første skal det imidlertid erindres, at der adskillige steder - ikke mindst i Koldinghus amt - allerede *var* hegn omkring skove og skovlodder. Trods det sædvanlige billede af 1700-tallets kvægfyldte skove, var der således også skove uden husdyr. Eksempelvis, hvor der var høenge i skoven. Der findes således en del eksempler på, at bønderne under opsyn fik lov til at fortsætte med høslet trods fredningen. For eksempel i Nordrup Østerskov, hvor bymændene i forbindelse med en fredning 1756 "beholder derinde deres høslet under skov- og amtsbetjentenes tilsyn, at den unge vækst ingen skade derved tilføjes" (1).

*Summarisk opgørelse af resultaterne med fredning for gærdselslugst
i Koldinghus distrikt*

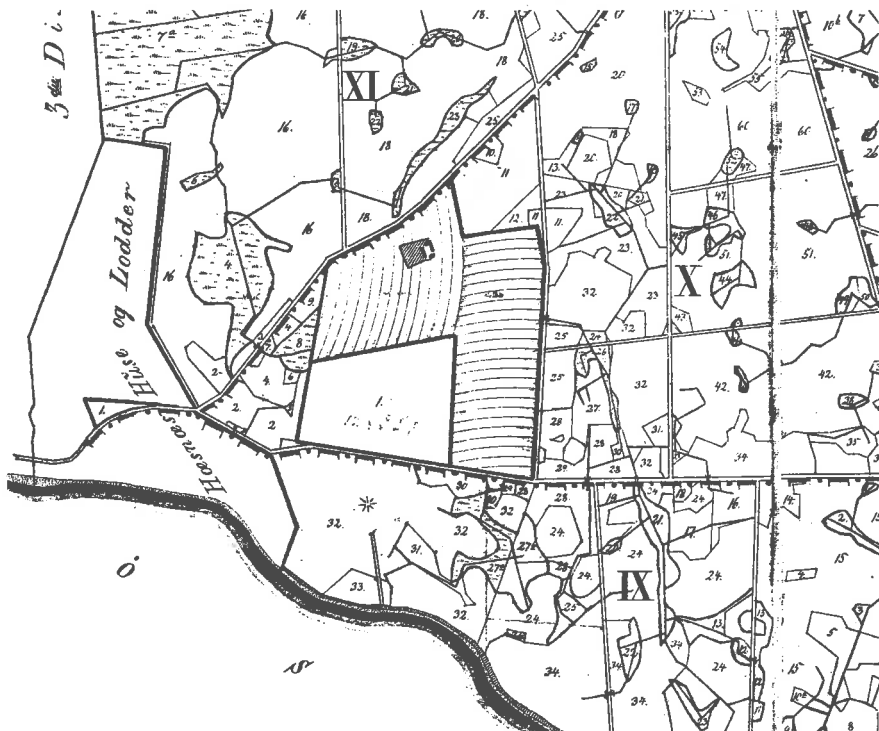
For det andet skal man huske på, at brugen af kvæghyrder var langt mere udbredt i Jylland end i Østdanmark, og at der derfor godt kunne være kontrol med kreaturerne græsning, uden at der var hegn. I hele den vestlige del af Koldinghus amt var også agerbruget således karakteriseret ved mangelen på gærder (2).

Ingen af disse forbehold kan imidlertid bortforklare, at der mange steder alene var tale om fredning for gærdselslugst, og at græsningen fortsatte ufortrødent. I

1. Rtk. 333.533, 18/6 1756.

2. Karl-Erik Frandsen 1983, s. 213.

Pjedsted Østerskov bestod opvæksten på et fredet areal således i 1765 af "unge bøgeroller, som endnu vokser langsomt formedelst den årlige græsbid". Roller er "i Sjælland en ung bøg, når dens løvgrene, idet de vokse ud fra stammen lige ved jorden, og efterhånden af kreature afædes nedenfra opad, danne en eller flere pyramide- eller kegleformede afsætninger omkring den unge stamme". Omvendt konstaterede pastor Wilse i 1767 til sin forbløffelse, at dén del af Trelde Skov, der var selvejerskov, var bedst fredet, selvom der ikke var hegn (1).

Udsnit af bestandskort over Korselitse 2. Distrikt 1850. Arealet betegnet '1' er en agerhave på knapt 7 ha anlagt sydøst for skovriderloddet i 1760'erne. Trods det, at den omgivende skov endnu ikke var fredet, gav den gode resultater, og bestod i 1826 af 4148 ege på tilsammen 230 kubikmeter. Den første hugst foretoges i 1820, og da arealet blev afrevet i vinteren 1918-19, indeholdt den største kævle alene 6,3 kubikmeter (2). Nord mod højre. Det Classenske Fideicommis

1. Rtk. 3323.132,24/8 1765; Christian Molbech: Dansk Dialect-Lexicon, København 1841, s. 454; Jacob Nicolai Wilse 1767, s. 224.
2. Adolf Oppermann 1932, s. 176.

KUNSTIGE FORYNGELSER

Skovsåning

De ældste såninger af løvskovtræer over større arealer i Europa, omtales på Dresdener Heide i 1357, men først i løbet af det 16. og 17. århundrede blev kunstige foryngelser almindelige i Tyskland. Fra England kendes angivelig vellykkede skovsåninger i 1580'erne, og i samme årti anlagdes - formentlig ved såning - en række nåletræsplantager på Henrik Rantzaus holstenske hovedgård Breitenburg. Kendskabet til danske skovsåninger før 1700 er til gengæld yderst begrænset. Der omtales i 1646 egesåning på to hovedgårde i Dronningborg amt (1). Fra 1700-årene kendes derimod talrige eksempler på skovsåning, hvis hensigt ofte var en senere udplantning af de opvoksede, unge træer.

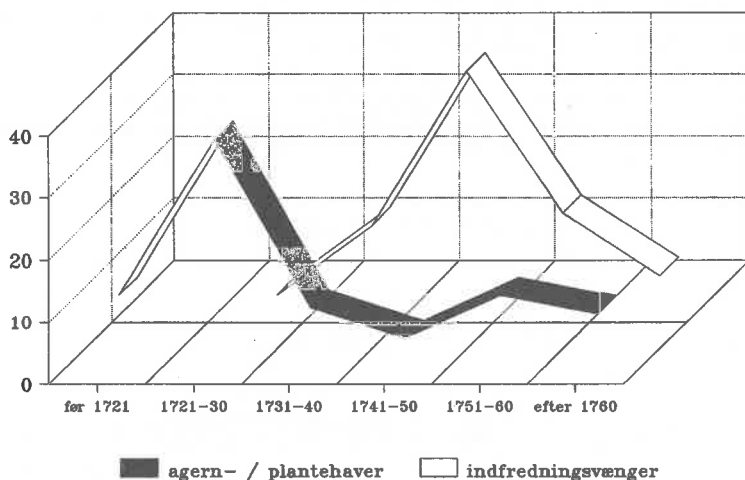
Såning foregik i 1700-tallet så godt som altid på fredede arealer, og som regel sikredes freden med et hegn bestående af et jorddige med grøft. Efter at grøften var opkastet, fik de hovbønder, som havde udført arbejdet, til gengæld lov til i et par år at tilså jorden med boghvede, inden træsåningen fandt sted. Om et 0,6 ha stort areal "paa Bregninge Skov op til Halskov Vænge" meddeles det i 1735, at der blev udsået 3 skæpper bog og 4 skæpper agern. Det svarer til en besånings-tæthed på ca. 20 frø pr. m², og i vore dage regner man med en gennemsnitlig spiringsprocent på mellem 60 og 70 (2).

I Antvorskov distrikt indrettedes der i 1700-årene 6 sådanne agernvænger, hvoraf det største var slottets enemærke Lillevang på 58 ha. Fra Falster omtales ialt 50 agernhaver, hvoraf imidlertid kun 20 har kunnet identificeres sikkert (3). Det er derfor muligt, at der blandt 24 indhegninger, som omtales i 1730'erne, er gengangere fra det foregående årti. Blandt de 20 identificerede agernhaver oplyses kun anvendelige mål for de 6, og deres gennemsnitsstørrelse kan beregnes til ca. 4,0 ha. Den største på 6,9 ha indrettedes ved skovriderloden i Korselitse Østerskov efter krongodssalget. Endelig indrettedes der i Koldinghus distrikts ialt 20 agernhaver; heraf de 10 før 1730 og de 10 efter 1750. Deres gennemsnitsstørrelse var 3,4 ha. I alle tre regioner ses agernhaverne altså at have været betydeligt mindre end indhegningsvængerne, hvilket var et helt generelt fænomen. På landsplan her Viggo Petersen således opgjort agernhavernes gennemsnitsstørrelse til 2 ha og indhegningsvængernes til 9 1/2 ha (4).

1. Hans Hausrath 1982, s. 91 f; Robert G. Albion 1926, s. 123 f; Adolf Oppermann 1917-18, s. 23; Hans Fussing 1937-38, s. 17.
2. Dansk skovbrug 1710-33 jvf. også Viggo Petersen 1966, s. 10; der går hhv. ca. 180 agern og 2400 bog på en liter; meddelt af Erik Kjær, Statsskovenes Planteaviskontor.
3. Jvf. også Viggo Petersen 1966, s. 11.
4. Viggo Petersen 1966, s. 14 og 21.

*Indrettelsen af indhegninger til kunstig foryngelse og selvforyngelse
på Falster før 1765*

Normalt blev der sået ægern og bog, og den ene art kan ikke konstateres at være foretrukket frem for den anden, men i enkelte tilfælde forsøgte man sig med andre arter. Dog sjældent med noget godt resultat. I Nørre Bramdrup og Egtved såede man således granfrø i 1720'erne, og i 1760'erne forsøgte man sig med fyrrefrø i Nørre Bramdrup, Sønder Vilstrup og Møgelgesten. Der var således i 1760'erne tegn på fornyet lyst til eksperimenter, og jægermester von der Lieht anmodede i 1762 om 2 pund askefrø, 2 pund birkefrø, 3 pund lærkefrø, 4 pund ellefrø og 3 pund ahornfrø til udsåning i sit distrikt (1).

Skovsåningernes resultater kan ikke følges i detaljer, men de synes generelt at have været usikre. Fra en ægernhave i Nørre Bramdrup Skov var det muligt i begyndelsen af 1730'erne at udplante 5-600 træer langs skellet mod Kolding Dyrehave, men af 29 falsterske ægernhaveforsøg før 1731 bar kun 5 frugt (2).

Skovplantning

John Evelyn pralede i forordet til 2. udgave af sin bog *Sylva or a Discourse of Forest Trees* med, at der efter dens anvisninger med stort held var plantet tusindvis af træer over hele England (3). Også i Danmark blev der plantet skovtræer i 1600-tallet, men hvor og hvormange, og især med hvilket resultat, er det umuligt

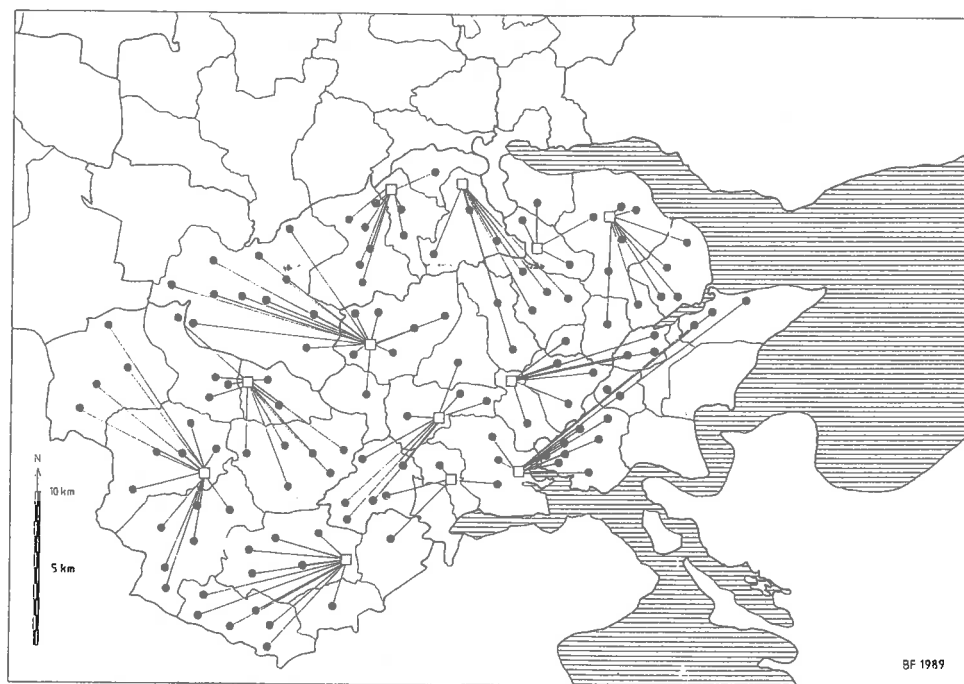
1. Dansk skovbrug 1710-33 jvf. også Viggo Petersen 1966, s. 22-25; Rtk. 333.453, 24/3 1762.

2. Dansk skovbrug 1710-33.

3. Robert G. Albion 1926, s. 131.

at afgøre. Bemærkelsesværdig er dog plantningen af 12.000 træer af arterne avnbøg, hassel, skovabild og bævreasp på Falster i Sophie Amalies enkegodstid. Og fra det følgende århundrede kendes planer om anlæggelse af en plantage bestående af 8000 falsterske avnbøge ved Fredensborg (1).

Plantningerne foregik som regel ved, at selvgroet opvækst indsamledes til plantehaver, hvorfra den efter en årrækkes ydeligere tilvækst atter blev udplantet. Og som det er fremgået, skete der også udplantninger fra vellykkede agernhaver. Den ældste kendte plantehave var Babahave (se side 264) mellem Kindertofte og Nordrup.

Hoveriets organisering i forbindelse med indhegning af 12 agernhaver i Koldinghus distrikt 1714. Hovgørende ejerlav (●) forbundet med indhegningerne (2)

1. Bo Fritzboeger 1989 A, s. 152; Rtk. 3323.121; se også Chr 4 Br I, nr. 240.

2. LAN, G Ryt 5.16, 21/9 1714.

Fra Koldinghus distrikts agernhaver kan udskilles 7 indhegnede arealer, der benyttedes til *plantning*, og tilsvarende rene plantehaver kendes ikke fra de to andre regioner. De synes alle at stamme fra 1720'erne, og deres eksistens må formentlig tilskrives Brice François Vuillot. Han var i 1721-22 ansat som såkaldt Overskov- og vandinspektør på krongodset, og forestod en række ambitiøse skovdyrkningsprojekter, hvor man dels flyttede naturlig opvækst til plantehaver og dels indrettede agernhaver til såning. Hans navn knyttes således til anlæg i det københavnske, det frederiksborgske, det antvorskovske, det tryggevældske, det mønske, det skanderborgske, det silkeborgske og det koldingske distrikt (1).

Som Vuillots øvrige forsøg slog imidlertid også plantningerne i Koldinghus rytterdistrikt fejl. Godt 20 år efter var der således kun vokset ialt 80 træer op, og den senere overjægermester Frederik von Grams dom over Vuillots forsøg var knusende: "det er let at tænke og naturligt at begribe, at når man tager et frisk, ungt træ fra et sted og flytter det til et andet sted, hvor jorden ikke inklinerer til fremvækst, går slige træer ud og fortørrer, som da er en årsag til en svar påfølgende ruin for skoven" (2).

Enkelte tilfælde af plantning kendes fra de to andre distrikter. I 1762 blev en agernhave i Kindertofte Overdrev eksempelvis besået med 3 skæpper agern (ca. 9000 stk) samt beplantet med 8 stk vilde kastanier (hestekastanier), 30 stk ask og 100 unge ege fra overførsterens egen have (3).

EFTERBEHANDLING

Opkvistning

Ved *opkvistning* eller *opstamning* forstår man "afskæring af levende eller døde grene fra den nedre del af stammen for at producere ved uden knaster". Metoden benyttes nu om dage først og fremmest i forbindelse med produktion af egekævlér til finér-fremstilling, men i tiden indtil ca. 1800 var den særdeles udbredt. Den anvendtes formentlig både på de opvoksede selvforyngelser efter hegnets nedlæggelse og på naturlige foryngelser (4).

I 1600- og 1700-tallets kilder karakteriseres opkvistningen med tre grupper af betegnelser. Den første er knyttet til selve *beskæringen* af træet. Den betegnes med afledninger af verbet *snitte* (i dets ældre form *snide*) som "besnittelse", "besnittelning", "besnidelse", "opsnidelse" og lignende. Fra gammelt tysk kendes det beslægtede "schnyden" og fra hollandsk "snoien". Endelig kaldes en kniv til nedhøstning af løv på norsk "snidil". Det andet er det ganske ubestemte *opelskning*

1. Dansk Skovbrug 1710-33, jvf. også Viggo Petersen 1966, s. 12.

2. Dansk skovbrug 1710-33.

3. Rtk. 333.533, 14/12 1762.

4. H. A. Henriksen 1988, s. 648; i europæisk sammenhæng er det første sikre vidnesbyrd om opkvistning fra 1349; Hans Hausrath 1982, s. 232; Lars Kardell 1988, s. 170; se også John Evelyn 1664, s. 74 f med henvisning til Lawson: A New Orchard and Garden, 1597.

eller *fremelskning*, der ihvertfald i 1600-tallet øjensynlig altid betød opkvistning. Også samtidige var dog i tvivl om begrebets specifikke betydning (1).

Endelig benyttes undtagelsesvis betegnelsen *ophægning* eller *ophejdning*. Den optræder 1472 i formen *heye*, og udspringer af verbet "hæge" (om), der er beslægtet med substantivet "hegn", og knytter sig formentlig ligeså meget til den fredning, der var forbundet med opkvistningen, som til opkvistningen selv. Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, at præcis det samme verbum i tysk har været benyttet til karakteristik af lavskovdriftens stort set identiske, tidsbegrænsede fredninger. Og deraf igen betegnelsen "Hegewald" om fredet skov (2).

De mest overvældende vidnesbyrd om anvendelse af opkvistninger er fra Falsster, hvor der i 1670erne årligt blev opkvistet omkring 20.000 unge træer. Der er ikke fra 1600-tallet bevaret tilsvarende vidnesbyrd fra de to andre regioner, og i 1731 fandt overjægermester Frederik von Grams "den snitning såvel af ege- som af bøgetræer for skovene meget skadelig, særdeles hvad bøgen angår, som er af den natur, at den selv frakaster sig alle unyttige grene" (3).

Denne holdning smittede, som det er fremgået, af på Skovforordningen 1733. Alligevel er der sporadiske tegn på benyttelse af opkvistning gennem hele 1700-tallet. I 1741 attesterede skovfogden i Kraghave eksempelvis "i marts måned < at have > ladet opsnede en 200 stk unge ege i agernvænget på Klodskov". Og Trelde og Egeskovs havelodder meddeles "opsnedet" i 1765. Men der behøver i dette tilfælde næppe at være tale om andet end ordinær stævningsdrift (4).

Som regel blev øjensynlig kun eg opkvistet. Men trods det udtrykkelige forbud mod opkvistning af andre træer, giver en landsbyvedtægt så sent som i 1783 påbud om *snedning* af unge bøge, og i 1741 indberettes det fra Falster pligtskyldigst, at "udi skovrider Hans Brandts beridt er i dette år 1737 opsnedet til fremvækst og fremelskning 259 unge ege og 125 unge risbøge <...> at på Conrad Runges beridt er opsnedet i marts 1737 319 stk unge ege og bøge til fremvækst" (5).

Opkvistningernes væsentligste formål var tilsyneladende sikring af knastefrit ved og undgåelse af tvegedannelse. Øjensynlig antog man endvidere, at denne behandling fremtvang en højere og mere ret vækst. Dét fremgår såvel af sachsiske skovbrugstraktater fra 1500-tallet som af indberetninger fra kronens skovdistrikter 1731 (6).

1. Bernisches Holzmandat 1592, Hans Hausrath 1982, s. 233; Jaap Buis 1985, bd. 2, s. 707 ff; Ingvald Austad & Leif Hauge 1988, s. 19; Erik Oksbjerg & Eiler Worsøe 1992; ang. Vincent Joachim Hahns belæring af Statskollegiet desangående i 1670 se Bo Fritzboøger 1989 B, s. 10.
2. Da Rigslov nr. 18; Repert II 3044, 25/2 1472; Kurt Mantel 1980, s. 318 ff; Hans Hausrath 1982, s. 206 ff.
3. Bo Fritzboøger 1989 A, s. 152 f samt grundtabel 12, s. 286; Dansk Skovbrug 1710-33.
4. LAS, Falsterske retsbetjentarkiver før 1919, Falsters birk, Skoves vedligeholdelse 1738-55, 29/3 1741.
5. Vid Vedt IV, 1932, s. 79: Bogø 1783; Rtk. 333.722, 8/7 1741.
6. Hans Hausrath 1982, s. 139 og 232; Poul Bredo Grandjean 1908-10, s. 162; indberetning fra Tryggevejle distrikt 1731, Dansk Skovbrug 1710-33.

Tyndingshugster

Fredningens ophævelse fulgtes i mange tilfælde af tyndingshugster. De kendes bedst fra Koldinghus distrikt, hvor de ofte var knyttet til gærdselsfredningerne. De forstlige indberetningers omtale af tyndingshugster af underskov efter 8 års fred kan dog atter meget vel dække over et myndighedsreguleret stævningsbrug. I så fald må anvendelsen af *tyndingshugst* istedet for almindelig afdrift formentlig tolkes som *fredning af overstandere*.

PRIVATGODSER

Som nævnt er der meget få vidnesbyrd om skovdyrkningen i private godsejeres skove. Det er således uvist, i hvilken udstrækning 1687-forordningens generelle skovværnsbestemmelser er overholdt. Der foretoges intensiv skovdyrkning på de fynske godser Holstenshus og Langesø fra 1750'erne, men ellers skal man ind i 1760'erne og '70'erne, før udviklingen for alvor tog fart (1).

På Engelsholm hovedgård fandtes således i 1760'erne "adskillige steder <...> hvor for en snes år siden var ikkun små buske og krat, men nu er dejlig ung skov i den bedste grøde", og på Korselitse fandt i 1770'erne og '80'erne omfattende såninger og plantninger sted. Også periodens godsforvalterbreve afspejler den ny skovdyrkningsaktivitet, og Erich Pontoppidan skrev i 1769 om hovedgården Brantbjerg hovedgård, at "den forrige ejer, som var en svensk, har lagt megen flid på at opelske eg, bøg og andre skovtræer" (2).

RESULTATER

I 1700-tallet, da skovdyrkningsforsøgene i kronen skove for alvor satte sig spor i skriftlige kilder, kom de bedste resultater fra selvforryngelser. Plantninger mislykkedes generelt, mens såninger i en del tilfælde gav gode resultater. I omfang og effektivitet kunne såningerne dog langt fra måle sig med fredninger af spontant forekommende opvækst efterfulgt af tyndingshugster og eventuelle opkvistninger.

Der er i og for sig ikke noget mærkeligt i, at det var sådan. Selvforryngelserne indbar de mindste indgreb og derfor tillige den mindste risiko for utilsigtede bivirkninger. Såningers og plantningers skæbne afhang ikke mindst af vejrlig og jordbundsforhold, men som for fredningernes vedkommende spillede også en række menneskelige faktorer en afgørende rolle.

Selv hvor de fredede arealer blev indhegnet med grøft og gærde, kunne det eksempelvis være svært at opretholde fredningen. Jorden kunne være løs, så diget skred sammen, og grøfterne fyge til med sne om vinteren med det uheldige resultat, at "kreaturene kan gå ind og ud, når de vil, over grøfterne og beskadige opvæksten". I april 1765 konkluderede Skov- og Jagtsessionen således om agernhaven i Gedesskov, at "da har vi efter vor skønsomhed nøje betragtet grøfterne om samme vænge, og at der ikke er eller kan blive besået forårsager, at derved er en å, <som> går fra stranden og til bemeldte vænge, at når højvande påfalder, da løber det så snart på, at det skyller grøfterne bort, så at det ingen bestandig-

1. Carl Weismann 1900, s. 19 ff.

2. Tørrild herred 1766-67, 1924, s. 235; Fridlev Skrubbelstrang 1942, s. 320 f; Storlandbrug under omformning; Da Atl V:2, 1769, s. 994.

hed derved kan have". Det gennem 27 år ofte gentagne indhegningsforsøg blev derfor endegyldigt opgivet (1).

Lignende problemer med heggenes effektivitet kendes fra privatgodser, så fredningernes succes var altså ganske afhængig af den arbejdsindsats, der blev investeret i foretagendet. Men så længe grøfterne skulle kastes og vedligeholdes af overbebyrdede hovbønder, var denne arbejdsindsats oftest begrænset. Så stort var problemet, at man fra det københavnske distrikt i 1731 ligefrem foreslog at udkommandere soldater til arbejdet (2).

På trods af de mange odds, som skovdyrkningen altså have imod sig, bidrog den til at fastholde underskoven på arealer, hvorfra den med stor sandsynlighed ellers ville være forsvundet. Og i den skovdyrkning, der nærmest må karakteriseres som *kontrolleret stævningsdrift*, lykkedes det i vid udstrækning at sikre opvæksten af overstandere af eg og bøg. Det kan altså konkluderes, at 1700-tallets skovdykningsforsøg lykkedes trods svære vilkår, og at udviklingen ville have forløbet anderledes, hvis de ikke var gjort. Uden 1700-årenes aktive skovdyrkning, var underskoven næppe blevet fastholdt så mange steder, og skovarealet ville følgelig være reduceret væsentlig hurtigere, end det skete.

1. LAS, Falsterske retsbetjentarkiver før 1919, Falsters birk, Skoves vedligeholdelse 1738-55, 20/4 1752; Dansk skovbrug 1710-33, indberetninger fra Vordingborg og Nykøbing distrikter; LAS, FRA, Falsters birk, Skovhugst 1738-73.
2. Storlandbrug under omformning, f. eks. Fuirendal s. 159 f; Leif Matsson & Einar Stridsberg 1980, s. 42; Dansk Skovbrug 1710-33.

SKOVEN OG LANDSKABET

FORLØB

I tiden fra 1500-årenes højkonjunktur frem til Landboreformernes endegyldige omskabelse af det danske kulturlandskab reduceredes skovarealet ganske væsentligt. Landområder, der tidligere havde været bevokset med træer, ændredes til træløse heder og overdrev, men skovens tilbagegang havde ikke samme hast gennem hele perioden. *Meget* voldsomme reduktioner i skovtaksationsniveauet mellem 15- og 1600-tallet antyder, at ikke alene overskovens vedmasse men også det areal skoven dækkede, må være formindsket i dette tidsrum. Og det var i hovedsagen gennem denne periode, at de sidste større skove forsvandt fra det vestlige Jylland.

Til gengæld synes det skovdækkede areal overalt at have været forbløffende stabilt i årene mellem midten af det 17. og midten af det 18. århundrede. Nok forsvandt enkelte skove, og nok blev flere mindre, men om nogen generel og omfattende tilbagegang i skovarealet var der ikke tale. Istedet ændrede skoven karakter. Godsejerens overskov af højstammede, frugtsættende tømmertræer veg pladsen for bondens kratskov sammensat af unge, stævnedede småtræer og buske.

Efter kvægpest, krongodssalg og begyndende reformer i 1760'erne tog afskovningen igen fart, og på kun godt 30 år reduceredes skovarealet med mere end 35 % eller i gennemsnit 2750 ha pr år. Skovformindsnelsens tyngdepunkter lå således henholdsvis i perioden *før* 1660 og *efter* 1760.

Hvor skoven blev mindre uden helt at forsvinde, opsplittedes den ofte i flere, mindre bevoksninger. Sådanne småskove blev ofte som skovhaver, indelukker og løkker indtaget til mere intensiv drift end tidligere. Samtidig er der ingen tvivl om, at 1500-årenes afskovning især gik ud over tømmer- og oldentræer, sådan at den tilbageværende overskov var betydelig mere tynd og lysåben end før. Denne åbning af bevoksningerne bidrog antagelig en del steder til at fastholde egens tilstedeværelse, men i det store perspektiv overtog bøgen egens plads. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at langt de fleste skove indeholdt *begge* arter, hvilket ikke mindst må tilskrives netop bevoksningernes åbenhed.

Selvom de skove, der satte deres præg på det danske landskab i perioden 1660-1760, var lysåbne, var der ikke tale om park-lignende sletter med spredte storkro-nede træer. Tværtimod erstattedes overskoven de fleste steder af en underskov, som udover traditionelle underskovarter som el, tjørn og hassel bestod af *talrige*

unge ege og bøge. 1500-årenes i almindelighed tætte oldenskov erstattedes altså af en ikke mindre tæt kratskov, og det var dén, der fastholdt skovarealet. Og først med en fornyet agerbrugseksponation, der ydermere faldt sammen med stigende finansielle behov i forbindelse med indførelsen af selveje, blev disse tætte og generelt sunde kratskove ryddet.

REGIONALE VARIATIONER

Skovrigdommen var gennem hele undersøgelsesperioden ulige fordelt. Falster havde mest, fulgt af Antvorskov og Korsør len, og endelig havde Koldinghus len under ét mindst skov. Og nogenlunde sådan var fordelingen gennem hele undersøgelsesperioden. Også *indenfor* de tre regioner fandtes imidlertid betydelige forskelle. Antvorskov og Korsør amter havde især skov umiddelbart syd og øst for Slagelse, hvor dels Antvorskovs enemærkeskove og dels adskillige tilgrænsende byers overdrev lå, samt dette områdes forlængelse mod sydøst langs Tystrup-Bavelse-søerne. Regionens andet større skovområde var kystskovene mellem Korsør og Næstved. Imellem disse bræmmer af skov, var endnu ved periodens begyndelse betydelige skove. Men allerede ved 1600-tallets slutning var området stort set skovløst, og skellet mellem det intensivt opdyrkede agerland og skovområder kendetegnet af kvægbrugsorienterede enkeltgårde i overdrevets periferi var en kendsgerning.

En tilsvarende ulighed gjorde sig generelt ikke gældende på Falster. Her havde de fleste ejerlav skov gennem alle tre århundreder, og kun på Gedsør synes afskovningen for alvor at være blevet et problem. Skovrigdommens ligelige fordeling var således det mest slående træk ved det falsterske kulturlandskab.

I Koldinghus len var skovens naturgivne vækstbetingelser meget uens, og skovrigdommens fordeling derfor også. Længe før 1500 gik der således et skel mellem de skovrige morænejorder i regionens østlige del og de sandede hedejorder mod vest. Ikke mindst bebyggelsesnavnene viser, at hedeegnen tidligere havde båret skov, men gennem hele undersøgelsesperioden var den, bortset fra enkelte småkrat, skovløs. I resten af amtet havde det store flertal af bebyggelser skov, og de havde det vel at mærke gennem alle tre århundreder. Koldinghus amt udviser altså den samme uforanderlighed med hensyn til skovrigdom, men blot ikke den samme ligelighed, som Falster. På lokalt plan gjorde uligheden sig dog gældende. For der var meget stor forskel på skovenes størrelse, hvilket også afspejler sig i de herredesvisse skovprocenter ca. 1800. Størst var Holmans herreds kystskove, men også inde i landet fandtes betydelige storskove. Af større betydning var det imidlertid, at der overalt i den østlige del fandtes talrige småskove og skovhaver præget af krat og underskov.

SKOV OG BYGD

Disse ganske iøjnefaldende strukturelle forskelle i skovrigdommen havde selv sagt en afgørende betydning for landskabets præg og dermed for landbrugsproduktionens muligheder. Fra senmiddelalderen skelnes således udtrykkelig mellem

bebyggelser, som har skov, og bebyggelser som *ikke* har, og ved godshandler og landgildeansættelser blev *skovgods* vurderet højere end *slettegods* (1).

Skovens tilstedeværelse eller fravær har altså tidligt været benyttet til at karakterisere landskaber. Eksempelvis opdeler Kong Valdemars Jordebog fra 1200-tallet det fynske Gudme herred i *vtæn scogh* og *Ovæn scogh*, og Arent Berntsen skelner i 1650'erne på Sjælland mellem *Skou Egn* og *Sletteene eller Egn ude Skouff*. Begrebsparret er derfor naturligt gledet ind i dansk landbohistorisk litteratur (2).

Som et mere veldefineret analyseredskab har en dansk historiker imidlertid første gang benyttet det om Skåne. Ved *skattlägningen* 1680'erne blev denne landsdel nemlig opdelt fiskalt i *slättbygd* og *skogsbygd*, hvorfor denne skelnen i særlig grad har været benyttet i svensk agrarhistorie og etnologi. Det er således intet tilfælde, at det var en svensk kulturgeograf, som første gang anvendte terminologien på danske forhold (3).

Hans Ahlmann overså imidlertid, at der i det svenske matrikelmateriale fandtes en bygdetype, "i skogskanten", "mellan skogen och plogen" eller "mellan skog och slätt", som var nok så relevant for danske forhold. Åke Campbell navngav den få år senere *risbygden*, og den adskilte sig ikke blot fra skovbygden ved en *mindre* skovrigdom, men nok så meget ved en *anden* skovrigdom. Mårten Sjöbeck betegnede den umisforståeligt *skottskogbygden* (4).

Skovbygden var, udover naturligvis dominansen af skov, baseret på husdyrbrug med en væsentligt indslag af binæringer som fiskeri og salg af forarbejdede træprodukter som tjære og tømmer. Følgelig måtte skovbonden købe korn, mens hans landgilde typisk bestod af animalske produkter og trævarer. Bebyggelsen var præget af små landsbyer eller enkeltgårde, og bygningerne var opført af solidt tømmer (bulhuse). Agerdyrkningen var ofte organiseret som alsædebrug i et system af naturprægede indmarker og udmarker, som afspejlede sig i bygdens koncentrisk hegn. De var ofte udformet som trækrævende vasesgårder (5).

I slettebygden var kornproduktionen det væsentligste. Såvel landgilde som varesalg bestod derfor af korn, mens man ikke sjældent var henvist til græsning på udenbys overdrev. Trevangsbruget, ofte i vangelag med andre ejerlav, var slettebygdens fremherskende dyrkningssystem, som blandt andet prægede landskabet ved radiale jorddiger. Såvel enge som agre var træløse, og eftersom bygdens almindeligvis store ejerlav ikke rådede over skovbevoksede udmarker, måtte de købe sig til alle træprodukter. Slettens bygninger bestod følgelig af klinede lertavl og tynde tømmerkonstruktioner.

1. Svend Gissel 1968, s. 240.

2. KVJ 19 r; Arent Berntsen 1656, 1. bog, s. 40 f; C. Christensen (Hørsholm) 1886, s. 28 f.

3. Knud Fabricius 1906, s. 37 ff; Hans W:son Ahlmann 1924.

4. Åke Campbell 1928 B; Mårten Sjöbeck 1964 B, s. 36 f.

5. Åke Campbell 1928 a og 1928 B.

Risbygden var en mellemform mellem disse yderpunkter i det skånske kulturlandskab. I den var trevangsbruget suppleret med indhegnede "løkker", jorddigerne var forsynet med vasesgærder, og bygninger præget af en blanding af bul- og bindingsværkskonstruktioner. Bygdens økonomi var baseret på en kombination af ager- og husdyrbrug, og både agre og enge var bevoksede med træer. Særlig dominerende var kratskoven, hvis træer blev drevet ved stævningsdrift, i hvilken løvhøst ofte tillige indgik. Til gengæld havde risbygden i almindelighed ingen udmarksskove af betydning.

Til disse materielt-økonomisk baserede bygdedefinitioner har Bjarne Stoklund, som også Knud Fabricius gjorde det i sin jagt på nationale rørelser i 1600-tallets Skåne, lagt væsentlig mere uhåndgribelige forhold som bredden af sociale netværk, mobilitetsgraden og lysten til fornyelser. Det er klart, at landskabet og dets ressourcer lægger grunden for menneskets livsvilkår på godt og ondt, men det kan være svært at se, hvorfor skovbonden skulle være mere præget af "entrepreneur spirit" end slettebonden (1). Spørgsmålet skal ikke undersøges nærmere her, blot kan det konstateres, at Stoklunds antagelser får støtte fra uventet side.

I sin disputats hævder Thorkild Kjærgaard således, at fornyelsen i 1700-tallets landbrug "gik hånd i hånd med energi- og råstofproblemer". Altså at entreprenørerne tværtimod fandtes i slettebygden. Imidlertid leverer han samtidig selv fortrinlig dokumentation for det modsatte. Eksempelvis vandt kløveravlens sin første og største udbredelse i de skovrige egne af Fyn, Lolland-Falster og Sydsjælland! (2).

Efter Hans Ahlmanns introduktion af terminologien i Danmark har begrebs-sættet fundet rig anvendelse i landbohistorisk litteratur. Blot er det påfaldende, at risbygden, vel tildels på grund af Ahlmanns "forglemmelse", ikke har indtaget nogen større plads. Eksempelvis nævner både Svend Gissel og Frits Hastrup den uden at anvende den i deres analyser, mens såvel Bjørn Poulsen som Erland Porsmose helt forbigår den i tavshed (3).

Det er derfor ikke så mærkeligt, at Bjarne Stoklund i sit forsøg på at anvende bygdebegrebet dynamisk, på grundlag af den foreliggende skovhistoriske litteratur har beskrevet det sjællandske landskabs udvikling i 1700-årene som en overgang fra skov til slette (4). Imidlertid må beskrivelsen af risbygden siges at svare bedre til den danske virkelighed.

"Skovbygden" forudsætter jo nemlig en sådan dominans af skov, at det stort set ikke var muligt at finde eksempler herhjemme efter 1600. Bulhuse blev som bekendt forbudt allerede ved midten af 1500-tallet, og meget få bebyggelser var fuldstændig baseret på ernæring af skovens produkter. Som en undtagelse kan

1. Bjarne Stoklund 1976; Knud Fabricius 1906, s. 38 f.

2. Thorkild Kjærgaard 1991, s. 76 ff og 86 f.

3. Svend Gissel 1968; Frits Hastrup 1970; Bjørn Poulsen 1985; Erland Porsmose 1981 og 1987.

4. Bjarne Stoklund 1976, s. 87.

østfalsterske skovrand. Her dominerede kvægbruget helt over agerdyrkningen, der typisk var organiseret som alsædebrug. I alle andre bebyggelser med skov synes skoven at være en central og væsentlig ressource i et landbrug, hvor husdyrbrug og agerdyrkning supplerede hinanden (1). Og som det vil fremgå, havde relativt få af disse byer egentlige udmærkede skove. Som hovedregel lå skoven, der domineredes af underskovsvækster, spredt i marken eller samlet i ejerlavets periferi.

Denne risbygd satte således sit præg på de nordøstlige og sydvestlige dele af Antvorskov og Korsør amter, på størstedelen af Falster og på Koldinghus lens indherreder. Som dens modsætning fandt man i Østdanmark "sletten", det vil sige et stort set træløst landskab, hvor agre og enge uden træer dominerede. Dette slettelandskab kom særlig tydeligt til udtryk i Antvorskov og Korsør amters centrale dele, hvorfra stort set al skov var forsvundet omkring 1700.

I Vestdanmark var *hedebygden* derimod risbygdens modsætning. Begrebet er ikke i samme grad som de tre andre bygdebetegnelser historisk funderet, men det siger sig selv, at lyngheden som landskabsform skabte ganske specielle livsbetingelser, som havde indflydelse på stort set alle sider af hdebondens liv. Hedebygden dominerede hele den skovløse, vestlige halvdel af Koldinghus len (2).

ÅRSAGER

Der var ikke én men mange årsager til, at skovene i den undersøgte periode ændrede karakter og udstrækning. De naturgivne forhold var ikke alle steder lige gæstfri mod større vedplanter, og det vådere og mere regnfulde klima under "Den Lille Istid", kan have øget presset på i forvejen udsatte bevoksninger. Særlig bemærkes det, at skovene allerede i 1500-tallet stort set var forsvundet fra Vestjyllands lette jorder.

Skovvegetationens forandring skyldtes imidlertid ikke blot en *naturlig udvikling* i planteverdenen. Mennesket var fra først til sidst en aktiv faktor, og når de vestjyske skove tidligt i historien blev til hede, bar mennesket skylden. Vestjylland udgjorde antagelig endnu i middelalderen Danmarks demografiske tyngdepunkt, og det intensive jordbrug, som denne befolkningstæthed afstedkom, førte til nedslidning af den lette jordskorpes plantedække. Resultatet blev hededannelse og jordflugt.

Netop dette økologiske problem var formentlig hovedårsagen til, at den danske befolkning i senmiddelalderen blev forskudt mod de skovrigere egne i øst. Såvel til det østlige Jyllands morænelandskab som til Øerne. Og gennem 15- og 1700-årene steg folketallet stødt. Imellem disse to fremgangsperioder lå imidlertid en markant nedgangstid ved 1600-tallets slutning, og den har formentlig en væsentlig del af æren for, at skovødelæggelsen var *mindst* i årene fra 1660 til 1760.

1. Skoven var derimod ikke "ophørt med at udgøre en væsentlig del af af landbrugets driftsgrundlag"; således Bent Jakobsen 1972-73, s. 390.

2. Bjarne Stoklund 1976, s. 86; Gudrun Gormsen 1982; Ole Højrup 1975.

Hovedårsagen til skovreduktionen var selvsagt, at der huggedes en større vedmasse, end skoven kunne nå at genskabe; og det uanset om hugsten var legal eller ej. I dén forstand var der ikke balance i stofskiftet. Men når det i vid udstrækning lykkedes at fastholde en vegetation af lavskov, efter at de store tømmertræer var væk, skyldtes det de praktiske, daglige skovbrugerens, nemlig bøndernes, interesse i skov af netop denne type. Samtidig med at godsejerstanden og dens repræsentanter klagede over, at *dens* skov, nemlig overskoven, stod for fald, hægede bønderne om dens afløser, underskoven.

Industriens og orlogsflådens tømmer- og energikrav har herhjemme næppe haft anden end rent lokal betydning for skovene. Der kan begge til gengæld have spillet en betydelig rolle, idet meget omfattende og hurtige hugster af overskovstræer reducerede underskovens chance for at "bide sig fast". Med til sådanne kortsigtede forhuggelser hørte konsekvente ødelæggelser i krigstider, og meget tyder på, at mange overskove netop fik det afgørende knæk under 1600-tallets krige. Til gengæld gav et tilsvarende fald i folke- og husdyrtal bevoksningerne mulighed for at komme sig efter krigene. Nu blot som underskov.

Men når en vedligeholdelse af underskovens niveau trods hastigt stigende folketal var mulig gennem hele første halvdel af 1700-tallet, skyldtes det ikke alene stævningsdriftens - på landbosamfundets præmisser - ganske høje produktivitet. Bybefolkningen og stadig mere energikrævende former for fremstillingsvirksomhed krævede deres, og fik det i form af importeret, fossilt brændstof; ikke mindst engelsk stenkul.

Når skovarealets formindskelse blev genoptaget efter 1700-tallets midte, må det ses i lyset af en formentlig ganske betydelige udvidelse af det dyrkede areal. Opdyrkning fjernede, i modsætning til forhuggelser og overforbrug, skovenes mulighed for genvækst, idet rydningerne også gjaldt underskoven. Og når husdyrholdet samtidig blev forøget, er det klart, hvorfor netop reformårtierne var blandt de mest fatale for danske skove.

"Jordhunger" og nye driftsmetoder førte således sammen med store likvidetskrav i forbindelse med krongodssalgene til, at skove og krat forsvandt fra mange bøndermarker. Men selv efter afsætningskrisen i 1820'erne kunne Carl Dalgas skrive, at "hvor kraft til at bære tidens byrder ikke har manglet, finder man skovene meget vel konserverede" (1).

KONSEKVENSER FOR LANDSKABET

Når skovene ændrede karakter som beskrevet, havde det ikke kun betydning for samfundets forsyning med energi og råstoffer. Skovarealets tilbagegang og den gradvise overgang fra skov til krat førte tillige en række landskabsøkologiske ændringer med sig. Men om disse konsekvensers art og omfang kan der kun gisnes.

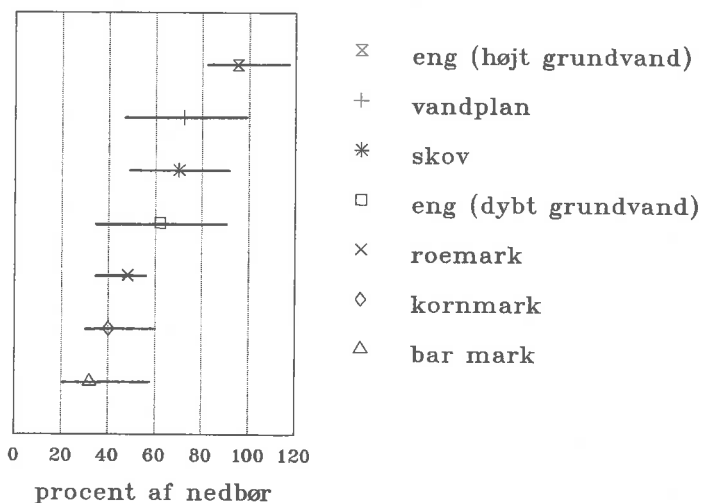
For det første har tilstedeværelsen af træer betydning for vindhastigheden umiddelbart over jorden, og eksempelvis nedsætter levende hegn både dén og den

1. Carl Dalgas 1830, s. 129.

dermed forbundne udtørring af jordskorpen betydeligt. Selvom markskovene næppe har formået at danne et egentligt skovklima, kan de altså meget vel have bidraget positivt til agerdyrkningens muligheder. Ligeledes er det tidligere nævnt, at træernes skygge givetvis har beskyttet mange enge mod udtørrende sol i sommermånederne (1).

På netop dette punkt må man imidlertid forestille sig, at lavskov og buske snarest virkede bedre end højskov, og at den positive effekt af blandingen af eng, ager og skov derfor først fortog sig med skovindfærdningens adskillelse af disse landskabsselementer.

Gennem de senere år har flere forskere peget på afskovningen som hovedårsagen til en angivelig forsumpning af 1700-årenes danske landskab. For det første forudsætter dette synspunkt imidlertid, at skovens areal til stadighed blev reduceret og erstattet af "hårdt græssede overdrev". Det gælder jo imidlertid ikke perioden 1660-1760. For det andet er det i høj grad usikkert, om der var mere overfladevand og højere grundvandsstand i 1700-tallet end i århundrederne før. Meget tyder på, at vand var et betydeligt færdselsproblem allerede i 1500-tallet. For det tredje er endelig sammenhængen mellem skovbevoksning og hydrologiske forhold alt andet end entydig (2).

Den samlede fordampning i procent af årsnedbøren hos en række bevoksningstyper. Linierne angiver den betydelige variationsbredde.

Efter G. Müsserlich 1981/Jens Dragsted 1986

1. R. T. T. Forman & M. Godron 1986, s. 347 ff; Bent Jakobsen 1972-73, s. 360.

2. Steen B. Böcher 1942, s. 121 ff; S. P. Jensen 1987, s. 96 ff; Thorkild Kjærgaard 1991, s. 30; Alex Wittendorff 1973, s. 64 ff.

Det er således ubestrideligt, at fordampningen fra løvskov alt andet lige er højere end fra træløs slette, og at afstrømningen fra sidstnævnte derfor er størst. Det er imidlertid ikke kun den *relative* fordampning, der har interesse, men også jordens fugtighedsgrad i forskellige landskabstyper. Eksempelvis har meget våde kær og rene søoverflader den suverænt højeste fordampningsgrad; men de er dog immervæk stadig våde. Og meget tyder på, at træbevoksninger i mange tilfælde netop bevares længst dér, hvor jorden var fugtigst. Forklaringen herpå er dels disse våde strøgs umiddelbart ringe tiltrækning på agerbrugere, men det kan samtidig ikke udelukkes, at skovtræernes rodnet i sig selv har bidraget til ved hårrørsvirkning at *fastholde* grundvandet. Yderligere skal det så tilføjes, at netop træer med størst tolerance for våd jordbund, tillige har den højeste transpiration (1).

Såvel afskovning som konvertering af overskov til underskov har altså formentlig haft en række konsekvenser for det øvrige landskab. Men det er på grundlag af historiske kilder så godt som umuligt at sige, *hvilke*. For 16- og 1700-tallets danske kulturlandskab var som økosystem betragtet *så* sammensat, at en enkelt faktor kan have fremkaldt vidt forskellige reaktioner fra sted til sted. Også denne side af landskabshistorien kræver altså interessen skærpet for geografiske variationer.

1. Richard Lee 1980, s. 17; samme, s. 143: "Plant cover reduces direct evaporation by insulating the soil against heating and wind, but overcompensates for this effect by drawing moisture from deeper levels"; Jens Dragsted 1986, s. 147; Bent Jakobsen 1972-73, s. 363.

Summary

DANISH WOODLAND 1500-1800.

A study in landscape history

INTRODUCTION (pp. 3-18)

Today Denmark levels among the less wooded countries of Europe (11 %) but around 1800 the Danish landscape contained no more than approximately 4 % woodland. In 1805 the government felt inclined to enact the so called "Woodland Preservation Act" which prescribed general woodland-enclosure and conclusion of all wood pasture except pannage, because "experience has shown, partly that woods are substantially diminished where they are common, and partly that existing laws in a number of places in this realm are no longer sufficient to prevent the owners from destroying their woods". The Woodland Preservation Act provided the basis for modern forestry and thereby in the long term ensured the creation of fenced and well preserved woods. On this background Danish woodland-development during the centuries before 1800 traditionally has been described as one of unrelieved, universal decline.

During the last decade several authors, first and foremost Andrée Corvol, Joachim Allmann and Joachim Radkau, have pointed to the fact, that forest history is only to be understood within the framework of society as a whole and that many social tensions and oblique purposes are hidden in the source material traditionally utilized. Meanwhile Oliver Rackham and Eiler Worsøe among others have drawn attention to the highly productive coppices that apparently played a prominent part in the old landscape of both Britain and Denmark.

With this double revision of conventional forest history as point of departure it has been the primary aim of the present thesis within the geographical limits of three specified regions to examine the *extent*, *speed* and *nature* of the presumed proces of deforestation during the 16th - 18th centuries and, considering its variety in space and time, to *explain* the course of this proces. Owing to the relatively weak tradition to employ non printed historical evidence a secondary goal has been to survey the utility and limitations of multiple source categories.

To emphasize the heterogeneity of evidence and to illustrate the usual possibilities of pre 19th century landscape history a number of local examples are described between the main chapters.

THREE REGIONS (pp. 19-35)

The three selected regions represent rather different natural basis for plant growth and a great complexity concerning settlement structures (individual farms and villages), field systems (infield-outfield, 2- or 3-field-system and field-grass-systems) and the importance of agriculture vs. animal husbandry. But at the same time they all embraced considerable crown lands, which is an imperative condition since very little source material concerning non crown lands exist prior to 1800. Antvorskov and Korsør county is placed in the south-western part of Zealand, Falster is the southernmost Danish island and Koldinghus county in Jutland incorporates substantial areas that until the late 19th century were dominated by heathland.

WOODLAND OR NOT? (pp. 36-79)

The first and most simple question to be raised is whether the individual settlements possessed woodland resources or not. To answer this question there exists a multitude of direct and indirect woodland indicators. E. g. the composition of *manorial rents* in kind reflects local and regional diversities in the agricultural produce and thereby also frequently indicates the presence of woodland (payment of timber, firewood, charcoal etc). A great number of premedieval and medieval *settlement names* include elements referring to the surrounding landscape. Accordingly these names in many instances tell us the location of disappeared woods. A systematic recording of Danish *field names* was made in connection with the Land Register 1688, and although most of these names were produced in the Late Middle Ages especially those referring to landscape characteristics or specific plant names are considered to be younger and up-to-date at the time of their recording. They are consequently suitable evidence of e. g. the location of woodland and the diffusion of certain species.

Ancient *maps* of rather different credibility and scale exist from the 17th century, and during the following century their number and accuracy increased tremendously. Thus maps constitute one of the key sources of landscape history, many of them depicting the location, size, limits and names of woods.

During the period examined the woodland was very unequally distributed. The counties of Antvorskov and Korsør had two major woodland tracts: one in the hilly areas south and southeast of Antvorskov Castle and one along the southern coastline. At the plain in between a broad woodless zone developed during the 17th century while the area a hundred years earlier had several quite sizable woods. Falster in contrary was characterized by a high degree of equality and continuity. Most settlements had woodland resources during the whole period even if they obviously changed and diminished. In Koldinghus county the woodland presented the same continuity, but in contrast to Falster the spatial distribution was even more unequal than in Antvorskov and Korsør. On the moraine clay of the eastern districts there were abundant woodland whereas all woodland in general disappeared from the poor diluvial soils in the county's western half during the Late Middle Ages. In early modern times only settlement names, tree

finds in the bogs and scattered oak thickets throughout the extensive heathland revealed a multitude of vanished woods.

LARGE WOODS ... AND SMALL ONES (pp. 85-122)

The *acreage* represents one way to express the size of a wood. But firstly credible land statistics were not developed before the last decades of the 18th century and secondly the dimensions of a wood are not exclusively related to the *acreage*. The number and size of trees are of far greater importance, hence *swine totals* expressing the wood's capacity to fatten swine on acorns and beech mast and consequently indirectly the number and state of mature beech and oak trees, are highly relevant. Such swine totals represent either general estimates in tax registers and deeds of the capacity 'cum acciderit', i. e. when the mast was bounty (*wood assessments*), or evaluations of the prospects in individual years (*pannage assessments*). Both types of wood measures imply nevertheless substantial methodical consideration but on the other hand constitute a very prolific historical evidence.

Throughout the period AD 1500-1800 the total *acreage* of Danish woodland decreased conspicuously. Nevertheless the rate of reduction seems to have been rather uneven during the centuries. Until the middle of the 17th century a distinct reduction in the number of trees as well as *acreage* seems to have taken place, but during the following hundred years or so the number of mast producing standards continued to decline while the woodland *acreage* only experienced minor reductions. But from c. 1760 the *acreage* underwent renewed cutbacks and dropped within three or four decades with no less than 35 % while thousands of acres were grubbed.

The simultaneous *acreage* continuity and reduction in the number of mast trees could only be accomplished in one of two ways: *either* the number of trees in the same woodland areas simply dropped *or* the nature of the woodland changed.

DENSITY AND CONDITION (pp. 127-142)

A number of *forest records* have been engaged in order to throw light on the composition of species, the age of trees and the general state of the vegetations. Especially this sort of evidence is marked with considerable partiality which necessitates thorough analysis of the background of each and every record. But all these sources correspondingly demonstrate that the original woodland plant community consisting of tall, mature oak and beech trees suitable for timber and *pannage* during the period c. 1650 - 1750 in general turned into dense brushwood of hazel, thorn, alder and an abundance of adolescent oaks and beeches.

These woods where used as coppice and grassland or meadow by the peasants who traditionally held the brushwood while the manorial lords and crown foresters lamented their loss of timber trees. This is one of the major reasons why records of that time so often express a seemingly total annihilation of woods. Instead one kind of woodland replaced another.

Notwithstanding this general trend, there seems to have been a considerable diversity regarding the woodland composition. One minority of woods where virtual parks without any brushwood whatsoever. Another consisted of very dense communities of beech allowing no light to reach the forest floor, why consequently no grass and very little brushwood could exist. The great majority of woods consisted nevertheless of prominent brushwoods with scattered standards the average wood-volume of which was, with a significant dispersion, no more than 50 cubicmetres/hectare.

TREES (pp. 148-167)

So the woods that replaced the original postmedieval woodland were not those almost treeless wood pastures so often depicted in scholarly books. This kind of vegetation was more open to light than previous woods and accordingly *both* beech and oak seems to have thrived together with numerous shrub species. Especially regarding the tree species the wood assessments used to describe the woodland composition nevertheless reveal their general weakness. For apart from the predominant alder, thorn and hazel, beech and oak were the only species truly concerning the forest rangers who wrote the assessments. Accordingly these descriptions should not be considered exhaustive concerning other species, and it is fairly impossible on the basis of historical evidence *alone* to evaluate the composition of species.

While beech and oak coexisted in most woods during the major part of the period, beech in the long run became dominant, and 18th century assessments show very little evidence of mature oaks. And even centuries earlier local timber supply difficulties were common.

The general conditions of the standard trees are traditionally described as poor and most evidence seems to support this characterization. Branches were recurrently cut of and the standards were by and large marked by illegal peasant coppicing. This kind of forestry formed one of the most distinct clashes of interests between landlords who since the Late Middle Ages arrogated the privileged property of beech and oak and peasants who in spite of increasing restrictions generally maintained access to utilize the brushwood. One reason why this illegal standard-coppicing could have been more detrimental than the ordinary brushwood coppicing is the evident peasant interest in removing trees that shadowed their woodpastures.

VARIOUS KINDS OF WOODLAND (pp. 173-201)

Woodland, so far merely considered as "areas with trees", embraced a number of structurally and functionally different *landscape types*. First of all the settlements themselves in many instances were dominated by gardens of fruit trees and even from the 16th century the planting of willow hedgerows experienced a steady advance. Most woodland of eastern Denmark coated fields where agriculture with irregular intervals took place under mature beech and oak standards among fertile thickets dominated by alder, thorn or hazel. These "*field woods*" were accor-

dingly unfenced and by times of expanding agriculture they were the first to be grubbed away.

Contrary to the field woods an increasing number of settlements had their woodlots enclosed and fenced habitually in the outskirts of their territory. Such *fenced woods* are known from the 12th century, but their number grew significantly during the following centuries. They seems to have been most common in Koldinghus county, where the proportion of freeholders was far greater than in the other regions.

Whereas the fence woods normally belonged to several owners who divided the woodland inside the fence according to physical dividing lines or resource quotas during the 18th century a great number of smaller, fenced woodlots pertaining to only one farm emerged. In the majority of these peasant "*wood gardens*" (skov haver) coppicing coexisted with pasture or hayproduction. A corresponding combination of meadow and woodland existed in the larger so-called "*meadow woods*", which could be both private or common, fenced or unfenced. Finally extended commons between the villages, that in West Jutland normally consisted of heathland, in the rest of the country was often more or less covered by wood.

Considering these quit substantial dissimilarities between different sorts of woodland it becomes evident, that the impact of animal husbandry and arable farming on the woodland development cannot be regarded as unequivocal. The same influence could have diverse results.

ATTEMPTS TO EXPLAIN (pp. 206-212)

The briefly outlined history of Danish woodland poses two cardinal questions: why at all did the landscape experience a gross deforestation during the period 1500-1800 ? - and why was this overall development modified into a conversion from mature mast and timber trees to young brushwood 1660-1760?

When trees are cut down they will grow again if nothing prevents them from doing so. Therefore massive felling of timber trees in general only removes the overstorey temporarily meanwhile brushwood takes over the area. But in case of intense grazing the area might be reduced to a treeless common. If no excessive felling takes place but animals still browse the sprouting young trees, it will in the long term result in very thinly wooded park like areas with dispersed mast producing trees. If on the other hand no browsing takes place, cut down woods are reduced to brushwood with no or few standards.

Hence the reasons for the summarized development were numerous. First and foremost nature provided very diverse possibilities for regrowth, and poor soils or exposure to westerly winds could in many instances, e. g. in the heathland of Western Jutland, result in total deforestation. Conversely many hilly regions seems to have retained their woodland owing to the industrious labour connected with their potential cultivation.

But Man was the main factor in the reduction and thinning out of the woodland, and its development appears to have been in inverse ratio to the demographic trends. During the periods 1500-1660 and 1760-1800 when an immense

increase in population took place the woodland experienced its most severe decline whereas the hundred years in between constituted an epoch of stagnancy enabling the preservation of the established brushwood area.

WOODPRODUCTION AND OVERCONSUMPTION (pp. 213-224)

Early modern economy rested heavily upon wood for materials and supplies of energy but in general the rate of regrowth was unable to keep up with the fellings. Hence the economic and demographic rise during the 16th and early 17th centuries that led to increasing demands for timber and fuel caused in connection with destructive military campaigns in Jutland extensive damage. With the war against Sweden 1657-60, in which the whole of Denmark was occupied, the woods experienced further destruction and by 1665 when the first of a series of Woodland Preservation Acts was issued, the number of timber and mast trees as well as the overall woodland cover had diminished significantly.

During this first half of the investigated period several manors and castles were built consuming enormous amounts of timber, and from 1596 until 1680 the number of larger vessels within the Danish Navy increased from 9 to 44 each of which consisting of between 1000 and 2000 full grown oak trees. These examples reveal nevertheless only extreme instances of the growing and partly unfulfilled requirements for wood resulting in widespread deforestation. Owing to increasing livestock in most parts of the country these clearcuts never got a chance of regrowth and consequently heavily browsed brushwoods or treeless commons took over.

ANIMAL HUSBANDRY (pp. 225-240)

By the middle of the 17th century repetitive wars, comprehensive epidemics and other hardships caused a disastrous extermination of human beings and domestic animals alike which on the other hand made woodland conservation feasible. The demands for wood decreased together with the hazardous effects of browsing and thereby enabled the establishment of extensive brushwoods. Demographic and economic conditions did not stabilize until c. 1700, whereupon the pressure on the woodland once more began to rise. But this time the 'woodland' primarily consisted of peasant coppices treated with far greater reverence than the sparse standard trees belonging to king or landlord. Maintenance of this sort of rather low level wood production simultaneous with population growth was only possible because of intensified imports of English coal to meet the fuel demands of towns and industries.

Thus woodlots were fenced or otherwise preserved during the 6-7 first years after felling and this kind of peasant forestry was vigorously promoted by the royal forestry authorities which during the first half of the 18th century accomplished comprehensive silvicultural enterprises. The escalation of these measures were made possible by renewed livestock recession caused by several cases of cattle plague from 1745 and onwards.

ARABLE FARMING (pp. 248-257)

But in the long term these very epidemics induced the ultimate woodland decline. For, the cattle being more or less extinct, greater emphasis was placed on agriculture leading to extension of the cultivated area which soon caused several thousands of acres of brushwood to be grubbed. At the same time these disruptions of agrarian economy led to Land Reforms comprising a transition from tenancy to freehold, which formed the basis of further deforestation since many new freeholders obtained the money to buy their 'freedom' by grubbing their woods. And this development formed the essential background of the Woodland Preservation Act 1805.

Not until a new period of economic expansion and increasing financial needs following a general transition from tenancy to freehold by which the peasants bought there "own" farms, a new decline began. Within three decades from c. 1770 until c. 1800 the total woodland acreage dropped with 35 % and thousands of acres were grubbed. Especially woods intertangled with the open fields disappeared during this enterprising period while fenced woodlots in the village fringes together with manorial domain woods to a higher extent were conserved and have consequently survived until this day.

SILVICULTURE (pp. 265-283)

Besides peasant coppicing, probably the oldest kind of silviculture, and the planting of willow hedgerows a variety of silvicultural measures were implemented during the 17th and 18th centuries. The first decrees on silviculture emerged during the 1650s and in the young absolutist state's subsequent multitude of forest laws the emphasis changed from artificial (sowing and planting) to natural reproduction.

A great number of woods were thus preserved from cattle browsing during the 18th century and somewhat surprisingly these preservations in general seems to have been a notable success. And their success contribute to explain the conservation of 18th century brushwoods.

WOOD AND LANDSCAPE (pp. 284-292)

This concluding chapter primarily sums up the dissimilar courses of deforestation and the corresponding temporal and geographical variety of causes. Furthermore it discusses, whether the terms "skovbygd" (woodland settlement) and "slettebygd" (settlement of the plain), traditionally used in Scandinavian ethnology, can adequately describe the cultural-ecological succession of Danish Society. Standard woods were not replaced by treeless plains but rather by dense coppices, hence the concept "risbygd" (shrub settlement) should be preferred. Virtually no "skovbygd" remained in 17th and 18th century Denmark.

The transition from wood to shrub must have had several repercussions on landscape ecology. The wind velocity of plains is higher than that of lightly wooded or fenced fields whereas the evapotranspiration generally declines concurrently with deforestation. Nevertheless landscape forms an ecosystem so multifarious

that no universal consequences can be conceived on the basis of historical sources alone. Landscape history must always be an interdisciplinary endeavour.

LIST OF MAPS AND DIAGRAMS

page:

- 2   The three areas of investigation; from east to west: Falster, Antvorskov and Korsør county, Koldinghus county
- 14   Number of farms in Koldinghus county mentioned in property exchange surveys 1573-1620 related to the number of farms in the 1688 Land Register. Distributed on "herreder"
- 19   Antvorskov and Korsør counties consisting of Slagelse (Antvorskov birk) and Flakkebjerg herred
- 20   Distribution of crown lands in Antvorskov and Korsør counties according to the 1662 Land Register
- 22   The Domain Woods of Antvorskov Castle according to cavalry estate map 1768
- 24   Chain of unenclosed village fields (vangelag/intercommoning) stretching more than 15 kilometres from Hejninge in south to Hallelev in north
- 25   Settlements in Antvorskov and Korsør Counties with an annual rent consisting of at least 50 % barley/rye (white) or butter (black) according to the Land Register 1662
- 26   The herreds-, parish- and villageborders of Falster (Nykøbing county) 1682
- 29   Meadows, fens and moors on a map of Falster drawn by Christof Hoffmann 1692
- 31   The herreds-, parish- and villageborders of Koldinghus County 1683
- 32   Distribution of crown lands and the size of villages in Koldinghus County according to the Land Register 1662
- 34   Landscape composition in the herreder of Koldinghus county according to calculations by Søren Bruun c. 1800
- 44   Swine paid as manorial rent in Koldinghus county according to the 1662 Land Register
- 46   Wood-indicating settlement names in Antvorskov and Korsør County 1682
- 47   Clearance-indicating settlement names in Antvorskov and Korsør County 1682
- 49   Shrub- and wood-indicating field names in Koldinghus County 1683
- 50   Shrub- and wood-indicating field names in Antvorskov and Korsør Counties 1682
- 52   Section of copper from 1649 based on map drawn by Johannes Mejer showing the southern part of Jutland and the duchy of Schleswig
- 54   Section of enclosure map of Hjarup parish 1783 showing the intertangling woodlots, field strips and meadows
- 56   Woodland shown on Abraham Christian Willarst's map of Koldinghus Cavalry Estate from c. 1722
- 58   Section of map showing Randbøl Moor, drawn by Ancker Grolau 1762
- 59   Section of undated map by Johannes Mejer showing a part of Riberhus County

- 60 Map from c. 1630 depicting the area surrounding a planned fortress by Emmersnæs. The text on the western peninsular says: "overgrown with a large wood"
- 61 Woodland signs on a map of the Lillebælt coastline drawn 1657 by the swedish military officer Erik Dahlberg
- 62 Section of military map 1674 of the area surrounding Kolding
- 65 The overall woodland development in Antvorskov and Korsør counties; legend from the top: 1) wood before 1700 and still c. 1800, 2) wood before 1700 but nonexistent c. 1800, 3) wood before 1700 and shrub c. 1800, 4) shrub before 1700 and still c. 1800, 5) shrub before 1700 but nonexisting c. 1800
- 66 The woodland development of Falster according to ancient maps (1692, 1774 and 1980)
- 67 Map of Falster similar to the one on p. 65
- 68 Settlements in Koldinghus county with wood 1500-1620
- 69 Koldinghus county woodland c. 1780
- 70 Map of Koldinghus county similar to the one on p. 65
- 72 Proportion of wood- and clearance-indicators among the settlement names of Koldinghus county
- 74 The heathland part of Koldinghus county; 'S' = wood-indicating settlement name, 'R' = clearance-indicating settlement name, 'L' = wood-indicating composition of manorial rents, '●' existing oak-thickets
- 75 Map of Grindsted parish based on enclosure map from 1793; legend from top to bottom: arable field, meadow, heathland, settlement, burial mound, watercourse, road
- 77 The peninsular Stigsnæs or Geetehagen. Section of map drawn by Erik Dahlberg 1658
- 80 The vicinity of Hårslev; section of Royal Academy Map 1770
- 81 Mast-taxations of Hårslev Wood 1637-56
- 83 The extent of the common Røjeskovmark reconstructed on modern map; '●' = shrub- or wood-indicating field name 1682
- 86 Pollen diagram of Tystemosen showing the pollen frequencies of woodland species c. 500 BC - 1900 AD
- 87 The composition of the Danish landscape c. 1770; legend clockwise from the top: arable fields, shifting sand, lakes, heathland, bogs, woodland
- 88 The development of the forest cover of Denmark c. 1700 - 1976; left: Zealand, Funen etc, right: Jutland
- 90 Relative forest cover c. 1770-1800 distributed on counties
- 92 Section of modern topographical map showing the forest Rugsted Lund with its original (extended) fence and its "fredskovs"-fence from c. 1805

- 93 The reduction of Klodskov between c. 1700 and present; light grey areas disappeared during the 18th century, dark grey areas after 1800, and black indicates the present extension of the wood
- 94 The road from Kolding towards Harte told to be densely wooded in "old times". Watercolour from c. 1660 attributed to the later king Christian V
- 95 Section of modern topographical map showing the vicinity of Basnæs Manor
- 96 Section of Royal Academy Map of northwest Falster 1772 with woodland dimensions c. 1719 inserted
- 98 Relative wood and shrub acreages according to the 1768-72 survey on Antvorskov Cavalry Estate distributed on villages
- 99 Reconstruction of section of Jørgen Thomsen's map of the Border between Denmark and Schleswig 1727
- 99 Same section of Royal Academy Map 1804-06
- 100 Section of Erik Dahlberg's map of the Lillebælt coastline 1659
- 100 Same section of Gottfried Hoffmann's map from 1663
- 101 Same section of Abraham Christian Willarst's map from 1722
- 101 Same section of Royal Academy Print Map 1780
- 102 The domain woods of Trolldholm (Holsteinborg) Manor on section of an unidentified map of Antvorskov and Korsør counties dated 1698
- 103 Same area on Royal Academy Print Map 1772
- 106 The relative prominence of the woodland "hartkorn" in the total 1664 tax-"hartkorn" distributed on counties
- 108 Woodland assessments of Falster according to the 1662 Land Register
- 109 Average woodland assessments on farm level distributed on parishes according to property exchange surveys from 1580-1620. The averages varies from 3 to 69 (Σ 249)
- 113 Total annual pannage assessments for Antvorskov Cavalry Estate 1636-81 and 1742-60
- 114 The average level of pannage assessments on Falster 1640-81 and 1742-65 distributed on woods
- 115 Total annual pannage assessments for Falster 1640-81 and 1742-65 excluding the royal domain woods
- 117 The relative decrease in pannage assessments for 7 woodland areas on Falster
- 118 The average level of pannage assessments in Koldinghus County 1611-38 and 1742-64 distributed on woods
- 119 Pannage assessments in Koldinghus County in 1641 distributed on woods
- 121 Halskov. Section of Christof Hoffmann's map of Falster 1692
- 123 Give parish, Koldinghus County. Section of Royal Academy Print Map 1806

- 124 Give parish with woodland signs from maps c. 1770-1800. Similar cartographic reconstructions have been made for every parish in the three investigated regions
- 130 Woodland descriptions of Antvorskov county 1698. Upper half standards, lower half shrub, half black: poor or little, black: sound or big, white: no wood
- 132 Distribution of 58 woodland surveys of northern Falster 1722; y-axis: number of woods, x-axis from the left: standards (sound, small or poor, no), shrub (sound, small or poor, no)
- 135 Distribution of the average number of trees per hectare in the royal forests of Falster (white) and Northeast Zealand (black) 1763
- 136 Distribution of the average volume of wood per hectare in the royal forests of Falster (white) and Northeast Zealand (black) 1763
- 139 Distribution of the average tree dimensions (Danish woodland fathoms = 1.9 cubicmetres) in the royal forests of Falster (white) and Northeast Zealand (black) 1763
- 141 Distribution of the average tree dimensions in the royal forests of Koldinghus Cavalry Estate 1763
- 144 The domain of Korselitse Manor 1692. Section of Christof Hoffmann's map of Falster
- 145 Same section of modern topographical map
- 146 Pannage assessments of Korselitse's domain woods 1653-74 and 1740-67
- 150 Occurrences in Antvorskov and Korsør counties of tree names in field names (left) and in woodland surveys 1680 (right); from top to bottom: *Carpinus betulus*, *Fraxinus excelsior*, *Populus tremula*, *Betula*, *Fagus*, *Quercus*, *Alnus*, *Ulmus*, *Juniperus communis*, *Corylus avellana*, *Sambucus nigra*, *Cerasus*, *Tilia*, *Acer campestre*, *Salix*, *Pyrus*, *Sorbus*, *Crataegus*, *Malus*
- 154 Occurrences of tree names in field names 1682/3; same sequence as above
- 155 Occurrences of tree names in woodland surveys; from top to bottom: *Fraxinus excelsior*, *Carpinus betulus*, *Betula*, *Fagus*, *Quercus*, *Alnus*, *Ulmus*, *Corylus avellana*, *Tilia*, *Acer campestre*, *Salix*, *Crataegus*
- 156 Occurrences of beech (black) and oak (white) in all sources distributed on villages in Koldinghus county
- 157 Affinities between tree species according to woodland surveys 1731
- 161 Relative number of trees described as "young" in woodland surveys 1731 distributed on regions and species (bøg = beech, eg = oak)
- 162 The number of mature beech (white) and oak (black) trees in the woods of Koldinghus Cavalry Estate 1764
- 165 Different kinds of pruning
- 169 Reconstruction of larger wooded areas in Eskilstrup parish, Falster, during the first half of the 18th century. In Ovstrup the wood was enclosed in 1719
- 170 Deed Map of enclosed farm in Sørup 1807
- 174 Fencing in the Cavalry Estates of East Denmark 1730-32; from the left: fathoms (1.9 m) of stone wall, fathoms of banks of earth, number of willows planted in hedges

- 175 Hedges delimiting the separate rotation units ("vange") of Sørup, Falster. Section of Enclosure Map 1793
- 178 Examples of scattered trees and bushes among field strips and meadows. Section of Cavalry Estate Map 1770 of Eskilstrup, Zealand
- 180 The enclosed Eskebjerg Skov in Falster. Section of Enclosure Map 1787
- 182 Typical concentration of woodland along the village boundary. Section of Cavalry Estate Map 1768 of Dævidsrød and Vedbysønder, Zealand
- 183 Særslev in Falster had its boundaries extended to a woodlot several miles from the village. Redrawing of Enclosure Map 1795
- 186 Fenced woodlot belonging to one single farm in Erritsø, Koldinghus County. Section of Enclosure Map 1773
- 188 Nørre Vedby Vesterskov in Falster during the early 19th century converted into beech coppice and divided into 25 panels. Forestry Map 1820
- 189 The representation of different woodland types in 2/3 of Koldinghus Cavalry Estate 1763. From the top clockwise: (common-) wood, wood pastures, wood meadows, individual woodlots, thickets
- 190 Wood meadows in Sønder Tåstrup, Falster. Section of Enclosure Map 1791
- 192 Meadow with a thicket named "Lunden" in Nørre Grimmelstrup, Falster. Section of Enclosure Map 1796
- 195 The common wood pasture Hannenov, Falster. Section of Enclosure Map 1784
- 197 Example of remaining oak thickets in Western Jutland. Section of modern registration map
- 198 Engelsholm Manor in Koldinghus county with its wooded "park" in the background. Copper from the first half of the 18th century
- 200 "Forest" (vildtbane) boundary stone from Antvorskov Cavalry Estate 1761
- 202 Reconstruction of the woodland acreage of Gaverslund parish, Koldinghus County, c. 1770 and earlier
- 204 Two kinds of woodland: fenced common woodland to the north and thickets and scattered trees intertangled with strips of arable land to the south. Section of Enclosure Map, Andkær 1781
- 207 The distribution of Busk herred's woods in relation to ground with prevailing clay
- 209 The Danish population 1672-1800
- 210 Population density 1801 and the number of farms per squarekilometre in Koldinghus county's herreder
- 215 Heating values of 1) English coal-exports to Denmark 1722-94 and legal 2) wood and 3) peat production in the royal forests 1728-53
- 216 Fuel imports to Danish towns and custom houses 1761 (not complete); from the top clockwise: domestic charcoal, domestic fuel wood, foreign coal, foreign heather, foreign peat, foreign charcoal, foreign fuel wood, domestic heather, domestic peat

- 217 Heating values of Copenhagen fuel imports 1759-61; from top to bottom: foreign coal, foreign fuel wood, domestic peat, domestic charcoal, domestic fuel wood
- 218 Legal, annual productions 1719-99 of fuel (beech/bøg) and timber (oak/eg) trees in the manor Holsteinborg, Zealand
- 227 Average number of domestic animals per farm in 21 villages in Korsør county 1566 and 1657; left: large animals, right: small animals
- 228 The average number of animals per farm in the village Landsgrav, Korsør county, 1566-1733
- 229 The average number of horses and cattle per farm in North Falster 1657-1741
- 230 The average number of animals per farm in Koldinghus Cavalry Estate 1719 distributed on parishes; black: horses, white: cattle, grey: sheep
- 231 Livestock composition per farm in the three regions 1719; white: horses, grey: cattle
- 233 The average number of horses per farm in 32 villages (Koldinghus Cavalry Estate) correlated with the average acreage under plough; x-axis "barrels of seed", y-axis: number of horses
- 234 Average pasture taxations (number of animals per hectare) of four different woodland types in Antvorskov county compared with their average size
- 235 The relative prominence of three woodland types in pasture taxations (left) and meadow taxations (right); from top to bottom: wood meadow, individually fenced woodlots, "wood"
- 236 The Cattle Plague development in Koldinghus Cavalry Estate 31th july - 25th decembre 1745; left y-axis: average number of animals per day in monthly periods, right y-axis: cumulative number of dead animals
- 237 Development of the total number of animals died in all three regions during the Cattle Plague 1745
- 240 Wild boars rooting the forest floor. Copper in Johan Tántzers hunting manual Die Dianen hohe und niedere Jagdheimniss from 1682
- 242 Reconstruction of the woodland cover of Øster Starup parish in Koldinghus county c. 1800
- 244 Sparsely preserved pannage taxations of Øster Starup Skov 1640-1762
- 245 Øster Starup parish. Section of Royal Academy Map
- 253 The three fields of Sørup, Falster, distributed according to rotation; 2/1 indicates 2 years cultivation followed by 1 year of fallow, 1/5 1 years cultivation + 5 years fallow etc; the unit kvadratalen x 1000 (~ 400 squaremetres) measures the acreage
- 255 The average development of the arable acreage in Antvorskov Cavalry Estate 1682-1772; black: increase, white: decreas
- 256 Development of the arable land of Sørup, Falster, 1662-1844
- 259 Kindertofte parish in Antvorskov county. Section of Thomas Bugge's Cavalry Estate Map 1771
- 260 Relative distribution among the neighbouring villages of pannage and pasture privileges in Kindertofte Common 1682

- 261 Distribution of tree sizes in Antvorskov Cavalry Estate woods 1764; from the left 1) smaller than 1 "læs" (1.9 cubicmetre), 2) 1-3 læs, 3) larger than 3 læs; y-axis: number of trees
- 262 Landscape composition of Kindertofte parish c. 1770; clockwise from the top: arable, wood of standard trees, thickets, shrub wood, wood meadow, meadow and bog
- 263 Relative increase 1682-1772 of the individual field sections in Grøfte, Kindertofte parish
- 270 Development in the number of wood preservation enclosures 1711-1760s distributed according to year of establishment or first evidence
- 271 The number of wood preservation enclosures in use 1762 distributed on counties
- 273 The outcome of 18th century wood preservation enclosures in Koldinghus county; black: positive, grey: negative
- 274 Preservation enclosure established in Sundskov, Falster, shortly after the disposal of the crown lands in 1765, shown as the white area marked "1." and surrounded by the arable land of the forest ranger dwellings. Section of Forestry Map 1850
- 276 Preservation fences around natural reproduction (●) and sowed areas (▲) in Antvorskov Cavalry Estate 1720-74; based on Royal Academy Print Map 1772
- 277 The establishment of enclosures for artificial (black) and natural (white) reproduction in Falster before 1765
- 278 The organization of labour services in connection with establishment of 12 wood preservation enclosures in Koldinghus county 1714; ● = vilage connected with enclosure
- 281 Certificate that each and every one of the peasants in Sønder Alslev and Sønder Kirkeby parishes, Falster, in 1672 had pruned 20 young trees
- 288 The woodland hamlet Lorup in Antvorskov Cavalry Estate. Section of Thomas Bugge's Cavalry Estate Map 1771
- 291 Relative transpiration (percentage) of precipitation in different landscape types; from top to bottom: wet meadow, lake, woodland, arid meadow, field with beets, field with grain, naked field

FORKORTELSER

Chr 4 Breve	Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve
Cod Esrom	Codex Esromensis
Corp Const Dan	Corpus Constitutionum Daniae
Da Atl	Danske Atlas
Dan Rec Ord	Danske Recesser og Ordinanser ...
Dan Rigslov	Den danske rigsgivning 1397-1513
Dipl Chr 1	Diplomatarium Christierni Primi
Dipl Dan	Diplomatarium Danicum
Dipl Viberg	Diplomatarium Vibergense
DGLN	Danmarks gamle love på nutidsdansk
DK	Danske Kancelli
DKR	Danske Kancelliregistraturer ...
DL	Danske Lov
Dr Soph Kop	Dronning Sophies Kopibog
DS	Danmarks Stednavne
Dueholm Dipl	Dueholm Dipl
DVJB	Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek
El Gøye Jb	Eline Gøyes Jordebog
Fr 1 Reg	Kong Frederik den Førstes danske Registranter
GJK	Gram, Jørgensen og Køie 1944
Gl Jy Ting	Gamle Jydske Tingsvidner
Gl Kgl Saml	Gamle kongelige Samling
Hards Dipl	Hardsyssels Diplomatarium
HBT	Herlufsholm Birks Tingbøger
Herredsb	Herredsbog
Kanc Brevb	Kancelliets Brevbøger
Kgl Frd Forst Jagt	Chronologisk Samling af de kongelige Forordninger og aabne Breve Forst- og Jagtvæsenet i det egentlige Danmark angaaende Kongelige rettertingsdomme og rigens forfølgninger ...
Kgl Ret	Kommercekollegiet
Kkl	Kronens Skøder
Kr Sk	Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder
KLNM	Landsarkivet for Nørrejylland
LAN	Landsarkivet for Sjælland m. m.
LAS	Lolland-falsterske herredsbøger og decimantlister
Lol Fal Hrd	Markbog
MB	Missiver fra Kongerne Christian I's og Hans' Tid
Missiver	Ny kongelige Samling
Ny Kgl Saml	Ordbog over danske plantenavne
ODP	Ordbog over det danske Sprog
ODS	Præsteindberetninger til Ole Worm
Pr Indb Ole Worm	Prins Christian (V)'s Breve
Prins Chr's Br	Partikulærkammeret
Ptk	Rigsarkivet
RA	Roskildebispens jordebog
RBJ	Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis
Repert	Sjællands Stifts Landebog
Sj St L	Scriptores rerum Danicarum
SRD	Kong Valdemars Jordebog
VJB	Danske Vider og Vedtægter
Vid Vedt	Viborg Landstings Skøde- og panteprotokoller
VLSP	Videnskabernes Selskabs kort
VSK	De ældste danske Arkivregistraturer
AEDA	

UTRYKT KILDEMATERIALE

RIGSARKIVET (1. afdeling)

Christian Vs Matrikel

Eng-, skov- og græsningstaksationer (150, 168, 588, 610, 747, 749, 785, 797, 802, 810, 816, 824, 837, 850), Modelbøger (1704-5, 1736-37, 1747-48) og Matrikelprotokoller (1799-1800, 1815, 1819)

Danske Kancelli

B 42: Besigtelser og andre indlæg til skøder og mageskifter 1535-71

B 44: Indlæg til registranterne samt henlagte sager 1534-71

B 94: Besigtelser og andre indlæg til skøder og mageskifter 1572-1660

B 112: Akter ang. Besigtelser på lenene i Skåne, Blekinge og Jylland i henhold til kgl. missiver af 1645 7. og 8. oktbr.

B 160: Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1572-1650

B 162: Skånske, Sjællandske, Fynske, Smålandske og Jyske henlagte sager 1651-60

Håndskriftsamlingen

V.H.20: Materiale til bogen "Jordfordeling og udskiftning"

Kommercekollegiet

385: Indberetninger og div. sager vedr. kvægsygen i Danmark og Hertugdømmerne 1735-71

Kongehusets arkiv

Frederik IIs dronning Sophie: Nykøbing lens jordebog 1572

Kort- og tegningsamlingen

Krigsministeriets aflevering, mappe 6 nr. 11: Emmersnæs

Krigsministeriets aflevering, mappe 32 nr. 2: Lejren ved Dons 1674

Rentekammeret 188: skovkort

Rentekammeret 221 A: Jørgen Thomsen: Egnen omkring Kongeåen 1727

Rentekammeret 335-36: skovreguleringskort

Generalvejkommissionen: vejkort

Partikulærkammeret

Enkedronning Sophie Amalie 17, Forst- og jagtvæsen i Lolland-Falster 1660-82

Regnskaber før 1559

Koldinghus lens regnskaber 1519-21 og 1544-45

Regnskaber efter 1559

Antvorskov lens jordebogsregnskaber 1625-58

Antvorskov amts jordebogsregnskaber 1662-87

Koldinghus lens jordebogsregnskaber 1610-60

Koldinghus amts jordebogsregnskaber 1662-87

Korsør lens jordebogsregnskaber 1638-58

Korsør amts jordebogsregnskaber 1662-87

Nykøbing lens jordebogsregnskaber 1642-58

Nykøbing amts jordebogsregnskaber 1662-87

Saltø lens jordebogsregnskaber 1630-60

Rentekammeret

121.4: Rentekammerets ekspeditionsprotokol

214.32: Kommissionsakter vedr. overtilsyn med slotte og gårde <...> Nykøbing amt, 1660-79

2215.159: Hovedkrigs- og portionsjordebog for det antvorskovske regimentsdistrikt 1718

2215.162: Hovedkrigs- og portionsjordebog for det lollandske regimentsdistrikt 1718

2215.164: Hovedkrigs- og portionsjordebog for det falsterske regimentsdistrikt 1718

2215.169: Hovedkrigs- og portionsjordebog for det koldingske regimentsdistrikt 1718

2243.264: Diverse vedrørende Antvorskov Grevskab 1704-17

2243.265: Kommissionsakter vedrørende Antvorskov Grevskab 1707

2244.192: Kommissionsakter vedk. enkedronning Sophie Amalies livgeding på Lolland og Falster 1682-83

2244.196: Kommissionsakter vedr. enkedronning Sophie Amalies livgeding på Lolland og Falster 1685

2247.21: Dokumenter vedr. salget af Koldinghus Rytterdistrikts 1765 og 1767 bortauktionerede gods, 1765-71

- 2482.804: Skødekort på gårde under Hvededals gods i Nr. Alslev og Nr. Vedby sogne ca. 1800
- 2482.810: Skødekort på gårde i Vålse sogn ca. 1800
- 2482.812: Skødekort på gårde og huse i Eskilstrup, Tingsted, Ønslev og Nr. Ørslev sogne under Vestenborg gods ca. 1800
- 2485.7: Indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse
- 2485.8, 9 og 18: Indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse 1773-1809
- 311.3-59: Jordebøger indsendt i h. t. kgl. missive af 1660 28. sep. 1661 10. jan og 1662 4. juli, 1660-65
- 311.79: Matriklen 1662, Antvorskov og Korsør len
- 311.85: Matriklen 1662, Nykøbing len
- 311.95: Matriklen 1662, Koldinghus len
- 311.97: Lolland-Falsterske jordebøger indsendt i h. t. kgl. missive af 1663 11. aug, Nykøbing amt
- 311.105: Matriklen 1664, Sorø amt
- 311.106: Matriklen 1664, Antvorskov amt
- 311.107: Matriklen 1664, Korsør amt
- 311.129: Matriklen 1664, Koldinghus amt
- 311.141: Matriklen 1664, Nykøbing amt
- 312.1: Dokumenter vedr. arbejdet med den nye matrikels indrettelse 1681-91
- 312.2-5: Breve og dokumenter vedr. landmålingskommissionerne til den nye matrikels indrettelse 1681-88
- 313.26: Coldinghuus Amtis Beskrivelse med alle indsendte Documenter ifølge Rentekammerets Skrivelse af 12 febr 1785 og indsendt af Hans de Hofman
- 313.29-30: Overinspektør Søren Bruuns Manuskripter vedrørende den geografiske landmåling i Danmark og hertugdømmet Slesvig i tidsrummet 1761-1821
- 331.1-5: Kgl. resolutioner og rentekammerskrivelser ang. forst- og jagtvæsen 1663-1836
- 331.12: Forslag og betænkninger ang. en ny skov- og jagtforordning 1730-36
- 3321.65: Breve angående Fyns og Koldinghus distrikter fra hofjægmester Hans Bachmann og jægersmester Peder Bachmann 1741-46
- 3321.66: Breve angående Fyns, Koldinghus og Skanderborg distrikter fra skov- og jagtsessionsskriver og overauditor J. Kelle 1741-47
- 3321.67: Breve angående Koldinghus distrikt fra de sessionsdeputerede 1741-46
- 3321.68: Breve angående Koldinghus distrikt, for størstedelen fra jægmester D. v. d. Lieht 1741-46

- 3321.99: Diverse efterretninger vedr. skov- og jagtvæsenet 1661-1771
- 3322.379-380: Oversigtsbøger over de private skove i Vejle og Ribe amter ca. 1830
- 3322.389-91: Indberetninger om de private skove i Sorø amt 1806-48
- 3322.424-28: Indberetninger om de private skove i Vejle amt 1805-47
- 3322.430: Indberetninger om de private skove i Ribe amt 1806-48
- 3323.114-116: Breve til overjægmesteren fra Antvorskov og Vordingborg amter 1737-73
- 3323.118-121: Breve til overjægmesteren fra Lolland-Falster 1730-41
- 3323.129-132: Breve til overjægmesteren fra Fyn, Koldinghus og Haderslev amter samt Als 1730-78
- 3323.133: Breve til overjægmesteren fra Koldinghus og Haderslev amter samt Als 1737-41
- 3323.134-136: Breve til overjægmesteren fra Koldinghus amt 1747-72
- 3323.171: Diverse indkomne breve fra Danmark 1681-1778
- 3323.181: Brevskaber ang. skovvæsenet i almindelighed for Danmark 1700-63
- 333.8-12: Forstafhandlinger, rejseberetninger og betænkninger indsendte til Rentekammeret
- 333.14: Besigtigelse af kronen skove i Falsters Sønder herred 1671
- 333.15: Beskrivelse af kronens skove i Danmark i h. t. rentekammerskrivelse af 1680 23. nov., 1680-81
- 333.17: Forskellige beskrivelser af kronens skove i Danmark 1698-1740
- 333.18: Skovenes rebning og inddeling i det lolland-falsterske regimentsdistrikt 1719-20
- 333.19: Beskrivelser over skovriderberidter på Sjælland, Falster og Møn 1764-65
- 333.23: Indberetninger om skovene på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (F. F. Kroghs inspektionsrejse) 1830-35
- 333.71: Forstplaner; Protokoller over skovene i Lolland og Falster 1806
- 333.108: Breve og resolutioner fra Gram og von Langen om den nye forstindretning 1763-69
- 333.109: Brevskaber angående den nye forstindretning 1762-63
- 333.111: Foranstaltninger i anledning af den nye forstindretning 1763-71
- 333.453: Om plantehavers indrettelse og underskops opelskning i Jylland 1732-64
- 333.475: Om olden og svins indbrænding i almindelighed 1741-62
- 333.476: Om olden og svins indbrænding på Sjælland 1741-63
- 333.477: Om olden og svins indbrænding på Lolland-Falster, Fyn og i Jylland 1741-62
- 333.498: Tørvemoser på det koldingske rytterdistrikt 1718-20

333.533: Om indhegninger til ungskovs opelskning 1731-65

333.534: Om indhegninger (indelukker) i Danmark og hertugdømmerne 1763-78

333.552: Om stengærder, grøfter og pileplantning 1706-40

333.716-17: Skov- og jagtsessioner på Fyn og i Nørrejylland 1710-64

333.721-27: Skov- og jagtsessionsdokumenter 1717-64

352.153: Tabellariske efterretninger om hartkornet i Danmark 1834-37

431.14: Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte i henhold til kommissionens cirkulære af 3. december 1757

Topografisk Samling, papir (nu opløst)

Elbo herred

Falsters Nørre og Sønder herred

RIGSARKIVET (3. afdeling)

Kortsamlingen

Geografiske kort BD1-a2: Anonym: Bjerge, Holmans og Elbo herreder

Militære kort MBC1-b1: Anonym (Hans Heinrich Scheel?): "Campement ved Colding"

Militære kort MBC1-b5: Anonym (Hans Heinrich Scheel?): "Lust Campement bey Colding"

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M. M.

Falsterske retsbetjentarkiver før 1919

Falsters birk, Justitsdokumenter, Synsforretninger:

Oldenskove 1737-94

Skovhugst 1738-73

Skoves vedligeholdelse 1738-55

Sjællandske Præstearkiver

Vester Flakkebjerg herreds provsti, herredsbog 1647-1835

Øster Flakkebjerg herreds provsti, herredsbog 1647-1802

Sjællandske retsbetjentarkiver før 1919

Antvorskov birk, Diverse syns- og taksationsforretninger 1786-1861:

I Oldentaksationer 1795 og 1798

Godsarkiver

Det Classenske Fideikommis:

Korselitse godsarkiv, Diverse sager 1766-92

Korselitse godsarkiv, Plan til fremtidig forstmæssig behandling af det Classenske Fidei Commissses Skove på Falster i året 1826 forfattet af S. Ulrich

Kort- og tegningsamlingen

33: skovkort

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND*Koldinghus amts arkiv*

B 6 c - 58: Breve og dokumenter skov- og jagtsager betreffende 1689-1737.

B 6 c - 151-152: Indkomne breve skov-, land- og udstykningssager vedrørende 1699-1796.

Koldinghus Rytterdistrikts arkiv

G Ryt 5.16: Forskølligt distriktets skove vedrørende 1714-15.

G Ryt 19: Hovedgårde, rytterstalde og rytterkobler. Regimentets hø og halm, skovbrug, jagt og fiskeri 1718-61.

Overførster- og vildtmesterembedet for Haderslev og Koldinghus amter

B 423A - 1: Diverse dokumenter 1695-1712.

B 423B - 2: Diverse dokumenter 1747-87.

KORT- OG MATRIKELSTYRELSEN (Matrikelarkivet)

Beregningsprotokoller for Antvorskov Rytterdistrikt 1768-72

Rytterdistriktskort

Udskiftnings- og matrikelkort

KORT- OG MATRIKELSTYRELSEN (Geodætisk Institut)

Videnskabernes Selskabs konceptkort

DET KONGELIGE BIBLIOTEK*Håndskriftafdelingen*

GKS 713, 2°, nr. 4: Anonym: Kort over Bjerge, Holmans og Elbo herreder

GKS 769 2° og GKS 777^b 2°: Matthias Moths udkast til dansk leksikon

NKS 369, 2°: Jacob Langebeks kopier af Mejers kort

NKS 409d, 2°, nr. 6: Gottfried Hoffmann: Elbo, Brusk og Holmans herreder ca. 1664

NKS 409d, 2°, nr. 10: Gottfried Hoffmann: koncept til ovenstående

NKS 645^b 4°: Søren Bruun: Den danske geographiske Landmaaling fra Aar 1761 til 1821 historisk beskrevet

NKS 1679 2°: Hans de Hofman: Coldinghuus Amtis Oeconomiske Beskrivelse 1780

NKS 2703 2°: Peter Erasmus Müller: Sager vedrørende dansk skovbrug 1-3

Kortsamlingen

Christof Hoffmann: Falster 1692

Rigtig Deliniation oc Special Land Cort ofuer Sielands Syndre Destrict oc en westre deel af Landet Anno 1698

DANMARKS VETERINÆR- OG JORDBRUGSBIBLIOTEK*Håndskriftsamlingen*

VII:3 L. S. Fallesen: Efterladte Manuskripter

VII:25 L. Heger: L. S. Fallesen: Forst- og Jagtretten i Danmark (forelæsningsnotater 1839)

DET KONGELIGE DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB

Protokol nr. 2656/1822: Søren Bruun: Arealtabeller

KILDEUDGAVER

Chronologisk Samling af de kongelige Forordninger og aabne Breve, Forst- og Jagtvæsenet i det egentlige Danmark angaaende, som fra Aaret 1660 til vore Tider ere udkomne, Ludvig Sophus Fallesen (udg.), København 1836

Corpus Constitutionem Daniæ I-VI, V. A. Secher (udg.), København 1887-1918

Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk I-III, Stig Juul og Erik Kroman (udg.), København 1945-48

Danmarks Kortlægning I, N. E. Nørlund (udg.), København 1942

Dansk skovbrug 1710-33. Indberetninger til overjægmester Frederik von Gram, Bo Fritzboeger (udg.), København, under udgivelse

Danske Kancelliregistraturer 1535-50, Kristian Erslev & W. Møllerup (udg.), København 1881-82

Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme, Janus Laurits Andreas Kolderup Rosenvinge (udg.), København 1824

Danske Vider og Vedtægter I-V, Poul Bjerger, Thyge J. Søgaard og August F. Schmidt (udg.), København 1904-38

Den danske rigsløvgivning 1397-1513, Aage Andersen (udg.), København 1989

Det kongelige rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid I-II, Troels Dahlerup (udg.), København 1959-69

De ældste danske Archivregistraturer I-V, Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie (udg.), København 1854-1910

Diplomatarium Christiæni Primi, Hans Knudsen (udg.), København 1856

Diplomatarium Danicum, Det danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.), København 1958-

Diplomatarium Vibergense, Arnold Heise (udg.), København 1879

En Beskrivelse af Højen fra Reformationstiden, Vejle Amts Aarbog 1914, s. 94-98

Esrom Klosters Brevbog, Oluf Nielsen (udg.), København 1880-81

Fru Eline Gøyes Jordebog, Anders Thiset (udg.), København 1892

Harsyssels Diplomatarium, Oluf Nielsen (udg.), København 1893

Herlufsholm Birks tingbog 1616-19 og 1630-33, Karen Marie Olsen (udg.), København 1954-59

Herlufsholm Frie Skoles Regnskab 1585-86, Merete Dahlerup (udg.), København 1975

Høriet på Ringsted Kloster 1570-1620, Hansen, C. Rise (udg.), København 1968

Johannes Mejers kort over Det danske Rige I-III, N. E. Nørlund (udg.), København 1942

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551 ff, København 1885 ff

Koldinghus lens regnskab 1610-11, Birgitte Dedenroth-Schou (udg.), København 1984

Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve I-VIII, Carl Frederik Bricka & Julius Albert Fridericia (udg.), København 1878-1947

Kong Frederik Is danske Registraturer, Kristian Erslev & William Møllerup (udg.), København 1879

Kong Valdemars Jordebog I-III, Svend Aakjær (udg.), København 1926-43

Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, I-V, Laurs Laursen m. fl. (udg.), København 1892-1955

Landbrug og Bondeliv i Midtsjælland 1770. Skildringer af Dr. Jur. Aug. Hennings, J. Bloch (udg.), Fra Arkiv og Museum I, 1899-1902, s. 155-190

Liber Compositionum. Christian IV's latinske brevstile 1591-1593, Christian Gorm Tortzen (udg.), Herning 1988

Lolland-Falsterske herredsboøger og decimantlister fra tiden efter reformationen 1-2, Christian Lisse m. fl. (udg.), København 1971-90

Præsteindberetninger til Ole Worm I-II, Frank Jørgensen, (udg.), København 1970-74

Repertorium Diplomaticum regni Danici Mediaevalis 1. rk. bd. 1-4, Kristian Erslev (udg.), København 1894-1912

Repertorium Diplomaticum regni Danici Mediaevalis 2. rk. bd. 1-9, William Christensen (udg.), København 1928-39

Ribe Oldemoder. Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol nedskrevet 1290-1518 kaldet "Oldemoder", Oluf Nielsen (udg.), København 1869

Roskildebispens jordebog ca. 1370, C. A. Christensen (udg.), København 1956

Roskilde Kapitels Jordebog 1568, J. O. Ahrnung (udg.), København 1965

Silkeborg lens jordebog 1586, Poul Rasmussen (udg.), København 1964

Sjællands Stifts Landebog 1567, Svend Gissel (udg.), København 1956

Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626, Carl Rise Hansen (udg.), København 1965

Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792, Ole H. Christensen (udg.), København 1982

Tørild Herred. En Herredsbeskrivelse og dens Forfatter, skrevet af Lorentz Caspersen Buchholtz 1766-67, udg. ved J. Heltoft, Vejle Amts Aarbog 1924, s. 209-65, 1925, s. 1-30 og 1952, s. 5-77 (udg. ved Johan Hvidtfeldt)

Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokoller I-III, udg. ved Jens Holmgaard og Poul Rasmussen, København 1966-81

Århus Domkapitels Jordebøger I-III, Poul Rasmussen (udg.), København 1972-75

LITTERATUR

Aaby, Bent 1983: *Forest Development, Soil Genesis and Human Activity Illustrated by Pollen and Hypha Analysis of Two Neighbouring Podzols in Draved Forest, Denmark*, Danmarks Geologiske Undersøgelse II. Rk. nr. 114, København

Aaby, Bent 1988: *The Cultural Landscape as Reflected in Percentage and Influx Pollen Diagrams from Two Danish Ombrotrophic Mires*, H. J. B. Birks (ed.): *The Cultural Landscape - Past - Present - Future*, Cambridge, s. 209-228

Aakjær, Svend 1936: *Maal, Vægt og Taxter i Danmark*, Nordisk Kultur XXX, København

Actes du symposium international d'histoire forestière I-II, Nancy 1982

Ahlmann, Hans W:son 1923: *Själlands landsbygd. En antropogeografisk studie*, Ymer 43, s. 81-126

Albion, Robert Greenhalgh 1926 (repro. 1965): *Forest and Seapower. The Timberproblem of the Royal Navy 1652-1862*, Harvard

Allen, Edward A. 1984: *Deforestation and Fuel Crisis in Pre-Revolutionary Languedoc, 1720-1789*, French Historical Studies XIII:4, s. 455-473

Allmann, Joachim 1989: *Der Wald in der frühen Neuzeit. Eine mentalitäts- und sozialgeschichtliche Untersuchung am Beispiel des Pfälzer Raumes 1500 - 1800*, Berlin

Andersen, Svend Thorkild, Bent Aaby & Bent Vad Odgaard 1983: *Environment and Man. Current Studies in Vegetational History at the Geological Survey of Denmark*, Journal of Danish Archaeology 1983:2, s. 184-196

Andersen, Svend Thorkild 1984: *Forest at Løvenholm, Djursland, Denmark, at present and in the past*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Biologiske Skrifter 24:1, København

Andersen, Svend Thorkild 1990: *Miljøhistorie*, Danmarks Geologiske Undersøgelse, Årsberetning 1990, s. 40-45

Anonym 1757 A: *Afhandling om Træer at plante, Agerne, Bog, Æble- og Pærekierner, Nødder, Elle og Birke-Frøe at faae*, Oeconomisk Journal marts 1757, s. 191-213

Anonym 1757 B: *De første Grunde til Forst-Videnskaben*, Oeconomisk Journal maj-juni 1757, s. 373-395 og 416-468

Anonym 1757 C: *Forsøg til en Opmuntring for Danske Landmænd at opelske og plante Skove, samt Anvisning, hvorledes det, efter Egnenes adskillige Beskaffenheder, kunde i Verk sættes*, Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin 1, s. 135-148

Anonym 1758 (P. C. St.): *Betragtninger over Skovenes Tilstand i Fædermelandet*, Oeconomisk Journal april 1758, s. 312-344

Antoniewicz, Wilhelm von 1944: *Frejlev skoves historie*, København

Aronsson, Mårten: *Slåtter och betesmark i det äldre odlingslandskapet*, Odlingslandskap och livsform, Bygd och Natur Årsbok 1979, s. 72-96

Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, 1984, Karl-Erik Frandsen (red.), København

Austad, Ingvild 1988: *Tree Pollarding in Western Norway*, H. J. B. Birks (ed.): *The Cultural Landscape - Past - Present - Future*, Cambridge, s. 11-29

- Austad, Ingvild & Hauge, Leif 1989: *Historisk kulturlandskap i morgendagens samfunn*, Nordisk Bygd 1, s. 5-30
- Baagøe, Jette 1987: *Skoven, Kulsvierlandet*, Poul Vestergaard (red.), København, s. 8-29
- Baasen, Carl 1940: *Wald und Bauerntum*, Forsch. z. dtsch. Landes- u. Volkskunde 33
- Bagger, Børge 1973: *Marknavnenes kontinuitet samt deres ødebyindicerende muligheder anvendt på et udvalgt sydsjællandsk undersøgelsesområde*, utrykt speciale i geografi, Århus
- Baker, C. A., Moxey, P. A. & Oxford, P. M. 1978: *Woodland continuity and change in Epping Forest*, Field Studies 4, s. 645-69
- Balslev, Svend & Hans Ejner Jensen 1975: *Landmåling og landmålere*, København
- Balslev, Svend 1989: *Danske skovfolk*, Rønde
- Bamford, Paul Walden 1955: *French Forest Legislation and Administration 1660-1789*, Agricultural History 29, s. 97-107
- Bamford, Paul Walden 1956: *Forests and French Sea-Power 1660-1789*, Toronto
- Bang, Thomas B. 1918: *Kronens Mageskifter under Frederik 2*, Historisk Tidsskrift 9. rk. bd. 1, s. 1-42
- Baring, F. H. 1901: *The Making of the New Forest*, The English Historical Review XVI, s. 427-38
- Bauer, Erich 1979: *Der spanische Wald in der Geschichte. Einführung in die spanische Forstgeschichte*, Actes du symposium international d'histoire forestière I, Nancy 1982, s. 168-175
- Bauer, Erich 1981: *Unsere Wälder im historischen Kartenbild. Beiträge zur Geschichte des Forstkartenwesens in Rheinland-Pfalz, Mainz*
- Bazeley, Margaret Ley 1921: *The Extent of the English Forest in the Thirteenth Century*, Transactions of the Royal Historical Society, 4th Series Vol. IV, London
- Begtrup, Gregers 1803 (repro. 1979): *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark 1-2, Sjælland og Møen 1-2*, København
- Begtrup, Gregers 1806 (repro. 1979): *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark 3-4, Fyen, Langeland, Ærø, Lolland og Falster 1-2*, København
- Begtrup, Gregers 1808-12 (repro. 1979): *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark 5-7, Nørrejylland 1-3*, København
- Bergendorff, Claes & Emanuelsson, Urban 1982: *Skottskogen - en försummad del av vårt kulturlandskap*, Svensk botanisk tidskrift 76, s. 91-100
- Bergendorff, Claes & Emanuelsson, Urban 1990: *Den skånska stubbskottängen*, Nordisk Bygd 4, s. 14-19
- Bergsøe, Adolph Frederik 1844: *Om den danske Stats naturlige Beskaffenhed og Befolkning*, Den danske Stats Statistik 1, København
- Bergsøe, Adolph Frederik 1847: *Om den danske Stats Landboforhold, Agerdyrkning, Industri og Handel*, Den danske Stats Statistik 2, København
- Bernild, Ole & Jensen, Henrik 1978: *Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800*, København

Berntsen, Arent 1650-56 (repro. 1971): *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed*, København

Berthelsen, H. P. 1953: *Krongodssalgene og Bondefrigørelsen i Aarene omkring 1765*, Vejle Amts Årbog, s. 131-158

Biotoper i det nordiska kulturlandskapet, Emanuelsson Urban & Carl Erik Johansson (red.) 1987, Nordisk Ministerråd, Miljørapport 1987:6

Bjerke, Sten 1957: *Nogle træk af de sydsandinaviske løvskoves udvikling i de sidste århundreder*, Dansk Dendrologisk Årsskrift IV, s. 373-413

Bjerke, Sten 1959: *Om svin og skov*, Dansk Skovforenings Tidsskrift, s. 529-540

Blomberg, Aage 1974: *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660*, Odense

Bramsen, Bo 1965: *Gamle Danmarks kort*, København

Brasch, Christian H. 1859: *Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster. Et Kildeskrift med Skildringer til Danmarks indre Historie*, bd. 1, København

Brunet, P. 1976: *Physiognomie et signification des haies*, Les Bocages. Histoire. Ecologie. Economie, Rennes, s. 37-41

Brunner, Otto 1959 (1939): *Land und Herrschaft*, Wien

Brøndegaard, V. J. 1966: *Svin på olden*, Vor viden 1966-67, s. 32-36

Brøndegaard, V. J. 1978: *Folk og flora. Dansk etnobotanik I-IV*, København

Buffault, Paul 1937 A: *Les forêts de l'Europe pendant le moyen âge*, Revue des eaux et forêts LXXIV, s. 140-150

Buffault, Paul 1937 B: *Le Déboisement: Ses causes, ses conséquences*, Revue des eaux et forêts LXXIV, s. 432-41

Bugge, Thomas 1779: *Beskrivelse over den Opmaalingsmaade, som er brugt ved de danske geographiske Karter*, København

Buis, Jaap 1985: *Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis I-II*, Wageningen

Burrichter, E. 1984: *Baumformen als Relikte ehemaliger Extensivwirtschaft in Nordwestdeutschland*, Drosera 1, s. 1-18, Oldenburg

Buttenschön, Jon & Rita Merete Buttenschön 1978: *The effects of browsing by cattle and sheep on trees and bushes*, Natura Jutlandica 20, s. 79-93

Böcher, Steen B. 1942: *Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu*, København

Böcher, Tyge W. 1941: *Vegetationen paa Randbøl Hede med særlig Hensyntagen til det fredede Areal*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Biologiske Skrifter bd. I, nr. 3, København

Campbell, Åke 1928 A: *Skånska bygder under förra halften av 1700-talet*, Uppsala

Campbell, Åke 1928 B: *"Risbygden" i Skåne. En etnografisk-geografisk studie över ett bortglömt bygdebegrepp*, Västsvenska Hembygdsstudier tillägnade Hjalmar Lindroth 6. Februari 1928, s. 92-118

Christensen (Hørsholm), C. 1886-91: *Agrarhistoriske Studier I-II*, København

Christensen, Johannes T. 1925: *Landvinding i Sorø Amt. Et stort Kulturarbejde i historisk og nutidig Belysning*, Aarbøger for Historisk Samfund for Sorø Amt XIII, s. 130-147

Christensen, Vibeke & John Kousgaard Sørensen 1972: *Stednavneforskning 1*, København

Christensen, William 1903 (repro. 1974): *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, København

Clausen, Walter 1974: *Zur Geschichte und Vegetation ostholsteinischer Stockausschlagswälder*, Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft Geobotanik in Schleswig-Holstein und Hamburg, Heft 24, Kiel

Collins, E. J. T. 1988: *Changing markets for coppice products and coppice management in England 1750-1914*, Fabio Salbitano (ed.): *Human influence on forest ecosystems development in Europe*, Bologna, s. 331-334

Corvol, Andrée 1979: *Violence et habitat en milieu forestier (XVème - XVIIIème siècles*, Actes du symposium international d'histoire forestière II, Nancy 1982, s. 36-51

Corvol, Andrée 1984: *L'Homme et l'arbre sous l'Ancien Regime*, Paris

Corvol, Andrée 1987: *L'Homme aux bois. Histoire des relations de l'homme et de la forêt, XVIIe-XXe siècles*, Paris

Corvol, Andrée 1988: *The theory and practice of coppice-felling from the seventeenth to the nineteenth century*, Fabio Salbitano (ed.): *Human influences on forest ecosystems development in Europe*, Bologna, s. 215-225

Dahl, Bjørn Westerbeek 1985: *Gottfried Hoffmanns kort over Elbo herred fra 1663*, Vejle Amts Årbog, s. 107-122

Dahl, Bjørn Westerbeek 1988: *Erik Dahlberg ved Lille Bælt 1657-1660*, Vejle Amts Årbog, s. 87-113

Dahl, Sven 1942: *Toma och Bara*, Lund

Dalgas, Carl 1828: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand*, Vejle Amt, København

Dalgas, Carl 1830 (repro. 1972): *Ribe Amt. Beskrevet efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningselskab*, København

Dalsgaard, Kristian 1984: *Matrikelkortet fra 1844 anvendt til rekonstruktion af det udrænedes landskab*, Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1984, s. 282-301

Danmarks Skove 1938, udg. af Dansk Skovforening, København

Darby, H. C. 1950: *Domesday Woodland*, Econ. Hist. Rev. 2. Ser. III:1, s. 21-43

Darby, H. C. 1951: *The Clearing of the English Woodlands*, Geography XXXVI, s. 71-83

Darby, H. C. 1956: *The clearing of the woodland in Europe*, W. L. Thomas (ed.): *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, s. 183-216, Chicago

Davies, Douglas 1988: *The evocative symbolism of trees*, Cosgrove, Denis & Daniels, Stephen (eds.): *The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation. Design and Use of Past Environments*, Cambridge, s. 34-42

Deffontaines, P. 1932: *L'Homme et la Forêt*, Paris

Degn, Hans Jørgen & Lisbeth Emsholm 1983: *Egekrat i Ringkjøbing Amt*, Ringkjøbing

- Den Danske Atlas 1-8, 1763- 1834*, Erich Pontoppidan m. fl. (red.), København
- Dengler, Alfred & Rörig, Ernst 1980 (5. udg.): *Waldbau auf Ökologischer Grundlage*, Hamburg
- Devèze, Michel 1965: *Histoire des forêts*, Paris
- Devèze, Michel 1966: *Forêts francaises et forêts allemandes*, genoptrykt i Michel Devèze 1982: *La forêt et les communes rurales*, Paris
- Dombernowsky, Lotte 1988: *Ca. 1720-1810*, Det danske landbrugs historie II, s.211-394, København
- Dragsted, Jens 1986: *Omrids af skovdyrkningens økologi*, København
- Egeberg, V. 1761: *Om Skove og Brændsel*, Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin 5, s. 361-368
- Eliassen, P. 1914: *Fra Indherrederne. Livsbilleder fra 17. og 18. Aarhundrede fra Egnen mellem Kolding, Fredericia og Vejle. Fortalt efter Tingbøgerne*, Vejle Amts Aarbog, s. 109-181
- Eliassen, P. 1915: *Kolding Rytterdistrikt. Oplysninger til et gammelt haandtegnet Kort i Det kongelige bibliotek*, Vejle Amts Aarbog, s. 105-109
- Emanuelsson, Urban & Bergendorff, Claes 1986: *History as a Guideline to Nature Conservation and Park Management in Scania, Southern Sweden*, Ecology and Design in Landscape, A. D. Bradshaw m. fl. (red.), Oxford, s. 237-255
- Emanuelsson, Urban 1987: *Översikt över det nordiska kulturlandskapet*, Emanuelsson Urban & Carl Erik Johansson (red.) 1987: *Biotoper i det nordiska kulturlandskapet*, Nordisk Ministerråd, Miljørapport 1987:6, s. 13-52
- Emanuelsson, Urban 1988 A: *A Model for Describing the Development of the Cultural Landscape*, H. J. B. Birks (ed.): *The Cultural Landscape - Past - Present - Future*, Cambridge, s. 111-121
- Emanuelsson, Urban 1988 B: *The relationship of different agricultural systems to the forest and woodland of Europe*, Fabio Salbitano (ed.): *Human influence on forest ecosystems development in Europe*, Bologna, s. 169-178
- Engberg, Jens 1972: *Dansk finanshistorie i 1640'erne*, København
- Erslev, Kristian 1898 (repro. 1972): *Valdemarenes storhedstid. Studier og omrids*, København
- Escudero, A., M. V. Garrido & J. M. Delarco 1988: *Grazing influence on litter turnover in sylvopastoral ecosystems*, Fabio Salbitano (ed.): *Human influence on forest ecosystems development in Europe*, Bologna, s. 339-342
- Evelyn, John 1664: *Sylva or a Discours of Forest-Trees and the Propagation of Timber*, London
- Fabricius, Knud 1906 (repro. 1972): *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Første Del*, København
- Falbe-Hansen, Vigand Andreas & W. Scharling 1878-91: *Danmarks Sististik 1-6*, København
- Falbe-Hansen, Vigand Andreas 1889 (repro. 1975): *Stavnsbaands-løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt*, København
- Falsterundersøgelsen 1-2, 1989, Svend Gissel (red.), Odense
- Feldbæk, Ole 1982: *Tiden 1730-1814*, (Gyldendals) Danmarkshistorie 4, København
- Feldbæk, Ole 1989: *Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer*, Historisk Tidsskrift 1989:1, s. 38-54

- Ferdinandsen, C. & C. A. Jørgensen 1938-39: *Skovtræernes Sygdomme*, København
- Fink, Troels 1941: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, København
- Flinn, M. W. 1959: *Timber and the Advance of Technology*, Annals of Science 15, s. 109-120
- Forman, R. T. T. & Godron, M. 1986: *Landscape Ecology*, New York
- Frandsen, Karl-Erik 1977-78: *Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede*, Fortid og nutid bd. 27, s. 21-36
- Frandsen, Karl-Erik 1983: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, Esbjerg
- Frandsen, Karl-Erik 1986: *Brug og hvile. Om udnyttelsen af agerjorden i 1600-tallet*, Fortid og nutid bd. 33, s. 117-123
- Frandsen, Karl-Erik 1988: *1536 - ca. 1720, Det danske landbrugs historie II*, s. 11-209, København
- Frandsen, Karl-Erik 1990: *Historien om studen Ferdinand og alle de andre stude på Vallø på Christian 4.s tid*, Årbog for Køge Museum 1990, s. 49-58
- Frandsen Karl-Erik 1991: *When the Land was Sold. The Sale of the Crown Estates in Denmark 1764-1774 and the Impact of the Sale on the Rural Landscape*, utrykt kongresrapport
- Fredslund, Laust 1968: *Skove og plantager i Malt herred*, utrykt storopgave i skovhistorie, København
- Fridericia, J. A. 1890: *Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede*, Historisk Tidsskrift 6. rk. bd. 2, s. 469-622
- Fritzbøger, Bo 1987: *Rapport om Halskov Vænges vegetations- og kulturhistorie*, Storstrøms Amts Landskabskontor
- Fritzbøger, Bo 1988: *Forestry in crisis - society in crisis. Economic and ecological consequences of restrictions in the peasant forestry: Falster, Denmark 1660-85*, Fabio Salbitano (ed.): Human influence on forest ecosystems development in Europe, Bologna, s. 349-352
- Fritzbøger, Bo 1989 A: *Skove og skovbrug på Falster 1652-1685*, Odense
- Fritzbøger, Bo 1989 B: *Om skovdyrkning i 1670ernes Danmark*, Jagt- og Skovbrugsmuseets Årsskrift, s. 3-25
- Fritzbøger, Bo 1989 C: *Christof Hoffmanns kort over Falster 1692*, Lokalhistorisk Arkiv, Nørre Alslev Kommune, Årsskrift 1989, s. 45-55 med supplement Årsskrift 1990 s. 94-104
- Fritzbøger, Bo 1989 D: *Lidt om Johan Otto Angelbergs (u)virksomhed i Danmarks skove*, Dansk skovbrugs tidsskrift 1989:2, s. 59-64
- Fritzbøger, Bo 1990 A: *Skovenes dyrkning på Koldinghus rytterdistrikt i 1700-tallet*, Bol og by 1990:1, s. 73-89
- Fritzbøger, Bo 1990 B: *Ældre danske skovtaksationers tolkning og anvendelse til belysning af skoves størrelse*, Fortid og nutid XXXVII, s. 126-143
- Fritzbøger, Bo 1990 C: *Falsterske indhegnings- og agervænger fra 1700-tallet*, Lokalhistorisk Arkiv, Nørre Alslev Kommune, Årsskrift 1991, s. 16-31

Fritzbøger, Bo 1991: *Thomas Bugges kort over Antvorskov Rytterdistrikt 1771*, Historisk Samfund for Sorø Amt, Årbog 1991, s. 35-59

Fritzbøger, Bo 1992: *Studies in Danish Forest History since 1960. An Outline*, News of Forest History 15, under udgivelse

Frost, Peter Nicolai 1819: *Statistisk-oeconomisk Beskrivelse over Waarbasse og Hejnsvig Sogne*, Borris

Fruhauf, Christian 1980: *Forêt et société. De la forêt paysanne à la forêt capitaliste en pays de Saule sous l'ancien régime (vers 1670-1791)*, Paris

Fuglsang, Anthon 1950: *Da Kvægpesten rasede paa Lolland-Falster*, Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbøger XXXVIII, s. 227-231

Fussing, Hans H. 1934-36: *Gessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie*, Historisk Tidsskrift 10. rk. bd. 3, s. 59-101 og 193-241

Fussing, Hans H. 1935-36: *Skovgaarders Drift i Christian Rantzaus Ejertid 1635-1663*, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 5. Rk. Bd. II, s. 1-28

Fussing, Hans H. 1937-38: *Demstrup og Sødringholm 1625-63*, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 5. Rk. Bd. III, s. 1-98

Fussing, Hans H. 1942 (repro. 1973): *Herremænd og Fæstebonde. Studier i danske Landbrugshistorie omkring 1600*, København

Fussing, Hans H. 1944-46: *Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene. En kirkebogsundersøgelse*, Historisk Tidsskrift 11. rk. bd. 1, s. 287-333

Fussing, Hans H. 1951: *Stiernholm Len 1603-1661. Studier i Krongodsets Forvaltning*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filologiske skrifter III.1, København

Gaardboe, Peter 1876-77: *Historiske Efterretninger om forsvundne Skove i det Nordlige Vendsyssel*, Saml. t. Jydsk Hist. og Top. VI, s. 107-121

Gandil, Christian 1937: *Om Oldensvin*, Dansk Skovforenings Tidsskrift XXII, s. 273-298

Gissel, Svend 1968: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie*, København

Glamann, Kristof 1966: *Otto Thott's uforgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735*, København

Gleismann, Rolf-Jürgen 1980: *Die Haubergwirtschaft des Siegerlandes als Beispiel für ressourcenschonende Kreislaufwirtschaft*, Scripta Mercatura 16, s. 21-54

Gormsen, Gudrun 1982: *Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857*, København

Gram, K., Jørgensen, C. A. & Køie, M. 1944: *De jydsk Egekrat og deres Flora*, Det Kgl. Dsk. Vid. Selsk., Biol. Skrift. Bd. III, Nr. 3, København

Grandjean, Poul Bredo 1908 A: *Skove, Moser og Vildtbaner i Skanderborg, Silkeborg og Koldinghus Amter 1731*, Saml. t. Jydsk Hist. og Top. 3. rk., bd. 6, s. 156-212

Grandjean, Poul Bredo 1908 B: *Kjøbenhavns Amts Skove efter Svenskekrigene 1658-60*, Tidsskr. f. Skovvæsen 20, s. 101-126

Gregersen, Hans V. 1990: *"Det skæve Sønderjylland" - Hvorfor?, Åbenrå*

Gregersen, Hans V. 1991: *Salt*, Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk, Erik Alstrup & Poul Erik Olsen (red.), København, s. 755-57

Grove, Jean M. 1988: *The Little Ice Age*, London

Grøn, A. Howard 1934: *Skoven og Mennesket gennem de vekslende Tider*, København

Grøn, A. Howard 1938: *Hovedtræk af dansk Skovbruks Historie til ca. 1888*, Danmarks Skove, s. 29-74, København

Grøn, A. Howard 1955 (1942): *Skovenes og Skovbrugets Historie i Danmark*, København

Hald, Kristian 1948: *Vore Marknavnes Alder*, Namn och bygd 36, s. 14-33

Hald, Kristian 1965: *Vore stednavne*, København

Hammer, C. M. m. fl. 1980: *Greenland ice sheet evidence of post-glacial volcanism and its climatic impact*, Nature 288, No. 5788

Hammersley, G. 1957: *The Crown Woods and their Exploitation in the 16. and 17. Cent.*, Bull. Inst. Hist. Res. 30, s. 136-161

Hansen, C. B. V. 1917-19: *Om Fortids Skove i Thisted Amt*, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. Rk. Bd. III, s. 44-58

Hansen, Kjeld (red.) 1985: *Dansk feltflora*, København

Hansen, Philip 1936: *Kvæggæsten paa Fyn 1745-1747*, Dansk Veterinærhistorisk Aarbog 3, s. 119-156

Hansen, Povl 1889: *Bidrag til det danske Landbruks Historie. Jordfællesskabet og Landvæsenkommissionen af 1757*, København

Hansen, Viggo 1970: *Studier over 1600-tallets landbrug i en midtjysk hedeegn eksplificeret ved Grindsted sogn*, Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, København, s. 81-95

Hansen, Viggo 1975: *Hedens opståen og omfang & Hedens bebyggelse*, Danmarks Natur 7, s. 9-41, København

Hansen, Viggo 1976: *The bocage in Denmark, a short account*, Les Bocages. Histoire. Ecologie, Economie, Rennes, s. 63-64

Hansen, Viggo 1985: *Afstandsfaktoren som forklaringsmodel for landbebyggelsens spredning*, Gösta Regnéll (red.): *Kulturlandskabet - dess framväxt oh förändring*, s. 125-130, Lund

Hase, Walter 1985: *Die Buche in Schleswig-Holstein*, Forstarchiv 56, s. 22-31

Hasel, Karl 1985: *Forstgeschichte: ein Grundriss für Studium und Praxis*, Hamburg

Hastrup, Frits 1970: *Danske vangelay i nordisk perspektiv*, Kulturgeografi 114, s. 65-95

Hausser, Albert 1966: *Beträge der Humanisten, insbesondere der Juristen, zur Entwicklung der Land- und Forstwirtschaft vom 15. bis 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 14, s. 182-190

Hausrath, Hans 1982: *Geschichte des deutschen Waldbaues von seinen Anfängen bis 1850*, Freiburg

Heide, Frits 1913: *Skovene omkring Ringsted i ældre Tider*, Tidsskrift for Skovvæsen 27, s. 99-118

- Heide, Frits 1919: *Ærø Skoves Historie*, Tidsskrift for Historisk Botanik 1, s. 73-88
- Heide, Frits 1925: *Sejerø Skoves Historie*, Dansk Skovforenings Tidsskrift 10, s. 428-453
- Henriksen, H. A. 1988: *Skoven og dens dyrkning*, København
- Higounet, Charles 1966: *Les forêts de l'Europe occidentale du Ve au XIe siècle*, Settimane di Stud. del Centro Ital. di Stud. sull'Alto med. XIII, Spoleto
- Historisk Atlas Danmark*, 1988, Jette Kjærulff Hellesen & Ole Tuxen (red.), København
- Hjelholt, Holger 1932-35: *Falsters Historie 1-2*, Nykøbing
- Holm, Edvard 1885-86: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720*, Indledning til den dansk-norske Stats Historie fra 1720-1814 1-2, København
- Holsøe, Bent 1933: *Forsvundne Skove i Præstø Amt*, Årb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt 22, s. 95-119
- Holsøe, Bent 1934: *Forsvundne Skove i Københavns Amt*, Fra Københavns Amt 1932-33, København
- Hooper, M. D. 1973: *History*, R. C. Steel & R. C. Welch (red.): Monks Wood. A Nature Reserve Record, Cambridge, s. 22-33
- Houken, Aage 1976 (1955): *Håndbog i danske stednavne*, København
- Hvass, Jörgen 1761: *Om de visseste Midler til Skovenes Conservation og Fremvæxt i Dannemark*, Danmark og Norges Oeconomiske Magazin 5, s. 369-376
- Hvidtfeldt, Johan 1931: *Bidrag til de første Udskiftningers Historie i Koldinghus Amt*, Vejle Amts Aarbog, s. 82-93
- Hyllested, Trine & Nielsen, Kirsten Rydahl 1988: *Urtefloraen i Stævningssskovene på Langeland*, utrykt hovedopgave 3. modul biologi, RUC
- Højrup, Ole 1975: *Hedens udnyttelse*, Danmarks Natur 7, s. 73-106, København
- Jacobsen, Fritz 1937: *Kvægepesten i Sorø Amt 1745-52*, Aarbøger for Historisk Samfund for Sorø Amt XXV, s. 89-102
- Jacobsen, Fritz 1939: *Kongens Vildtbane*, Aarbøger for Historisk Samfund for Sorø Amt XXVII, s. 26-48
- Jacobsen, Fritz 1940: *Nogle Oplysninger om Skovene på Antvorskov Gods*, Årb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt 28, s. 34-59
- Jakobsen, Bent 1973: *Skovens betydning for landbrugets udvikling i Danmark indtil ca. 1300*, Statens Forstlige Forsøgsvæsen, Beretning nr. 271, bd. 33:4, Klampenborg
- Jakobsen, Bent 1989: *Bøgeforryngelser i dansk skovbrug i de sidste 200 år*, Det Forstlige Forsøgsvæsen i Danmark, Beretning nr. 359, bd. 42:4, Klampenborg
- Jensen, Jytte 1977: *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630erne og 1640erne*, Odense
- Jensen, N. 1958: *Hvor laa Bjørneskoven?*, Årbøger for Historisk Samfund for Sorø Amt XXXV, s. 13-16
- Jensen, Niels Harald 1990: *Trelde Næs*, Fredericia

- Jensen, P. 1896: *Skovbruget i gamle Dage. I Kværndrup Sogn*, Aarbog for dansk Kulturhistorie 1896, s. 56-106
- Jensen, S. P. 1987: *Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede*, Bol og by 1987:2, s. 82-136
- Jensen, S. P. 1991: *Mennesket, naturen og "landbrugsreformene"*, Bol og by 1991:2, s. 7-54
- Jensen, Sigurd 1950: *Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier i dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. århundrede*, København
- Jespersen, Knud J. V. 1989: *Tiden 1648-1739*, (Gyldendals) Danmarks historie 3, København
- Jessen, Knud 1938: *De danske Skove i forhistorisk Tid*, Danmarks Skove 1938, s. 17-28, København
- Jonassen, H. 1950: *Recent pollen sedimentation and Jutland heath diagrams*, Dansk Botanisk Arkiv 13
- Jones, Eustace 1979: *English forestry after "Silva" (1664-1800)*, Actes du symposium international d'histoire forestière II, Nancy 1982, s. 52-57
- Junge, Joachim 1798 (udg. 1915): *Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog*, København
- Jørgensen, Bent 1981: *Dansk stednavneleksikon I-III*, København
- Jørgensen, Bent 1984: *Danske marknavnes alder. Onomastisk datering*, Fortid og nutid XXXI, s. 259-269
- Jørgensen, E. Laumann & P. C. Nielsen 1964: *Nordsjællands skove gennem 200 år*, København
- Jørgensen, E. Laumann 1984: *Harreskovene. Ryget og Nørreskoven*, København
- Jørgensen, Johan 1966: *Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, København
- Kampp, Aage H. 1959: *Landbrugsgeografiske studier over Danmark*, København
- Kardell, Lars 1979: *Bondens skog. Bygd och natur* Årsbok 1979, s. 57-71
- Kardell, Lars m. fl. 1980: *Svedjebruk förr och nu*, Sveriges Lantbruksuniversitet, Avdelningen för Landskapsvård, Rapport 20
- Kardell, Lars 1988: *Skogsvårdens uppkomst*, Kungliga Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift 127, s. 163-181
- Kjeldsen, Tonik 1986: *Navngivning af udskiftede bøndergårde i Holbo herred*, utrykt hovedfagsspeciale i dansk, København
- Kjærgaard, Thorkild 1979: *Gårdmandslinien i dansk historieskrivning*, Fortid og nutid XXVIII, s. 178-191
- Kjærgaard, Thorkild 1991: *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, Ålborg
- Klastrup, Kristian 1932-34: *Udsigt over Kvægdøden i Nordjylland 1746-1749*, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 5. Rk. Bd. I, s. 264-306
- Klindt-Jensen, Karsten 1986: *Gamle skove i Midt- og Vestjylland belyst ud fra historiske kilder*, Dansk Skovforenings Tidsskrift 71, s. 411-434
- Klindt-Jensen, Karsten 1988: *Historiske skove i Vestjylland*, Antikvariske Studier 9, s. 115-120

Klitgaard, C. 1939-40: *Fyrreskovenes Undergang*, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 5. Rk. Bd. IV:2, s. 14

Knudsen, Gunnar 1919: *De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser*, Fortid og Nutid 2, s. 1-42

Knudsen, Gunnar 1925: *Lidt om Stednavnene i vore Skove*, Dansk Skovforenings Tidsskrift 10, s. 5-21

Knudsen, Gunnar 1938: *Skovrydningen i Danmark belyst gennem Stednavnene*, Saga och sed

Knudsen, Hans 1922-24: *Koldinghus Rytterdistrikts Selvejere*, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. rk. bd. IV, s. 319-435

Knudsen, Johannes 1916: *Jens Sørensen: Danske Søkort*, København

Koch, Elers 1893: *Brahetrolleborg Skovdistrikt 1786-1886*, København

Konradsen, O. G. 1920: *Jens Juels Skovbog fra Tostrup*, Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 8:1, s. 86-106

Kristensen, Evald Tang 1880-81: *Skoven i Krigstid*, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi VIII, s. 286-87

Kristensen, Evald Tang 1891-93: *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv*, 1.-4. afdeling, Kolding

Kristensen, H. K. 1978: *Svinedrifter*, Fra Ribe Amt 21, s. 27-43

Kristensen, H. P. 1909-11: *Kvæggæsten paa Sjælland i det 18. Aarhundrede*, Fra Arkiv og Museum 4, s. 254-308

Kula, Witold 1984: *Les mesures & les hommes*, Paris

Kulturhistorisk Håndbog for Falster I-IV, 1986, Karl-Erik Frandsen (red.)

Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder fra vikingetid til reformationstid 1-22, Georg Rona (red.), København

Kvist, John 1958: *Veerst sogn*, Kolding

Kvist, John 1978: *Egtved Sogn I*, Kolding

Landskabsanalyse for Storstrøms Amt 1976, Fredningsplanudvalget for Storstrøms Amt, Nykøbing F.

Larsen, Henrik 1928-29: *Landmålingen 1768-1772*, Fortid og Nutid VII, s. 37-46

Larsen, Henrik 1935: *Stensved*, Aarb. f. Hist.Samf. f. Præstø Amt 24, s.43-60

Larsen, Henrik 1937: *Nordfyns Bebyggelse og Skove 1682*, Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter 6, s. 25-39

Larsen, Henrik 1938: *Bebyggelsen og Opdyrkningen i Andst Herred*, Fra Ribe Amt 10, s. 1-16

Larsen, Henrik 1938-40: *Østjyllands Skove i Fortiden*, Østjysk Hjemstavn 1938, s. 166-173, 1939, s. 18-20 og 1940, s. 32-38

Larsen, Jens 1983: *Nyopdyrkning i Danmark i 1700-tallet. Undersøgelse af ni sjællandske landsbyer, utrykt speciale i historie*, København

- Lassen, Aksel 1965: *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*, Århus
- Lauridsen, P. 1887-88: *Kartografen Johannes Mejer. Et Bidrag til ældre dansk Kaarthistorie*, Historisk Tidsskrift 6. rk. bd.1, s. 239-402
- Laursen, Uffe 1972: *Skovene på det gamle Koldinghus Ryttergods, særligt med henblik på tiden indtil loven af 1919 om statstilskud til småskovsforeninger*, utrykt storopgave i skovbrugshistorie, København
- Lee, Richard 1980: *Forest Hydrology*, New York
- Lennard, Reginald 1945: *The Destruction of Woodland in the Eastern Counties under William the Conqueror*, Economic History Review 15, s. 36-43
- Le Roy Ladurie, Emanuel 1974: *Klimatet. Regnets och det vackra vådrets historia*, Jacques Le Goff & Pierre Nora (red.): Att skriva historia, s. 216-243, Stockholm
- Les Bocages 1976: *Histoire, Ecologie, Economie*, Rennes
- Linkola, M. 1988: *The influence of the slash-and-burn cultivation on forest ecosystems and forest landscapes in Finland*, Fabio Salbitano (red.): Human influence on forest ecosystems development in Europe, s. 79-90, Bologna
- Linnard, William 1979: *Historical importance of charcoal burning in the woodland of Wales*, Actes du symposium international d'histoire forestière I, Nancy 1982, s. 206-216
- Linvald, Axel 1905-11: *Antvorskov og Vordingborg Krongodser*, Fra Arkiv og Museum bd. 3, s. 234-289 og bd. 4 1909-11, s. 175-266
- Lisse, Christian 1960: *Tradition og formyelse i marknavne*, Ti afhandlinger, Navnestudier udgivet af Stednavneudvalget 2, s. 96-124, København
- Lomholt, Asger 1961: *Landmaaling og fremstilling af kort under bestyrelse af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1761-1843, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942 IV*, København
- Lorenzen, Poul 1928: *Furskoven paa Læssøe*, Dansk Skovforenings Tidsskrift 13, s. 93-108
- Lumholt, Ib 1967: *Ordforrådet i Sokkelund herreds marknavne*, København
- Lund, N. 1802: *Et Par Ord om Skovens Indfredning etc.*, Nordisk Landvæsens og Landhuusholdnings Magasin, København
- Lysgaard, Leo 1975: *Vejr og klima, Danmarks Natur* 2, s. 11-134, København
- Lütken, Christian 1899: *Den Langenske Forstordning. Et Bidrag til det danske Skovbrugs Historie*, København
- Løjtant, Bernt & Eiler Worsøe 1990: *Om anvendelsen af begrebet "naturskov" i Danmark*, Flora og fauna 96, s. 11-16
- Mackeprang, Mouritz: *Dronning Sophie og Livgedinget*, Historisk Tidsskrift 7. rk. bd. 3, s. 527-555
- Madsen, Haakon Bennike 1978: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser, Skatter på landbefolkningen 1530-1660*, Odense
- Mager, Friedrich 1930: *Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogthums Schleswig in historischer Zeit 1-2*, Veröffentlichungen der schleswig-holsteinischen Universitätsgesellschaft 25,1-2, Breslau

- Mager, Friedrich 1941: *Wildbahn und Jagd Altpreußens im Wandel der Jahrhunderte*, Neudamm
- Mager, Friedrich 1960: *Der Wald in Altpreußen als Wirtschaftsraum 1-2*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 7
- Malmström, Carl 1939: *Hallands skogar under de senaste 300 åren*, Medd. från Statens Skogsforsöksanstalt 31, s. 171-300, Stockholm
- Mantel, Kurt 1980: *Forstgeschichte des 16. Jahrhunderts unter dem Einfluß der Forstordnungen und Noe Meurers*, Hamburg/Berlin
- Matthiessen, Hugo 1942: *Det gamle Land*, København
- Mattson, Leif & Stridsberg, Einar 1980: *Skogen genom tiderna*, Stockholm
- Mazoyer, Louis 1932: *Exploitation forestiere et conflits sociaux en Franche-Comté*, Annales 4
- Meiggs, Russel 1982: *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford
- Mensing-Kristensen, Aage 1990: Johannes Mejers kort over Sorøegnen, Sorø
- Meurer, Noe 1576: *Jagd- und Forstrecht*, Nürnberg
- Meyer, Poul 1949: *Danske Bylag. En Fremstilling af det danske Landsbystyre paa Baggrund af Retshistoriske Studier over Jordfællesskabets Hovedproblemer*, København
- Mikkelsen, Flemming 1983: *Klimaændringer og samfund ca. 1500-1700*, Bol og by 2.rk bd. 5, s. 9-42
- Mikkelsen, Valdemar M. 1980: *Planteøkologi og danske plantesamfund*, København
- Mikkelsen, Valdemar M. 1984: *Landbrugets indflydelse på vegetationsudviklingen i Borup Ris*, Nytårs Gave til Borupris' Venner 1984-1985, Fuglebjerg
- Mikkelsen, Valdemar M. 1986: *Borup Man and vegetation. Agricultural influence on the development of vegetation in the vicinity of the deserted Viking Age settlement Borup in Zealand, Denmark*, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters' Commission for Research on the History of Agricultural Implements and Field Structures, Publication No. 4, København
- Mikkelsen, Valdemar M. 1989: *The Commons of Rejnstrup, Denmark. The exploitation of marginal land from antiquity to present time and its influence on the vegetation*, Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab, Biologiske Skrifter 33, København
- Mitscherlich, G. 1981: *Waldklima und Wasserhaushalt*, Wald, Wachstum und Umwelt 2, Frankfurt a/M
- Molesworth, Robert 1694 (repro. 1976): *An Account of Denmark as it was in the Year 1692*, London
- Mortensen, Finn 1989: *Husmænd, inderster, tyende og pjalte i Sørbymagle sogn 1645-1688. Et studie af sociale grupper i landbosamfundet i sidste halvdel af 1600-tallet*, utrykt hovedfagsspeciale i historie, KU
- Mortensen, Rasmus 1922: *Lindeballe Skov*, Vejle Amts Aarbog, s. 172-205
- Mortensen, Rasmus 1929: *Fra Vejle Vesteregn. Lindeballe Sogn*, Vejle
- Mortensen, Rasmus 1941: *Give Sogn*, Give
- Morville, Niels 1788: *Geografisk og Geometrisk Beregning over Lolland og Falster 1788*, Videnskaberne Selskabs Skrifter, Ny Samling 3. Del, København

Morville, Niels [1789]: *Tabelle som forestiller Stats- og Land-Oeconomiske Beregninger over Sieland, Fyen, Lolland, Langeland, Falster og underliggende Øer samt Ærøe...*, København u.d.

Morville, Niels 1791: *Niels Morvilles geometriske og økonomiske Jorddeelings og Udskiftningslære*, København

Morville, Niels 1809: *Geographisk og geometrisk Beregning over den Deel af Jylland...*, København

Moser, Josef 1984: "Furcht bewahrt das Holz". *Holzdiebstahl und sozialer Konflikt in der ländlichen Gesellschaft 1800-1850 an Westfälischen Beispielen*, Heinz Reif (red.): Räuber, Volk und Obrigkeit, Frankfurt a. M., s. 43-99

Munk, Holger 1955: *Rytterbonden. En landbrugs- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg Rytterdistrikt 1718-1768*, København

Munk, Holger 1969: *Hasselskoven. En skov- og landbrugskulturhistorisk studie fra Sydsjælland 1600-1700*, Frederikssund

Muus, H. 1931: *Forsvundne Skove i Sorø Amt*, utrykt eksamensopgave i skovhistorie

Müller, Peter Erasmus 1882: *Forelæsninger over Skovbrugshistorie og -statistik*, København

Møller, Carl Marenus 1930: *Forelæsninger over Skovbrugets Historie*, København

Møller, Carl Marenus 1961: *Bonitetsvise tilvæksttabeller for bøg, eg og rødgran i Danmark*, Sammen-
drag fra Dansk Skovforenings Tidsskrift 1933

Møller, John M. 1914: *Historiske Oplysninger om Slaugs Herred*, Kolding

Møller, Peter Friis 1983: *Longelse Bondegårdsskov*, Hovedopgave i forstbotanik, Skovbruksinstituttet KVL, København

Møller, Peter Friis 1988: *Naturskov i Statsskovene*, DGU Geobotanisk Afdeling, Intern rapport nr. 4

Møller, Peter Friis 1990: *Naturskove i Danmark. En foreløbig opgørelse over danske naturskove udenfor statsskovene*, Intern rapport fra Skov- og Naturstyrelsen, Hørsholm

Møller, Peter Friis 1991: *Naturskov på Sorø Skovdistrikt*, DGU Kunderapport nr. 10, København

Mørup, E. 1880: *Om Beskatningen af Skove i Danmark*, Tidsskr. f. Skovbrug 4, s. 207-227

Naturpleje i skov, 1989, Skov- og Naturstyrelsen

Nielsen, Niels Aage 1969: *Dansk etymologisk ordbog*, København

Nielsen, Oluf 1868 (repro. 1981): *Historiske Efterretninger om Slavs Herred*, Danske Samlinger 3:4, s. 1-62

Nielsen, P. Chr. 1959: *Skovforordningerne af 1710 og 1733*, Utrykt prisopgave til Skovhistorisk Selskab

Nielsen, P. Chr. 1960: *Skibets krav til skoven*, Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1960, s. 169-204

Nielsen, P. Chr. 1974: *Den Nordsjællandske Vildtbane*, Historisk-topografisk Selskabs for Gladsaxe Kommune, Årsskrift 1974, s. 4-31

Nielsen, P. Chr. 1980: *Skovens historie*, Danmarks Natur bd. 6 (3. udg.), s. 9-63, København

Niemann, August Christian Heinrich 1809: *Forststatistik der dänischen Staten*, Altona

Næraae, Lauritz Petersen 1762: *Betænkning om Enge, Tørve-Moser og Skove*, Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin 6, s. 375-386

Nørgaard, Kaj 1935: *Om Afhændelsen af Statens Skove ved Ryttergodssalgene 1764-74, med henblik særlig paa godserne paa Falster og Møen og disses skiftende Ejendomsforhold efter Overgangen til Privat Besiddelse*, utrykt storopgave i skovbrugshistorie, København

Odgaard, Bent Vad 1985: *Kulturlandskabets historie i Vestjylland*, Antikvariske Studier 7, s. 48-59

Odgaard, Bent Vad 1988: *Heathland History in Western Jutland*, Denmark, H. J. B. Birks (ed.): *The Cultural Landscape - Past - Present - Future*, Cambridge, s. 311-319

Odgaard, Bent Vad 1990 A: *Pollen- og kulstøvanalyser fra Skånsø 1988*, Svend Thorkild Andersen m. fl. (red): *Pollenanalytiske undersøgelser 1988-89-90*, s. 85-98

Odgaard, Bent Vad 1990 B: *Pollenanalyser fra Kragssø 1989 og Pollen- og kulstøvanalyser fra Kragssø 1990*, Svend Thorkild Andersen m. fl. (red): *Pollenanalytiske undersøgelser 1988-89-90*, s. 115-26 og 167-75

Odgaard, Bent Vad 1990 C: *Danske lyngheders oprindelse og fortidige udnyttelse*, Bebyggelsehistorisk tidsskrift 19, s. 117-29

Odgaard, Bent Vad 1991: *Kvie Sø. Alder, sedimentfordeling og udviklingshistorie*, DGU intern rapport 15

Oksbjerg, Erik 1964: *Lidt om landskabets udvikling i Midtjylland*, Hedeselskabets Tidsskrift 85 (5-6), s. 84-92

Oksbjerg, Erik 1985: *Hasselhegn og agerhaver*, Flora og fauna 91, s. 3-10

Oksbjerg, Erik 1989 A: *Rude Skov og det tidligere overdrev*, Rønde

Oksbjerg, Erik 1989 B: *Alminding, fællesskov og overdrev*, Muscerne I Viborg Amt 15, s. 73-80

Oksbjerg, Erik 1990: *Skovhuse i Mammen, Bjerringbro*

Olsen, Claus Schjøtt 1987: *Kulsvidning i 1500- og 1600-tallet*, Poul Vestergaard (red.): *Kulsvierlandet*, s. 34-39, København

Olsen, Gunnar 1939-40: *Studier i Præstemandtallene 1677-87*, Fortid og nutid 13

Olsen, Gunnar 1957 (repro. 1975): *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*, København

Olufsen, Christian 1811: *Danmarks Brændselsvæsen fysikalisk, cameralistisk og oekonomisk betragtet*, København

Olwig, Kenneth 1986: *Hedens natur. Om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne*, København

Oppermann, Adolf 1896: *Forelæsninger over Skovbrugslære, Historie, og Statistik*, København

Oppermann, Adolf 1908-11: *Vrange Bøge i det nordøstlige Sjælland*, Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark 2, København 1, s. 29-256

Oppermann, Adolf 1917-18: *Skovene og Skovbruget i Danmark*, København

Oppermann, Adolf 1923-24: *Vort ældste Kulsvieri og dets Indvirkning paa vore naturlige Skove*, Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark 7, s. 325-392, København

Oppermann, Adolf 1929 A: *Den danske Skovlovgivning 1660-1924*, København

Oppermann, Adolf 1932: *Egens Træformer og Racer*, Det Forstlige Forsøgsvæsen i Danmark 12, København

Ordbog over Danmarks plantenavne I-III, 1959-61, Johan Lange (red.), København

Pedersen, C. 1916: *Det Classenske Fideikommis gennem 125 Aar*, Maribo Amts Økonomiske Selskab, Aarborg, s. 17-130

Pedersen, Finn Stendal 1985: *Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian Vs matrikel*, Odense

Pedersen, Finn Stendal 1986: *Brug og hvile. Om udnyttelsen af agerjorden i 1600-tallet. En replik*, Fortid og nutid 33, s. 194-196

Pedersen, Henrik 1907-8: *Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarh. Nogle historisk-statistiske Bemærkninger*, Historisk Tidsskrift 8. rk. bd. 1, s. 101-137

Pedersen, Henrik 1928: *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688*, København

Pedersen, V. E. 1966 (2. udg.): *Lærebog i matrikelvæsen*, 1. del, København

Peterken, George F. 1976: *Long-term changes in the woodlands of Rockingham Forest and other areas*, Journal of Ecology 64, s.123-146

Peterken, George F. 1981: *Woodland Conservation and Management*, London

Petersen, Birthe Skovholm 1986: *Kulsviere og kulsvidning i Nordsjælland 1773-1813 med særligt henblik på erhvervsfordeling, miletyper og geografisk udbredelse*, utrykt specialeafhandling, Historisk Institut KU

Petersen, Peter Milan 1988: *En botanisk beskrivelse af ni småskove på Rønæs med præg af tidligere tiders drift*, Flora og fauna 94:1, s. 15-22

Petersen, Viggo 1966: *En undersøgelse af, hvad der i kronens skove i Danmark blev gjort for at forbedre tilstanden og standse ødelæggelserne i perioden 1710-1763* (utrykt historiespeciale), København

Petersen, Viggo 1967: *Stengærder og gærdselshugstens formindskelse i det 18. århundrede*, Dansk Skovforenings Tidsskrift 52, s. 311-320.

Petersen, Viggo 1969: *Agemhaver og andre skovdykningsforanstaltninger i Danmark før v. Langens ankomst 1763*, Dansk Skovforenings Tidsskrift 54, s. 261-270.

Petit-Dutaillis, Charles 1913: *Les origines franco-normandes de la 'forêt' anglaise*, Mélanges d'histoire offerts à M. Charles Bémont, s. 59-76, Paris

Pettit, P. A. J. 1968: *The Royal Forests of Northamptonshire. A study of their economy 1558-1714*, Publications of the Northampton Record Society 23

Porsmose, Erland 1981: *Den regulerede landsby*, Odense

Porsmose, Erland 1987: *De fynske landsbyers historie i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense

Porsmose, Erland 1988: *Middelalder o. 1000-1536*, Claus Bjørn m. fl. (red.): *Det danske landbrugs historie* 1, s. 205-417

Porsmose, Erland 1990: *Foldtal og komproduktion*, Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel 4. januar 1991, s. 173-196, København

Pott, Richard 1986: *Der pollenanalytische Nachweis extensiver Waldbewirtschaftungen in den Haubergen des Siegerlandes*, Karl-Ernst Behre (red.): *Anthropogenic Indicators in Pollen Diagrams*, Rotterdam, s. 125-134

Pott, Richard 1988: *Impact of human influences by extensive woodland management and former land-use in North-Western Europe*, Fabio Salbitano (ed.): *Humans influences on forest ecosystems development in Europe*, Bologna, s. 263-278

Poulsen, Bjørn 1985: *Korn eller kvæg. Landbrugets specialisering i senmiddelalderen belyst ved studier på Stevns og i Odsherred*, Bol og by 1985:1, s. 7-20

Rackham, Oliver 1967: *The History af Effects of Coppicing as a Woodland Practice*, E. Duffey (ed.): *The Biotic Effects of Public Pressures on the Environment*, bd. 3, s. 82-93

Rackham, Oliver 1975: *Haley Wood*, Cambridge

Rackham, Oliver 1976: *Trees and Woodland in the British Landscape*, London

Rackham, Oliver 1979: *The surviving medieval woods of lowland England*, Actes du symposium international d'histoire forestière I, Nancy 1982, s. 176-192

Rackham, Oliver 1980: *Ancient Woodland: its History, Vegetation and Uses in England*, London

Rackham, Oliver 1986: *History of the Countryside*, London

Rackham, Oliver 1989: *The last Forest. The Story of Hatfield Forest*, London

Radkau, Joachim 1983: *Holzverknappung und Krisenbewusstsein im 18. Jahrhundert*, Geschichte und Gesellschaft 9, s. 513-543

Radkau, Joachim 1986 A: *Zur angeblichen Energiekrise des 18. Jahrhunderts. Revisionistische Betrachtungen über die Holznot*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 73, s. 1-37

Radkau, Joachim 1986 B: *Warum wurde die Gefährdung der Natur durch den Menschen nicht rechtzeitig erkannt? Naturkult und Angst vor Holznot um 1800*, Hermann Lübke & Elisabeth Ströker (red.): *Ökologische Probleme im kulturellen Wandel*, München, s. 47-78

Rasmussen, Aksel u. d.: *Stævningskove på Langeland*, Odense

Rasmussen, Poul 1975: *Mål og vægt*, København

Rhode, P. 1794: *Samlinger til de danske Øers Lollands og Falsters Historie* 1-2, København

Riehl, Gerhard 1968: *Aus dem Walde. Die Forstwirtschaft im Oberhartzter Bergbaugebiet von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts*, Hannover

Riismøller, Peter 1970: *Glasset og Skoven*, Dansk Glas i Renæssancetid 1550-1650, s. 9-20, København

Rise Hansen, Carl 1943: *Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden c. 1500- c. 1600. Et Bidrag til dens Historie*, Historisk Tidsskrift 10. rk., bd. 6, s. 141-176

Rise Hansen, Carl & Steensberg, Axel 1951: *Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske landsbyer*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filologiske Skrifter II:1, København

Rockstroh, Knud Christian 1925: *Frederik IV's Godspolitik 1715-1720*, Historisk Tidsskrift 9. rk. bd. III, s. 1-92

Rostrup, E. & Jørgensen, C. A.: *Den danske Flora*, 15. udg., København 1935

Rubner, Heinrich 1991: *Neue Bücher zur europäischen Forstgeschichte aus den achtziger Jahren*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 78:2, s. 200-213

Rydbo, Folke og Erland von Hofsten 1982: *Skoven og mennesket på kollisionskurs?*, København

Rømer, Jørgen Rydén 1990: *Om den virkelige brug af agerjorden i Jylland 1683*, Fortid og nutid XXXVI:3, s. 204-215, 1989

Sabroe, Axel S. 1966: *Skoven set indefra*, København

Salbitano, Fabio (red.) 1988: *Human influences on forest ecosystems development in Europe*, Bologna

Schiöt, Jörgen Andersen 1759: *Om Eng-Bundens Forbedring samt Have og Skov-Væxt saa og et par Exempler paa priselige Land-Mænd i Fyen*, Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin 3, s. 127-138

Schmidt, August F. 1950: *Fra Seest Sogn*, Årbøger for Ribe Amt 1948-50, s. 90-102, 1950

Selander, Sten 1955: *Det levande landskapet i Sverige*, Stockholm

Sieferle, Rolf-Peter 1982: *Der unterirdische Wald. Energiekrise und industrieller Revolution*, München

Simonsen, Andreas 1888 (repro. 1974): *Nogle Optegnelser om Andst og Gjesten Sogne i de sidste Aarhundreder*, Kolding

Sjöbeck, Mårten 1927: *Bondskogar, deres vård och utnyttjande*, Skånska Folkminnen Årsbok, s. 36-62.

Sjöbeck, Mårten 1933: *Lövängskulturen i Sydsvrige. Dess uppkomst, utveckling och tilbagegång*, Ymer 53, s. 33-66

Sjöbeck, Mårten 1964 A: *Simremarken, kratmarken och sommerängen*, Skånes Natur 51, s. 148-157

Sjöbeck, Mårten 1964 B: *Skottskog och grässvål*, Sveriges Natur Årsbok, s. 32-45

Skrubbeltrang, Fridlev 1940: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*, København

Skrubbeltrang, Fridlev 1942: *Det Classenske Fideicomis' Godshistorie*, Harald Jørgensen & Fridlev Skrubbeltrang: *Det Classenske Fideicomis gennem 150 Aar II*, København

Skrubbeltrang, Fridlev 1945: *Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik*, Historisk Tidsskrift 11. rk. bd. 1, s. 245-286

Skrubbeltrang, Fridlev 1978: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, København

Steensberg, Axel & Østergaard Christensen, J. L. 1974: *Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filologiske Skrifter 8:1, bd. 1-3, København

Steensberg, Axel 1982: *Natur og landskab*, Dagligliv i Danmark II, s. 119-152, København

Steensberg, Axel 1983: *Borup AD 700-1400. A Deserted Settlement and its Fields in South Zealand, Denmark*, København

Steenstrup, Japetus 1842: *Geognostisk-geologiske Undersøgelser af Skovmoseerne Vidnesdam og Lille-mose i det nordlige Sjælland*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Naturvidenskabelige og Mathematiske Afhandlinger 9. Del, København

Stoklund, Bjarne 1976: *Ecological Succession*, Ethnologia Scandinavica, s. 84 ff, 1976

Stoklund, Bjarne 1980: *Huset og skoven*, Højbjerg

Stoklund, Bjarne 1987: *Menneskeskabt hede*, Skalk 2, s. 18-27

Stoklund, Bjarne 1990: *Tørvegødning - en vigtig side af hedebondens driftssystem*, Bol og by 1990:1, s. 47-72

Stævningskove på Fyn, 1990, Fyns Amt

Søndergaard, Poul 1988: *Skovhistorie I. Kompendium efter P. Chr. Nielsen, gennemset og redigeret af Poul Søndergaard 1988*, Hørsholm

Sørensen, Jørgen Würtz 1983: *Bondeoprør i Danmark 1438-1441*, København

Sørensen, Rud. 1962: *Hundrede År af Rold skovenes historie*, Fra Himmerland og Kjær herreder

Theisen, Jørgen R. 1947-52: *Store Røttinge dyrehave. De gamle kongelige vildtbaner i Vordingborg amt*, Historisk Samfund for Præstø amt, ny. rk. III, s. 385-96

Timm, Albrecht 1960: *Die Waldnutzung in Nordwestdeutschland im Spiegel der Weistümer. Einleitende Untersuchungen über die Umgestaltung des Stadt-Land-Verhältnisses im Spätmittelalter*, Köln

Troels-Lund, J. 1929-31: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede 1-4*, København

Troels-Smith, Jørgen 1960: *Ivy, Mistletoe and Elm*, Danmarks Geologiske Undersøgelser 4. rk., bd. 4, nr. 4, København

Vaupell, Christian Theodor 1857: *Bøgens Indvandring i de danske Skove*, København

Vaupell, Christian Theodor 1862: *Om de Forandringer, som det danske Skovlands Udstrækning har været undergaaet i den historiske Tid*, Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben, 2. rk. bd. 4, s. 389-436

Vaupell, Christian Theodor 1863 (repro. 1986): *De danske Skove*, København

Velling, Keld 1977: *Bidrag til belysning af gærdselsskovens historie med særligt henblik på Langeland*, utrykt "lille" opgave i skovhistorie, Skovbrugsinstituttet KVL, København

Vestergaard, Poul (red.): *Kulsvierlandet*, København

Villarsen, Eva 1964: *Marknavne i Skast herred, Ribe amt. En sammenligning mellem to marknavnekil-der fra 1600-tallet*, Marknavnestudier, Navnestudier 3, s. 10-16, København

Vyff, Kristian, Johansen, Axel & Nielsen, Mads 1950: *Af de levende hegns historie*, Vejle Amts Årbøger, s. 11-155

Waaben, Ebba 1982: *Christian IV's salpeterværk i Koldinghus len*, Vejle Amts Årbøger, s. 7-39

Watkins, Charles 1988: *The idea of ancient woodland in Britain from 1800*, Fabio Salbitano (ed.): *Human influence on forest ecosystems development in Europe*, Bologna, s. 237-246

Weise, Lis & John Kousgård Sørensen 1964: *Om strukturen af stednavne med særligt hensyn til mark-navne*, Marknavnestudier s. 1-9, København

- Weismann, Carl 1900: *Skove og Skovbrug paa Fyn i det nittende Aarhundrede*, Odense
- Weismann, Carl 1931 (repro. 1985): *Vildtets og Jagtens Historie i Danmark*, København
- Werf, S. van der 1989: *The Influence of Coppicing on Vegetation and Typology*, Erik Sjögren (ed.): *Forest of the world: diversity and dynamics*, Studies in Plant Ecology 18, Stockholm, s. 216-263 (abstract)
- Widding, Ole 1949: *Markfællesskab og landskifte. Studier over lollandske markbøger 1681 og 1682*, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1948, s. 1-268
- Wilse, Jacob Nicolai 1767: *Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fridericia*, København
- Wilse, Jacob Nicolai 1790-98: *Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande 1-5*, København
- Wittendorf, Alex 1973: *Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17 århundrede*, København
- Worsøe, Eiler 1979: *Stævnings-skovene*, København
- Worsøe, Eiler 1980: *Jyske egekrat. Oprindelse, anvendelse og bevaring*, Flora og fauna 86, s. 51-63
- Worsøe, Eiler 1986 A: *Høenge og engdrift i Danmark før udskiftningen*, Flora og fauna 92, s. 35-48
- Worsøe, Eiler 1986 B: *Skovene på Lolland og Falster før skovindfredningen*
- Worsøe, Eiler 1987: *Overdrev og græsning i Danmark før udskiftningen*, Flora og fauna 93, s. 15-29
- Worsøe, Eiler 1988 A: *Jonstrup Vang. Historien om et skovlandskab fra middelalder til nutid*, Æbeltoft
- Worsøe, Eiler 1988 B: *Naturlige skove i Danmark*, Flora og fauna 92, s. 53-64
- Worsøe, Eiler 1990: *Mols Bjerge*, Æbeltoft
- Young, Charles R. 1979: *The Royal Forests of Medieval England*, Leicester
- Ødum, Søren 1980: *De vildtvoksende træer og buske*, Danmarks Natur 6, s. 143-199, København

TRYKTE KORT

Danmarks Geologiske Undersøgelse 1989, Jordartskort over Danmark 1:200.000

Geodætisk Institut, Målebordsblade 1:20.000

Geodætisk Institut, 4 cm-kort, 1:25.000

Geodætisk Institut, Danmark 1:100.000 Topografisk Atlas

Landbrugsministeriet, Jordklassificering Danmark, Basisdatakort 1:50.000

Videnskabernes Selskabs Kort, 1:120.000:

"Den Sudvestlige Fierdedeel af Siælland" tegnet af Caspar Wessel og stukket af Claude-Alexandre Guiter 1772

"Kort over Møen Falster og Laaland" tegnet af Hans Skanke og stukket af Claude-Alexandre Guiter 1776

"Kort over en Deel af Koldinghuus og Riberhuus Amter udi Jylland samt af Haderslewhuus Amt udi Hertugdømmet Schleswig" tegnet af Thomas Bugge og Carl Friedrich Wilster, stukket af Jeppe Jørgen Sonne 1804

"Kort over Haureballegaards, Stiernholms, Aakier og Skandrborg samt Stykker af Silkeborg og Koldinghuus Amter" tegnet af Ole Warberg 1787 og stukket af T. G. N. Angelo 1789

"Kort over den nordlige Deel af Fyen med tilgrændsende Kyster af Jylland og Schleswig" tegnet af Caspar Wessel og stukket af Claude-Alexandre Guiter 1780

"Kort over Lundenæs Amt samt Stykker af Bøvling, Koldinghuus, Riberhuus og Silkeborg Amter" tegnet af P. Harboe 1803 og stukket af T. G. N. Angelo 1806

PERSON- OG STEDREGISTER

- Ahlmann, Hans* 286 f
 Alheden 57
Allen, Edvard A. 7
 Almind, Almind sogn 73
 Alsted herred 23
 Ammitsbøl, Ødsted sogn 244
 Andkær, Gaverslund sogn 92, 117, 121, 164, 176, 178, 201, 203 ff, 249
 Andst herred 30, 61, 71, 110, 162, 176
 Andst sogn 53
 Antvorskov, Skt. Peders sogn 21, 23, 107, 220, 272, 275
 Ardennerne 248
Arenfeldt, Axel 110
 Arløse, Førslev sogn 81 f
 Arløse Torp, Førslev sogn 81 f
 Asbo, Bække sogn 59, 153, 156
 Askø 26
 Atterup, Boeslunde sogn 153
Bachmann, Hans 15, 136, 189
 Bagger, Børge 48
Barnford, Paul W. 7
 Bannerup, Nørre Kirkeby sogn 168
 Barritskov 40
 Barup Sø 28
 Basnæs, Tjæreby sogn 21, 94 f, 102, 163, 181
Begtrup, Gregers 12, 87 f, 206, 208, 235
 Bellinge, Sønder Kirkeby sogn 143 ff
 Bendslev, Krummerup sogn 81 f, 84
 Bennebo, Skamstrup sogn 164
Bergsøe, Adolph Frederik 86 ff
Bernsen, Arent 17 f, 38 f, 68 f, 286
 Bildsø, Kirke Stillinge 200
 Billund, Grene sogn 75
 Birkebæk, Givskud sogn 73
 Bistrup, Fodby sogn 192
 Bjergbygård, Stigs Bjergby sogn 164
Bjerke, Sten 225
 Bjerregård, Sønder Kirkeby sogn 144 ff
 Bjørneskov 77
Blaeus, Johan 53
 Boderup, Ønslev sogn 168 f, 186
 Boeslunde sogn 51, 130
 Bogø 26
 Borlev, Øster Starup sogn 134, 241 ff
 Borreby, Magleby sogn 21, 77
 Borup Ris 86
 Brahetrolleborg, Brahetrolleborg sogn 91
 Brakker, Øster Starup sogn 241 ff
 Brande sogn 30
 Brandlund, Brande sogn 40
 Brandt, Hans 280
 Brantbjerg, Kollerup sogn 282
 Bredballe, Hornstrup sogn 149
 Bredstrup, Bredstrup sogn 111
 Bregning, Gaverslund sogn 203 f
 Bregninge, Horbelev sogn 275
 Breitenburg, Holsten 275
Bremen, Jørgen von 244
Brock, Eske 38
 Bromme sogn 22
 Bruntofte, Tingsted sogn 93, 133, 161, 168, 186, 254
 Brusk herred 30, 33, 53, 136, 232
Bruun, Søren 23, 28, 33 f, 87 f, 94, 137
Brüel, Georg Wilhelm 147
 Brøndsted, Gaverslund sogn 194, 203 f
Bugge, Thomas 55, 59 f, 97, 259, 270
 Busseby, Sønder Kirkeby sogn 145
 Byskov, Ønslev sogn 151
 Bække, Bække sogn 30
 Bæksgårde, Give sogn 126
 Bøgvad, Egtved sogn 73
 Bøllund, Give sogn 123 ff
 Bønnet, Horbelev sogn 27, 181
 Børkop, Gaverslund sogn 151, 203 f
 Bøstrup, Sørbymagle sogn 151, 196
 Bøtø Nor 28
 Bøtø, Væggerløse sogn 28 ff, 76
Böcher, Tyge 72, 74, 248
Campbell, Åke 177, 286
 Carlsfeldt, Åstrup sogn 27
Christensen (Hørsholm), C. 4
Christian IV 14, 30, 221, 251
Christian V 59, 94
Classen, Johan Frederik 27
Colbert, Jean Baptiste 6
Colbjørnsen, Jacob Edvard 16
Daa, Valdemar 78
Dahlberg, Erik 61 f, 64, 100, 103
 Dalby, Falkerslev sogn 26
 Daldover, Randbøl sogn 157
Dalgas, Carl 71, 290
 Damsgård, Øster Starup sogn 241 ff

- Danckwerth, Caspar* 53
Danelagen 46
Darby, H. C. 5
Djursland 253
Dombrowsky, Lotte 4
Donneruplund, Give sogn 123 ff
Dons, Almind sogn 40
Draved Skov 127
Dresdener Heide 275
Dronningborg amt 39, 253, 275
Dronninglund, Dronninglund sogn 107
Drøsselbjerg, Drøsselbjerg sogn 200
Dukkerup, Torkilstrup sogn 220
Dyrehavsbakken 137
Dørslund, Brande sogn 40
Eg, Grindsted sogn 76
Egeberg, V. 176
Egebjerg, Sønder Kirkeby sogn 192
Egerup, Boeslunde sogn 150
Egeskov, Vejlbj sogn 280
Eget, Horreby sogn 137, 140, 186
Egholm, Agersø sogn 73
Egholt, Lejrskov sogn 184
Egtved, Egtved sogn 33, 58, 189, 220, 277
Egtved sogn 33
Egum, Ullerup sogn 256
Eickstedt, Hans Henrik von 258
Eickstedtlund 258
Ejlersen, Hans 23
Elbo herred 30, 64, 232
Eliassen, P. 225
Elkær, Ringgive sogn 73
Eltang, Eltang sogn 121, 189, 192
Emanuelsson, Urban 173, 187
Emmersnæs 60
Engelsholm, Nørup sogn 112, 198 f, 282
England 5, 7, 9, 46, 191, 199, 220, 223, 239, 275, 277
Erritsø, Erritsø sogn 38, 44, 103, 186, 193, 272
Esbønderup, Esbønderup sogn 38
Eskelund, Give sogn 73, 125
Eskildstrup, Boeslunde sogn 78
Eskildstrup, Eskildstrup sogn 168 ff, 186, 288
Eskildstrup, Lynge sogn 178
Eskildstrup sogn 168 ff
Esrom Kloster 38
Evelyn, John 164, 221, 277
Fabricius, Knud 287
Falbe-Hansen, Vigand Andreas 250
Falkerslev sogn 27
Falsters birk 25
Falsters Nørre herred 25 f
Falsters Sønder herred 25 f
Farre, Give sogn 123 ff
Favsing, Hvejsel sogn 73
Fejøl 26
Femøl 26
Ferup, Lejrskov sogn 184, 235
Fester, D. C. 53
Flakkebjerg, Flakkebjerg sogn 21
Flakkebjerg herred 21, 66, 68, 107, 209, 251
Flatøl 26
Fleischer, Esaias 266
Flemstofte, Krummerup sogn 81 f
Fløl, Brande sogn 197
Fodby, Fodby sogn 251
Frandsen, Karl-Erik 4, 252
Frankrig 6 f, 9, 26, 220, 248
Fredensborg 278
Fredericia 30
Frederik II 30, 241
Frederik III 267
Frederik IV 57, 239
Frederiksbog rytterdistrikt 279
Frederiksdode se: Fredericia
Fredsted, Øster Starup sogn 241 ff
Fribrødre Å 28
Fruerlund, Give sogn 125
Frølunde Fed 23
Fuglebjerg, Fuglebjerg sogn 81 f, 152
Fur 163
Fyn 7, 185 f, 217, 253, 266, 287
Fyrendal, Fyrendal sogn 21
Fønixsborg, Øster Starup sogn 241 ff
Førslev, Førslev sogn 83
Fårdrup, Fårdrup sogn 38
Gaardboe, Peter 85
Gadbjerg, Gadbjerg sogn 33, 112
Gammel Kirstineberg, Tingsted sogn 93
Gamst, Andst sogn 141
Gaverslund, Gaverslund sogn 203 f
Gaverslund sogn 202 ff
Gedesby, Gedesby sogn 27, 151, 282
Gedsør (birk) 25, 137, 184, 239, 285
Gejsing, Andst sogn 192
Gesten sogn 33
Gimlinge, Gimlinge sogn 23, 196
Gimlingetorp, Gimlinge sogn 250

- Gissel, Svend* 173, 250, 287
 Give, Give sogn 123 ff
 Give sogn 123 ff
 Givskov, Give sogn 125
 Gjessinggård, Snejbjerg sogn 163
 Glænsø, Ørslev sogn 110
Godiche, Andreas Hartvig 53
Gram, Carl Christian von 4, 138, 164
Gram, Frederik 220, 279 f
Gram, K. 72, 74 f, 124 f
 Grene, Grene sogn 40
 Gribskov 38
 Grindsted, Grindsted sogn 30, 33, 75 f
 Grindsted sogn 53, 75
 Grindsteddal, Grindsted sogn 76, 153
Grolau, Ancker 57 f
 Grøfte, Kindertofte sogn 254, 256, 258 ff
Grøn, A. Howard 7, 11, 222
 Gudme herred 286
 Gumperup, Karrebæk sogn 220
 Gunderslevholm, Gunderslev sogn 84, 107
 Gundslev sogn 30
 Gundslevmagle, Torkilstrup sogn 171
 Gåbense, Nørre Vedby sogn 27
 Hagenskov, Hyllinge sogn 82
Hahn, Vincents Joachim 118
 Hald amt 253
Hald, Kristian 46
 Halkevad, Skørpinge sogn 196
 Halland 6
 Hallelev, Sønderup sogn 24
 Hals, Hals sogn 221
 Halskov, Horbelev sogn 121 f, 150, 275
Hammer, C. M. 208
Hammersley, G. 9
 Hannenov Skov 195 f
Hansen, Peder 128
 Harte, Harte sogn 47, 94, 179
 Harzen 219
 Hasselø, Væggerløse sogn 26, 29 f, 151
Hastrup, Frits 287
 Havnsø, Gundslev sogn 153
 Havreballegårds amt 253
 Hedegårde, Give sogn 125
Hegelund, Peder 97, 132
Heide, Frits 76
 Hejninge, Hejninge sogn 24, 254
 Helhum sogn 163
 Hemlund, Hem sogn 163
Henning, Friederich 28
Hennings, August 194
 Herlufsholm, Herlufsholm sogn 38, 40, 45, 107
 Herlufsholm sogn 20 f
 Herrestrup, Nordrupvester sogn 160
 Hesselballe, Uldum sogn 73
 Hesselballe, Øster Starup sogn 73, 241 ff
 Hesselballegård, Øster Starup sogn 241 ff
 Hillestrup, Idestrup sogn 159
 Himmerland 107
 Hjarup, Hjarup sogn 53 f, 121
 Hjørring amt 87
Hoffmann, Christof 28 f, 63, 66, 97, 102, 121 f, 144, 146
Hoffmann, Gottfried 62, 64, 100
Hofman, Hans de 242
 Hofmansgave, Norup sogn 220
Holberg, Ludvig 226, 238
 Holland 163
Holm, Edvard 4
 Holmans herred 30, 33 f, 53, 177, 196, 204, 232, 240
 Holsteinborg se: Trolldholm
 Holsten 191, 275
 Holstenshus, Diernæs sogn 282
 Holtum, Arnborg sogn 197
 Holtum, Sindbjerg sogn 178
 Hopballe, Jelling sogn 112
 Horbelev, Horbelev sogn 153
 Horbelev sogn 29
 Horreby Lyng 28
 Horsted, Højen sogn 134
 Hvededal, Nørre Vedby sogn 27
 Hvejsel, Hvejsel sogn 30
 Hvilbjerg, Gaverslund sogn 203 f
 Hvolbøl, Lejrskov sogn 42
 Hyllested, Hyllested sogn 21
 Hyllund, Skibet sogn 73
 Højen, Højen sogn 39, 252
 Højgård, Grejs sogn 32
 Hønborg, Erritsø sogn 53
 Hårslev, Hårslev sogn 80 ff, 116, 186, 220
 Hårslev sogn 80 ff
 Håstrup, Smidstrup sogn 161, 180, 185, 192 f
 Idestrup, Idestrup sogn 183, 193
 Idestrup sogn 30, 69
 Italien 85
Iversen, Mads 192

- Jelling, Jelling sogn 134, 184
 Jennum, Skibet sogn 162
Jensen, P. 76, 104
 Jerlev herred 30, 71, 136
 Jernbjerg, Skt. Mikkel sogn 36, 66, 258
Jespersen, Knud J. V. 4
Jessen, Knud 72
Jonassen, H. 72
 Jonstrup Vang 137
Jordan, Marcus 52
 Jyderup, Jyderup sogn 164
 Jægersborg Dyrehave 137, 199
Jørgensen, C. A. 72, 74 f, 124 f
 Kalvø 26
 Karleby, Karleby sogn 147
 Karrebæk Fjord 23, 80
 Kastrup, Fuglebjerg sogn 199
 Keldkær, Bredsten sogn 112
 Kettinge, Kettinge sogn 249
 Kindertofte, Kindertofte sogn 23, 66, 129, 151, 196, 258, 278 f
 Kindertofte sogn 258 ff
 Kippinge sogn 27
 Kirkerup, Kirkerup sogn 193, 220, 259, 288
Kjærgaard, Thorkild 4, 7, 89, 160, 214 f, 219, 287
 Klampenborg, Lyngby sogn 137
Klindt-Jensen, Karsten 73
 Klinteby, Karrebæk sogn se: Gumperup
 Klinteskoven 140
 Klodskov Skov 93, 102, 109, 137, 196, 280
 Kolding 30, 94, 199, 277
 Kolding Fjord 53
 Korselitse, Sønder Alslev sogn 27, 92, 109, 111, 137 f, 143 ff, 232, 239, 251, 274 f, 282
 Korsør 21, 285
 Korsør Ladegård, Tårnberg sogn 21
 Kraghave, Tingsted sogn 93, 272
 Kragssø 72
 Krarup sogn 43
 Kringelborg, Idestrup sogn 137, 140
 Kristianssæde, Skørtinge sogn 160
 Krogdal, Esbønderup sogn 38
 Kærboelling, Bredsten sogn 112
 Københavns rytterdistrikt 279, 283
Køie, Mogens 72, 74 f, 124 f
 Landbytorp, Kindertofte sogn 22, 258
 Landsgrav, Skt. Peders sogn 228
Lange, Johan 148
Langebek, Jacob 60
Langen, Johan Georg von 4, 138, 179, 257, 261, 266
 Langesø, Vesterborg sogn 282
 Languedoc 219
Larsen, Henrik 115
Larsen, Jens 254
Lauremberg, Hans 53
 Lejrskov, Lejrskov sogn 102, 192
 Lerbæk, Hover sogn 32
Lesberg, Corfitz 136, 162, 189
Liebt, Detlef von der 164, 277
 Lilballe, Eltang sogn 141, 160, 192
 Lille Gesten, Gesten sogn 141, 156
 Lille Hestlund, Give sogn 125
 Lille Vorslunde, Give sogn 125
 Lillebrænde, Lillebrænde sogn 97, 111, 151, 235
 Limeskov, Nørup sogn 177
 Lindeballe, Lindeballe sogn 155 ff
 Lindebjerg, Lyng sogn 159, 196
 Lindet, Vester sogn 73
Lisse, Christian 48
 Listrup, Nørre Ørslev sogn 195
Lode, Odvardt Helmsdottir de 198
 Loftlund, Give sogn 125
 Lolland 26 f, 266, 287
 Longelse, Longelse sogn 191
 Lorup, Kirkerup sogn 183, 288
 Lundby, Vallensved sogn 160
Lunge, Ove 94
Lyneborg, Christoffer von 23
 Lyng sogn 22
 Lystagergård, Krummerup sogn 22, 111
Lütken, Christian 136
 Læsø 42, 163
 Lønå, Tyregod sogn 73
 Løve herred 21
Mager, Friedrich 5
 Magleby, Magleby sogn 179
 Maglemose, Åstrup sogn 28
Malle, Dureau de la 159
Malmström, Carl 6
 Malt herred 30, 61
 Mariager Kloster 39
 Marrebæk, Væggerløse sogn 160
Matthiessen, Hugo 13, 78, 160, 206
Mejer, Johannes 52 f, 60 f, 64
 Mejsling, Jerlev sogn 244

Menstrup, Marvede sogn 150
Mercator, Gerard 53
 Merløse herred 21
Meurer, Noe 191
 Midtjylland 107
Mikkelsen, Valdemar 208
Molesworth, Robert 89
 Mors 253
Morville, Niels 87 f
 Moseby, Åstrup sogn 181
Moth, Matthias 148
Munk, Holger 187
Müller, Peter Erasmus 5, 71 f, 155, 249
 Møgelgesten, Gesten sogn 141, 277
 Møgtved, Øster Starup sogn 241 ff
 Møn 184, 279
 Mørkegård, Mørke sogn 164
 Mørkholt, Gårslev sogn 191
 Nebbegård, Gårslev sogn 164
 Neble, Boeslunde sogn 41
 Nebøllegård, Nørre Kirkeby sogn 193
Nielsen, P. C. 7
 Nollund, Grindsted sogn 76
 Nordenskov, Læborg sogn 61
 Nordrup, Nordrupvester sogn 23, 196, 273, 278
 Nordrupvester sogn 20, 258
 Nordøstsjælland 50, 56, 107, 135 ff
 Norge 217, 221
 Ny Kirstineberg, Tingsted sogn 93
 Nygård, Øster Starup sogn 241 ff
 Nykøbing 26, 147
Nysted, Peder 261
 Nysø 22
 Næblerød, Haldagerlille sogn 48
 Næsby under Skoven, Sorterup sogn 154, 196, 259
 Næsbyhoved len 38
 Næsgård, Åstrup sogn 7, 109
 Næstved 285
 Nørre Alslev, Nørre Alslev sogn 133
 Nørre Bjert, Eltang sogn 121, 199
 Nørre Bramdrup, Nørre Bramdrup sogn 277
 Nørre Djungsved, Kindertofte sogn 36, 258 f
 Nørre Grimmelstrup, Nørre Vedby sogn 192, 252
 Nørre Kirkeby, Nørre Kirkeby sogn 168
 Nørre Ladegård, Tingsted sogn 27, 30, 133, 137, 140, 194

Nørre Vedby, Nørre Vedby sogn 28, 133, 188 f, 270
 Nørvang herred 30, 41, 73
Odgaard, Bent 248
 Odsherred 266
 Ollerup, Sorterup sogn 196
Olsen, Gunnar 226, 232
Ohlfsen, Christian 7, 17, 218, 250
Oppermann, Adolf 5, 18, 51, 155, 160, 166
Otelius, Adam 52
 Ovstrup, Egtved sogn 151
 Ovstrup, Eskilstrup sogn 137, 154, 168 ff, 193
Paulli, Simon 148
 Pebringe, Gerlev sogn 22
 Pedersborg sogn 22
Pedersen, Bertel 23
Pedersen, Finn Stendal 252
Pedersen, Henrik 254 f
Petersen, Viggo 265 f, 275
 Pjedsted, Pjedsted sogn 185, 203 ff, 274
Pontoppidan, Erich 69, 250, 282
Porsmose, Erland 287
Poulsen, Bjørn 287
 Preussen 5, 223
 Påby, Harte sogn 128
Rackham, Oliver 9, 200, 222
 Ramskov, Give sogn 125 f
 Randbøl Hede 13, 57 f, 75
 Rands Fjord 64, 203
Rantzau, Henrik 275
Rap, Lorenz 23
 Regnstrup, Gunderslev sogn 86, 159
 Revsing, Gesten sogn 156
 Ribe 30
 Riberhus len 30, 61
 Ringgive, Ringgive sogn 248
 Ringkøbing 53
 Ringsted Kloster 38
 Ris, Gijskud sogn 39
Rise Hansen, Carl 38, 226 ff, 254 f, 263
 Romeleåsen 45
 Rosted, Sørbymagle sogn 196
Rostrup, E. 149
 Rugsted, Ødsted sogn 92, 121 f
Runge, Conrad 28, 239, 280
 Rævsgræde, Egtved sogn 112
 Rødinghus, Bredsten sogn 112
 Råd, Maglebrænde sogn 26
 Rådvad, Harte sogn 78, 179

- Salling 253
 Saltø Slot, Karrebæk sogn 21, 110, 231
 Sandfeld, Brande sogn 197
 Sandved, Hårslev sogn 80 ff
Saxo 77
Schimmelmann, Heinrich 22
Schidt, Jörgen Andersen 222
Schäffer, A. F. 139
 Seest sogn 53, 121
 Sellerup, Gaverslund sogn 203 f
 Sibberup, Ørslev sogn 94
Sieferle, Rolf-Peter 7
 Sildestrup, Idestrup sogn 159
 Silkeborg rytterdistrikt 279
 Sillesthoved, Give sogn 124
Sjöbeck, Mårten 159, 177, 193, 286
 Skaftetelev, Nordrupvester sogn 131
 Skafterup, Ørslev sogn 153, 221
 Skanderup, Skanderup sogn 39, 53, 181
 Skanderup sogn 231
 Skerne Sø 28
 Skibet, Skibet sogn 17
 Skjoldbjerg, Vorbasse sogn 75
 Skovby, Gundslev sogn 48
 Skovbølling, Øster Starup sogn 241 ff
 Skovgård, Øster Starup sogn 241 ff
 Skovse, Skt. Mikkels sogn 270
 Skovsende, Sønder Omme sogn 73, 75
Skrubbeltrang, Fridlev 226 f
 Skælskør 21, 250
 Skærbæk, Tavlov sogn 60
 Skærhoved, Give sogn 124
 Skærup, Skærup sogn 33, 120 f
 Skørringe, Torkilstrup sogn 27, 111, 133, 177
 Skåne 238, 286 ff
 Slagelse 21, 23 f, 79 f, 84, 107, 259
 Slagelse herred 21, 68
 Slavs herred 30, 34, 43, 73
 Slesvig 5
 Smålandsfarvandet 23
 Snedinge, Ørslev sogn 21
 Snekkerup, Fårdrup sogn 254
 Sneslev, Førslev sogn 81 f, 154
 Snoghøj, Erritsø sogn 161, 222
Sophie Amalie 278
 Sorterup, Sorterup sogn 129 f, 192
 Sortsø, Gundslev sogn 133
 Sorø 23, 79 f, 107
 Sorø Kloster 84, 258
 Spanien 219
 Spjarup, Egtved sogn 157
 Stadagergård, Stadager sogn 78, 97, 151
 Stangerup, Maglebrænde sogn 27, 94
 Starupgård, Øster Starup sogn 241 ff
 Stavlundgård, Læborg sogn 61
Steensberg, Axel 227, 254 f, 263
Steenstrup, Japetus 163
 Stignæs 77 f
Stoklund, Bjarne 287
 Store Frederikslund, Kindertofte sogn 258, 261
 Store Hestlund, Give sogn 125
 Store Lime, Nørup sogn 177, 198
 Store Valby, Skt. Mikkels sogn 229
 Store Velling, Smidstrup sogn 177
 Store Vorslunde, Give sogn 125
 Storebælt 23, 80
Strindberg, August 185
Struensee, Johan Friedrich 22
 Stubbekøbing 26
 Stude, Hemmeshøj sogn 47
 Studsdal, Tavlov sogn 216
 Stødstrup, Eskilstrup sogn 168 ff
 Sullerup, Torkilstrup sogn 93
 Sundskov 239
 Sverige 6, 223
 Svinholt, Skærup sogn 192
 Sydsjælland 107, 287 f
 Systofte, Systofte sogn 183 f
 Særslev, Horbelev sogn 138, 181 ff
 Søgårde, Nørup sogn 177
 Søgårde, Vamdrup sogn 192
 Sønder Alslev sogn 143 ff
 Sønder Alslev, Sønder Alslev sogn 143 ff, 183
 Sønder Grimmelstrup, Horbelev sogn 138
 Sønder Jellinge, Hyllested sogn 80
 Sønder Omme, Sønder Omme sogn 33, 40
 Sønder Tåstrup, Idestrup sogn 190
 Sønder Vilstrup, Sønder Vilstrup sogn 277
 Sønderby, Grindsted sogn 76
 Søndersthoved, Give sogn 123 ff
 Sønderup, Boeslunde sogn 150, 159
 Søndre Ladegård, Idestrup sogn 183
 Søndre Overdrev 57, 83, 196, 259
 Sørbymagle, Sørbymagle sogn 131, 196
Sørensen, Jens 63
 Sørup, Eskilstrup sogn 92 f, 168 ff, 175, 186, 253 ff

- Søskov, Bredsten sogn 179
 Tavlov-Nebel, Tavlov sogn 181
Teilmann 164
Thomsen, Jørgen 99, 102
Thott, Otto 7
 Thy 217, 253
 Ting Jellinge, Ting Jellinge sogn 23
 Tingsted, Tingsted sogn 171
 Tinnet, Øster Nykirke sogn 198
 Tokkerup, Gunderslev sogn 151
 Tornved, Jyderup sogn 164
 Torpe, Boeslunde sogn 159
 Traneflod Mose 72
 Trelde, Vejlby sogn 177, 184, 235, 274, 280
Troels-Lund, J. 89
 Trolldholm, Venslev sogn 21, 102 f, 218 f, 225, 236
 Tryggevælde rytterdistrikt 176, 279
 Tudeå 23
 Tvede Sø 28
 Tvedegård, Lillebrænde sogn 111
 Tyskland 248, 275
 Tystofte, Tjæreby sogn 196
 Tystrup-Bavelse Sø 23, 25, 285
 Tørrild herred 30, 41, 71
 Tåderup, Tingsted sogn 171, 195
 Tårnborgh sogn 51, 130
 Tårup, Tavlov sogn 223
 Tårup, Torkilstrup sogn 140
 Tåstrup, Hyllinge sogn 153, 160
Ulfeldt, Corfitz 21
 Ullerup, Give sogn 123 ff
Ulrich, Sigismund 239
 Ulriksholm, Kølstrup sogn 222
 Ulslev, Idestrup sogn 116, 166
 Ure, Hover sogn 192
Urup, Axel 61
 Urup, Grindsted sogn 76
 Urup, Østbirk sogn 154
 Utoft, Grindsted sogn 39, 76
Valdemar Christian 21, 251
 Valnæsgård, Vålse sogn 27
 Vamdrup sogn 30
 Vandel, Randbøl sogn 33
Vaupell, Christian Theodor 6, 71, 159 f, 163, 221, 223
 Vedbynørre, Ottestrup sogn 258
 Vedskølle, Tjæreby sogn 94
 Veerst, Veerst sogn 220
- Vejle 30
 Vejle Fjord 205
 Vejle Fjord 205
 Vejringe, Åstrup sogn 28
 Vendsyssel 107, 217
 Venslev, Venslev sogn 236
 Vestbirk, Østbirk sogn 154
 Vestensborg, Tingsted sogn 27, 172
 Vester Nebel Å 241, 246
 Vestjylland 197
 Vidsøgård, Kindertofte sogn 130, 258 ff
Vieregg, Elisabeth Helene von 21
 Vinding, Vinding sogn 181, 203, 272
 Vinstrup, Tystrup sogn 23, 197, 231
 Virket, Falkerslev sogn 159
 Virket Lyng 28
 Viuf se: Viv
 Viv, Viv sogn 33, 160, 193, 243, 272
 Vollerup, Gimlinge sogn 111, 149
 Vorbasse, Vorbasse sogn 40
 Vordingborg len/rytterdistrikt 97, 107, 236
 Vork, Egtved sogn 53, 121 f, 198
Vuillot, Brice François 279
 Væggerløse, Væggerløse sogn 196, 249
 Vålse Nakke 30
 Vålse Vig 28
 Vålse, Vålse sogn 27, 177, 196
Warming, Eugen 71
Weismann, Carl 12, 239
Werf, S. van der 163
Willarst, Abraham Christian 56 f, 101
Wilse, Jacob Nicolai 76, 163 f, 219, 274
Worm, Ole 71, 204
Worsøe, Eiler 55, 63, 160, 173, 177, 185 ff, 193, 232
 Yding sogn 241
 Ærø 12, 153
 Ødemarmsgård, Lynge sogn 258
 Ødsted, Ødsted sogn 92
 Øgelund, Give sogn 125
 Ønslev, Ønslev sogn 78, 180, 195, 272
 Ørslev, Ørslev sogn 159
 Øster Starup sogn 241 ff
 Øster Starup, Øster Starup sogn 241 ff
 Østjylland 107, 185
 Ågård, Øster Starup sogn 241 ff
 Åstrup, Åstrup sogn 28

